

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

IV CİLD

RƏY VƏ PROQRAMLAR

BAKI – 2023

Redaktor:

akad. NİZAMİ CƏFƏROV

**Babayev Adil Məhəmməd oğlu. Əsərləri. 17 cildə.
IV cild. “MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023**

Bu cildə Adil Babayevin bütün yaradıcılıq fəaliyyəti dövründə filologiyaya aid namizədlik (fəlsəfə doktoru) və elmlər doktoru dərəcəsi almaq üçün yazılmış dissertasiya işlərinə verdiyi rəylər daxil edilmişdir. Eyni zamanda müxtəlif fənlər üzrə tərtib etdiyi proqramlar toplanmışdır.

*Adil Babayev, 2023
“MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023*

BİR NEÇƏ SÖZ

Xeyirxah alimin əsas vəzifələrindən biri də öz ixtisası, öz istiqaməti üzrə yazılan əsərlərə xeyirxah münasibət göstərməsidir. Belə xeyirxahlıqlardan biri də elm və sənət aləminə gələn adamlara obyektiv mənada dəstək olmaqdır. Elmi və pedaqoji fəaliyyətim dövründə çoxlu bədxah, bir qədər də obyektiv desək, paxıl adamlara tuş gəlmişəm. Belə adamlar başqasının uğurunu özü üçün bir rəqabət mənbəyi kimi görür, onlara mane olmaq istəyirlər. Əlbəttə, hər şeyin öz həddi var. Mən liberal yumşaqlığı da düzgün hesab etmirəm. Amma birincilər, yəni bədxahlar hər vasitə ilə başqasının qarşısını almaq, ona mane olmaq istəyir və buna nail olduqda sevinirlər. Belələrini mən öz qarşımda çox görmüşəm. Amma güclü iradəm məni ruhdan düşməyə qoymamış, nəhayət qalib gəlmişəm.

Elmi Şura iclaslarında iddiaçını ruhdan salmaq üçün hər cür hərəkət edirdilər. Məsələn, Müdafiə Şurasını aparan sədrin “Kimin sualı var” müraciətinə “Mənim iddiaçıya düz 42 sualım var” deyən olurdu. İddiaçı qorxudan özünü itirirdi. Amma ikicə sualdan sonra bədxahın sözü qurtarırdı.

Eyni sözləri elmi və bədii əsərlərə verilən rəylər haqqında da demək olar. Adətən bədxah insanlar o qədər də dərin elmi biliyə malik olmurlar.

Mən, Allaha çox şükür, həmişə obyektiv yanaşması və xeyirxahlığı ilə seçilən bir filoloq olmuşam. Bir neçə il AAK-ın eksperti, bir çox illər müxtəlif elmi şuraların

üzvü, elmi rəhbər, elmi məsləhətçi, opponent vəzifəsində çıxış etmişəm.

Doğrudur, bu illər ərzində çoxlu zəhmətə qatlaşmalı olsam da, əsil obyektiv bir insan olduğumla fəxr edir və bununla qürur duyuram.

İndi çap etdirdiyim bu rəylər mənim 50 il müddətində verdiyim rəylərin üçdə birindən də azdır. Bu cilddə yalnız doktorluq və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarına verdiyim rəyləri çap etməyi özümə borc bilirəm.

Müəllif

Mahirə Nağı qızı Hüseynovanın filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərələyöz mahalı üzrə)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasından sonra erməni və Azərbaycan-türk münasibətləri daha da gərginləşdi. Bu sahədə ilk addım rus çarizminin Naxçıvan xanlığını ləğv edərək İrəvan xanlığına qatmaqla özünün antitürk mövqeyini sübut etdi. 150 ildən sonra 1988-ci ildə bu siyasət ən yüksək həddə çatdı. Qərbi Azərbaycan Sovet hökumətinin ermənipərəst siyasəti nəticəsində azərbaycanlılardan tamamilə təmizlənilib mononasional bir əraziyə çevrildi. Biz torpağımıza sahib çıxma bilmədik. Çünki Sovet imperiyası öz xristian qardaşlarını müdafiə edir, müsəlmanları isə əzib tükürdü. Amma alimlərimiz çox böyük vətənpərvərlik mövqeyi tutaraq Qərbi Azərbaycandakı izlərimizin 1 metrini, dilimizin isə bir kəlməsini unutmamaq üçün həmin diyarın tarixini, etnoqrafiyasını, coğrafiyasını, toponimlərini, habelə yurd-yuva ilə bağlı folklor materiallarını və s. tədqiq edir. Bu sahədə çox intensiv yaradıcılıq işləri gedir.

Bu cəhətdən Mahirə Nağı qızı Hüseynovanın doktorluq dissertasiyası üçün seçdiyi mövzu həm elmi, həm də sosial-siyasi cəhətdən aktuallıq kəsb edir.

Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, giriş, 5 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Əsərin «İşin ümumi səciyyəsi» hissəsində müəllif mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri haqqında məlumat verir, tədqiqatın obyektini, mənbələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar (7 müddə), tədqiqatın aprobasiyası barədə bəhs edir.

Giriş hissəsində XIX-XX əsrlərdə Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında baş vermiş hadisələr xülasə edilir. Bundan əlavə, 1950-ci ildən başlayaraq XX əsrin üçüncü rübünə qədər yaşamış 19 aşığın və 17 el şairinin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin *birinci fəslini* «*Aşıq və el şairlərinin fonopoetikasını*» adlanır. Bu fəsil 5 yarım-fəsildən ibarətdir.

- Aşıq və el şairlərinin əsərlərində ədəbi dilin transkripsiyası – *qanad-qənət, qaçqın-qaşqın, çatandan-çatannan*.
- Assonansın ritmik-melodik çalarları – a-a-a (qışda dağlar ağ geyinər – yaz qara)

- Alliterasiyanın dil və üslub xüsusiyyətləri. Samit səslərin təkrarlanması b-b - bağban bağ becərər, budaq bəsləyər.
- Fonetik-qrafik vasitələrin poetik gücü. Əlif-lam, oxşarlıq əsasdır.
- Anafora və epiforanın poetik üslubi xüsusiyyətləri. Misraların eyni sözlə başlanması. Bizi dalğalaşdırır, bizi sular sonası.

Epifora son sözlərin təkrarıdır. Məsələn, Bir ayağım bu dünyada, bir ayağım o dünyada.

Dissertasiya işinin *ikinci fəsl*i «*Aşıq və el şairlərinin üslubi leksikası*» adlanır.

Bu fəsil 11 yarımfəsildən ibarətdir.

- Sinonimlərin üslubi imkanları: səfalı, səfalı cənnət bağım-san
- Antonimlərin üslubi xüsusiyyətləri: Sən işıqsan – mən zülmətəm.
- Omonimlərin üslubi xüsusiyyətləri: Söykənbdi dağ-dağa, bax sinəmdə dağ-dağa.
- Alınma sözlərin leksik-semantik funksionallığı: Adəm, aşkar, rəng, hicran.

- Varvarizm və arqo sözlərin üslubi-semantik xüsusiyyətləri: yersiz əcnəbi sözlər: Paqon, əfəndim, bir qaç söz üçün şimdi darılma.
- Köhnəlmiş sözlərin leksik-semantik üslubi xüsusiyyətləri: Abdullayam iraq ollam elimdən.
- Vulqarizmlərin üslubi xüsusiyyətləri: vulqarizmlər kobud, təhqiredici, söyüş bildirən sözlərdir. Qancıq, köpəkoğlu, gic, axmaq və s. (Düz yola çəkmişəm axmaq – dəlini).
- Dialektizmlərin leksik-semantik üslubi funksiyaları: fonetik didektizm – lala, qrammatik dialektizmlər.
- Okkazionalizmlərin üslubi xüsusiyyətləri. Qeyri-adi, hamı tərəfindən qəbul edilməyən, təsadüfi, fərdi zövqlə əlaqədar sözlər. Məsələn, İsanı Sən göndər pərili yerə; Aşığı Alı, düz Cəfər paşanın toyunu mübarəkləndir.
- Evfemizmlərin ikinci nominasiyasının linqva-üslubi xüsusiyyətləri. Sözlün yaxşı, mədəni ifadəsi. Doğru-yükünü yerə qoydu.
- Poetik sözlərin üslubi xüsusiyyətləri, təqlidi sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, Bülbül cəh-cəh vurur qonar budağa, par-par, qar-qar və s.

Dissertasiya işinin *üçüncü fəsl*i «*Aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında onomastik vahidlərin linqvopoetikas*ı» adlanır.

Bu fəsl*i* müəllif müvafiq olaraq 7 yarımfəsilə bölmüşdür.

- Poetik kontekstdə antroponimlərin obrazlılıq yaratma imkanları. Burada hər hansı bir sahədə məşhur olan adlardan istifadə edilir. Məsələn, Fərhad, Koroğlu, Rüstəm-Zal. Məsələn, Qərq olanda Nuh gəmisin üzdürən.
- Poetik nitqdə etnotoponimlərin üslubi-semantik xüsusiyyətləri: Tayfa, qəbilə adları ilə bağlı yer adları. Arqa, axta, cul (üzünü çevirdi Gula tərəf, xalalar yurdunda belə füsunkar).
- Toponimlərin üslubi poetikləşmədə rolu. İllər keçdi həsrət qaldım. Dərələyəz deyə-deyə.

Sonrakı yarımbaşlıqlar da onomastik vahidlərin poetikasına həsr edilib.

- Hidronimlərin: arpa çayı, zor bulaq, bol bulaq. Bir yanım Arazdır, bir yanım Kürdür.
- Zoonimlərin poetik adı informasiya ötürücüsü kimi. Bülbül cəh-cəh vurur qonar budağa, laçın kimi sürənlər.

- Kosmonimlər vasitəsilə poetik konkretlik: Ay, günəş, ülkər. Dan ulduzu açar səhər.
- Kitomatonimlərin poetik xüsusiyyətləri: Bunlar bir neçə yerə bölünür:

Dini kitablar: Quran, Zəbur, İncil,

Silah adları: Zülfüqar, Misri,

Saz havaları: Ruhani, Sarıtel, Cəlili, Dilqəmi.

Dissertasiya işinin *dördüncü fəsl*i «*Aşiq və el şairlərinin əsərlərinin üslubi frazeologiyası*» adlanır. Bu fəsl müəllif 5 yarımfəslə ayırır.

- Aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyətləri. Məsələn, göz dikmək, əlini üzmək.

Üç sözlü frazeologizmlər: cin atına mindirmək, gözü yolda qalmaq.

Qoymadı daş üstə qala başını, almışsan əlimdən din imanımı. Sonra müəllif ismi frazeologizmlərdən: ağ gün, acı dil, qara bəxt, feili frazeologizmlərdən bəhs edir: başına dolanmaq, baş qatmaq və s.

- Atalar sözləri və məsəllərin bədii imkanları. Məsələn, Ayaq gedər, əl gətirər; quduran qırxca gün yaşar; Ağlama naçar ağlama, gündüz keçər ağlama.
- Aforizmlərin üslubi imkanları. Aforistik ifadələri bütövlükdə xalq yaratdığı kimi, ayrı-ayrı sənətkarlar da yaradır. Məsələn, Dost dostdan əsirgəməz canını; Dost dostdan inciyər, ürəkdən dönməz; Vicdan ilə qeyrət, namus satılmır.
- Alqışların üslubi xüsusiyyətləri. Məsələn, xoş gəldin, Afərin, var ol, qadan alım, qurban olum, halal olsun.
- Qarğışların üslubi xüsusiyyətləri. Qarğışlar da alqışlar kimi, qədimdən insan münasibətlərinin ifadəsi olmuşdur. Məsələn, Düşəydi dünyanın daşı başına, Pul, nənən ölsün; Məni atan uzun ömür sürməsin.

Dissertasiya işinin son *beşinci fəsl*i «*Aşıq və el şairlərinin əsərlərinin üslubi-ekspressiv sintaksisi*» adlanır. Bu fəsil əvvəlkilərə nisbətən daha dəqiq araşdırma tələb edən bir mövzuya həsr edilmişdir. Burada aşıq və el şairlərinin əsərlərindəki bütün sintaktik cəhətləri əhatə etməlidir. Bu fəsil 12 yarım-fəsildən ibarətdir.

- Sintaktik təkrarların üslubi funksionallığı, məsələn, bu boyda boynan düşmən qarşısından qaçır. Günlərin bir günü Səfəralı istisuya yendi.

Feili təkrarlar: yola düşən düşsün, axırını nə olar-olar.

- Poetik nitqdə xitabların bədiilik imkanları və üslubi xüsusiyyətləri. Bu haqda çox deyilib, çox da yazılmışdır. Amma bu fəsildə xitabların imkanları və üslubi xüsusiyyətləri başlığı artıq görünür. Məsələn, sevdiyim, bənzərsən misir şahına; Qadir sübhan, sənə şikayətim var.
- Poetik mühitdə sintaksisin üslubi resursları. Burada intonasiyanın sintaktik funksiyalarından, sual-cavab strukturunun üslubi imkanlarından, modallığın poetik imkanlarından, ritorik suallardan, əmr cümlələrinin sintaktik poetik imkanlarından bəhs edilir. Məsələn, Qalxın Vətən oğulları, qalxın ayağa.
- Cümlənin quruluşca növlərinin üslubi xüsusiyyətləri.
- Yarımçıq cümlələrin üslubi imkanları: Dağı arana, aranı dağa daşdı; zilini zil, bəmini bəm eylədi.
- Adlıq-nominativ cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. Məsələn, Kərbəlayi Qurbanın bağçası. Göyçə mahalının Xod kəndi, Səməd ağanın evi, Böyük bir məclisdir.

- İnvərsiya üslubi sintaktik hadisə kimi. İnvərsiya cümlə üzvlərinin yerdəyişməsidir. Məsələn, Aşıq Alı, Pristav, Qapı döyüldü, Kalvayı Mirzə, Aparıram nişanlısı İsmayıla.
- Əlavə konstruksiyaların üslubi imkanları. Cümlə üzvlərinin əlavəsi üslubi sintaktik imkan yaradan vasitədir. Məsələn, axşamkı məclisə ailədəkilərin hamısı – ata, ana, bacı, qardaş yazılmışdı. Sonra müəllif bütün cümlə üzvlərinin əlavəsindən danışır.
- Mürəkkəb cümlənin üslubi rolu. Mürəkkəb cümlələr bir neçə fikri birləşdirir. Beləliklə, mürəkkəb cümlə alınır. Məsələn, tabesiz mürəkkəb cümlələr. Məsələn, Səfəralı birinci pristavı atdan aşırdı, yəni cəhənnəmə vasil elədi.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin bütün üzvlərinə aid misallar verir.

- Tabeli mürəkkəb cümlə. Burada da tabeli mürəkkəb cümlənin bütün növləri əks olunur. Məsələn, Səfəralıya bu da aydın idi ki, mübarizə davam etməlidir (mübtəda budaq cümləsi). Onu da bildirdilər ki, Səfəralı, Məmmədalı qoçaq adamlardır (tamamlıq).

Müəllif tədqiqatı boyunca çıxardığı nəticələri 32 bənddə ümumiləşdirmişdir ki, bunların heç biri etiraz doğurmur.

Ümumiyyətlə, müəllif qarşısına qoyduğu vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmiş, araşdırdığı mövzu üzrə elmlər doktoru dissertasiyaları qarşısında qoyulan tələblərə cavab verəcək bir əsər yazmışdır.

Bununla belə, əsər haqqında bəzi iradlarımız vardır ki, onları müəllifin nəzərinə çatdırmaq istərdik.

1. Əsərin beşinci fəslində avtoreferatla dissertasiyanın başlıqlarının yerləşdirilməsində uyğunsuzluq vardır. Məsələn,
  - a. Sintaktik təkrarların üslubi funksionallığı dissertasiyada birinci (5.1.), avtoreferatda beşinci (5.5.);
  - b. Cümlənin quruluşca növləri dissertasiyada 4-cü (5.4), avtoreferatda 2-ci (5.2.)-dir;
  - c. əlavə konstruksiyaların üslubi imkanları dissertasiyada 9-cu (5.9), avtoreferatda 5-cidir (5.5.) və s.
2. Avtoreferatda nəticəsinin 20-si verilmiş, 12-si verilməmişdir.
3. Bəzi sözlər ədəbi dilimizdə və bütün dialektlərdə işləndiyi halda, Dərələyəz dialekti kimi verilmişdir. Məsələn, kətə, fətik, suç, Arxac və s.

4. Birinci fəsildə evfemizmlərdən bəhs edir, disfemizmlər yoxdur.
5. Dissertasiyanın 5-ci fəslində üslubi ekspressiv sintaksisdən bəhs edilərkən söz birləşmələri tədqiqata cəlb edilmir.

Bütün bu deyilənlər uzun zəhmət bahasına başa gəlmiş dissertasiyanın elmi dəyərini aşağı salmır.

Müəllif qarşısına qoyduğu 23 vəzifənin hamısını yerinə yetirmişdir. Dissertasiyanın mövzusu üzrə müəllifin 5 monoqrafiyası çap olunmuşdur (bu monoqrafiyalar haqqında 5 rəy dərc olunmuşdur).

Bundan əlavə, 5 monoqrafiyası çapa təqdim edilmişdir.

Müəllifin 15 məqaləsi respublikamızın elmi dərgilərində, 3 məqaləsi xaricdə çap olunmuş, 4 beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir. Əsəri oxuduqdan və müəllifin çap olunmuş əsərlər ilə tanış olduqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Mahirə Nağı qızı Hüseynova qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur.

Yəni, Mahirə Nağı qızı Hüseynovanın filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün «XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)» (indeks 5706.01 ixtisasına aid) dissertasiya işini açıq müdafiəyə buraxmaq olar.

Rəyçi:

A.M.Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

Naxçıvan Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının doktorantı Akif Kazım oğlu İmanlının filologiya elmləri doktoru (10.02.01 indeksi üzrə) alimlik dərəcəsi almaq üçün «Şərur və İğdır oykonimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Uzun müddət toponimikanın hansı elm sahəsinə aid olması haqqında mübahisələr olmuşdur. Coğrafiyaşünaslar iddia edirdilər ki, toponimika yer adlarıdır. Ona görə də coğrafiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Linqvistlər isə coğrafiyanın payını inkar etmədən toponimikanın dilçilik sahəsi olduğunu iddia edirdilər. Toponimik adların yaranma yolları, quruluşu, səbəbləri, tarixi və s. cəhətləri, habelə toponimik tədqiqat metodları müəyyənləşdirildikdən sonra müəyyən edildi ki, elmin bu sahəsi daha çox dilçiliyə aiddir. Toponimik adlar özləri özünü adlandırmır. Əslində toponimik adlar onomastikanın bir sahəsi kimi, başqa sahələrdən az əhəmiyyətli deyildir. Əgər antroponimlər cəmiyyətin yaranması, yaşaması və idarə olunması üçün əsas şərtlərdən biridirsə, toponimlər də cəmiyyət həyatının mühüm fəaliyyət sahəsidir. Məsələn, təsəvvür edək ki, oykonimlər (şəhər və kənd adları), mikrotoponimlər (döngə, küçə, kiçik yer adları) yoxdur. Onda cəmiyyətdə nə qədər problem meydana çıxar?

- 1) Kim harada, hansı ünvanda yaşayır?
- 2) Yanğın baş vermişdir, yanğın söndürənlər hara gəlir?
- 3) Cəmiyyətin əsası olan dövlətin paytaxtı haradır, dövlətin hansı şəhər və kəndləri var?

Belə sualların sayını artırmaq olar. Bu yer adlarının bütövlükdə cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı fərdlərinin həyatında necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha sübut edir. Yuxarıda dediyimiz kimi, insanlar cəmiyyət halında birləşən kimi, öz məskənlərinə ad verməyə başlamışlar. Bu sadə məntiq hər bir oykonimin, toponimin, hidronimin məhz onunla bağlı olan xalq tərəfindən adlandırılması faktını təsdiq edir. Məsələn, əgər qərəzli tendensiyalı münasibət olmazsa, Araz çayının yunanca olduğunu deməyə heç bir elmi əsas yoxdur. Axı nə üçün qədim türk torpaqlarında axan çayı yunanlar adlandırmalı idilər? Bəlkə türklər Araza ad qoyanda yunanların belə bir çay haqqında heç məlumatı olmayıb. Bax belə bir sosial-tarixi faktor toponimik adlar məsələsini milli mənafe səviyyəsinə qaldırmışdır. Əslində toponimik adların tarixi və ömrü çox uzun olur. Hətta A.Bakıxanovun sözləri ilə desək, oykonimi adlandıran (ad verən) tayfa və qəbilə tarix səhnəsindən silinib getdikdən sonra həmin adlar min illərlə yaşayır. Bu səbəbdən də hər hansı bir xalqın qədimliyini, həmin yerdə aborigen olduğunu, nəticə etibarilə həmin yerlərin sahibi olduğunu sübut etmək üçün toponimik adlar əvəzsiz rol oynayır. Buna görə də xalqlar müasir dövrdə toponimik adlar

uğrunda nəinki elmi, habelə siyasi mübarizə aparırlar. Bu cəhətdən ən çox hücumla məruz qalan türk xalqları, xüsusilə Azərbaycan xalqıdır. Çünki bizim toponimlərimiz dörd tərəfdən hücumla məruz qalır, rus, fars, erməni şovinistləri Azərbaycan xalqını öz tarixindən, yer-yurdundan ayırmaq üçün toponimik adlarımıza güclü və qərəzli hücumlar təşkil edir, onları öz mənafeələrinə uyğun şəkildə dəyişir. Bu sahədə erməni və fars şovinistlərinin neqativ fəaliyyəti daha güclüdür. Onlar türk mənşəli toponimləri kütləvi surətdə dəyişməklə, Azərbaycan türklərinə qarşı sakit-soyuq müharibə aparırlar. Buna görə də, Azərbaycan dilçiləri həm Cənubi, həm də Qərbi Azərbaycanda toponimlərin türklükdən çevrilməsinə cavab olaraq, öz tədqiqatlarını ekstensiv və intensiv şəkildə aparmalıdır. Bu cəhətdən rəy verdiyimiz Akif İmanlının «Şərur və İğdır oykonimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri» adlı doktorluq dissertasiyası həm elmi, həm də sosial-kulturoloji cəhətdən aktualdır.

Dissertasiya işi 4 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş elmi ədəbiyyatın siyahısı və əlavədən ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində müəllif tədqiqatın ümumi səciyyəsi başlığı altında Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyasının təlimatına uyğun olaraq, mövzunun aktuallığını sübut edir, əsərin tədqiqat obyektini və predmeti haqqında məlumat verir, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrini açıqlayır, mövzunun araşdırılma tarixinə bir nəzər salır, dissertasiyanın elmi yeniliyini göstərir, öz tədqiqat metodu haqqında məlumat

verir, təqdim etdiyi dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyətinə diqqəti cəlb edir. Dissertasiyanın avtoreferatından öyrənirik ki, əsərdə müəllif öz qarşısında 10 vəzifə qoymuş və onları həll etməyə çalışmışdır. Dissertasiyanın giriş hissəsində, habelə əsərin quruluşu və aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə «Şərur düzü oykönimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri» adlanır. Bu fəslə müəllif iki yarımfəsilə bölmüşdür. Birinci yarımfəsildə müəllif Şərurun Arazboyu oykönimlərini araşdırır. Arazın sol sahilində yerləşən Kərimbəyli, Təzəkənd, Axaməd, Qarabürc, Qortçulu, Muğanlı, Alışar, Xələc, Babəki, Qarahəsənli, Ərəbyengicə, Diyadin kəndlərinin tarixi-etimoloji mənalarını açıqlayır. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, həm bu kəndlərin, həm də ümumiyyətlə, dissertantın tədqiqat obyektini kimi seçdiyi oykönimlərin əksəriyyəti əvvəlcə müxtəlif aspektlərdən araşdırmaya cəlb edilmişdir. Elmi-tədqiqat işində bir çətin problem vardır, ya səninin obyektini heç tədqiq olunmayanda, bir də çox tədqiq olunanda tədqiqatçı çətinliyə düşür. A.İmanlının çətinliyi ondan ibarətdir ki, onun obyektini artıq çoxları tərəfindən araşdırılmışdır. Belə ki, özünəqədərki araşdırmaları nəzərdən keçirmiş, onları saf-çürük etmiş, bəzən tədqiqatçılarla cəsərtli polemikaya girmiş və heç kəsin təsiri altına düşmədən obyektiv mövqedən çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarımfəslə həcmcə daha böyükdür. Çünki əgər birinci yarımfəsildə müəllif 12 oykönimdən bəhs etmişdirsə, ikinci yarımfəsildə 29 oykönimin tarixi-etimoloji və linqvistik

(leksik-semantik) xüsusiyyətini araşdırmışdır. Bu yarım-fəsil «Şərur düzünün oykonimləri» adlanır. Burada aşağıdakı oykonimlər tədqiqata cəlb edilmişdir (Aralıq, Arbatan, Cəlilkənd, Çərçiboğan, Çomaxtur, Dərvişlər, Düdəngə, Ələkli, Xanlıqlar, İbadulla, Keştaz (Çəmənli) Kosacan, Kürçülü, Kürkənd, Qarxun, Qışlaqabbas, Mahmudkənd, Muğancıq-Mehrab, Muğancıq-Müslüm, Püsyən, Salahabad, Sərxanlı, Siyaqut, Sovetabad (Arpaçay), Şəhriyar, Tumaslı, Vərməziyar, Yengicə və Zeyvə.

Dissertasiyanın ikinci fəslə «Şərur düzü ətraf ərazi oykonimlərinin semantik xüsusiyyətləri» probleminə həsr edilmişdir. Bu fəsil də öz növbəsində üç yarım-fəsilə bölünür. Birinci yarım-fəsildə müəllif Axura, Bəhrüz Kəngərli, Billəva, Bulaqbaşı, Şahbulaq, Danzik (Danyeri), Daşarx, Dərəkənd, Dizə, Gümüşlü, Günnüt, Havus, Həməzəli, Xətai, Oğlanqala (Ulya-Noraşen), Ogurkənd (Sovxoz), Tənənəm, Yayacı kimi oykonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin ikinci yarım-fəslində dissertant Kəngərli oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edir. Burada müəllif 19 tayfa və tayfa birləşməsinin adını çəkir və onlar əsasında yaranmış etnonimlərin üzərində dayanır. Həmin etnosların adları bunlardır: Yurdu, Qızıllı, Sarvanlar, Xalxallı, Pirhəsənli, Salağa, Ağabəyli, Qarabağlar, Cağatay, Qaraxan, Hacılar, Cəməşidli, Bilici, Qızılqışlaq, Qurtlar, Qaradolaq, Şabanlı, Kəlfir, Ərəfsəli, Qarakövsərli, Pənahlı, Əlixanlı, Sofulu, Bəydili, Əli Əkbərli, Didəvarlı, Bolqarlı, Əliyarlı, Ziyadlı, Bərgüşadlı. Bu tayfa

birləşmələri adları Qərbi Azərbaycanda olmasına baxmayaraq, müəllifin tədqiq etdiyi regionlarda da sonradan etnotoponimlərin-oykonimlərin yaranmasına əsas səbəb olmuşdur. Müəllif bu məsələyə müraciət etməkdə tam haqlıdır. Araşdırmanın ikinci fəslinin son – üçüncü hissəsi Səderək oykonimlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Burada Dədə Qorqud adları-oykonimləşməsi, antroponimləşməsi Naxçıvanın başqa yerlərinə nisbətən daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Səderək, Qarağac, Kərki və s. oykonimlər də bu zonadadır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə «Şəhur oykonimlərinin yaranma yolları» adlanır. Müəllif bu fəslə dörd yarım fəslə bölmüşdür. Müəllif Y.B.Yusifovun və E.M.Kərimovun «Toponimikanın əsasları» dərsliyinə istinad edərək göstərir ki, haqqında danışılan oykonimlər morfoloji və sintaktik yolla yaranır. Dissertant bu mövqedən çıxış edərək toponimləri üç qrupa bölür:

1. Sadə, yaxud təmiz tərkibli toponimlər
2. Düzəltmə tərkibli toponimlər. Bunlar əsasən, sadə toponimlərə əlavə olunmuş formatlar və şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlmiş yer adlarıdır.
3. Mürəkkəb, yaxud müxtəlif söz birləşmələrindən yaranmış toponimlər. Belə toponimlərin yaranmasında coğrafi terminlər də iştirak edir (Avtoreferat, səh.25)

Müəllif bu bölgüyə haqlı olaraq düzəliş verir. Belə bölgü, özü də linqvistik cəhətdən aşağı səviyyədə

olduğundan verilən təsvir haqlı olaraq dissertantı təmin etmir. Ona görə də dissertant öz bölgüsünü təqdim edir:

1. İlk oykonimlər
2. Törəmə oykonimlər
  - a) Sadə törəmə oykonimlər
  - b) Mürəkkəb törəmə oykonimlər

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin üçüncü yarımfəslə «Şərun dağlıq və dağətəyi oykonimlərinin yaranma yolları» adlanır.

Bu yarımfəsildə dissertant öz araşdırmasını aşağıdakı modellər üzrə aparır.

- a. Kök+şəkilçi
- b. Kök+şəkilçi+şəkilçi

Bu morfoloji üsulla oykonim yaratma modelləridir. Sintaktik üsulla yaranan oykonimləri də müəllif iki qrupa bölür:

- a. Sintaktik qaydada yaranan
- b. Sintaktik-morfoloji qaydada yaranan

Dissertant Şərun dağətəyi və dağlıq hissəsindəki oykonimləri nitq hissələrinin iştirakına görə 6 qrupa bölür. Burada dörd qrupda müəllif ümumi isim əsasında şəkilçilərin əlavəsilə yaranan oykonimləri, iki qrupda isə xüsusi isimlərə şəkilçi artırmaqla yaranan oykonimləri qeyd edir.

Sonra müəllif Şərurun dağlıq və dağətəyi oykonimlərinin nominasiyası üzrə qruplaşmasını (5 qrup) verir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Etnonimlərdən yaranan oykonimlər
2. Memorial-xatirə səciyyəli oykonimlər
3. Oronimləri əks etdirən oykonimlər
4. Hidronimlərdən əmələ gələn oykonimlər
5. Digər adları əks etdirən oykonimlər

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin son – dördüncü yarım fəslində müəllif Kəngərli-Sədərək ərazi toponimiyasına aid oykonimləri dilimizin müasir sözyaratma qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla qruplaşdırır. Bu hissə əvvəlki bölmələrdən o qədər də fərqlənir. Dissertasiya işinin son dördüncü fəslə «İğdır bölgəsi oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri və yaranma yolları» probleminin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Bu fəsil də öz növbəsində iki yarım fəslə bölünür. Fəslin adından da göründüyü kimi, birinci yarım fəsilə «İğdır oykonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri», ikinci yarım fəsilə «İğdır oykonimlərinin yaranma yolları» tədqiq edilir. Burada da müəllif həm metodoloji, həm də elmi-metodik cəhətdən əvvəlki fəsillərdə olduğu kimi hərəkət edir. Dissertasiya işini diqqətlə oxuduqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olur ki, müəllif qarşısına qoyduğu vəzifələrin öhdəsindən uğurla gəlmiş, dilçiliyimiz üçün çox aktual və lazımlı bir mövzuda mükəmməl tədqiqat əsəri yazmışdır.

Bununla belə, göstərmək lazımdır ki, yaranan özü nöqsansız yaranmadığı kimi, onun yaratdığı da nöqsansız olmur. Bu dissertasiya işində də bəzi çatışmazlıqlar vardır ki, onları da müəllifin nəzərinə çatdırmağı lazım bilirik.

1. Tədqiq etdiyi regionu coğrafi zonalara bölmək (üç zona) o vaxt elmi və metodik cəhətdən düzgün olardı ki, bu zonaların oykonimləri birbirindən linqvistik və tarixi-etimoloji cəhətdən fərqlənsin. Həm obyektiv cəhətdən, həm də dissertasiyada aparılan linqvistik araşdırmalar göstərir ki, bu zonalar arasında kəskin fərq yoxdur. Ona görə də bu fəsilə üç başlıq ayırmağa ehtiyac yox idi. Çünki hər üç yarım fəsil eyni linqvistik mövqedən araşdırılır.
2. Dissertant əldə olunan elmi-faktiki materialın çoxluğundan istifadə edərək statistik metodla da işləsə idi, elmi iş bundan çox qazanardı. Başqa sözlə, tədqiq etdiyi regionda ümumiyyətlə, neçə oykonomik vahid olması, onların neçəsinin hidronim əsaslı və s. olması haqqında fəslin və ya əsərin sonunda məlumat versəydi, əsər daha konkret xarakter alar və elmi-praktik əhəmiyyəti artardı və yaxud tədqiq etdiyi bölgənin bütün oykonimlərinin siyahısını əsərə əlavə etsəydi, əsərin elmi sanbalı artardı.

3. Toponimlərin (oykonimlərin) yaranma yollarından bəhs edən müəllif tarixi və coğrafi faktorlara əhəmiyyət vermir. Halbuki, toponimlərin (oykonimlərin) yaranmasında coğrafi faktorların rolu az deyil. Obyektin coğrafi xarakteri onun qaranlıq keçmişinə, etimoloji mənasına işıq salır.
4. Toponimik adların etimologiyasının müəyyənləşdirilməsində tarix, etnoqrafiya, coğrafiya elmlərindən daha çox dilçilik kərə gəlir. Çünki sözün daxili forması, keçirdiyi tarixi fonetik dəyişmələr toponimin (bəzi hallarda topolekslərin) mənşəyini müəyyənləşdirməkdə əsas rol oynayır. Rəy verdiyimiz dissertasiya işində isə yalnız tarixi əsərlərə müraciət olunur. Doğrudur, elmi ədəbiyyat siyahısında Ə.Dəmirçizadənin «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi» əsəri bir mənbə kimi göstərilmişdir. Amma ədəbi dilimizin fonetik sisteminin tarixi inkişafı ilə orada gedən eliziya, metateza, aferezis hadisələrinin təsiri ilə toponimlərdə gedən dəyişikliklər, demək olar ki, öz əksini tapmır.
5. Toponimik adlar göydən düşmür. Onlar təmasda olduğu xalqın dil materialı əsasında yaranır. Buna görə də müəllifin dissertasiyasının 194-cü səhifəsində göstərdiyi kimi, bir çox tədqiqatçılar (V.İ.Savina, A.M.Qurbanov, R.D.İsrafilova, Q.İ.Məşədiyev, Q.H.Cəfərov, M.A.Məmmədov,

S.M.Mollazadə, F.M.Xalıqov və b.) toponimlərin leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla yarandığını göstərirlər.

A.M.Qurbanov bu barədə yazır: Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının bir neçə üsulu göstərilir: leksik, semantik, morfoloji və sintaktik üsullar. Son dövrdə onomastik tədqiqatın bir qolunu təşkil edən toponimikada da əsasən bu yollar vasitəsilə xüsusi adların yarandığı göstərilir.

Bu sitatın dalınca dissertant T.M.Əhmədovun bu fikrin əleyhinə olan və yalnız fikrini verir və qeyd edir ki, T.M.Əhmədov Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk toponimiyasında leksik və morfoloji yolla yaranan coğrafi ada təsadüf olunmadığını göstərir.

Müəllif öz tədqiqatında oykonimlərin yaranmasında morfoloji üsulu bol-bol göstərir. Amma T.M.Əhmədovun fikrini tənqid etmir. Əslində T.M.Əhmədovun bu mövqeyi tənqid edilməlidir.

6. Dissertant Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, «Kitabi Dədə Qorqud» və s. bədii mənbələri elmi ədəbiyyat siyahısından ayıraraq ayrıca göstərsə, yaxşı olardı.

Bu göstərilən nöqsanlar böyük zəhmət və uzun axtarışlar bahasına başa gəlmiş sanballı araşdırmanın elmi və təcrübi əhəmiyyətini azaltmır. Əsərin sonunda müəllif araşdırmadan çıxardığı nəticəni 23 bənddə ümumiləşdirmişdir. Bu bəndlərin heç biri etiraz doğurmur. Əsərin elmi quruluşu və sitatlardan istifadə yolları elmi-tədqiqat əsərləri üçün müəyyən edilmiş

çərçivə daxilindədir. Müəllifin əsərinin sonunda tədqiq etdiyi regionların xəritələrini əlavə kimi verməsi də təqdirəlayiqdir.

Müəllif mövzusu ilə bağlı olan elmi ədəbiyyatın, demək olar ki, əksəriyyətinə müraciət etmişdir. O, Azərbaycan dilində 213, türk dilində 29, rus dilində 25 mənbədən istifadə etmişdir. Müəllifin cəmi 267 mənbədən yararlandığının şahidi oluruq.

Müəllifin dissertasiya üzrə 3 kitabı, 32 məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif Bakıda, Naxçıvanda və Türkiyədə keçirilən elmi konfranslarda məruzə ilə çıxış etmiş və özünü bir alim kimi təsdiq etmişdir. Dissertasiyanın avtoreferatı araşdırmanın əsas məzmununu əhatə edir.

A.K.İmanlının adı Azərbaycan filologiyasında istedadlı alim kimi qəbul edilir. Bütün bunları nəzərə alaraq, bir daha göstərmək istəyirik ki, Akif Kazım oğlu İmanlının filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün «Şərur və İğdır oykonimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri» mövzusunda yazdığı dissertasiya işi bu qəbildən olan əsərlərə qoyulan tələblərə cavab verir. Onun müəllifi Akif Kazım oğlu İmanlıya adıçəkilən əsər üçün 10.02.01 indeksi üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinin verilməsi tamamilə qanunauyğun olardı.

Rəsmi opponent:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Afaq Ramiz qızı Ağayevanın (Quliyeva) filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə almaq üçün “Müasir Azərbaycan ədəbi dili üslublarının qarşılıqlı əlaqəsi” (10.02.01-Azərbaycan dili indeksi üzrə) mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

İnsan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada üslub, iş tərz, düşüncə tərz, danışıq tərz və s. olmasın. Dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, musiqidə, vokal sənətində, memarlıqda, xalçaçılıqda, rəssamlıqda, bir sözlə, şüurun fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə üslub (stil) aparıcı önəm daşıyır. Üslub termini ərəbcə tərz, ifadə tərz, üsul mənasındadır (ASE, 1k., s.496). Ümumiyyətlə, üslub hər şeyin optimal “mən”idir. Yəni hər hansı bir kateqoriyadan olan fəaliyyət növünün özünəməxsus optimal keyfiyyət məcmusudur. Hər hansı bir sahənin ilkin inkişaf mərhələsində üslubu ola bilməz. Lap elə dilin özünü götürsək, onun ilkin təşəkkül dövründə hansı üslubu ola bilər? Qəbilə dövründə dilin elmi, bədii və s. üslubu ola bilərmi? Deməli, üslubun yaranması (dilçilikdə) və çoxlu üslubların meydana gəlməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Bu və ya digər üslubun yaranması dilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Artıq Azərbaycan ədəbi dili öz inkişafının elə yüksək mərhələsinə çatmışdır ki, onun akademik üslubu, dialoq üslubu, monoloq üslubu, janr üslubu, realist üslubu, romantik üslubu, funksional üslubu və s. yaranıb formalaşmışdır. Bunların hamısı dilimizin tarixi durumu ilə əlaqədardır. İndi üslub

problemi o qədər inkişaf etmişdir ki, nəinki bir sənətkarın, hətta onun ayrı-ayrı əsərlərinin üslubu haqqında bəhs etmək olar. Üslublar çox, həm də çoxcəhətlidir. Amma onları birləşdirən bir ümumi cəhət vardır ki, onların formalaşmasında təməl rolu oynayır. Yuxarıda dediyimiz kimi, üslublar çoxsaylı olsa da, onları birləşdirən dil materialıdır. Deməli, dil vahidləri üslubların formalaşdırma differensiallaşması üçün aparıcı rol oynadığı kimi, onların arasındakı ümumi bir bağın da yaranmasına yardım edir. Beləliklə, üslublar bir-birinin eyni olmadığı kimi, bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə də deyillər. Onlar müxtəlif səviyyələrdə dil vahidləri ilə əlaqələnmişlər. Afaq Ramiz qızı Ağayeva (Quliyeva) məhz üslublar arasındakı əlaqəni araşdırmaq kimi aktual bir vəzifəni qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Dissertasiya işi Giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Müəllifin dissertasiyada “Giriş”, avtoreferatda “İşin ümumi səciyyəsi” adlandırdığı hissədə mövzunun araşdırılma tarixinə toxunulur. Burada müəllif üslubların qarşılıqlı əlaqəsini tarixi aspektdə öyrənərək, bu sahədəki işlərin iki istiqamətdə aparıldığını göstərir.

- 1) Bir üslubun digər üslubla qarşılıqlı əlaqəsi
- 2) Bir üsluba məxsus müəyyən elementin və ya elementlərin digər üslubda təzahürü (avt-ref., s.3).

Sonra müəllif türkologiyada, türk xalqlarının ədəbiyyatında, habelə ədəbiyyatşünaslığında, Azərbaycan, rus və ümumi dilçilikdə üslubların qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə toxunur. Üslublararası qarşılıqlı əlaqə probleminin tədqiqi tarixi haqqında fikrini davam etdirən müəllif xüsusilə türkologiyada bu sahənin araşdırılması tarixindən və istiqamətlərindən bəhs edərək N.A.Baskakovun bu sahədəki tədqiqat işlərini 5 qrupda ümumiləşdirdiyini söyləyir. Sonra müəllif Azərbaycan dilçiliyində üslublararası qarşılıqlı əlaqənin müasir və tarixi aspektdən öyrənildiyini qeyd edir və belə bir qərara gəlir ki, müasir aspektdə üslublararası əlaqə tarixən inkişaf edib yüksək səviyyəyə çatmışdır.

Sonra müəllif İ.Ağayevanın “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bədii və elmi üslublarının qarşılıqlı əlaqəsi” mövzusunda yazdığı dissertasiyaya əsaslanaraq belə bir yanlış fikir söyləyir ki, “Belə bir qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və bu əlaqə həmin üslubların spesifikasiyasına heç bir xələl gətirmir” (s.4). Bu fikrin yanlışlığını irəlində sübut edəcəyik.

Sonra dissertant rus dilçiliyində üslublararası qarşılıqlı əlaqəni 6 bənddə sistemləşdirdiyini söyləyir. Müəllif rus jurnalistikasında üslubların qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərək oradakı tədqiqatlarda publisistikanın publisist-elmi, publisist-rəsmi, publisist-bədii, publisist-epistoliar kimi şaxələrini göstərir. Müəllif

bundan – bu sistemdən istifadə edərək dissertasiyanın 16-cı səhifəsindən başlayaraq 106-cı səhifəyə qədər verdiyi üslublararası qarşılıqlı əlaqələri belə qursa idi, systemsizlik aradan qalxmış olardı.

Bundan sonra, dissertant AAK-nin tələbinə görə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, araşdırmanın metod və mənbələri haqqında bəhs edir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “Azərbaycan ədəbi dili üslubları arasındakı əlaqələrin diaxronik aspektdən sinxronik aspektdə doğru inkişafı. Janrlararası inteqrasiya və münasibətin üslubların əlaqəsinə təsiri” adlanır.

Bu fəsil 10 yarımfəsildən – bölmədən ibarətdir. Avtoreferatda isə 20 bölmə göstərilir. Yarımbaşlıqlar-bölmələr üslubların bir-birinə təsirini əhatə edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Epistoliar və elmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsi
2. Bədii və elmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsi
3. Publisist və elmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsi
4. Bədii və publisist üslubun qarşılıqlı əlaqəsi
5. Epistoliar və bədii üslubun qarşılıqlı əlaqəsi

6. Rəsmi və publisist üslubun qarşılıqlı əlaqəsi
7. Epistolayar və publisist üslubun qarşılıqlı əlaqəsi
8. Rəsmi və bədii üslubun qarşılıqlı əlaqəsi
9. Rəsmi və epistolayar üslubun qarşılıqlı əlaqəsi
10. Rəsmi və elmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsi

Müəllif bu üslubların bir birinə təsirini öyrənərkən onlara bu və ya digər dərəcədə təsir edən daxili və xarici faktorları nəzərə alır ki, bu təqdirəlayıqdır. Müəllif problemin həlli zamanı müxtəlif faktor və müddəaları ayrılıqda səciyyələndirir. Bu baxımdan o, 5 faktora diqqət çəkir və onların üzərində incələmələr aparır.

1. Dövr, zaman amili
2. Müəllif üslubunun nəzərə alınması
3. Adresat amili, yəni konkret üslub nümunələrinin kimlər, hansı sosial qrup üçün nəzərdə tutulması
4. Üslubların əlaqəsində leksik-qrammatik kateqoriyaların rolu
5. Üslublar arasındakı əlaqələrdə janr xüsusiyyətlərinin rolu

Bu problemlərin hər biri haqqında müəllif orijinal fikirlər söyləməyə çalışır və fikrini sübut etmək üçün

müxtəlif janrlı, müxtəlif xarakterli – elmi, bədii və publisist xarakterli mənbələrdən aldığı misallardan istifadə edir.

Bu fəsildə bizə görə, “Bədii və elmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsi” bölməsi həm elmi cəhətdən, həm praktik cəhətdən daha yaxşı işlənmişdir. Çünki bu iki üslubun formalaşma tarixi qədim olduğu kimi, sərhədləri də “məhkəm”dir. Müəllif bu bölmədə əslində elmlə bədii ədəbiyyatın əlaqə və münasibətlərinə toxunur. Burada dissertant klassiklərimizdən tutmuş, müasir dövr alim və ədiblərin əsərlərinə istinad edir və bu sahədə aparıcı təsirə malik olan obyektiv və subyektiv faktorları nəzərə alır.

Bundan sonra müəllif tarix elminin bədii ədəbiyyatda əksi, elmi fantastik janrdə dəqiq elmlərin leksik vahidlərlə iştirakı və s. məsələlərə toxunur.

Publisist və elmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsi də müəllifin nəzərindən qaçmamış və bu sahəyə xüsusi bölmə həsr etmişdir. Əslində publisistika elmi janrın bir hissəsidir. Burada elmilik, mühakiməlik daha çox olmalıdır. Müəllif göstərir ki, publisistik üslub elmi əsərlərin “giriş” hissəsində özünü daha çox göstərir. Buraya redaktorların ön sözünü də əlavə etmək olar. Müəllif xüsusi sistemdə publisist üslubun 21 üslubi sferada işləndiyini göstərir. Bu ümumiləşdirmə yaxşı təsir bağışlayır. Müəllifi bədii və publisistik üslubun qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən nəzmlə yazılmış felyetonlara xüsusi diqqət cəlb edir. Bundan sonra dissertant “rəsmi və bədii”, “epistoliar və

publisist”, “rəsmi və epistolıyar”, “epistolıyar və elmi” və s. üslubların qarşılıqlı əlaqəsinə toxunur, onları tarixi və müasir aspektdən nəzərdən keçirir, nümunələr əsasında təhlil edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “Leksik vahidlərin Azərbaycan ədəbi dili üslubları arasındakı qarşılıqlı əlaqədə rolu” adlanır. Bu fəslı müəllif aşağıdakı bölmələr üzrə araşdırır:

1. Üslubların leksik səviyyədə əlaqəsi
2. Leksik vahidlərin publisist və elmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsində rolu
3. Leksik vahidlərin rəsmi və elmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsində rolu
4. Leksik vahidlərin bədii və rəsmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsində rolu

Bu bölmələrin hər birində müəllif öz fikirlərini tutarlı faktlarla əsaslandırır. Bəzən təkrar xarakterli müddəalara rast gəlmək olsa da, ümumən müəllif araşdırmasında yeni söz deyə bilmişdir.

Dissertant araşdırmasınının 3-cü fəslini “Morfoloji vahidlərin müasir Azərbaycan ədəbi dili üslubları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrində rolu”na həsr etmişdir. Bu fəslı də müəllif 4 bölmədə araşdırır:

Birinci bölməni dissertant “Üslubların morfoloji səviyyədə əlaqəsi” məsələsinə həsr etmişdir. Burada o, morfoloji kateqoriyaların üslubyaratma prosesindəki rolundan bəhs edir.

Üçüncü fəslin **ikinci** bölməsində müəllif “Morfoloji vahidlərin publisist və elmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsindəki rolu” problemini qoyur və burada hər iki üslubunu ümumilədməyə meyilli olduğunu xüsusi vurğulayır. Müəllif həm publisist, həm də elmi üslubda sözlərin təkdə işləndiyi halda, cəm bildirdiyini göstərir. Məsələn, Müəllim də tərbiyə edir, yazıçı da. Bu cümlədə “müəllim”, “yazıçı” dedikdə, müəllif tək bir müəllimi, bir yazıçını yox, ümumiyyətlə, müəllimləri və yazıçıları nəzərdə tutur.

Bu fəslin **üçüncü** bölməsi belə adlanır: “Morfoloji vahidlərin elmi və rəsmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsində rolu”. Müəllif bu problemdən danışarkən aşağıdakı məsələlərə toxunur:

1. İsimlərin təkdə işlənilib, cəm bildirməsi (bu, əvvəlki bölmədə də var idi)
2. Elmi və rəsmi üslubdakı səciyyəvi feillər, onların şərhə. Məsələn, qeyd edir, səbəb olur və s.

Üçüncü fəslin **dördüncü** bölməsində “Morfoloji vahidlərin bədii və rəsmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsində rolu” məsələsinə toxunulur. Müəllif təsdiq edir ki, rəsmi üslubun bəzi xüsusişdirilmiş sifətləri bədii üslubda da işlənir. Məsələn, rəsmi kağız, möhürlü kağız. Bölmənin sonunda müəllif kəmiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin üslubi imkanlarından bəhs edir.

Dissertasiya işinin sonuncu – dördüncü fəslə “Sintaktik vahidlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdə rolu” adlanır. Bu fəsil də 4 bölmədən ibarətdir.

Birinci bölmə “Üslublara sintaktik səviyyədə rolu” adlanır. Burada müəllif sintaktik kateqoriyaların üslubi imkanları haqqında dilçilik ədəbiyyatında mövcud olan fikirlərə öz münasibətini bildirir.

Dördüncü fəslin **ikinci** bölməsi “Sintaktik vahidlərin publisist və elmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsində rolu” məsələsindən bəhs edir. Burada dissertant göstərir ki, elmi üsluba aid olan mübtədalar (müəllif, tədqiqatçı, alim və s.) publisist üslubda da işlənir. Bundan əlavə, “elmi üsluba xas olan “məsələn”, “deməli”, “doğrudur”, “beləliklə”, “şübhəsiz” və s. kimi ara sözlər publisist üslubda da işlənir” – deyər müəllif təsdiq edir. Amma bu fikirlər sintaktik səviyyədə üslublararası əlaqəyə aid ola bilməz.

Sonuncu fəslin **üçüncü** bölməsində müəllif sintaktik vahidlərin rəsmi və elmi üslubların qarşılıqlı əlaqəsində rolu” məsələsini araşdırır. Burada müəllif haqlı olaraq müştərək söz birləşmələrindən bəhs edir. Yəni elə söz birləşmələrindən ki, həm rəsmi üslubda, həm də elmi üslubda işlənir. Məsələn, rəngli metal, ictimai-siyasi böhran, ümumi etibarnamə və s.

Dissertasiyanın dördüncü fəslinin son dördüncü bölməsi “Sintaktik vahidlərin bədii və rəsmi üslubun qarşılıqlı əlaqəsində rolu” adlanır. Burada da əvvəlki bölmədə olduğu kimi müştərək söz birləşmələrindən bəhs olunur. Bundan əlavə, bir sıra cümlələrin: əmr, nida, nəqli və sual cümlələrinin öz quruluşu ilə bədii və rəsmi üslubda müştərək işlənməsindən bəhs olunur. Dissertasiya işi 5 bənddə ümumiləşdirilmiş nəticə ilə tamamlanır. Ümumiyyətlə, dissertant qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. 300 səhifəlik – böyük və uzunmüddətli zəhmət hesabına mövzusunun öhdəsindən gəlmişdir. İstifadə edilmiş mənbələrin miqdarı (1199) və ilk məqalənin bundan 20 il əvvəl yazılması göstərir ki, dissertant 20 illik bir zəhmət bahasına sanballı bir elmi araşdırmanı ərsəyə gətirmişdir.

Amma bu böyük əsər bəzi nöqsanlardan da uzaq deyil. Onlardan bəzilərini müəllifin nəzərinə çatdırmaq istərdik:

1. Mövzunun aktuallığı müasir elmi-mədəni problemlərlə bağlanmalı, elmi-mədəni inkişafa

xidmət etdiyi sübut edilməli idi. Müəllif cəmi yarım səhifədə mövzusunun aktuallığını kifayət qədər əsaslandırılmamışdır.

2. Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyatdan danışarkən hamıdan əvvəl bu sahənin əsasını qoymuş olan prof. Ə.M.Dəmirçizadənin adını çəkmək, ondan bəhs etmək lazımdır. Müəllif buna əhəmiyyət verməmişdir.
3. İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında:
  - a. Elmi ədəbiyyatla ictimai-publisist və bədii mənbələr ayrıca verilməlidir
  - b. Elmi ədəbiyyat dillər üzrə də qruplaşdırılmalıdır.
4. Üslublararası qarşılıqlı əlaqədən bəhs edərkən müəllif systemsizliyə yol vermişdir. Bundan əlavə, dissertasiyanın mündəricatında 10 bənd, avtoreferatda isə 20 bənddə üslublararası qarşılıqlı əlaqə məsələsinə toxunulmuşdur.
5. 90-cı illərin dramaturgiya materialları əsasında psixoloji dram problemindən bəhs edən müəllif K.Münsifovanın cəmi 2 səhifəlik məqaləsinə əsaslanır.
6. Dissertasiyanın nəticə hissəsinin 5-ci bəndində müəllif deyir: “Üslublar arasında mövcud olan

bu əlaqələr həmin üslubların mahiyyətinə heç bir xələl gətirmir, əksinə dildəki leksik və qrammatik kateqoriyaların funksiyalarının, semantik sahəsinin genişlənməsinə təkan verir, dilin yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxarır, eyni zamanda üslubların daha da zənginləşməsinə xidmət edir.”

Bu fikirlə razılaşımaq olmaz. Dilin lüğət tərkibinin üslubi laylara bölünməsi onu göstərir ki, hər bir layın öz leksik vahidi vardır. Onlar arasında qəti sərhəd qoymaq mümkün olmadığı kimi, onların sərhədini də aradan götürmək olmaz. Yəni bədii üslubda elmi termin, elmi üslubda bədilik o qədər də məqbul deyil. Ona görə də A.S.Puşkin şeirlərinin birində **ürək** sözü işlətdiyi üçün oxucudan üzr istəmişdir ki, ürək fizioloji termdir, şeirdə **könül**, **qəlb** işlənməlidir. Dissertantın dediyindən belə çıxır ki, həkim ölüm aktı yazanda “**öldü**” əvəzinə **dünyadan köçdü**, **gözlərini əbədi qapadı** yaza bilər.

Müəllifin yadına Mir Cəlalın “İclas qurusu” hekayəsini salmaq istədik. Burada Quru arvadı Meyransaya “yoldaş Meyransa” deyə müraciət edir. Müəllif bunu məqbul sayırmı? və s.

7. Dissertasiyanın 8-ci səhifəsində oxuyuruq: Ümumiyyətlə, rus ədəbiyyatşünaslığında, haqlı olaraq, azadlıq funksiyasını yerinə yetirdiyi üçün “Müharibə” missiyası termini adlandırılır. Bu cümlə iki etiraz doğurur:

- a. Müharibə həmişə azadlıq missiyası yerinə yetirir?
  - b. Müharibə eyni zamanda ümumişlək söz deyilmi?
8. Yaxşı olardı ki, dilə söz almanın konkret kriteriyaları müəyyənləşdirildiyi kimi, üslubların da leksik səviyyədə müştərəkliyi (söz alması) kriteriyalarını müəllif müəyyən edə idi. Çünki bu, onun vəzifəsi idi. Daha heç kəs bu mövzuda əsər yazmayacaq.

Bu göstərilən nöqsanlar 20 illik zəhmət hesabına başa gəlmiş sanballı bir tədqiqat əsərinin elmi dəyərini aşağı salmır. Müəllif irəli sürdüyü nəzəri fikirləri bacarıqla ümumiləşdirir. Əyanilik üçün dissertasiyaya 13 cədvəl, 15 sxem əlavə etmişdir.

Dissertasiyanın, demək olar ki, bütün məzmunu məruzə, kitab və məqalə şəklində filoloji ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Belə ki, mövzu ilə bağlı müəllifin bir monoqrafiyası, bir dərs vəsaiti, 37 məqaləsi çap olunmuşdur. Bunlardan ikisi Simferopol, biri Almatı şəhərində olmaqla 3-ü xaricdə nəşr edilmişdir. Elmi ictimaiyyət Afaq Ağayevanı (Quliyeva) 13 elmi konfransdan cəsarətli filoloq kimi tanıyır. Üst-üstə Afaq müəllimin mövzu ilə bağlı 49 əsəri filoloji ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Avtoreferat dissertasiyanın əsas

məzmununu əhatə edir. Bütün bunları nəzərə alaraq, demək olar ki, Afaq Ramiz qızı Ağayevanın (Quliyeva) filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün “Müasir Azərbaycan ədəbi dili üslublarının qarşılıqlı əlaqəsi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi doktorluq dissertasiyaları qarşısında qoyulan tələblərə cavab verir və onun müəllifi bu əsərə görə 10.02.01 indeksi üzrə (Azərbaycan dili) filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Rəsmi opponent:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Hacıyeva İlhamə Həbib qızının “Azərbaycanda dil quruculuğu” mövzusunda 10.02.01-Azərbaycan dili ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyaya rəsmi opponent

RƏYİ

Hər bir dil özünün mövcudluq mərhələsində məxsus olduğu xalqın tarixini, milli mədəniyyətini, ictimai həyatını yaşadır, həmçinin sosial, iqtisadi və digər sahələr üzrə əldə edilmiş bütün informasiyaları sabaha, gələcəyə çatdırır. Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Dil xalqın tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olur, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində təşəkkül tapır. Hər bir xalq ünsiyyət üçün öz dilini yaratdıqdan sonra onu tarix boyu qoruyur və inkişaf etdirir. Azərbaycan xalqı da hələ uzaq keçmişdə öz ana dilini yaratmışdır. Əlbəttə, dilimiz hazırkı inkişaf mərhələsinə birdən-birə gəlib çatmamışdır. Bu, bir sıra əsrlərin məhsuludur.

Tarixdə humanist, sülhsevər, mehriban və xeyirxah bir xalq kimi məşhur olan, uzun əsrlər boyu həm onu əhatə edən qonşularla, həm də bütün digər xalqlarla dostluq, qardaşlıq münasibətlərində yaşayan Azərbaycan xalqı tarixin müxtəlif dövrlərində bir sıra işğalçılarla üz-üzə gəlmişdir. VII əsrdən başlayaraq, Azərbaycana ərəb işğalçıları, sonralar isə fars, monqol və başqaları basqın

etmişdir. Yadellilərin basqınlarına baxmayaraq, XII yüzildə Həsənoğlu, XIV yüzildə Nəsimi və başqa sənətkarlarımız Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yazıb yaratmışlar. Bütün tarix boyu öz orijinallığını qoruyub saxlayan Azərbaycan dili get-gedə inkişaf edərək XIX yüzildə milli dilə çevrilmişdi. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin müstəqilliyinə qarşı olan mübarizə daha da kəskinləşmişdir. Lakin dövrün qabaqcıl ziyalıları M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev və başqaları xalq dilinin milli varlığını qorumağa başlamışdır.

Hazırda dilimiz öz inkişafının müstəqillik mərhələsindədir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşması və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi ilə bağlı bir sıra fərman və sərəncamlar verilmişdir. Bu diqqət və qayğı Ulu öndər, Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmışdır.

Bütün bu qeyd etdiyimiz məsələlər təfəsilatı ilə, ardıcılıqla, elmi əsaslarla rəyə təqdim olunan dissertasiyada öz əksini tapmışdır. Dissertasiya quruluşuna görə giriş, yeddi fəsil, nəticə və qaynaqlardan ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində “Dil siyasəti”, “Dil quruculuğu”, “Dil planlaması” kimi terminlərin işlənmə yerindən və hüdudlarından, mövzunun aktuallığı,

tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, metod və mənbəyi, o cümlədən işin aprobasiyası və nəşri haqqında bəhs edilir.

I fəsil “Azərbaycanda dil siyasəti” adlanır. Təbii ki, dil quruculuğu prosesində dövlətin yeritdiyi siyasət dil siyasəti adlanır. Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasının dəyişdirilməsi və latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi yolunda gedən mübarizələr tədqiqatda öz əksini tapır. Azərbaycanda əlifba dəyişikliyi məsələsinin I və II Müəllimlər Qurultayında (1906, 1907) da müzakirə olduğu, sovet hakimiyyəti illərində dövrün, ictimai-siyasi quruluşun məhz ideoloji baxışlardan asılı olduğu qeyd edilir.

II fəsil “Azərbaycanda əlifba problemi” adlanır. İlk dəfə olaraq Azərbaycan yazısını asanlaşdırmaq üçün əlifbada dəyişiklik etmək ideyası XIX yüzildə meydana çıxmışdır. Bu ideyanı irəli sürən mütəfəkkir yazıçı M.F.Axundov olmuşdur. Belə ki, o ərəb əlifbasının Azərbaycan yazısı üçün yararsız olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. Yüzilliklər boyu Azərbaycan xalqına xidmət edən ərəb əlifbasının xalqın savadlanmasında əngəl ola bilməsi faktları, əlifba və imla məsələlərində I Türkoloji Qurultayın oynadığı rol, həmçinin tədqiqatçının arxiv materiallarına müraciəti işin daha orijinallıq kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Bu fəsildə əlifba və dil siyasəti, müstəqillik dövründə əlifba siyasəti, Azərbaycan dövlətinin dilə qayğısı və Azərbaycan əlifbasının qrafik xüsusiyyətləri öz əksini tapır.

III fəsil “Azərbaycan orfoqrafiyasının nəzəri məsələləri” adlanır. Məlum olduğu kimi, orfoqrafiya əlifba ilə sıx bağlıdır. Ona görə də əlifba dəyişdikcə orfoqrafiyada da müəyyən dəyişiklik əmələ gəlir. Azərbaycan imlasının ərəb, latın və rus qrafikalı əlifbalarından istifadə olunduğu üçün daha çox dəyişikliklər olmuşdur. M.F.Axundov orfoqrafiya məsələlərində fonetik prinsipə geniş yer verilməsində və ümumiyyətlə yazımızın sadələşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının inkişaf tarixində baş vermiş dəyişikliklər xronoloji ardıcılıqla incəliklərinə qədər araşdırılır.

IV fəsil “Azərbaycan orfoepiyası” adlanır. Məlumdur ki, orfoepiya ilə orfoqrafiya arasında çox böyük fərq yoxdur. Belə ki, bəzən söz və ifadədə bu və ya başqa səs müəyyən fonetik vəziyyətə düşərək yazıdan fərqli şəkildə tələffüz edilir. Tədqiqatçı sait və samit səslərin tələffüzünə dair ən ümumi və xarakterik qaydalar göstərməyə çalışmış və istəyinə nail olmuşdur.

V fəsil “Azərbaycan dilinin terminologiyası problemləri” adlanır. Dil quruculuğunun müəyyən məsələlərindən biri də terminologiyadır. Dilin lüğət tərkibini təşkil edən ifadələr öz təbiətinə görə eyni xarakterə malik olmur. Belə ki, bəzi sözlər xüsusiləşmiş mənə kəsb edərək xüsusi sahələrlə əlaqədar olur. Qeyd edək ki, terminlər elmi üslubun xarakterik dil vahidləridir. Bu fəsildə Azərbaycan dilində işlənən terminlərin

mənbəyi və yaranma yolları, daxili imkan və alınmalar hesabına Azərbaycan dilinin terminlərinin yaranması, həmçinin Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşməsində sosiolinqviistik və kütləvi informasiya vasitələrinin rolu kimi məsələlər tədqiqatçı tərəfindən diqqətlə araşdırılır.

VI fəsil “Çağdaş Azərbaycan ədəbi dili” adlanır. Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında başlıca və əsas amil müstəqilliyimizlə bağlıdır. Müəllif çox doğru olaraq xalqımızın müstəqilliyi və ölkəmizin suverenliyi ilə əlaqədar həyatımızda baş verən dəyişiklikləri qlobal hadisə adlandırır. Belə ki, hələ müstəqillik uğrunda mübarizə dövründən tutmuş yenidənqurma və aşkarlıq dövrünə qədərki həyatımızda baş verən canlılıq, daha sonra müstəqillik tədricən öz milliliyini, necə deyirlər öz “libasını” qazanmağa doğru meyl etdi. Dil quruculuğuna daxil olan bu bölmə də dissertant tərəfindən hərtərəfli araşdırılır.

VII fəsil “Nitq mədəniyyəti və dil quruculuğu” adlanır. Hər bir xalqın öz milli mədəniyyəti olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da qədim adət-ənənələrə söykənən, illərin sınağından keçən deyim tərzini formalaşmışdır ki, bu da dil quruculuğunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dilimizin inkişafına və tələblərinə uyğun nitq normaları, tələffüz, vurğu, söz işlətmə, söz birləşmələri və cümlələrin qurulması və s. məsələlər dissertant tərəfindən layiqincə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın “Nəticə” hissəsində fəsilərlə bağlı olan fikirlər ümumiləşdirilmişdir.

Bununla belə, əsərdə bir sıra nöqsanlar da vardır ki, bir opponent kimi onları müəllifin nəzərinə çatdırmaq istərdik.

1. Bir neçə başlıq əsərin mövzusu ilə bağlı deyil. Məsələn, 2.5.Azərbaycan əlifbasının qrafik xüsusiyyətləri; 5.1.Azərbaycan dilində işlənən terminlərin mənbə və yaranma yolları; 5.1.1.Daxili imkan və alınmalar hesabına Azərbaycan dilinin terminlərinin yaranması və s.
2. İkinci fəslin 4-cü başlığının 1-ci hissəsində (səh.75) Azərbaycan dövlətinin dilə qayğısı əslində dissertasiyanın özəyini təşkil edən bu mövzuya cəmi 4 səhifə həsr edilib.
3. Dissertasiyanın 50-ci səhifəsində deyilir: Deməli, ərəb əlifbasına qədər xalqımız bir neçə əlifbadan istifadə etmişdir. Hansı əlifbada, bizim hansı yazımız var? Bunu necə sübut etmək olar?
4. Bəzən müəllif istifadə etdiyi mənbəni qeyd etmir. Məsələn, dissertasiyanın 56-cı səhifəsi A.Babayevin, B.Çobanzadənin monoqrafiyasının 53-cü səhifəsindən, 58-ci səhifəsi 56-cı səhifəsindən götürülüb, amma mənbə göstərilir.

5. Dissertasiyanın 72-ci səhifəsində Azərbaycan Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanından ötəri danışılır. Hələ heç bir fərman bu fərman səviyyəsində dilimizin və dilçiliyimizin inkişafında böyük rol oynamayıb. Müəllif fərmandan kiçik bir sitat verir, mənbə göstərmir və fərmanla bir sətirdə Ə.Cavadın 1913-cü ildə yazdığı “Dilimiz” şeirini verir.
6. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev qədər heç bir dövlət başçısı dil məsələsi ilə yaxından məşğul olmayıb. Müəllif Prezident fərmanlarını şərh etmir. Ədəbiyyat siyahısında da H.Əliyevin adı yoxdur.
7. Dissertasiyanın 65-66-cı səhifələrində müəllif kiril əlifbasına keçməkdən bəhs edərkən Azərbaycan SSR Baş Sovetinin 1939-cu il 7-14 iyul tarixli sessiyası haqqında bəhs etməkdənsə M.Dilbazinin xatirəsini verir.
8. Bəzən ardıcılıq pozulur. Əsərin 63-cü səhifəsində oxuyuruq: Beləliklə, 1 yanvar 1929-cu ildən xalqımız yeni latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçir. Bunun əvəzinə müəllif SSRİ MİK sədri Q.Musabəyovun, SSRİ XKS sədri V.Şmidtin 7 avqust 1929-cu ildə imzaladığı fərmana istinad etməli idi.

Bütün bunlar böyük zəhmət və gərgin araşdırmalar bahasına başa gəlmiş dissertasiya işinin elmi əhəmiyyətini azaltmır. Avtoreferat dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir.

Dissertantın mövzu ilə bağlı çap etdirdiyi 34 elmi əsəri dissertasiyanın ümumi məzmununu, elmi yeniliyini, əldə etdiyi nəticələri tam şəkildə özündə əks etdirə bilər. Belə hesab edirik ki, “Azərbaycanda dil quruculuğu” adlı əsərə görə İlhamə Həbib qızı Hacıyevaya 10.02.01 indeksi üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verilə bilər.

Rəsmi opponent:

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Gülnarə Rəhim qızı Sadıqovanın filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Dini mənbələrin frazeologiyası (Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra humanitar elmlərin metodologiyası və onlara münasibət dəyişdiyi kimi, həmin sahəyə aid olan elmlərin yeni istiqamətdə inkişaf etməsi üçün çox əlverişli şərait yarandı. Çünki sovetlər dövründə heç bir alim dini kitablardan yazma bilməz, xüsusilə türk-müsəlman respublikalarının alimləri bu sahəyə girişə və Quranın incillərdən üstünlüyündən danışa bilməzdi. Müstəqillik alimləri dar bolşevik-kommunist metodoloji platforması əsarətindən xilas etdi. Bundan əlavə, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin ana dilimizin tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması, onun inkişafı üçün hər cür şərait yaradılmasını təmin edən fərmanları alimlərimizin qarşısında geniş yaradıcılıq üfüqləri açdı. Bunun ardınca, respublikamızın prezidenti İ.H.Əliyevin 2012-ci il 24 may tarixli fərmanı dilçiliyimizin də qarşısında böyük vəzifələr qoydu. İndi bütün dünya Azərbaycanı multikulturalizm ideyasının vətəni kimi tanıyır. 4 ildir ki, multikulturalizm problemlərinə həsr edilmiş Beynəlxalq Humanitar forum Bakıda keçirilir. Bir ənənə olaraq belə forum hər il oktyabr – noyabr aylarında Bakıda keçiriləcəkdir.

Bu sahədə aparılan işləri gücləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti 18.01.2014-cü il tarixdə “Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsi tədbirləri haqqında” sərəncam imzalamışdır. Əminik ki, bu sahədə çoxlu elmi araşdırmalar aparılacaqdır. Bu cəhətdən Gülnarə Rəhim qızı Sadıqovanın müdafiəyə təqdim etdiyi “Dini mənbələrin frazeologiyası (Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında)” adlı dissertasiya işini zamanında yazılmış əsər hesab etmək olar.

Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı və işdə qəbul edilmiş ixtisarların siyahısından ibarətdir.

Girişdə müəllif Azərbaycan Respublikası AAK-nin tələblərinə əsasən dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını sübut etməyə çalışır. Dissertasiyanın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri göstərilir, tədqiqatın materialı şərh edilir. Burada müəllif müdafiəyə cəmi 6 müddəə təqdim edir. Sonra araşdırmanın elmi yeniliyindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edir. Nəhayət tədqiqatın metodları və aprobeasiyası haqqında məlumat verir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Tədqiqatın nəzəri əsasları” adlanır. Burada dissertant frazeologiyanın nəzəri problemlərindən bəhs edir. Əsasən akad.

V.V.Vinoqradovun konsepsiyasına əsaslanır. Burada müəllif Vinoqradov mövqeyindən çıxış edərək dil frazeologiyası ilə nitq frazeologiyasını fərqləndirir. Burada müəlliflə mübahisə etmək olar. Müəllif göstərir ki, “İncil”in frazeologiyası Azərbaycan dilçiliyində işlənməmişdir. Rus dilçiliyində isə “İncil” frazeologiyası, V.V.Qakın, N.M.Şanskinin, L.M.Qranovskayanın, A.M.Məmmədlinin, N.P.Matveyevanın, K.N.Dubrovinanın əsərlərində araşdırılmışdır. Dissertant buradaca qeyd edir ki, akad. V.M.Məmmədəliyevin, A.Paşazadənin, N.N.Məmmədovun, A.Ş.Qasımovanın, M.N.Quliyevanın, V.A.Qaradağlının, T.A.Əkbərovanın əsərlərində Quran dilçilik məsələləri araşdırılmış, bununla belə Quranın frazeologiyasına Azərbaycan dilçiliyində xüsusi əsər həsr edilməmişdir. Ərəb dili əsasında Quran frazeologiyasına toxunan yeganə araşdırma V.D.Uşakovun “Quranın frazeologiyası” əsəridir.

Sonra müəllif xristianlığın Azərbaycanda Fransadan və Rusiyadan daha tez yayıldığını göstərir. Belə ki, xristianlıq Azərbaycanda I əsrdə, Fransada IV əsrdə, Rusiyada isə V əsrin sonu, VI əsrin əvvəllərində yayılmağa başlamışdır.

Bu fəslin 3-cü bölməsində müəllif frazeologizmlərin dillərarası ekvivalentliyinə aid 19 cədvəl vermişdir.

<i>Hər üç dildə</i>	<i>Fransız-Azərbaycan-rus</i>	<i>Fransız-Azərbaycan</i>	<i>Fransız-rus</i>	<i>Azərbaycan-rus</i>
Mütləq ekvivalentlər	8	2	22	14
Xüsusi ekvivalentlər	6	1	3	11
Oxşar ekvivalentlər	4	2	-	-

Beləliklə, müəllif birinci fəslə 4 yarımfəslə bölür: *1.1. Müasir frazeologiyanın əsas istiqamətləri; 1.2. İncil və Quran mənşəli frazeologiya məsələləri; 1.3. Dillərarası frazeoloji ekvivalentlik və lakunarlıq; 1.4. İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin fransız, Azərbaycan və rus dillərində assimilyasiyasının linqvistik və ekstralingvistik faktorları.*

Dissertasiya işinin ikinci fəslində müəllif “İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri”ni araşdırır. Bu fəslə də öz növbəsində dissertant 3 yarımfəslə bölmüşdür. İkinci fəslin birinci bölməsində Əhdi ətiqdən gələn frazeologizmləri araşdırır. Burada göstərir ki, əhdi ətiqdən gələn frazeologizmlərin sayı fransız dilində 87, Azərbaycan dilində 56, rus dilində 122-dir. Burada Əhdi ətiq mənşəli frazeologizmlərdə substitusiya (komponent əvəzlənməsi), adyunksiya (əlavə komponent artırılması) məsələlərindən bəhs edir. Əhdi Cədid mənşəli frazeologizmlərdən bəhs edən müəllif

fransız dilində 110, Azərbaycan dilində 27, rus dilində 110 vahid işləndiyini qeyd edir.

Quran mənşəli frazeologizmlər fransız dilində 62, Azərbaycan dilində 80, rus dilində 30 vahiddir.

Müəllif Quranda işlənən frazeologizmlərin etimologiyasından bəhs edərkən onları iki qrupa ayırır: 1. İncildən gələn frazeologizmlər; 2. Quranın xüsusi frazeologizmləri: birinciyə “İynənin gözündən keçmək” (7, 40), ikinciyə “Yerlərin və göylərin açarı onun əlindədir” (42, 12) kimi ifadələri daxil edir

Quran mənşəli frazeologizmlərin struktur-qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edən müəllif onları 7 tematik qrupa bölür:

1. Ədalətli olmağa çalışan atalar sözləri: *Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz* (6, 164).
2. Əvəz, qarşılıq bildirənlər: *Pislik edən pislik görər* (17, 30), *Pislik edən şəxs onun cəzasını alacaq* (4, 123).
3. Allahın hər şeyə qadir olması haqqında: *Rəbbin şəxsin ruzisini artırır da, azaldar da* (17, 30), *Rəbbin istədiyi şəxsin ruzisini artırır (istədiyini də azaldar)*.
4. İnsanların nöqsanları haqqında: *“İnsan hər şeydə tələskəndir”* (7, 11, səh 253), *insan (hər şeydə)*

tələsəndir (gördüyü işin aqibətini düşünməyə hövsələsi çatmaz (17, 30, səh 251).

5. Xəsislik və israfçılıq haqqında. Burada Azərbaycan variantı verilməyib. Rus dilində belə səslənir: *İsrafçılar şeytanlarla qardaşdırlar (17, 77), Həqiqətən (malını əbəs yerə) xərcləyənlər şeytanın qardaşlarıdır.*
6. Nəsihətverici frazeologizmlər: Məsələn, *Dünya həyatı oyun-oyuncaqdır (47, 36, 6, 37, 19, 64, 57, 20)*

Burada müəllif 6-cə bəndi buraxıb 7 yazmış və ayələri də olduğu kimi verməmişdir. Quranda belədir: 47, 36: *Şübhəsiz ki, Dünya həyatı oyun-oyuncaq, əyləncədir. 6, 32: Dünya həyatı oyun və əyləncədən başqa bir şey deyildir. 29, 64: Bu dünya həyatı oyun-oyuncaqdan, əyləncədən başqa bir şey deyildir. 57, 20: Bilin ki, dünya həyatı oyuncaq, bər-bəzək, bir-birinizin qarşısında öyünmək və mal dövləti, oğul-uşağı çoxaltmaqdan ibarətdir.*

Burada müəllifin atalar sözlərini frazeologizm hesab etməkdən əlavə, ayələri də düzgün köçürmədiyi aydın olur.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslini “*İncil və Qurandan gələn frazeologizmlər*” deyə adlandırmışdır.

Bu fəslə də dissertant 3 yarım fəslə bölür və məsələnin şərhinə cəmi 3 səhifə ayırır.

Birinci yarım bölmədə dissertant problemin tədqiqat tarixindən bəhs edir və Nuh, Davud və Süleyman peyğəmbərlərin təmsil etdikləri anlayışlara diqqət çəkir. Nuh peyğəmbər fransızlarda - sərxoşluq, Azərbaycanda - qədimlik, rus dilində - tufan, daşqın anlamında işlədilir.

Davud Azərbaycan və rus dillərində ibadət və nəfsini saxlama, fransız dilində isə arfa ilə bağlanır.

Süleyman var-dövlət, cah-calalla əlaqələndirilir (Süleyman mülkü). Sonra Pilat, Simon, Pavel, Lazar haqqında danışır.

II fəslin üçüncü yarım fəslə toponimik frazeologizmlər adlanır.

Burada müəllif astionimlərdən : Vavilon, İrixon, Damas, Məkkə

Xoronimlərdən: Misir, yegipt

Oykonimlərdən: Kana

Oronimlərdən: Qolqof, keçəl dağ

Müəllif dissertasiyanın 201-ci səhifəsində deyir: İncil və Quran mənşəli toponimlər fransız dilində 17, rus

dilində 24, Azərbaycan dilində 1 ədəddir. Sonra 10-cu cədvələ baxmağı təkid edir. Bu cədvəldə isə cəmi 7 toponimik vahid göstərilir. Mütləq 5, xüsusi 2.

Dissertasiya işinin dördüncü fəslı “*Fransız, Azərbaycan və rus dillərinin frazeologiyasında İncil-Quran konseptləri (anlayış və təsəvvürləri)*” adlanır. Bu fəslı müəllif 2 yarımfəslə bölmüşdür.

Birinci yarımfəsildə İncil və Quranın əsas konseptual anlayışlarının araşdırılan dillərdə əksi tədqiq edilir.

Burada müəllif İncil və Qurandan gələn Allah/şeytan, Cənnət/cəhənnəm, Mələk/cin və s. anlayışlarla bağlı frazeologizmləri tədqiq edir. Müəllif belə bir ümumi nəticəyə gəlir ki, tədqiq olunan dillərdən fransız dilində 100 vahiddən 27-si bilavasitə İncil və Qurandan gəlir. Müvafiq olaraq Azərbaycan dilində 131 frazeologizmdən 32-si, rus dilində 62 frazeologizmdən 23-ü bilavasitə İncil və Qurandan gəlir. Müəllif İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərə aid misallar verir. Burada habelə rəqəmlər haqqında konseptlərdən də bəhs edilir. Dissertasiya işinin sonuncu (yəni dördüncü fəslin ikinci) yarımfəslində əvvəlki yarımfəsillə bilavasitə əlaqədar olan problemlər araşdırılır. Bu yarımfəsil “*Tədqiq olunan dillərin frazeoloji tərkibində İncil və Qurana gedib çıxan konseptlər (ümumi anlayış və təsəvvürlər)*” adlanır. Burada İncil və Qurana gedib çıxan konsepti (rəqəm anlayışı, zoonim anlayışı, sağ-sol tərəf anlayışı)

Rəqəm konsepti -7 rəqəmi ilə başlayır. Burada 7 gündə yaradılış, 7 möhür, 7 mələk, 7 ölüm günahı və s. Quranda Fatihənin 7 ayədən ibarət olması, cənnətin 7 qapısı, cəhənnəmin 7 mərtəbəsi, dünyanın 7 təbəqəsi, zəvvarların 7 təvafı, şeytana 7 daş atmaq, ölüyə 7 saxlamaq. Bu barədə dissertant ətraflı bəhs edir.

13 rəqəminin nəhs olması İncil əsasında və müxtəlif mənbələrdə göstərildiyi kimi verilir. Belə ki, Sirli gecədə stolun ətrafında 12 həvari və İsa oturmuşdu, bu onların son yığıncağı idi

İsa Nisan ayının 13-də cümə günü çarmıxa çəkilib.

1307-ci il oktyabrın 13-də Fransa kralı gözəl Filip Tamplierləri qəflətən həbs edib

Ümumiyyətlə, bu yarım fəsildə 4, 7, 10, 13, 30, 666 rəqəmlərindən bəhs edilir ki, bunlar əsasında frazeologizmlər yaranmışdır.

Bu fəsildə İncil və Quranda verilən zoonimlər əsasında yaranan frazeologizmlərdən də bəhs edilir.

İnək anlayışı toxluq və aclıq bildirir. Elə Quranın ikinci surəsi İnək (Əl-Bəqərə) adlanır.

Sonra dissertasiya işində at, dəvə, keçi, it, göyərçin, çəyirtkə, qarışqa konseptləri ilə bağlı frazeologizmlər araşdırılır.

Nəhayət İncil və Qurandan gələn sağ/sol konseptləri əsasında yaranan frazeologizmlərdən bəhs edilir.

Ümumiyyətlə, həm İncil, həm də Quranda sağ müsbət, sol mənfi anlayışdır. Məsələn, sağ əl, sağ tərəf, sağ gözü kimi istəmək və s.

Dissertasiyanın sonunda müəllif tədqiqatdan çıxardığı nəticələri verir. Nəticə 4 səhifədir (avtoreferatda nəticə yoxdur).

Dissertant belə bir nəticəyə gəlir ki,

- İncil mənşəli frazeologizmlər söz yaratma və fraza yaratma cəhətdən daha məhsuldardır.
- Quran mənşəli frazeologizmlər isə yüksək idiomatikliyi və leksik tərkibinin sabitliyi ilə səciyyələnir.

Dissertasiyanın son cümləsi etiraz doğurmayan bir fikirlə bitir:

“Bir çox frazeologizmlər Əhdi ətiqdən Əhdi cədidə və oradan da Quranda təkrar olunur ki, bu da müqəddəs kitabların bir müəllifi (Allah –A.B.) olduğuna şəhadət verir”.

Dissertasiya işi nəticə və ədəbiyyatla birgə 286 səhifədən ibarətdir. Müəllif 338 mənbədən istifadə etdiyini göstərir. Bunlardan

1. Azərbaycan dilində –25 (çox azdır və çoxundan istifadə edilməyib)
2. Rus dilində –178
3. Xarici dildə – 44

Leksikoqrafik və ensiklopedik mənbələr:

1. Azərbaycan dilində – 6
2. Rus dilində–35
3. Fransız dilində – 20

İnternet resursları – 19

Dissertasiya işinin mövzusunə aid müəllifin 2 monoqrafiyası və 36 məqaləsi çap edilmişdir. Bunlardan:

1. Azərbaycan dilində - cəmi 1 məqalə
2. Rus dilində -18
3. Fransız dilində - 8
4. Elmi konfranslarda məruzəsi -10

Bütün bura qədər dediklərimiz və dissertasiyanın quruluşu, həcmi Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyasının doktorluq dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verir. Bununla belə əsərdə nöqsanlar da vardır ki, onları mütləq qeyd etmək lazımdır.

1. Avtoreferatda səh 24-də Əl-Əraf surəsinin 40 ayəsinin ərəb variantı düz köçürülməyib
2. Avtoreferatın 15-ci səhifəsində göstərilir ki, “Çox vaxt müqayisə edilən tərcümələrin birində rast gəlinən söz və ya frazeologizm başqa tərcümədə yoxdur”. Sonra yalnız V.Məmmədəliyevin və Z.Bünyadovun tərcümə etdiyi Qurandan misal verir. Beləliklə, müəllif öz fikrini sübut etməmiş olur.
3. Dissertasiyanın 8-ci səhifəsində qeyd edilir ki, “Quranın tərcüməsi əslilə tutuşdurulmuşdur. Birincisi, müəllif ərəb əlifbası bilmir, ikincisi çox vaxt ərəb dilindəki ayələr düzgün köçürülməyib (Əl-Əraf, 162)
4. Müəllif dissertasiyanın 58-ci səhifəsində göstərir ki, “Quran Azərbaycan dilinə N.Qasımoğlu, A.Musayev, Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev tərəfindən tərcümə olunub. Məlumat düzgün deyildir. Çünki Quranın Azərbaycan dilinə

tərcüməsinin tarixi qədimdir. Amma çap olunmayıb. Dilimizdə ilk çap olunan Quran 1908-ci ildə Zaqafqaziya Şeyxülislamı Məhəmməd Mövlazadə Şəkəvi tərəfindən Tiflisdə həyata keçirilmişdir (öz tərcüməsində)

5. Müəllif dissertasiyada Azərbaycan dilində 25 elmi mənbədən istifadə etdiyini bildirir. Əvvələn bu rəqəm azdır. Sonra isə bu mənbələrdən cəmi 2-3-dən istifadə edilib. H.Bayramovun Quran frazeologiyasından bəhs etmədiyini nöqsan hesab edir. Halbuki, Sovet dönəmində Qurana müraciət etmək pənislamist damğasına səbəb olardı.
6. Avtoreferatda nəticə yoxdur. Azərbaycan dilində avtoreferat yoxdur.
7. Dissertasiyanın 242-cü səhifəsində Quranın 15-ci surəsi olan Əl-Hicr surəsinin 87-ci ayəsini müəllif belə verir: Biz 7 (tez-tez oxunan) ayət verdik. Quranda isə bu ayə (səh 233) belədir: Biz sənə (hər namazda oxunub təkrar olunan) təkrarlanan 7 ayəni (Fatihə surəsini və əzəmətli Quranı) göndərdik.
8. Avtoreferatın 24-cü səhifəsində (Marka görə) 10 bəndin 17 və 25-ci hissələrindəki cümlələrə istinad edilən İncilin 1068–1069-cu

səhifələrindən götürülmüşdür. 17-ci cümlə tamamən, 25-ci qismən uyğun gəlmir.

Belə nöqsanların sayını çoxaltmaq da olar. Amma fikrimizcə kifayətdir.

Fikrimizcə, məqalələrin sayını, monoqrafiyaların məzmununu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, dissertasiya işi AAK-ın doktorluq dissertasiyaları qarşında qoyulan tələblərə cavab verir.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Respublikası EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı Əhmədova Kəmalə Şamil qızının filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi “Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr” adlı dissertasiyasına

RƏY

Dil tarixi üzrə müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan yazı dilinin sintaksisi XIX əsrdən daha zənginləşməyə başlayaraq tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif struktur-semantik tipləri ortaya çıxmışdır. Bu, ilk növbədə elmi, bədii və publisist üslubun inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

Nitqin komponentləri arasındakı qrammatik bağlılıq nisbətən zəifdir, sərbəstdir, daha geniş improvizə imkanlarına malikdir. Yazılı dildə isə belə deyildir. Yazılı dildə normativlik, söz və cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsi, sıralanma, semantik və sintaqmatik bağlılıq şərtidir. Bu fikri sadə və mürəkkəb cümlələrə də şamil etmək olar. Belə ki, müstəqil sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə daxilindəki sadə cümlələr qrammatik sərbəstlik baxımından tam fərqləndiyi kimi, tabeli mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələrlə tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələr də bir-birindən bu mənada fərqlənir.

Mürəkkəb cümlənin komponentlərinin də bir-birilə əlaqələnməsi qaydaları da rəngarəngdir. Bunlar dildə iki qütblü və çox qütblü olmaqla fəaliyyət göstərirlər. Həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlə bir qütbü, mürəkkəb cümlə isə digər qütbü təşkil edə bilər, yaxud hər iki qütb mürəkkəb ola bilər. Belə mürəkkəb cümlələr dilçilik ədəbiyyatında qarışıq və ya çoxkomponentli adlanır ki, məhz bu növ mürəkkəb cümlələr dissertasiyanın tədqiqat əsasını təşkil edir. Dissertasiyada həm tabesiz, həm də tabeli qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr tədqiqat mövzusu kimi götürülmüşdür.

Dissertasiyanın birinci fəslində müəllif tədqiq etdiyi problemin obyektini və predmetini dəqiqləşdirmək üçün mövcud terminoloji anlayışlara aydınlıq gətirmiş, minimal mürəkkəb cümlə, qarışıq tipli mürəkkəb cümlə, çoxkomponentli mürəkkəb cümlə, komponent, hissə, sintaktik əlaqə, dominant əlaqə, seqment əlaqəsi, bloklararası əlaqə kimi terminlərin mövzuyla bağlı dilçilik mahiyyətini şərh etmişdir.

Tədqiqatda minimal mürəkkəb cümlələrlə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin ümumi və fərqli cəhətləri aydınlaşdırılaraq 2-ci mürəkkəb cümlə tipi bu cür xarakterizə edilmişdir: “Çoxkomponentli mürəkkəb cümlə dedikdə, biz tərkibində 3 və daha çox predikativ vahidi (komponenti, sadə cümlələri) birləşdirən, müstəqil məna (mətn xaricində anlaşıla bilən) ifadə etməyə qadir olan mürəkkəb cümlə konstruksiyalarını nəzərdə tuturuq.”

Dünya, türkoloji və Azərbaycan dilçiliyində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr haqqında biliklərə geniş ekskurs edərək tədqiqatçı mövzunun işlənmə səviyyəsini təqdim etmiş, dilin sintaktik strukturunda ÇKMC-lərin statusunun müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyətini əsaslandırmışdır. Belə bir doğru nəticəyə gəlmişdir ki, türkoloji dilçilikdə bu sahədə görülən işləri nə qədər yüksək qiymətləndirsək də, tam qənaətbəxş hesab etmək olmaz, çünki bu cür cümlə tiplərinin ciddi nəzəri və sistemli təhlili, onların ümumi sintaksis sferasında dəqiq yerinin, semantik-struktur tiplərinin müəyyənləşməsi və s. kimi problemlər hələ öz elmi şərhini gözləməkdədir.

3 fəsildən ibarət dissertasiyanın 1-ci fəslə tədqiq olunan problemlə bağlı 3 istiqaməti əhatə edir. Birinci yarım başlıqda çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin ümumi dilçilikdə öyrənilməsi təcrübəsi tarixi əsasda nəzərdən keçirilərək ümumiləşdirmələr və dəqiqləşdirmələr aparılmış, bu sahə ilə bağlı rassistikada və germanistikada görülən işlərə münasibət ifadə olunmuşdur. Həmin iş Azərbaycan və türkoloji dilçilik müstəvisində 2-ci yarım başlığın mövzusu təşkil etmişdir. Fəslin 3-cü yarımbaşlığı müstəqil yanaşma və yeni fikir ifadə etmə baxımından əvvəlkilərdən fərqlənir. Müəllif bu başlıqda çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsi və təhlili prosesində ortaya çıxan bir sıra nəzəri və metodiki problemlərdən bəhs edərək onların optimal həlli yolları ilə bağlı elmi mülahizələrini irəli

sürmüşdür. Müəllif burada çox doğru olaraq rus dilçiliyində istifadə edilən bir sıra anlayışların tərcümə variantından imtina edərək öz dilimizə əsaslanan terminlərə üstünlük verilmişdir. Tədqiqat işində çox yer aparmasın deyə bəzi mürəkkəb adlar abreviaturalar şəklində nəzərə çatdırılmışdır. Məsələn, ÇKMC-çoxkomponentli mürəkkəb cümlə, ÇKTMC-çoxkomponentli tabeli mürəkkəb, ÇKBMC çoxkomponentli bağlayıcısız mürəkkəb cümlə və s. kimi.

Nəzərdə tutulan anlayışların şərhü üçün verilən model-sxemlər öz uyğunluğu baxımından tam məqsədəuyğun tərtib edilmişdir. Modelyaradan komponentlər və model variantları barədə konkret dil faktorlarına söykənən mülahizələrin əksəriyyəti yeni olmaqla bərabər kifayət qədər elmidir. Fəslin sonunda müəllif tərəfindən ümumiləşdirilən nəticələr 4 bənddə öz əksini tapmışdır ki, bunların hər biri dəyərli olsa da, biz 3 və 4-cü bənddə öz əksini tapan nəticələri daha əhəmiyyətli hesab edirik.

Dissertasiyanın 2-ci fəslü “Çoxkomponentli mürəkkəb cümlənin semantik strukturu və quruluşu” adlanır. Bizə belə gəlir ki, fəslin adlandırılmasında müəyyən qədər qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. “Cümlənin semantik strukturu və quruluşu” dedikdə, əslində eyni şey nəzərdə tutulur. Fəslü oxuduqda isə məlum olur ki, burada söhbət təkcə quruluşdan deyil, quruluş əsaslı təsnifatdan, müəllifin adlandırdığı kimi “kvalifikasiya meyarları”ndan gedir.

Fəslin necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, bölmə ilə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, müəllifin çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin semantikasını ilə bağlı demək istədiklərinin, ifadə etdiyi yeni fikir və mülahizələrin böyük qismi məhz bu bölmədə yer almışdır.

Bu fəsil özündə 4 yarım başlığı birləşdirmişdir. Birinci yarımbaşlıqda ÇKMC-nin bir sintaktik vahid kimi ümumi dil sistemində yeri, digər sintaktik vahidlərlə bunları fərqləndirən əsas cəhətlər, struktur-semantik müxtəliflikləri, başlıca funksional xüsusiyyətləri və s. haqda geniş məlumat verilmişdir. ÇKMC-lərin dilin sintaktik strukturunda xüsusi yer tutma imkanları konkret nümunələrlə isbat edilmişdir.

ÇKMC-lərin nitq sistemində formalaşmasının, real linqvistik funksiyaları yerinə yetirməsinin psixoloji aspektinə də toxunan müəllif sintaktik vahidlərin tipoloji xüsusiyyətlərinin psixoloji bazasının bu məqamda xüsusi rola malik olmasını da diqqətə çatdırmışdır. Müəllifə görə, dildə elə mürəkkəb quruluşlu kodlar vardır ki, onlar hadisələrin kommunikasiyası prinsipi üzrə deyil, münasibətlərin kommunikasiyası əsasında qurulur. Məntiqi münasibətlərin ifadəsi olan konstruksiyalar dilin mürəkkəb kodları kimi psixoloji cəhətdən qavranılmaq üçün bir qədər əqli cəhdlər tələb edir və qavranılması şəxsin sırf əqli-psixoloji durumu ilə bağlı olur.

Müəllif Azərbaycan dili materialları əsasında sübut edir ki, hər hansı bir cümlə konstruksiyasının daxili struktur “çəkişmələri” onların komponentlərinin bir-birinə nüfuz etməsi nəticəsində meydana çıxan və həmin cümlə modeli üçün spesifik amilə çevrilən hadisə və faktların öyrənilməsi bu konstruksiyaların xarakterinin qrammatik təbiətini, onların xüsusi cümlə tipi olduğunu daha dürüst isbat edir.

Fəslin ikinci yarım başlığı “Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin semantik strukturu” adlanır. Müəllif paraqrafın girişində mövzu ilə bağlı mövcud elmi ədəbiyyatı nəzərdən keçirərək uyğun cəhətləri, tərəfdarı olduğu müddəaları bir daha xatırladır və bu nəticəyə gəlir ki, ÇKMC-lərin daxili bütövlüyünü və xarici quruluşunu müəyyən etmək prosesində bir çox amilləri nəzərə almaq lazım gəlir. Burada ÇKMC-lərin semantik strukturunun onun daxili vahid mənasının arqumenti kimi çıxış etməsi yetərli deyildir. Semantik strukturun modelləşdirilməsində ümumi konstruksiyaların həm komponentlərarası əlaqə və münasibətlər fonunda dəyişmələri, həm də onlar arasındakı sintaktik əlaqələrin variant-sinonimiya sisteminə girməyi, xüsusən modellərarası məna münasibətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

ÇKMC-lərin semantik strukturunun müəyyən olmasının baza platforması kimi tədqiqatçı aşağıdakı amilləri əsas götürməyi vacib bilir:

1. Ümumi konstruksiyanın tərkibində üç komponentdən az olmayan komponent birləşməsi və ən azı iki sintaktik əlaqə nöqtəsi, semantik əlaqələrin də ən azı iki ifadəsi
2. ÇKMC-nin modelində mütləq yeri olan müəyyən komponent toplusunun nitqdə modifikasiya imkanları
3. ÇKMC-lərin sintaktik münasibətlərinin yönümü ilə müəyyənləşən məzmun strukturunun xarakteri və s.

Fəslin “ÇKMC-lərin çoxkomponentli söz birləşmələri ilə izomorfikliyi” və “Funksional cəhətdən müxtəlif komponentlərdən ibarət olan ÇKMC-lər haqqında ümumi qeydlər” adlı başlıqlarında da müəllif problemlə bağlı bir sıra vacib aspektləri təhlil süzgəcindən keçirərək dolğun elmi nəticələr əldə edə bilmişdir.

Yeri gəlmişkən, demək istərdik ki, burada izomorfizm və izomorfiklik termininin dilçiliyə gətirilməsi, mahiyyəti və səbəbləri barədə geniş təfsilata ehtiyac olmasa da, problemin şərhə baxımından bunu məqbul hesab etmək olar.

Dissertasiyanın 3-cü fəslə Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tipologiyasına, yəni müxtəlif əsaslarla təsnifatına həsr edilmişdir. Müəllif, doğru olaraq, əvvəlcə mövzu ilə bağlı olan bir sıra

problemlərə aydınlıq gətirmiş, sonra ÇKMC-lərin təsnifatı və tipologiyası barədə təklif və mülahizələrini ortaya qoymuşdur. Bağlayıcısızlıq sintaktik əlaqəsi, həmçinin xəbərlər kimi anlayışlara ÇKMC-lər fonunda baxış kifayət qədər yeni olmaqla yanaşı, həm də yüksək elmi yanaşma tərzilə diqqətəlayiqdir.

ÇKMC-lərin mövcud dilçilik ədəbiyyatında təsnifatını şərh etdikdən sonra tədqiqatçı öz modelləşdirilmə variantını irəli sürərək burada hansı amillərə üstünlük verilməsinin vacibliyini əsaslandırmışdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlələr hər şeydən əvvəl bağlayıcılı və bağlayıcısız növlər üzrə təsnif edilir ki, müəllif bunun ÇKMC-lərə də tətbiqinin uyumlu olduğunu qəbul edərək bunu təsnifatın baza əlaqəsinin birinci səviyyəsi, etapi kimi qiymətləndirir.

Daha sonra tədqiqatçı bir az da irəli gedərək ÇKMC-ləri komponentləri qütbləşməyən və qütbləşən modellər üzrə təsnif edərək hər birinin əlamətdar cəhətləri və tipologiyası barədə geniş elmi izah verir. Bu iş əvvəlcə tabelsizlik, sonra isə tabelilik əsasında yaranmış ÇKMC-lər üzrə aparılır. Tabelilik əsasında qurulan ÇKMC-lərdəki tabelilik əlaqəsinin ardıcıl, paralel və konsentrik (müştərək) növləri konkret dil faktları ilə şərh edilir. Burada təqdim edilən konstruksiyalara uyğun sxemlər və

modelləşdirmə nümunələri mövzunun qavranılması üçün çox uyğun seçilmişdir.

Ümumiyyətlə, dissertasiya Azərbaycan dilçiliyinin çox çətin və kifayət qədər problemlı bir sahəsinə həsr edilmişdir ki, bu da müəllifdən geniş elmi bilik və zəhmətlə yanaşı, həm də yüksək intellekt, məntiqi təfəkkür tələb edir. Tədqiqatın işlənmə səviyyəsindən görünür ki, bu keyfiyyətlər onun müəllifində yetərincədir. Müəllif dissertasiyada bir sıra maraqlı, orijinal və həm də dərin analizi ilə arqumentləşən elmi mülahizələr irəli sürərək əsaslandırma bildirmişdir. Əsərdə öz əksini tapan fikir və mülahizələr Azərbaycan dilçilik elminin inkişafına gərəklı xidmət kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqat işinin məziyyətləri kifayət qədərdir və bizcə, bunu bir-bir sadalamağa ehtiyac yoxdur. Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bizi qane etməyən bəzi məqamlar vardır ki, bunlara da nəzər yetirməyi lazım bilirik:

1. Dissertasiyada bir sıra orfoqrafik, yəni katib xətalrı yer almışdır ki, bunların təshihı vacibdir. Məsələn, əsərin üz qabığıında “2017” əvəzinə “2015”, “fəslə” əvəzinə “fəsilə” yazılıb.
2. İstinad edilmiş elmi ədəbiyyatın kodlaşdırılması da mövcud tələblərdən fərqlənir. Məsələn (Bu barədə bax! Bax!) bədii dil nümunələrinin

müəlliflərinin soyadı sonda mənbələr adı ilə verilsə, yaxşı olardı.

3. Bağlayıcılı ÇKMC-lərlə bağlayıcısız ÇKMC-lərə aid mövzular bir birindən çox aralı düşüb, bunları yaxınlaşdırmaq, bircə, daha yaxşı olardı.
4. Bir çox elmi mənbələrin sonda səhifəsi verilməyib.

Söylədiklərimiz işin ümumi dəyərinə təsir etməyən və çox asan düzələn faktlardır. Ona görə də biz yekun olaraq söyləyirik ki, Əhmədova Kəmalə Şamil qızının “Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr” adlı tədqiqatını yüksək dəyərləndiririk.

Rəyçi:

Adil Babayev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nuriyeva (Təkləli) Minaxanın Allahşükür qızının filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün “Rus dilində türk sözləri” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Dillərin inkişafı prosesində rast gəlinən ekstralingvistik faktorlardan biri də sozalma problemidir. Xalqlar bir-biri ilə iqtisadi, sosial-siyasi, habelə mənəvi-əxlaqi cəhətdən təmasda olduğu üçün onlar arasında çox mühüm yaxınlaşma baş verir. Bu yaxınlaşma daha çox xalqlar arasındakı siyasi münasibətlərdən asılıdır. Əgər xalqlar arasında hakimlik-məhkumluq münasibəti varsa, onda onların dillərindəki əlaqələnmə superstrat-substrat xarakterində olacaqdır. Yəni hakim dil bütün səviyyələrdə məhkum dilə yuxarıdan təsir edəcək, onu sıxışdıracaq (superstrat). Əgər məhkum dil hakim dildən daha güclü olarsa, onda aşağıdan yuxarıya təsir (bu çox az hallarda və aşağı səviyyədə olur) edir (substrat).

Superstratın dərəcəsi hakim millətin (dilin) aqressivliyindən asılıdır.

Bəzən iki xalq yanaşı yaşayır. Onların dilləri bir-birini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirir.

1976-cı ilə qədər keçmiş SSRİ konstitusiyasında “məcburi dövlət dili” haqqında maddə yox idi. Yəni SSRİ-nin dövlət dili yox idi. Guya rus dili hakim dil

deyildi. Heç müxtəlif respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın və Rusiyanın da konstitusiyasında dövlət dili haqqında maddə yox idi. Guya Lenin milli siyasəti yeridən Kommunist Partiyası milli dillərin dövlət səviyyəsində işlənməsini təmin edirdi. Əslində isə başqa dillər (bu, xüsusilə türk və müsəlman xalqlarının dillərinə aid idi) bütün ali məqamlardan qovulmuşdu. Azərbaycanda bir müəssisənin, bir kiçik partiya təşkilatının iclası ana dilində ola bilməzdi. Bütün idarələrin özündə və başqaları ilə əlaqəsində yalnız rus dilindən istifadə edilməli idi. Buna görə də Sovet hakimiyyəti illərində hər hansı bir türk dilindən rus dilinə söz keçmişdir demək olmaz. Türk mənşəli sözlər rus dilinə XX əsrin əvvəllərinə qədər keçmişdir. Başqa sözlə desək, türk xalqlarının ruslarla təxminən 1000 illik əlaqəsi dövründə müxtəlif sosial-siyasi səbəblərdən türkiyəli rus dilinə keçə bilmişdir. Bunları axtararaq tapmaq, sistemli şəkildə araşdırmaq dilçilik elmimizin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Bu məsələ təkcə dilçilik səviyyəsində məhdudlaşmış qalmır, eyni zamanda sosial-siyasi və əxlaqı əhəmiyyət daşıyır. Doğrudur, bu və ya digər türk dilində müxtəlif sahələrə aid araşdırmalar mövcud olmuşdur. Amma rəy verdiyimiz dissertasiya işi həm tədqiqatın intensivliyi, həm də ekstensivliyi cəhətdən tamam yenidir. Məhz bu cəhət dissertasiya işinin aktuallığını təmin edir. Buna görə də cəsarətlə demək olar ki, dissertasiya işi dilçiliyimiz və ümumi tariximiz üçün vacib və aktual mövzuya həsr edilmişdir. Dissertant mövzuya səriştə və məhəbbətlə yanaşmış və elmimiz üçün qiymətli bir araşdırma təqdim etmişdir.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş elmi və bədii əsərlərin siyahısından və bibliografiyadan ibarətdir. Dissertasiyanın girişində müəllif AAK-ın tələblərinə uyğun olaraq mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, məqsəd və vəzifələri, əsərin elmi yeniliyi, nəzəri əhəmiyyəti, praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metodları, mənbələri və s. məsələlərə toxunur. Bu məsələlərin şərhində müəllif öz arqumentinə oxucunu inandıra bilir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “Türk mənşəli sözlərin rus dilində işlənmə tarixi” adlanır. Məlumdur ki, bu tarixi beş mərhələyə bölürlər. Bu tarix çox qədimdir. Birinci dövr eramızın I əsrindən VIII əsrə qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrdə qədim hun, xəzər, bulqar və s. tayfaları ilə rus xalqını yaradacaq tayfalar arasında əlaqə və münasibətlər olsa da zəif idi. Amma hər halda var idi. Bu onu göstərir ki, bu etnoslar arasında dil əlaqələri mövcud olmuşdur. Qıpçaq tayfalarının indiki Rusiya ərazisində geniş yayılması və təsiredici güc qazanması XIII-XV əsrlərə aiddir.

Birinci fəsildə bundan başqa 5 yarımbaşlıq da vardır. Bu yarımbaşlıqlarda müəllif:

- a. Türk mənşəli sözlərin rus dilində mövqeyi
- b. Türk mənşəli sözlərin rus dilində fonetik adaptasiyası

c. Türk sözlərinin rus dilində sözyaratma imkanları

ç. Rus dilindəki türk mənşəli sözlərdə baş verən semantik dəyişmələr

d. Qafqaz mövzusunda yazılmış əsərlərdə Azərbaycan türkcəsindən keçmiş sözlər, ekzotizmlər problemlərini araşdırır.

Bu məsələlərin şərhində müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola bilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “Rus dilində işlənən türk mənşəli sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində 4 hissədən ibarətdir. Burada müəllif rus dilindəki türk mənşəli sözlər üzərində apardığı leksik-semantik təhlili aşağıdakı kimi dörd istiqamətdə müəyyənləşdirir:

1. Mədəni terminlər
2. Geyim adları
3. Hərbi sahəyə aid sözlər
4. Yaşayışla bağlı sözlər

Bu qrupların hər birində nədən söhbət gedəcəyini oxucu əvvəlcədən bilir. Amma yarımbaşlıqların adları elmi səslənmir. Məsələn, mədəni terminlər anlayışı yoxdur. Çünki mədəniyyətsiz termin olmaz. Müəllif mədəniyyətlə bağlı olaraq türk dilindən rus dilinə keçən sözlərə “termin” demək istəyir. Amma onun fikri aydınlaşmır. Eyni sözləri qismən dördüncü bölmə haqqında da demək olar. Amma müəllif bu başlıqlar altında maraqlı araşdırmalar aparır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində müəllif “Türk mənşəli onomastik vahidlərin rus bədii dilində işlənmə xüsusiyyətləri”ni tədqiq edir. Bu fəslə də dissertant 4 hissəyə bölmüşdür: birinci hissədə dissertant rus bədii ədəbiyyatında türk tarixi şəxsiyyət adları; türk mənşəli soyadları, ləqəblər, təxəllüslər, titullar; türk etnos adlarını (tayfa, nəsil, soy, uruq, millət adlarını), habelə türk mənşəli yer adlarını araşdırmaya cəlb edir.

Burada da müəllif uğurlu tədqiqat aparmışdır.

Ümumən, dissertasiya işi yüksək elmi-nəzəri səviyyədə yazılmış, onun müəllifi elmi səriştəlilik nümayiş etdirə bilmişdir.

Bununla belə, bir opponent mövqeli oxucu kimi dissertasiya işində bir sıra nöqsanları da qeyd etməyi lazım bilir.

1. Dissertasiya işində bir sıra sözlər və söz birləşmələri vardır ki, onlar elmi üsluba uyğun gəlməməkdən əlavə, mənaca da məqbul görülmür. Məsələn, Şərqi görkəm, maraq bəsləmək, həyat tərzini nəqş etmək (30), sözlərə təsadüf etmək (31), siqlətinə uyan (34), materiya mənası (35) və s.
2. Dissertasiya işinin III fəslinin birinci və üçüncü başlıqları ardıcıl verilsəydi, nəticə daha effektiv olardı
3. Soyadları köməkçi adlar – ləqəblər, təxəllüslər, titullar sırasında vermək düzgün deyil. Çünki soyad müstəqil onomastik vahid, ləqəb, təxəllüs, titul isə köməkçi adlardır.
4. Müəllif mövzusu ilə bağlı ədəbiyyatla tam tanış olmamışdır. Məsələn, hərbi terminlərdən danışanda dissertant bu mövzuya namizədlik dissertasiyası həsr etmiş Y.Məmmədlinin əsərindən bəhs edir, İ.Qasımovun doktorluq işinin adını da çəkmir. Və yaxud müəllif türk mənşəli toponimlərdən bəhs edərkən «РСФСР Административно-территориальное деление (М.1981)» kimi fundamental mənbədən istifadə etməmişdir. Halbuki burada qara (kara) komponentli 20 toponim, kar komponentli 22, kas komponentli 9, kat komponentli 8, ak komponentli 17, al komponentli 12 və s. türk

mənşəli toponim vardır. Bunlardan istifadə etmək əsəri daha dolğun edərdi.

5. Müəllif bəzən hissiyata qapılaraq, mənşəcə türk dillərinə aid olmayan sözləri də türkiyəliyə aid edir. Məsələn, çardak-çerdak sözü cahar (farsca dörd), taq isə ərəbcə tağ mənasındadır. Eyni sözləri xəbər, protokol (ərəbcə bəratül qövl), admiral (əmirülma), sarafan (farsca sər-baş, pa-ayaq, yəni başdan ayağa qədər olan geyim), qazel sözləri haqqında da, demək olar ki, müəllif bunları yanlış olaraq türk mənşəli hesab edir. Hətta məscid (rus dilində meçət) sözünü də türk mənşəli hesab edir.
6. Dissertant **çömçə** sözünün türkmənşəli olduğunu göstərməkdə haqlıdır. Amma buradaca **qaşiq** sözünün türk dillərində **qa** – yemək sözü ilə əlaqədar olduğu haqqında nə bəhs edir, nə də izahat verir.
7. Elmi ədəbiyyatdan istifadə edən müəllif heç bir kitabın neçə səhifədən ibarət olduğunu göstərmir. Halbuki AAK-ın texniki tələblərindən biri budur.
8. Müəllif əsərin axırına semantik cəhətdən təsnif edilmiş türk sözlərinin siyahısını əlavə kimi versəydi, əsər bundan qazanardı.

9. Nəticə hissəsindəki 7-ci bənd konkret deyil.

Bütün bu deyilənlər böyük zəhmət bahasına başa gəlmiş, çoxillik tədqiqat məhsulu olan əsərin elmi əhəmiyyətini azaltmır.

Müəllif mövzu ilə bağlı 218 elmi mənbədən istifadə etmişdir ki, bunların 63-ü Azərbaycan, 155-i rus dilindədir. Dissertant hər bir türk mənşəli sözün rus elmi və bədii mənbələrində işləndiyini misallarla sübut edir. Bunun üçün o, 88 rusdilli, 15 türkdilli bədii mənbədən istifadə etmişdir.

Müəllifin mövzu ilə bağlı monoqrafiyası və 34 elmi məqaləsi çap olunmuşdur. Nuriyeva (Təkləli) Minaxanım imzası filoloji ictimaiyyətimizə yaxşı məlumdur.

Çap olunmuş əsərlər və avtoreferat dissertasiyanın məzmununu tam əhatə edir.

Dissertasiyanın müəllifi Nuriyeva (Təkləli) Minaxanım Allahşükür qızına bu əsərə görə 10.02.06-Türk dilləri; 10.02.19-Dil nəzəriyyəsi indeksi üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verilməsini tamamilə qanunauyğun hesab edirəm.

Rəsmi opponent:

Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

Firudin Həsən oğlu Rzayevin filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün Tarixi dilçilik və etimologiya 5702.01, Azərbaycan dili 5706.01 “Naxçıvanda miladdan öncəki dövrlə bağlı etnooykonimlərin semantik-struktur sistemi” adlı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Dissertasiya işinin mövzusu müasir dilçiliyimiz və onun keçdiyi tarixi təkamül yolunun öyrənilməsi istiqamətində aktual olan xeyli problemlərə elmi baxımdan aydınlıq gətirir. Naxçıvan, eləcə də Bütöv Azərbaycan əhalisinin etnogenezində və onun xalq kimi formalaşmasında m.ö. minilliklərdən tarixi proseslərdə iştirak etmiş protoazərbaycanlıların dilinin istər qrammatik, istərsə də leksik vahidlərinin Naxçıvan etnooykonimləri əsasında tədqiqi, ilkin dil vahidlərimizin struktur-semantik sisteminin öyrənilməsi aktual məsələ olaraq qalmaqdadır. 1965-ci illərdən toponimika ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar xeyli yeni elmi nəticələr ortaya çıxarsa belə, sovetlərin siyasi baxışından kənarlaşa bilməmiş, xalqımızın m.ö. minilliklərdəki dili, tarixi, salnamə yazılardakı yeri səthi tədqiq edilmişdir.

Bildiyiniz kimi, dilin tarixi təkamülünü özündə yaşadan əsas mənbələrdən biri ərazilərin coğrafi adlar sistemidir. Onların formalaşması, o əraziyə sahib olan xalqların mövcud olduqları dövrdə hakim olan dilin imkanları hesabına baş verir. F.Rzayevin müraciət etdiyi

bu doktorluq dissertasiyası indiyədək yazılmış xeyli monoqrafiya və tədqiqatları tam əhatə etmiş, buradakı elmi nəticələr ya yeni elmi faktlarla təsdiq edilmiş, ya da ki, təkzib edilərək yeni fikirlər elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Qeyd edək ki, m.ö. VI-I minilliklərlə bağlı Naxçıvan etnooykonimlərinin dəqiqləşdirilməsi, o dövr dilimizin quruluşu və ifadə formalarının öyrənilməsi bu istiqamətdə mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiyada Qədim Naxçıvanda yaşamış prototürk tayfalarının yaratdıqları etnooykonim qatı müəllif tərəfindən tarix, etnoqrafiya, dil, mifik təfəkkür, son dövr arxeologiyanın elmi nəticələri, qədim türk dilləri sözlükləri və s. istinadlara əsasən elmi fikirlər bir neçə aspektdən öz təsdiqini tapır. Bu işə sanballı və ağır bir zəhmət tələb edən əməyin nəticəsi olmaqla bərabər, irəli sürülən yeni konsepsiyanın xeyli sayda elm sahələri ilə təsdiqinin də bariz nümunəsidir. Dissertasiya işində bununla yanaşı, xeyli sayda qədim yazılara da müraciət edilmiş, Azərbaycan dili və tarixi, adımız, qədim əlifbamız və ərazilərimizə dair qiymətli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Əsər giriş, beş fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə əsasən mövzunun aktuallığı sübut edilir, metodu və metodologiyası haqqında məlumat verilir, elmi, nəzəri, praktiki əhəmiyyəti göstərilərək işin aprobeşiyası və quruluşu haqqında da məlumat verilir.

I fəsildə F.Rzayev Naxçıvan ərazisindəki etnooykonimlərin tarixinə qədim mənbələrə əsasən

yenidən nəzər salmış, adları dəyişdirilmiş və itirilmiş etnooykonimlərin elmi bərpasına nail olmuşdur. O, əski mənbələrə istinadən ərazinin bir neçə dəfə kiçildiyinə dair tarixi faktlar göstərmiş, bu prosesi yeni tərtib etdiyi xəritədə əks etdirmişdir. Tədqiqatlardakı etimoloji izahlara yeni aspektdən yanaşan müəllif ərəb, fars, erməni mənşəli hesab edilmiş adlara elmi faktlarla təkzib verərək bu adların prototürklərə aidliyinə dair xeyli sübutlar göstərmiş, yeni elmi izahlarını vermişdir.

II fəsildə m.ö. VI-III minilliklər Naxçıvan əhalisinin etnogenezində iştirakı olmuş tayfalarla bağlı etnooykonimləri seçmək üçün iddiaçı bu adlarda izləri qalan prototürklərlə əlaqədar Assur, Hett, Axxiyava, Urartu, Eblait, Misir və digər salnamə və yazılara müraciət etmişdir. Yazılarda müəyyən bölmə və mətn hissələrinin müqayisəli tədqiqi zamanı xeyli sözlüklərə istinad edən müəllif söz köklərinin mənalarına diqqət yetirmiş, tariximizin və dilimizin rus siyasəti nəticəsində necə saxtalaşdırıldığını da üzə çıxarmışdır. Buradakı elmi nəticələr təkcə Naxçıvan əhalisinin etnogenezi, prototayfaların dili, mifik inancı və s. yeni elmi dil və tarixi faktların təsdiqi deyil, bütöv Azərbaycan dili və tarixi ilə yanaşı, ümumtürk dili və tarixinə də dair yeni elmi nəticələrdir. Müəllif tərəfindən qədim mətnlər üzrə aparılmış tərcümələr, itirilmiş tarixin bərpası, dilimizin təkamülünün izlənməsindən əldə olunan çoxsaylı elmi nəticələr, eləcə də 14 qədim Azərbaycan tayfasının (6-nın Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirakı ilk dəfə tədqiq edilir) yeni faktlarla dil və dövrlərinin təsdiqi gələcək tədqiqatçılar üçün qiymətli tədqiqat əsəridir. Qeyd edək

ki, dissertasiya peşəkar tədqiqatçı bacarığının yüksək səviyyədə təzahürünün elmi nəticəsini əks etdirən tədqiqat əsəri olmaqla bərabər, nəinki Naxçıvan əhalisinin, ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının etnogenezi tarixinin, dili, dövr və ərazilərinin öyrənilməsi istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

III fəsildə m.ö. II-I minilliklərlə bağlı tayfa və etnooykonimlər geniş tədqiq edilmiş Şumer yazılarında Oğuz tayfası kimi tarixə düşmüş Kəngər və Midiya tayfası kimi tarixə düşmüş Maq/Muğ tayfalarının əsl həqiqətdə m.ö. III minilliyin sonlarından tarixi proseslərdə yer aldıkları elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Onlarla bağlı adların etimologiyasına toxunan F.Rzayev bununla bərabər, 23 tayfa və onların qolları ilə bağlı etnooykonimlərin də izahını vermiş, Xaçmatak türkləri ilk dəfə tədqiq olunaraq onun dövrü və bu tayfa adı ilə bağlı adların daşdığı mənalar linqvistik izahlarla açıqlanmışdır.

IV fəsildə adların struktur-semantik mənə çalarlarına, dilimizin m.ö. minilliklərdə söz yaratma imkanlarına, adlardakı kök dili-amorfluq, flektivlik, predikativlik əlamətlərinə xüsusi diqqət müəllifin tədqiqatçılıq peşəkarlığını tamamilə təsdiq edir. Burada iltisacı dillərin ən qədim dillər olduğu da elmi cəhətdən sübuta yetirilir.

V fəsildə adlardakı fonetik, qrammatik, leksik əlamətləri geniş təhlil edən müəllif dilimizin m.ö. minilliklərdə dialekt variantlarına dair yeni elmi fikirlər söyləmişdir. Dissertasiya işində etnooykonimlərin m.ö. minilliklərlə bağlılığının sübutu üçün qədim tarixçi və

coğrafiyaşünasların əsərlərinə ciddi və qərəzsiz baxış, 600-ə yaxın rus, fars, alman, Azərbaycan, türk və b. millətlərin dillərində yazılmış əsərlərin və tədqiqatların müqayisəli tədqiqi əsl tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılması müəllifin vətəndaşlıq qeyrətinin və əhatəli elminin təcəssümüdür. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, F.Rzayevin tarix, coğrafiya, dil barədə əhatəli biliyi, eləcə də türk xalqlarının dili və onun mənşəyi haqqında yetərincə sahib olduğu bilgi, elmi əsərlərin düzgün təhlilinə imkan yaratmış, qəti fikir söyləməkdə ona tarixi, coğrafi və dil faktları olaraq kömək etmişdir. Müəllifin müqayisəli təhlillərə cəlb etdiyi 250-dən yuxarı elmi əsər son 10 ilin nəşrləridir. Bu isə F.Rzayevin həm keçmiş, həm də müasir tədqiqat və mənbələri yetərincə izlədiyinin təkzibolunmaz sübutudur. Mövzu ilə bağlı F.Rzayevin məqalələri respublikamızda və xaricdə nəşr olunub elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmış, beynəlxalq konfranslarda problemlə bağlı məruzələr edilmiş, dissertasiyada qarşıya qoyulmuş məqsədə tamamilə nail olunmaqla 44 elmi nəticə əldə edilmişdir.

Dissertasiya işini tamamladığını qeyd edir və açıq müdafiəyə buraxılmasını məqsəduyğun hesab edirəm.

Elmi məsləhətçi:

Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

Flora Kamran qızı Namazovanın filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün (5704.01-Dünya ədəbiyyatı nəzəriyyəsi ixtisası üzrə) “İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dili” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Əsərin mövzusunun aktualıq dərəcəsi hamıya aydındır. İlyas Əfəndiyev XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Onun ədəbi fəaliyyəti yetərincə araşdırıldığı kimi, əsərlərinin dili üzərində də çoxlu tədqiqat işləri aparılmışdır. Flora Namazova isə öz tədqiqatı üçün İlyas Əfəndiyevin bütövlükdə dramaturgiyasını araşdırma mövzusu seçmişdir. Hər şeydən əvvəl onu demək istərdik ki, belə mövzular çox mücərrəd xarakterdə olub geniş spektrli araşdırma tələb edir. Yəni “İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dili” dedikdə, dil strukturunun bütün elementlərini burada axtarmaq lazım gəlir. Bu isə çox mücərrəd olub, dissertasiya səviyyəsindən kənara çıxır.

Flora Namazovanın “İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dili” adlı doktorluq dissertasiyası giriş, 5 fəsil, 25 yarım-fəsildən ibarətdir ki, yarım-fəsillərdə də çoxu kiçik mövzular vardır.

Girişdə müəllif ənənəvi olaraq AAK-ın tələbinə görə, mövzusunun aktuallığından, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən, elmi yeniliyindən, nəzəri və praktiki əhəmiyyətindən, tədqiqatın metodlarından, tədqiqatın obyektindən (tədqiqatın predmeti yoxdur) və s. bəhs edir.

Mövzusunun aktuallığı konkret şəkildə izah edilə bilmir.

Müəllif müdafiəyə 9 müddəə çıxarır. “İlyas Əfəndiyevin dramlarının əsas məqamı” müddəası dissertasiyanın mövzusunə aid deyildir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “İlyas Əfəndiyevin dram dilinin özəllikləri” adlanır. Fəsil 6 yarım fəslə bölünmüşdür:

- Dram janrının və dram dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri (başlıq lazım deyildi)
- İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilinin məxsusi xüsusiyyətləri (burada əsasən dialoq qurma və ad seçmədən bəhs edilir)
- İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasında dil və sənətkarlıq məsələləri (səh 30) (Dil və üslub məsələsindən bəhs edir)
- Lirik-psixoloji dram dilinin formalaşması və inkişafında İlyas Əfəndiyevin rolu

- İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərini qiymətləndirmə ölçüləri hansılardır? Ölçüləri-kəskin dramatik vəziyyətlər, süni yalançı bəzək-düzəyə uymamaq, həyatdakı nöqsanların dramlarda mübaliğəli verilməsi. 9 ölçü göstərilir.
- İlyas Əfəndiyev dramlarının dili üzərində necə işləmişdir (əsərləri: redaktə etməsi)

II fəsil “İlyas Əfəndiyevin dramlarında sözün bədii gücü” adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində 4 yarım fəslə bölünür.

- Dram dilində sözün işlək sferaları: 1. Ümumişlək sözlər; 2. Dialekt və şivə leksikası; 3. Terminlərdən istifadə, sosial leksikanın sferaları: peşə sənət leksikası (hesabdar, briqadir, aqronom və s.) cəmi yarım səhifə; 4. Jarqon və arqo leksikası (paxan, maxan, tur, musik, tərıs və s.); 5. Ekspressiv və emosional leksikanın yaratdığı həyəcan (əzizləyici, kiçilmə bildirənlər-qızıcığaz), etinzasızlıq bildirənlər: çərənci, bambılı, vulqar təhqir və söyüş bildirənlər-bambılı, axmaq, mədəni, loru sözlər, köhnəlmiş sözlər.

Bəs bu mövzuya daxil olan tabu, evfemizm, disfemizm, sinekdoxa?

Əsərin III fəslı “Dram dilinin semantik üslubi özəllıkləri” adlanır. Bu fəsildə də 6 yarım fəsil vardır.

- Leksik vahıdlərin semantik təsır gücü və mətnalı mənalər (yeyinti, mərkəz, material və s.)
- Sözüñ funksiyaları-tam verilmiş
- Köməkçi bədii vasitələr
- Leksik semantik söz qrupları (çoxmənalılıq, omonimlər, sinonimlər, antonimlər) (Antonimlər antrika yaradır, bu barədə geniş məlumat verilir)
- Dram əsərlərində məcazlar (güllər açılır, bu bülbüllər oxuyur). Metonimlər: radio oxuyur, kolxoz varlanıb. Burada əsas əlaqədir. Metafora (oxşarlıq)-qızıl sətir, qızıl qəfəs. Sinekdoxa, mübalığə. Kalambur-söz oyunu (burada isti sözü kalambur kimi verilir)

Dissertasiya işinin IV fəslı “İlyas Əfəndiyevin dram dilinin frazeologiyası” adlanır. Bu fəsil də 4 yarım fəslə bölünür (bu mövzuda Salmanov 1985-ci ildə namizədlik dissertasiyası yazmışdır).

- Dram dilinin formalaşmasında frazeoloji vahıdlərin rolu (frazeoloji novatorluq kimi- Acıgım gələr pivə içərəm, ömrə ömür qatanlar və s. kimi birləşmələri

verir). Ümumiyyətlə, frazeoloji birləşmələrin 8 işlənmə məqamını göstərir.

- Frazeoloji vahidlərin semantik tip və variantları. Burada omonim və sinonim vahidlərindən, çoxmənalı vahidlərdən bəhs edilir. Məsələn, lağa qoymaq-ələ salmaq.
- Dramaturgiya dilində aforizmlər. Söhbət dananı qurda verər və s.
- Atalar sözləri və məsəllər (Keçəl suya getməz, igidin başı qalda gərək) kimi ifadələr işlədilməsindən bəhs edilir.

Əsərin sonuncu beşinci fəslə "Dram dilinin ekspressiv sintaksisi" adlanır. Bu fəslə də dissertant öz növbəsində 5 yarım fəslə bölür:

- İlyas Əfəndiyevin dialoq qurma sənətkarlığı, o canlı mənalar yarada bilən dialoqlar qurur.
- Dram monoloqları-burada da personajın monoloji nitqinin əhəmiyyətindən bəhs edilir
- Tipik sintaktik konstruksiyaların qurulmasında danışıq dilinin təsiri. Bu bölmə yaxşı işlənmişdir.
- Sintaktik təkrarlar. Qız qızıdır, ana anadır, yuxu yuxudur. Bunlar leksik təkrarlardır. Onun ürəyi

düzəlmir ki, düzəlmir, ulduzu barışmır ki, barışmır və s.

- Dram əsərlərinin diskursiv təhlili. Diskursda nitq aktları bir-biri ilə əlaqələnir, onlar müəyyən istiqamətdə bir-biri ilə bağlanır.

Dissertasiyanın sonunda müəllif gəldiyi nəticələri 8 bənddə ümumiləşdirmişdir.

Müəllif 292 mənbədən istifadə edərək 279 səhifəlik bir əsər yazmışdır. Bu əsər haqqında bəzi qeydlərimizi bildirmək istərdik.

- Əsərin giriş hissəsi konkret deyil. Bir sıra başlıqlar dəqiq fikir ifadə etmir. Məsələn, birinci fəslin 2 və 4-cü yarım fəsilləri konkret deyildir.
- İkinci fəslin 8 yarım fəslində 2.1. sözün üslubi layları tam əhatə olunmayıb. Belə ki, sözlərin üslubi laylarından danışarkən, tabu, disfemizm göstərilməyib.
- Üslubdan danışarkən anafora, epifora, oksimiron, qeyri-adi söz birləşməsi, ellipsis, prosodik vasitələrdən hecalama, susma və s. kimi üslubi fiqurlara toxunulmamışdır. Halbuki, bunlar İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin dilində olmamış deyil.

- Elə yarımfəsil var ki, yarım səhifədən ibarətdir.
- Fəsildaxili yarımbaşlıqlar avtoreferatda verilmir.
- Dissertasiyada çox halda sitatlar müəllifin öz nitqindən dırnaqla ayrılır.
- Dissertasiyanın mündəricatında onomastik vahidlərin semantikasi başlığı 94-cü səhifədə göstərildiyi halda, bu başlıq 104-cü səhifədə verilib. Bundan əlavə, oxucunu razı salmayan bəzi məsələlər də vardır. Məsələn,
  - İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dilinin məxsusi xüsusiyyətləri hansılardır ki, başqa dramaturqlarda yoxdur?
  - İlyas Əfəndiyevə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında lirik-psixoloji dram dili yox idi?
  - İlyas Əfəndiyevin dialoq qurma sənətkarlığı başqa dramaturqlarımızdan nə ilə fərqlənir?
  - Atalar sözləri məsələlərdən nə ilə fərqlənir?

Dissertasiya işlərində istifadə edilmiş elmi ədəbiyyatın səhifələri göstərilməyib. Bunu keçən dəfə də qeyd etmişdik. Müəllif ədəbiyyat siyahısında 125-ə qədər mənbələrdə səhifə göstərmiş, qalanlar isə əvvəlki kimi qalmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

125, 141, 142, 156, 166, 169, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 201, 202, 203, 206, 210, 211, 213, 216, 224, 226, 227, 228, 236, 237, 238, 239, 257, 260, 268, 270, 272, 280, 282, 283, 286.

Bu nömrəli mənbələrin səhifəsi göstərilməyib.

- Hər fəslin sonunda müəllif ümumiləşdirməsi olmalı ikən yoxdur.
- Əsərdə internet resurslarından istifadə edilməyib.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin 39 əsəri çap olunub. Bunlar aşağıdakılardır:

Kitablar-2

Azərbaycan dilində məqalələr-19

Respublika konfranslarında məruzə tezisləri-5

Xarici ölkələrdəki konfranslarda məruzə-2

Xarici ölkələrdə çap olunmuş məqalə-10

İngilis dilində məqalə-1

Çap olunmuş məqalə, tezis və kitabların sayı kifayət qədərdir.

Möhtərəm həmkarlar, dissertasiya işində istənilən qədər qüsurun da olduğunu nəzərə alaraq, biz konkret təklif verməkdə çətinlik çəkirik. Ona görə də qəti qərar verilməsini möhtərəm həmkarlarımın ixtiyarına buraxıram.

Sizin hər hansı bir (mənfi və ya müsbət) qərarınızla mən razılaşaram.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Dürdanə Tofiq qızı Əliyevanın 5710.01 ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Türkdilli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlər” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

SSRİ İttifaqı dağıldıqdan sonra bütün türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi üzərində geniş araşdırmalar aparılmağa, ortaq cəhətləri üzə çıxarmağa daha çox səy edilir. Bu cəhətdən Dürdanə Tofiq qızı Əliyevanın dissertasiya işi çox aktual bir mövzuya həsr edilmişdir desək yanılmırıq. Dissertant oğuz qrupu türk dillərinin nağıl, lətifə, atalar sözü və məsəlləri müqayisəli şəkildə araşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Dissertasiya işinin birinci fəslə ümumi xarakterdə olub sözügedən dillərdəki şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini tədqiq edir. Fəsil *“Türkdilli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi tarixi”* adlanır. Bu fəsil 4 yarımfəsildən ibarətdir:

- 1.1. Türk dillərinin poetik onomastikasının tədqiqi adlanan bu hissədə müəllif əvvəlcə bütün türk xalqlarının xalq ədəbiyyatındakı onomastik vahidlərdən, sonra isə Azərbaycan poetik onomastikasının tədqiq tarixindən qısaca bəhs edir.

- 1.2. Bölməsində Qaqauz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqindən danışır (cəmi 9 səhifə). Qaqauz folklorunun araşdırılma tarixini 4 mərhələyə bölür. Müəllif də onun arxasınca gedir.
- 1.3. Yarımfəsil *“Türkmən şifahi xalq ədəbiyyatının dil və üslub xüsusiyyətləri”* adlanır. 7 səhifəlik materialda müəllif 1867-ci ildə nəşr etdirdiyi *“Çağatay dili”* kitabındakı məsələlərə diqqəti cəlb edir. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus alimlərinin araşdırmalarına diqqəti cəlb edir.
- 1.4. Yarımfəsli *“Türk şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri”* adlanır. Bu böyük mövzuya müəllif 9 səhifə həsr edir. Demək lazımdır ki, bu fəsil tamam artıqdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə *“Oğuz qrupu türk dillərinin nağullarında onomastik vahidlərin linqvistik təhlili”* adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində 5 yarımfəslə bölünür.

- 2.1. Bu yarımbaşlıq belə adlanır: *“Xalq mətnlərində onomastik vahid konspekti və onun kontekstual-diskursiv təhlili”*. Burada müəllif konsept ilə leksemi fərqləndirir. Misallar vermir (cəmi 4 səhifə)

- 2.2. Yarımfəsildə “*Oğuz qrupu türk dillərinin nağıllarında antroponimlər*”dən bəhs edilir. Burada antroponim ilə obrazın əlaqələrindən bəhs edilir: a) bir-birini tamamlayır-Məhəmməd, Kaloğlan; b) bir-birinə ziddir-kosa
- 2.3. Bu yarımfəsil “*Oğuz qrupu türk dillərinin nağıllarında toponimlər*” adlanır. Hindistan, Məkkə, Qaf dağı, Cinni dərə və s. bəhs edilir.
- 2.4. Bu yarımfəsil “*Oğuz qrupu türk dillərinin nağıllarında zoonimlər*” adlanır. Burada Çil at, Zümrüd quşu, Simurq quşu (Azərbaycanca), Miranka (Qaqauzca) və s. bəhs edilir.
- 2.5. Bu yarımfəsil “*Oğuz qrupu türk dillərinin nağıllarında mifonimlər*” adlanır. Burada Azərbaycana aid Qah-Qah xanım, Qırx Qönçə, Nar qızı Nardan xanım, Pəri qız, Arap, Div; qaqauzlara aid Yelgiz dözlü Döo (qırğız) Ekegöz; türkmənlərə aid Dəpəgöz, Qasırga, Div və s. bəhs edilir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə “*Oğuz qrupu türk dillərinin lətifələrində onomastik vahidlərin linqvistik təhlili*” adlanır. Bu fəsil öz növbəsində 6 yarımfəslə ayrılır.

- 3.1. Bölmə lətifə mətnləri və onomastik vahidlər adlanır. Bu fəsildə müəllifin araşdırma aparmaq imkanı daha böyükdür. Burada müəllif göstərir ki, türk xalqlarında bu janr “lətifə”, “yomak”, “anekdot”, “değişmə” adlanır. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, lətifələr çox vaxt uyğun gəlir. Təlxək, Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin (Azərbaycan), Nasreddin Afəndi (özbək), Nasreddin Hoca (türk), Xoca Nasir (qazax). Bundan əlavə, Hacı dayı və s. Nədənsə müəllif qaqauzlardan bəhs etməmişdir.
- 3.2. Oğuz qrupu türk dillərinin lətifələrinin onomastik sahəsi adlanır. Bu yarım fəsil 4 bölməyə bölünür.
- 3.2.1. Azərbaycan lətifələrinin onomastik sahəsi. Burada müəllif Şəki lətifələrində Hacı dayı, Dərələyəz lətifələrində Surxay kişi, Xammalı kişi, Ağabada Toyçu Xəlil və s. bəhs edir. Şübhəsiz ki, Molla Nəsrəddin bütün Azərbaycan üçün ortaqdır.
- 3.2.2. Türk lətifələrinin onomastik sahəsi, türk lətifələri Kırıda, Kazanda, Türkmənistan, Özbəkistanda, uyğurlarda “Latif” sözü məşhurdur. Dazca bala (Kaloğlan), Kurnaz

oğlan məşhurdur. Qaqazlarda Su anası. Müəllif lətifə qəhrəmanlarının 4 yolla yarandığını göstərir.

3.2.3. Türkmən lətifələrinin onomastik şəhəsi. Türkmən lətifələrində İsan, Aldar Kosa, Bəhlul Danə və s.

3.2.4. Yarımbölməsində müəllif *“Oğuz qrupu türk dillərində lətifələrdə etnonimlərin üslubi intensivliyi”* məsələsindən bəhs edir. Burada müəllif göstərir ki, lətifələrdə satıra güclü olur. Burada xalq adları, onların vətəni əsas yer tutur. Türk, amerikalı alman, Karadenizli və s.

Dissertasiya işinin son IV fəslə *“Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözləri və məsəllərində onomastik vahidlərin linqvistik təhlili”* adlanır. Bu fəsil 7 yarımfəsildən ibarətdir.

4.1. Bölməsində *“Türk dünyasında atalar sözləri və məsəllərin yeri”* probleminə toxunulur. Burada müəllif göstərir ki, türk dünyasında atalar sözləri və məsəllər *“Orxon-Yenisey”* abidələrində də işlənir. Hətta Vahid Çələbinin *“Kitabi Atalar”* əsəri haqqında məlumat verilir. Kitabi Dədə Qorqudda istənilən qədər atalar sözləri vardır. Burada

atalar sözləri ilə məsəli fərqləndirməyə dair bir cümlə verilir ki, o da yanlışdır.

- 4.2. Bu yarımbölmə *“Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözləri və məsəllərinin onomastik sahəsi”* adlanır. Müəllif göstərir ki, bu sahədə etnonimlər daha geniş yayılıb. Peyğəmbər, ilahə, pəri adları, div adları, cin, dərviş, əfsanəvi quş və heyvan adları.
- 4.2.1. Yarımbölməsində müəllif *“Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözləri və məsəllərinin antroponimik sahəsi”* problemini şərh edir. Burada Şah Abbas, Həzrət Süleyman, Ertoğrul, Şakizə baxmış, Şükürə min Şükürə, Əbdürəhman Çələbi, Kərəm, Bağdad, Kor Xəlifə.
- 4.2.2. Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözləri və məsəllərində ktematonimlər. Müəllif göstərir ki, Oğuz qrupu türk dillərində etnonimlərdən sonra ktematonimlər daha geniş yayılmışdır. Buraya zaman adı bildirən Avqust, kitab adı bildirən Quran və s. aiddir. Molla halvanı gördü, Quran yaddan çıxdı.
- 4.2.3. Bu yarımbölmə *“Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözləri və məsəllərində toponim və hidronimlər”* adlanır. Burada hər xalqın özünə yaxın olan yer adları daha çox işlənir.

İran, Məkkə, Mardin, Maraş, Kür, Araz, Bağdad və s. kimi onomastik vahidlərdən bəhs olunur.

4.2.4. *“Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözləri və məsəllərində onomastik vahidlərin kvantitativliyi”* adlanır. Burada Kamal, Camal, Cuhud (qan gördü), ərəb öldü, qan düşdü. Adların çoxmənalılığından bəhs edir.

4.2.5. Oğuz qrupu türk dillərinin atalar sözləri və məsəllərindən onomastik vahid konsepti adlanır. Dini koqnitiv kontekst Əli, Xıdır Nəbi, İsa, Məhəmməd, əl tutmaq Əlidən qalıb və s. kimi adlara diqqət cəlb edilir. Tat ata mindi, atasını tanımadı.

Müəllif tədqiqatdan çıxardığı nəticələri 28 bənddə ümumiləşdirmişdir.

Dissertasiyada 391 ədəbiyyat siyahısı verilmişdir. Amma hamısından istifadə edilməmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilində 111, türk dilində 103, rus dilində 138, digər dillərdə 20 ədəbiyyatdan istifadə olunmuşdur.

Əsərə atalar sözü və məsəllər fərqləndirilmədən əlavə edilmişdir. Azərbaycan dilində 402, türk dilində 399, türkmən dilində 238, qaqauz dilində 43 atalar sözü və məsələ rast gəlinir.

Müəllifin mövzu ilə bağlı kifayət qədər əsəri mövcuddur. Belə ki, monoqrafiya sayı 1, beynəlxalq konfransda məruzə 3, respublika konfransında məruzə 4, Azərbaycan dilində 4, rus dilində 4, ingilis dilində 1, xaricdə 1, Türkiyədə 1 məqaləsi çap edilmişdir.

Beləliklə, müəllifin dissertasiya mövzusu ilə bağlı 24 aprobasiyası mövcuddur. Əgər aşağıdakı nöqsanlar düzəldilərsə, əsəri müdafiəyə buraxmaq olar:

1. Ümumiyyətlə, dissertasiyanın adı çox geniş olub, bir neçə dissertasiya materialı ola bilər.
2. Əsərin adında göstərilir ki, “*Oğuz qrupu türk dillərinin onomastik vahidlərindən*” bəhs ediləcəkdir. Amma bir çox onomastik vahidlər əhatə olunmur: limnonimika, kosmonimika, mikrotoponimika və s. əhatə olunmayıb.
3. Mövzunun aktuallığı məsələsinə 4 səhifə həsr edilir. Əvvələn bu çoxdur, ikinci burada yalnız məsələnin mahiyyətindən bəhs edilir. Mövzunun aktuallığı sübut olunmur.
4. Bədii misallar verilir (mənbə verilmir. Məsələn, səh. 89, 90 və s.)

5. Dissertasiyada 8-ci səhifədə onomastik leksika geniş mənada ekstralinqvistik məlumat-tarixi, etnoqrafik, etnik, dini xarakterli daşıyıcılardan hesab edilirlər. Cümlə səhv və mənasızdır.
6. Avtoreferatla dissertasiyanın birinci fəsillərinin adları uyğun gəlmir. Dissertasiyada *“Türkdilli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi tarixi”* (səh 14), avtoreferatda *“Folklor mətnlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi tarixi”* (səh. 8) adlanır.
7. IV fəsildə də belə uyğunsuzluğun şahidi oluruq.
8. Dissertasiyanın 16-cı səhifəsində Məhtimqulu özbək şairi hesab edilir, Kitabiyatda da (№317) Məhtimqulu özbək kimi verilib.
9. Ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası pozulur.
10. Müəllif türkmən onomastikasından danışarkən İraq türkmənlərindən bəhs edir və Qəzənfər Paşayevin əsərinin adını çəkir. Türkmənlər Azərbaycanlıdır, türkmən deyil.
11. Dissertasiyanın 11-ci səhifəsində oxuyuruq: *“Folklor mətnlərində onomastik vahidlərin janr formalaşdırıcı nüvə rolunu oynayır”*. Cümlənin mənası yoxdur.

12. “Bakı Şərqi qapısıdır” (dis. səh. 272, avt-ref səh. 46). Bu atalar sözü deyil.
13. Fəsillərdə onomastik vahidlər tam əhatə olunmayıb. Məsələn, zoonimlər təkcə nağıllardadır? Başqa janrların hamısında zoonim vardır. Bunu digər onomastik vahidlərə də aid etmək olar.
14. Oğuz qrupu türk dillərinin nağıllarında zoonimlər dissertasiyanın ikinci fəslinin IV bölməsində (səh. 111), avtoreferatda isə III bölməsində (səh. 20) verilmişdir.
15. Dissertasiyanın 242-ci səhifəsində müəllif deyir: *“Bədi əsər müəyyən bir zaman kəsiyində mövcuddur”*. Cümlə bütünlüklə səhvdir.
16. Dissertasiyanın 16-cı səhifəsindəki fikir də səhv təsir bağışlayır. Müəllif deyir: *“Türk dilləri içərisində onomastik sistemi geniş şəkildə öyrənilənlər sırasına başqırd dilçiləri də daxildir”*. Görünür burada texniki səhv vardır.
17. Dissertasiyada oxuyuruq: *“Dilçilikdə kvantitativlik kateqoriyası linqvistikada kəmiyyət kateqoriyası kimi tanınır və obyektiv gerçəkliyin universal məntiqi-semantik kateqoriyasını təmsil edir”* (səh. 291). Müəllifin izahı və mövqeyi düzgün deyildir.

Belə nöqsanların sayını artırmaq da olar. Dissertant dəvət edilərək əgər o burada deyilən nöqsanları təshih etsə və suallara cavab versə, əsəri müdafiəyə buraxmaq olar.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Oqtay Babəli oğlu Cəlilbəylinin 5704.01-Dil nəzəriyyəsi ixtisası üzrə filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi “Altayşünaslıq kontekstində feillərin strukturu və semantikasi (yapon və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə)” mövzusunda dissertasiya işinə

RƏY

Rəyə təqdim edilən dissertasiya işi altayşünaslıq kontekstində yapon və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında feillərin struktur-qrammatik və leksik semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqinə həsr edilmişdir. Tədqiqat işi altayşünaslıq kontekstindən aparıldığı üçün qeyd etməliyik ki, əsr yarımından çoxdur ki, Altay dilləri nəzəriyyəsi ilə məşğul olan altaist-alimlər bu dil ailəsinə daxil olan dilləri həm areal, həm genetik qohumluq, həm də tipoloji uyğunluq baxımından araşdırmalarını davam etdirməkdədirlər.

Tədqiqat işi ixtisarlar siyahısı, giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat və internet mənbələrinin siyahısından ibarətdir (317 s.).

Girişdə tədqiqatın aktuallığı, elmi yeniliyi əsaslandırılır, işin obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyən edilir, aprobasiyası, strukturu və elmi-nəzəri

mənbələri haqqında məlumat verilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar təqdim edilir (8-15 s).

Dissertasiyanın **I fəsl** “**Altayşünaslıq və yapon dili**” adlanır. İki yarım fəsildən və 3 bölmədən ibarət olan bu fəsildə Altay dillərinin ümum nəzəri məsələləri, Altay dilləri nəzəriyyəsinin təkamül tarixi işıqlandırılır və yapon, Koreya dillərinin Altay dillərinə münasibəti problemi araşdırılır. Bu problemlə bağlı bir sıra görkəmli türkoloq, yaponşünas və altayşünasların fikirləri ümumiləşdirilərək münasibət (yeri gəldikcə tənqidi!) bildirilir (16-107 s).

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** “**Yapon və Azərbaycan dillərində feillərin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri**” adlanır. İddiaçı bu fəslin doqquz yarım fəsləli və 48 bölməsində yapon və Azərbaycan dillərində feilləri struktur qrammatik planda müqayisəyə cəlb edərək morfoloji təsnifatını verməyə, onların oxşar, universal və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirərək inventarlaşdırmağa çalışmışdır. Burada dissertant hər iki dildə mövzunun elmi-nəzəri və elmi-praktiki tərəflərinin izahı ilə əlaqədar söylənilmiş fikirlərə münasibət bildirir və istinad etdiyi müəlliflərdən də iqtibaslar gətirərək illüstrativ materiallar əsasında müqayisəli təhlillər aparmışdır (108-234 s).

Dissertasiyada qeyd olunur ki, feil digər nitq hissələrindən morfoloji əlamətlərinin zənginliyinə görə fərqlənir. Yapon dilində feil (動詞 douşi) Azərbaycan dilində olduğu

kimi, əşyanın işini, hal hərəkətini, vəziyyətini, tərzini, prosesini və s. bildirən əsas nitq hissəsidir. Dissertant yapon dilində feilin məsdər formasının olmadığını və onun Azərbaycan dili feili ilə müqayisəsini aparmaq üçün şərti olaraq postpozitiv – う/-u ünsürlü lüğət formasından istifadə etdiyini göstərir: 会う au “görüşmək”; 書く kaku “yazmaq”, 急ぐ isoqu “tələsmək”, 話す hanasu “danışmaq”, 立つ tatsu “(ayaq üstə) durmaq”, 死ぬ shinu “ölmək”, 学ぶ manabu “öyrənmək”, 読む yomu “oxumaq”, 見る miru “görmək, baxmaq”, 考える kanqaeru “fikirləşmək”.

Dissertasiyada ikidilli və çoxdilli lüğətlərdə yapon dilinin məsdər formasını feilin III əsasının (lüğət forması) yerinə yetirdiyi göstərilir. Lakin sonu –u ilə bitən sözlər feil funksiyasını daşımır. Yapon dilində feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə, leksik-morfoloji əlamətlərinə və sintaktik funksiyalarına görə digər nitq hissələrindən fərqləndirilməsi onların formal qrammatik göstəricisi olan əsasları və ya kökləri ilə sıx bağlıdır. Yapon dilində feilin beş əsası vardır. Qocuon cədvəlinə əsasən, feilin əsasları あ/a、い/i、う/u、え/e、お/o saitlərindən biri ilə bitən konkret heroqliflərin sırası ilə müəyyən edilir.

Həm Azərbaycan, həm yapon dillərində feillər lüğət mənələrindən asılı olaraq iş, hal, hərəkət, vəziyyət, proses, hadisə və s. bildirən leksik semantik mənə qruplarına malikdir. Feillərin leksik qrammatik mənə qrupları isə

onları morfoloji və sintaktik cəhətdən səciyyələndirən xüsusi qrammatik kateqoriyalar sisteminin köməyi ilə formalaşır. Bu dildə feillər şəxsə və kəmiyyətə görə də dəyişir. Yapon dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi, qrammatik cins kateqoriyası yoxdur.

Müasir Azərbaycan dilində feillər quruluş etibarilə müxtəlifdir. Bəzi feillər yalnız bir kökdən, bəzisi kök və sözdüzəldici (və ya forma düzəldici) şəkilçilərdən, digərləri isə iki və ya daha artıq sözdən ibarət olur.

Yapon dilində feillərin konfigurasiyasındakı müxtəlifliklər nəzərə alınaraq Azərbaycan dilində olduğu kimi, quruluşca üç növə bölünmüşdür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Dissertasiyada qeyd olunur ki, Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında feilin mürəkkəb formasının, yapon dilçilik ədəbiyyatında isə feilin düzəltmə formasının mövcudluğu hələ də mübahisə obyektı olaraq qalmaqdadır.

II fəslin növbəti yarımfəsillərində hər iki dildə feillərin əsaslar üzrə təsriflənməsi, təsirlilik və təsirsizlik, təsdiq və inkar, tərz, feilin şəkil, zaman, növ kateqoriyaları və feili bağlamalar qarşılaşdırılaraq müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Burada qeyd olunur ki, həm feili bağlamalarda, həm də əsas feillərdə eynizamanlılıq bildirən paralel hərəkətlər eyni şəxs tərəfindən icra olunur. Eynizamanlılıq bildirən feili bağlamaların daha bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar yalnız hərəkət ifadə edir, keyfiyyət və hal bildirmir.

Dissertasiya işində feil kateqoriyaları iki istiqamətdə tədqiq edilir: bir tərəfdən iki dildə olan feilin təsirlik təsirsizlik, təsdiq inkar, zaman kateqoriyaları, feilin mənə növləri, şəkilləri, digər tərəfdən isə sırf yapon dilinə xas kateqoriyalar araşdırılır.

Azərbaycan dilində feillər quruluşca iltisاقilik nümayiş etdirir və bütün feillərin məsdər forması var. Müasir yapon dilində cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edən feillər, predikativ sifətlər və digər nitq hissələri əsas və orta feil formalarına bölünür. Cümlənin strukturunda tutduğu mövqeyə görə sonuncu feil cümlənin əsas xəbəri funksiyasında işlənir. Cümlənin əsas xəbəri ya lüğət, ya da postpozitiv – ます / masu suffiksi ilə işlənir:

箸を使ってご飯を食べます / Hashu-wo tsukatte, gohan-wo tabemasu “Çubuqlardan istifadə edərək yeyirəm”.

Dissertasiyanın **III fəsl** “**Yapon və Azərbaycan dillərində feillərin leksik semantik qrupları**” adlanır. İki yarımfəsil və 6 bölmədən ibarət olan bu fəsildə yapon və Azərbaycan dillərində feillərin leksik və semantik xüsusiyyətləri müqayisəli tədqiqata cəlb edilmişdir. Burada feillərin lüğəvi mənə qrupları araşdırılaraq təsnif edilmiş, çoxmənalı feillər, omonim, sinonim, antonim feillər qarşılıqlı şəkildə tədqiq edilmişdir (235-282 s).

Dissertasiyada qeyd edilir ki, bütün dillərin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər bir-birindən təcrid olunmuş

şəkildə deyil, bir-birilə semantik, qrammatik, derivatoloji və digər münasibətlərdə olmaqla fəaliyyət göstərir. Həmin münasibətlər insan təfəkkürünün, şüurunun invariant inkişaf səviyyəsindən qaynaqlanan ekstralingvistik gerçəkliklə müəyyən edilir. Bütün feillərin semantikasında hərəkət anlayışı özünü hiss etdirsə də, onların hamısında eyni hərəkət ifadə edilmir. Bir qismi fəal hərəkəti, bir qismi isə işlə, vəziyyətlə, halla, təfəkkürlə bağlı olan qeyri-fəal hərəkətləri əks etdirir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində yapon dilinin materialları əsasında tədqiq edilən çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim feili leksemlərin leksik semantik xüsusiyyətlərini əks etdirən söz qruplarının cədvəlləri də təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatdan əldə edilən qənaətlər ümumiləşdirilərək 20 bənddə təqdim edilmişdir (283-288 s).

Dissertasiyanın sonunda Azərbaycan, türk, rus, yapon və s. dillərdə istifadə edilmiş 359 adda elmi ədəbiyyatın və internet resurs mənbələrinin siyahısı verilmişdir (289-317 səh.).

Avtoreferat dissertasiyanın ümumi məzmununu əhatə edir və AAK-ın təlimatına uyğun yazılmışdır. İddiaçının mövzusu ilə əlaqədar çap olunmuş 40 elmi işi – monoqrafiya, tezis, məqalə, ölkə və beynəlxalq konfrans materialları tədqiqatın əsas müddəalarını tam şəkildə əhatə edir.

Dissertasiyada nəzərə çarpan qüsurları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələri üç fəsildə deyil, dörd fəsildə qruplaşdırmaq olardı.
2. Həcmcə ən böyük fəsil olan II fəslin 9 yarımfəslini bəndlər üzrə xüsusi paraqraflarda vermək olardı: Məsələn, **2.1.1.** Azərbaycan dilində feil anlayışı; **2.1.2.** yapon dilində feil anlayışı; **2.2.2.** yapon dilində feilin zaman kateqoriyası; **2.3.1.** Azərbaycan dilində feilin şəkilləri; **2.3.2.** yapon dilində feilin şəkilləri və s.
3. II fəsildə bəzi müəlliflərin əsərlərinə istinad etməklə xeyli iqtibaslar gətirilir. Doğrudur, Azərbaycan dilçiliyində yapon dili ilk dəfədir ki, doktorluq işi səviyyəsində araşdırılmışdır və bunun üçün dilçilər tərəfindən qəbul edilən və həm elmi-praktik, həm də tədris metodik cəhətdən yüksək tələblərə cavab verən ədəbiyyata müraciət olunmalı idi. Düşünürəm ki, bəzi məqamlarda Azərbaycan müəlliflərinin də əsərlərinə metodik baxımdan istinadların olması məqsəduyğun olardı.

4. Dissertasiyada və avtoreferatda texniki xətalara, orfoqrafik və üslubi səhvlərə yol verilmişdir.

5. İddiaçı elə əsər vardır ki, ondan həddindən çox iqtibas gətirir, bəzilərinə isə demək olar ki cəmi iki-üç dəfə müraciət edir. Məsələn, B.P.Lavrentiyevdən daha çox istifadə etdiyi halda, İ.V.Qolovinin eyni adlı əsərindən çox az istifadə edilmişdir. Bunun səbəbini dissertant əsərin 125-ci səhifəsində göstərir. İddiaçı bu əsərə tez-tez müraciət olunmasının səbəbini bu əsərin elmi metodik və praktik baxımdan digər əsərlərdən daha çox əhəmiyyətli olması ilə əlaqələndirir. Ərizədə göstərilən bəzi iradlar konkret deyil, ümumi xarakter daşıyır. Mənim də qeyd etdiyim kimi, texniki, orfoqrafik, üslubi xətalardır.

6. Feil zamanlarının ifadə formasının strukturundan danışarkən sıra kateqoriyasına toxunmaq lazım idi. mənəcə burada uyğunluq tapmaq olardı. Məsələn, dur+muş+idi+m). Məsələn, yapon və qıpçaq qrupu türk dillərində uyğunluq daha çox ola bilərdi. Bu cəhət Azərbaycan və yapon dillərində uyğunluq təşkil etmirsə, bunu da qeyd etmək elmimiz üçün faydalı olardı.

Bütün bu göstərilənlər müdafiəyə təqdim olunan dissertasiyanın elmi əhəmiyyətini azaltmır. Müəllif tədqiqatdan çıxardığı nəticələri 20 müddədə ümumiləşdirir ki, onların heç biri etiraz doğurmur.

Müəllifin dissertasiyasının mövzusu ilə bağlı elmi əsəri çap olunmuşdur:

Monoqrafiya-2

2 beynəlxalq, 9 respublika miqyaslı konfransda məruzə

Bakıda Azərbaycan dilində 16, rus dilində 2, ingilis dilində 1 məqaləsi çap olunmuşdur. Xaricdə 5 məqaləsi çap edilmişdir. Bir məqaləsi beynəlxalq dərgidə, 1 məqaləsi Yaponiyada çap edilmişdir. Bu monoqrafiya, məqalə və tezislər dissertasiyanın əsas mövzusunun əhatə edir. Demək olar ki, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Hesab edirəm ki, Oqtay Babəli oğlu Cəlilbəylinin filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi “Altayşünaslıq kontekstində feillərin strukturu və semantikasını (yapon və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə)” mövzusunda dissertasiya işi filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsini almağa layiqdir.

Rəyçi:

Adil Babayev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Kəmalə Şamil qızı Əhmədovanın filologiya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr” mövzusunda yazmış olduğu dissertasiya işinə

RƏY

Azərbaycan dili üçün çoxkomponentli mürəkkəb cümlə problemi yeni deyil. Hələ keçən əsrin ortalarında bütün türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə məsələsi mübahisələrə səbəb olan bir problem idi. Bunun bir səbəbi də bəzi alimlərin türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatik özəlliyini nəzərə almamaları idi. Yəni bəzi alimlər cümləni rus dilinə tərcümə edir, sonra təhlil edirdilər. Buna görə də türk dillərindəki feili tərkiblər budaq cümlə hesab edilirdi. Bu mübahisəyə də ilk nöqtə Azərbaycan dilçiliyində qoyuldu. M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev və başqaları məhz türk dillərinin qrammatik təbiətini nəzərə alaraq, tərkibləri budaq cümlə hesab etmədikləri kimi, çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr məsələsini də dilçiliyimizə gətirdilər.

Dissertant adını belə çəkməsə də, bu işdə prof. M.Hüseynzadənin böyük rolu olmuşdur. Doğrudur, M.Hüseynzadə ÇKMC-yə xüsusi monoqrafiya həsr etməmişdir. Amma onun mühazirə və çıxışlarında bu problem genişliyi və dərinliyi ilə qoyulmuşdur. Bu sahədə ən çox araşdırma aparan alimlər, öz tədqiqatlarını

doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etmişlər. Ə.Abdullayev, K.Abdullayev, H.Bayramov, Z.Tağızadə, habelə Ə.Dəmirçizadə, Ə.Cavadov, A.Axundov, E.Həsənova və başqaları ÇKMC-lər haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Kəmalə Əhmədova isə özünə qədər deyilənləri yekunlaşdıraraq yeni bir əsər “Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlə” adlı əsər yazaraq doktorluq işi kimi təqdim etmişdir.

Əsər ənənəvi olaraq AAK-ın tələb etdiyi kimi, mövzunun aktuallığını sübut etməyə çalışan müəllifin sözləri ilə başlayır. Daha sonra qeyd edir ki, konkret dil materiallarının geniş təqdimatı II fəsilə veriləcəkdir. III tədqiqatın köməkçi işçi göstəriciləri-bunlar nə deməkdir?

Sonra müəllif tədqiqatın obyektı və predmeti haqqında bircə cümlə ilə kifayətlənir. Tədqiqatın məqsəd, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti haqqında bəhs edir. Tədqiqatın əsas metodu kimi ənənəvi linqvistik təhlil metodunu qeyd edir. Müəllif müdafiəyə 8 müddəa ilə çıxış edir.

Dissertasiya işi üç fəsil, nəticə və ədəbiyyatdan ibarətdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “Ümumi və türkoloji dilçilikdə ÇKMC-in kvalifikasiyası” adlanır. Müəllif bu fəslə aid 4 nəticə təqdim edir və göstərir ki, ÇKMC araşdırılması hələ tam yüksək səviyyəyə çatmamışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı ÇKMC-in semantik strukturu və quruluşu adlanır. Bu fəslı müəllif 4 yarımbaşlığa bölür. Burada o ÇKMC-lərin sintaktik vahid kimi, ÇKMC-lərin semantik strukturu, ÇKMC-lərlə çoxkomponentli söz birləşmələri arasında izomorfizm məsələsi və onların funksional cəhətdən komponentlərin ÇKMC-də fəaliyyəti məsələsinə toxunur. Bu fəsildə də müəllif 7 nəticə təqdim edir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı “Azərbaycan dilində ÇKMC-lərin tipologiyası” adlanır. Demək olar ki, dissertasiyanın əsas fəslı budur. Bu fəslı müəllif 13 yarım fəslə ayırmışdır. Qəribədir ki, müəllif həcmcə əvvəlki iki fəsildən daha böyük olan və əsas fəsil kimi təqdim edilən üçüncü fəsildə cəmi 5 nəticə təqdim edir.

Müəllif mövzunu demək olar ki, əhatə edə bilmişdir. Amma əsərin bugünkü vəziyyəti haqqında bəzi iradlarımız var:

1. Hər şeydən əvvəl onu demək lazım gəlir ki, əsərdə müəllif termin oyunu ilə çox vaxt fikrini pərdələyir. Bu işin praktik əhəmiyyətini azaldır. Belə terminlərə misal olaraq, kompressiya, konsetrik, konstutiv, konstataasiya, interdeperensiya, tritoxomik və s. misal göstərmək olar. Bunlardan bəziləri (konstataasiya, konsentrik) heç dilçilik ensiklopediyasında da yoxdur. Homogen

əvəzinə eynicinsli, trixotomik əvəzinə üçüzvlü və s. işlətmək yəqin ki, müəllifin fikrincə savadsızlıq olardı.

2. Dissertasiyanın ədəbiyyatında müəllifin bircə məqaləsinin adı yoxdur.
3. Avtoreferatda müəllif göstərir ki, onun iki kitabı (birinci 146 səhifə, ikinci səhifəsiz) çap olunmuşdur. Siyahı üzrə 5, 6, 8-ci məqalələrin həcmi 3 səhifə olub. Məqalə həcmindən kiçikdir.
4. Birinci kitab “Azərbaycan və türk dillərində frazeologizmlər” dissertasiyanın mövzusunə aid deyil və 2003-cü ildə çap olunub.
5. Ədəbiyyat siyahısında 17, 26, 33, 36, 41, 48, 56, 58, 60, 63, 67, 90, 97, 100, 101, 102, 117, 142, 150, 154, 157, 158, 181, 186, 191, 192, 197, 198, 199, 211-ci elmi mənbələrin səhifəsi göstərilməyib.
6. Bədii ədəbiyyatdan götürülən misalların əsaslı şəkildə dissertasiyanın sonunda siyahısı verilməli idi.

Bu göstərilənlər düzəldilərsə, dissertasiya işini müdafiəyə buraxmaq olar. Bu nöqsanlar dissertasiyanın

elmi dəyərini azaltmırsa, dəyərli həmkarlarımlın fikirlərinə mən də qoşula bilərəm.

Rəyçi:

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri dosent Əbülfəz Aman oğlu Quliyevin filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Bu bir həqiqətdir ki, hər bir xalqın ümumi tarixini, dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin tarixini öyrənmək işində həmin xalqın qədim yazılı abidələri əvəzsiz rol oynayır. Çünki bu yazılarda xalqın dil tarixi ilə yanaşı, onun maddi-mənəvi səviyyəsi, məişət tərzi, həyat səviyyəsi elə əks olunur ki, onu heç bir uydurma tarixi faktla əvəz etmək olmaz. Qədim türk abidələri də belədir. Burada bütün türk dünyasının mənəvi sərvətləri toplanmışdır. Bu abidələrin öyrənilməsinə hələ XII əsrdə Əlaəddin Əta Məlik başlasa da, təxminən 4 əsr bu mövzu alimlərin diqqətindən kənarda qalmışdır. Doğrudur, 1692-ci ildə N.Vidzen, 1697-ci ildə V.Kollanq və O.Heygel Orxon və Tallas çayı abidələrini müəyyənləşdirirlər. Bu dövrdən başlayaraq, S.Remezov, T.Strallenberq, D.Y.Messerşmidt, T.Bayer, V.Humbold, Q.Rasski, A.M.Samoyloviç, S.Y.Malov, U.Hammer, M.Rəsənen, H.Orkun və onlarla başqaları qədim türk abidələrinin araşdırılması ilə məşğul olmuşlar. Bu iş XIX-XX əsrlərdə

çox güclü aparılsa da, XX əsrin ortalarında müəyyən qədər zəifləmiş, demək olar ki, yasaq edilmişdir.

Belə ki, Azərbaycan XKM 6.X,1925-ci il tarixdə təsdiq etdiyi tədris proqramında Qədim türk dili yazılı abidələrinə - dilinə və ədəbiyyatına BDU-nun Şərq və Ümumi dilçilik kafedralarında IV kursda 4 saat (2 səh. dilə aid, 2 səh. isə ədəbiyyata) dərs ayrılmışdı. Lakin 1937-ci ildə alimlərimiz kimi elmimiz də repressiyaya məruz qaldı. Ural-Altay nəzəriyyəsi, Qədim türk yazılı abidələri, habelə Dədə Qorqud dastanları tədris planından çıxarıldı. Marağ xatirinə qeyd etmək istərdim ki, BDU-nun (o vaxt Kirov adına ADU-nun) 1950-ci ilə aid hesabatında deyilir ki, Stalinin dahiyənə əsərində “Dilçilikdə marksizmə dair” və Azərbaycan KBP MK I katibi M.C.Bağirovun göstərişlərində Dədə Qorqud dastanlarının və başqa qədimi yazılı abidələrin antixalq mahiyyəti açılıb göstərilməlidir. Ona görə də adıçəkilən əsərlər tədris planlarından və proqramlardan çıxarılmışdır.

(MDA. Fond 411, siy.30, s.v.519, səh.95)

M.C.Bağirov Kitabı Dədə Qorqudu Azərbaycan və “qardaş” erməni xalqları arasında düşmənçilik ideyası yayan bir əsər kimi də pisləmişdi (!)

Bunun nəticəsi kimi biz 1950-ci illərdə universitetdə oxuyanda Qədim türk dili yazılı abidələri adlı fənn eşitməmişdik. Lakin zaman dəyişir. Tarix hər

şeyi öz yerinə qoyur. 1960-cı illərin sonlarından başlayaraq bu mövzuya marağ artdı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazanması bu işə rəvac verdi. Möhtərəm prezidentimizin Azərbaycan dili və dilçiliyi haqqındakı məlum fərmanları, milli mədəni dəyərimizin öyrənilməsinə və nəşrinə olan qayğısı isə yeni zirvəyə qaldırdı. İndi ulu türkün yaratdığı hər bir əsər, onun tarixi, ədəbi-elmi görüşləri, daşdığı ləqəb və titulları və s. bugünkü türk üçün çox önəmlidir. Bu cəhətdən Əbülfəz Quliyevin müdafiəyə təqdim etdiyi “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi” adlı əsər çox aktual görünür. Əsərin mündəricatına nəzər saldıqda aydın olur ki, müəllif Qədim türklərin bütün onomastik sistemini əhatə edərək fundamental bir tədqiqat əsəri yazmışdır.

Dissertasiya işi giriş, 5 fəsil, nəticə bibliografiya, qısaltmalar və əlavələrdən ibarətdir.

Dissertasiya işinin giriş hissəsində müəllif ümumi əhəmiyyətə sadıq qalaraq mövzunun aktuallığından, araşdırmanın obyektindən, onun predmetindən, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrindən, araşdırmanın elmi yeniliyindən, tədqiqat metodundan, dissertasiya işinin praktik əhəmiyyətindən bəhs edir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “Qədim türk onomastikasının öyrənilməsi tarixi”nə həsr edilmişdir. Müəllif bu sahədə görkəmli xidmətləri olan

O.F.Sərtqayanın, V.Radlovun, F.V.Müllərin, A.Lekokun, R.Aratın, L.Y.Tuquşevanın, L.Rasonyi, E.M.Murzayevin, B.Atalayın, Ə.Cəfəroğlunun, V.V.Bartoldun, T.Banquoğlunun və onlarla başqalarının xidmətlərini qeyd edir. Mövzunun tarixini xronoloji ardıcılıqla izləyir. Cəmi 46 səhifəni əhatə edən bu fəsildə müəllif Orxon-Yenisey, Qədim Uyğur, Qaraxanlı türklərinin və Mahmud Kaşqarlının “Divani lüğət-it-türk” abidəsindəki onomastik vahidlərin öyrənilməsini ardıcılıqla araşdırır.

İkinci, üçüncü və dördüncü fəsillərdə müəllif müvafiq olaraq “Orxon Yenisey” türklərinin ad sistemləri (167 səh), Turfan uyğurlarının ad sistemi (32 səh), Qaraxanlı türklərinin ad sistemləri (60 səh) haqqında müstəqil tədqiqat aparır.

“Orxon Yenisey” türklərinin ad sistemi adlanan ikinci fəsil 10 müstəqil başlıq altında qədim türk titulları, tarixi şəxsiyyət bildirən titullar, tarixi şəxsiyyət bildirən antroponimlər, həmin abidələrdə işlənmiş antroponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, Orxon Yenisey türklərinin toponimləri (oronimlər, hidronimlər, oykonimlər və xoronimlər), habelə Orxon-Yenisey türklərinin etnonimləri (xalq, tayfa və boy adı bildirən sözlər) ardıcıl şəkildə araşdırılır. Bu hissə dissertasiyanın əsas anını təşkil edir desək yanlışdır. Çünki həcmcə də digər fəsillərdən böyük olan bu fəsildə müəllif mübahisə doğuran üçüncü fəslə “Turfan uyğurlarının ad sistemi” adlandırır. Bu fəsildə müəllif boşluq altında Turfan uyğurlarının antroponimlərini və toponimlərini tədqiq

edir. Müəllif antroponim və toponimləri müxtəlif aspektlərə görə bölür. Dissertasiya işinin dördüncü fəslini müəllif “Qaraxanlı türklərinin onomastik sistemi”nə həsr etmişdir. Həcmcə o qədər də böyük olmayan (60 səhifə) bu fəsildə müəllif tədqiqatın dəqiqliyinə görə daha çox başlıq ayırmalı olmuşdur. Belə ki, bu fəsildə müəllifin 8 aspekt üzrə tədqiqat apardığının şahidi oluruq: Qaraxanlı türklərinin dövrü, onların antroponimləri, Qaraxanlıların etnonimləri, türk və qeyri-türk mənşəli etnonimlər ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb edilir.

Dissertasiya işinin maraqlı fəsillərindən biri beşinci fəsildir. Bu fəsildə Qədim türklərin mifoloji, kosmoloji dünyagörüşünü əks etdirən onomastik vahidlər tədqiq edilir. Qədim türklərin mifonim və teonimləri də maraqlı doğuran tərzdə işlənmişdir.

Dissertantın tədqiqat boyu gəldiyi nəticələr 31 bənddə ümumiləşdirilərək bitkin fikir bağışlayır və heç bir etiraz doğurmur. Müəllif əsəri yazarkən Azərbaycan, rus, türk, qazax, özbək, ingilis, alman dillərində mövcud olan bütün mənbələrə müraciət etmiş və bütün parametrlər üzrə doktorluq dissertasiyası tələblərinə cavab verən fundamental əsər yazmışdır.

Yaradan insanı nöqsansız yaratmamışıdır. Ona görə də insanın yaratdığı heç bir şey də nöqsansız olmaz. Bu mənada dissertasiya işində müəllifə bir neçə iradımızı da bildirməliyik:

- a. Transkripsiya lazımı səviyyədə deyil
  - b. Bəzi orfoqrafik xətlər vardır. Məsələn, həmin əsrdə qeyd edilir ki, ... cümləsində əsərdə olmalıdır (səh 11); isdədikləri deyil-istədikləri (səh 33) və s.
1. Orxon-Yenisey trklərinin antroponimlərindən bəhs edərkən müəllif (burada 120-dək antroponimdən bəhs edilir) türklərdən çox uyğur adlarından danışır.
  2. Müəllif xoşbəxtlik, gözəllik anlayışları ilə bağlı olan antroponimlərdən bəhs edərkən Kutluq, Kutluğ kişi, Kutluq bağa tarkan, Kutluq beg, Kutluq buka və s. kimi misallar verir. Fikrimizcə, kutluq sözü bu birləşmələrin heç birində gözəllik anlayışı bildirmir.
  3. Əsərin 208-ci səhifəsində heyvan adları ilə formalaşan antroponimlərdən bəhs edən müəllif 109-cu səhifədə böri sözü ilə formalaşan antroponimlərə xüsusi başlıq ayırır. Buna ehtiyac yox idi. Çünki böri-canavar elə heyvandır.
  4. Əsərin 125-ci səhifəsində müəllif “Subi selənə ermiş” işləndiyini göstərir. Bizə görə sub sözü ölkə, torpaq deyil, çay mənasındadır. Eyni sözləri 163-cü səhifədəki orkun sözü haqqında

da demək olar. Həmin səhifədəki orkun sözünün Selenqa çayının qollarının birinin adı olduğu bildirilir. Müxtəlif mənbələrə müraciət etdikdən sonra öz qənaətini belə ifadə edir: “Beləliklə, Orkun hidroniminin ilkin mənası, ehtimal ki, bu ərazilərdə tarixən məskun olmuş hunlarla əlaqədar hunyüksəkliyi mənasını ifadə etmişdir”. Müəllifin fikri ziddiyyətli görünür, çay necə yüksəklik mənasında işlənə bilər?

5. Ordu terminlərindən bəhs edərkən müəllif (səh 123) göstərir ki, bu söz “İki yultuz nom” abidəsində işlənir və orta/orta leksimi ilə eyni mənşəlidir. Halbuki başqa abidələrin dilində, məs, KT şs 10-da Orduğ basdı, KT şs 9-da Orduğ bermek və s. formalara rast gəlirik.

Əsərin 169-cu səhifəsində yula köl söz birləşməsini izah edir. Müəllif böyük bir abzasda nə demək istədiyini oxçuya çatdıra bilmir.

Bütün bu deyilənlər böyük zəhmət, uzun axtarışlar hesabına istedadlı bir dilçi alim qələmindən çıxmış sanballı elmi əsərin ümumi dəyərini heç də azaltmır. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası AAK-ın doktorluq dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə tamamilə cavab verir.

Müəllif 390 mənbəyə müraciət edib elmimiz üçün çox böyük əhəmiyyəti olan fundamental əsər yazmışdır.

Müəllifin şəxsiyyəti onun bir alim kimi yetişməsindən xəbər verir. Onun əsərləri nəinki Azərbaycanda, habelə yaxın xaricdə, qardaş Türkiyədə nəşr edilmişdir. Bir alim kimi Əbülfəz Aman oğlu Quliyevin adına bir çox böyük və məşhur kitabxanaların kataloqlarında rast gəlmək olar.

Dissertasiyanın avtoreferatı əsərin əsas məzmununu əhatə edir.

Bütün bunları nəzərə alaraq bir daha qeyd edirik ki, “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi” adlı dissertasiya işinə görə Əbülfəz Aman oğlu Quliyevə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi vermək olar.

Rəsmi opponent:

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Məmməd Musa oğlu Adilovun filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiyası” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Yazı mədəniyyəti hər bir xalqın ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Görkəmli çex alimi C.Loukotkanın dediyi kimi, yazısız heç bir mədəniyyət ola bilməz. Bu doğrudan da belədir. Yazı bəşər mədəniyyətinin ən mühüm amili, onun dildən sonra qazandığı ən böyük nailiyyətdir. Yazısız nəsillər arasında əlaqə itər, ümumiyyətlə tarix olmazdı. Çünki bir nəsil özündən əvvəlki nəslin yaratmış olduğu bütün elmi-mədəni irsi yazı vasitəsilə mənimsəyir və özünün yaratdığını gələcək nəslə yazı vasitəsilə miras buraxır. Yazısının qədim olması hər hansı bir xalqın mədəniyyətinin qədimliyini də təsdiq etmək meyarlarından biridir. Azərbaycan xalqının ümumtürk, ümumislam fonunda yaratdığı elmi və mədəni nə varsa, bizim milli-mədəni sərvətimizdir. Bu zəngin sərvət müxtəlif xarakterli yazılar, müxtəlif xarakterli xətlər, əlyazma kitabları şəklində ulu babalarımızdan bizə yadigar qalmışdır. M.M.Adilov uzun müddətdir ki, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda işlədiyi üçün bu qədim mədəni sərvətimizi elmi şəkildə araşdırmaq, onları sistemləşdirmək, çox vaxt belə

sistəmlilik üçün təkliflər vermək kimi çətin bir vəzifəni öz üzərinə götürmüşdür. Bütövlükdə, Azərbaycan paleoqrafiyasının nəzəri və təcrübi problemlərini öyrənmək linqvistik mətnşünaslığımızın qarşısında duran ən ümdə məsələlərdən biridir. Buna görə də qətiyyətlə demək olar ki, dissertasiya işi elm və mədəniyyətimiz üçün nəzəri və praktik cəhətdən böyük əhəmiyyəti olan aktual problemə həsr edilmişdir. Bu çətin vəzifənin öhdəsindən gəlmək işində dissertanta ərəb, fars, Azərbaycan (yeri gəldikcə rus) dillərini mükəmməl bilməsi çox aparıcı faktor kimi yardım etmişdir. Müəllif zəngin əlyazmalar xəzinəsinin elmi şərhini vermiş, bununla bağlı 11 problemi araşdırmışdır. Bundan əlavə, mətnşünaslıq və linqvistik mənbəşünaslığın 15 problemini tədqiqata cəlb etmiş, nəticədə sanballı bir əsər kimi doktorluq dissertasiyası yazmışdır.

Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat və əlavələrdən ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində müəllif əsərin obyektinin tarixindən, AAK-ın tələbinə görə, mövzunun aktuallığından, tədqiqatın metodlarından, araşdırmanın məqsəd və vəzifələrindən, işin elmi yeniliyindən, nəzəri və praktiki əhəmiyyətindən və müdafiəyə çıxardığı müddəalardan bəhs edir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə "Azərbaycan paleoqrafiyasının nəzəri və təcrübi məsələləri" adlanır. Burada müəllif toxunduğu problemlərin 11 mövzusunun

araşdırır. Qeyd edilməlidir ki, müəllif praktik şəkildə əlyazmalar, müxtəlif xarakterli mətnlər, cümlələr, təzkirələr, kitablarla hər gün təmasda olduğu üçün problemin hansı mövzular əsasında, necə araşdırılmasını demək olar ki, respublikada hamıdan yaxşı bilir.

Müəllifin toxunduğu məsələlərin hamısı paleoqrafiyanın əhəmiyyətli sahəsidir. Mətn məsələsi dilçilikdə 100 illik tarixə belə malik deyil. Amma bu mətnin elmi araşdırılmasına aiddir. Funksional dilçilik meydana gələnə qədər mətn də mövcud idi. kitabda dissertant mətnə linqvistik mətnşünaslıq və mətn dilçiliyi konsepsiyası işığında yanaşır və onun kitabla ümumi və fərqli cəhətlərini aşkarlayır.

Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş yazılardan bəhs edərkən ümumiyyətlə yazı anlayışını və islam yazılarını şərh edir. Dissertasiyada müəllifin əlyazma və əlyazma kitabı haqqında mütəxəssis açıqlamaları diqqəti müsbət tərəfdən özünə çəkir.

Kitab haqqında Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində deyilir: 1) üzərində hər hansı bir mətn olan vərəqlərin bir araya gətirilərək tikilib cildlənmiş nəşriyyat növü; 2) hər cür yazı üçün cildə tikilmiş kağız vərəqləri (ADİL III c, B.1988, səh 74). Bu, kitab haqqında bizim ümumi anlayışımızdır. Dissertasiyada isə müəllif kitabı bir termin kimi yanaşır, onun növləri və s. əlamətləri haqqında konkret məlumat verir. Burada kitabın formal əlamətləri,

kitabın içi, kitabın formal növləri, kitabın quruluşu kimi elmi problemləri şərh edir.

Dissertasiyanın birinci fəslində, habelə yazı materialı, müəllif anlayışı, katib məsələsi, ümumiyyətlə, xətt növləri və Azərbaycan xətləri, Azərbaycan əlyazma kitabı anlayışı kimi məsələlər şərh edilir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə “Mətnşünaslıq və linqvistik mənbəşünaslıq” məsələlərinə həsr edilmişdir. Azərbaycan mətnşünaslığının tarixi çox qədimdir. XIII-XVII əsrlərdə hələ ondan da əvvəl Azərbaycanda mətnlərin təhlili, onlara aid ya təhlil edən, ya da katibin münasibəti haşiyələrdə verilirdi. Qeyd etməliyik ki, mətnə haşiyə yazmaq katibdən çox böyük hazırlıq tələb edirdi. Dissertant mətnşünaslıq problemlərindən danışarkən klassik üsuldan deyil, başqa prizmadan yanaşmışdır. Fəslin əvvəlində müəllif mətnşünaslığın və mənbəşünaslığın elmi-nəzəri problemlərindən bəhs etmiş, sonra isə tətbiqi cəhətlərinə toxunmuşdur.

Mətnlərdə orfoqrafiya və transfoliterasiya məsələsi müqayisəli şəkildə araşdırılır. Daha sonra müəllif linqvistik mənbəşünaslığın və mətnşünaslığın fonetik problemlərini tədqiqata cəlb edir və buradaca sait və samit problemlərinə toxunur.

Vaxtilə Azərbaycan dili samitlərinin ərəb əlifbasında verilməsi və bu zaman meydana çıxan çətinliklər müəllif tərəfindən uğurlu şəkildə araşdırılır. Ümumiyyətlə, ərəb əlifbasında Azərbaycan dili sait və

samitlərinin verilməsi böyük çətinliklər törədir. Buna görə də ərəb əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan mətnlərinin oxunması və dilimizin tarixi fonetikasının yaradılması zamanı ərəb əlifbasındakı uyğunsuzluq öz mənfi təsirini həmişə göstərmişdir. Ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dili saitlərinin verilməsi, habelə bəzi samit səslərin dilimizin məxrəc bazasına uyğun şəkildə verilməsi bir çox alimlərin və şairlərin diqqətini cəlb etmişdir. Dissertant bütün bu məsələlərdən konkret və elmi şəkildə bəhs etmiş, xüsusilə (sağırnun) və ٣ samitlərinin daha çox diqqət çəkdiyi üçün onlara əsərdə geniş yer vermişdir. Doğrudan da, “sağır nun”un ədəbi dilimizdən çıxarılması bir sıra çətinliklərə səbəb olmuşdur.

Əsərin müəllifi mənbəşünaslıqda ahəng qanunu, onun müəyyənləşdirilməsi, leksik problemlər, onomastika (xüsusi adlar) məsələsi, habelə alınma söz problemlərinə toxunmuş və onların uğurlu həllini vermişdir. Müəllif ərəb-fars dillərində mənsubiyyət anlayışının ifadə forması kimi çıxış edən izafət tərkibləri və onların yazılış və oxunuş qayda və prinsiplərini də geniş şərh etmişdir.

Dissertasiya işində linqvistik mətnşünaslığın morfoloji problemləri və punktuasiya məsələləri öz geniş elmi şərhini tapmışdır.

Müəllif tədqiqatdan çıxardığı nəticələri 24 səhifədə 11 bənddə ümumiləşdirmişdir. Nəticələr dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir. Bir sözlə, qəti şəkildə demək olar ki, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur.

Bununla belə, əsəri opponent mövqeyindən oxuduqda orada bəzi nöqsanların olmasının da şahidi oluruq ki, onlardan bir neçəsini dissertantın diqqətinə çatdırmaq istərdik:

1. Müəllif dissertasiya işində yazı haqqında danışarkən ümumi dilçilikdə hamıya məlum olan piktroqrafik, ideoqrafik yazılardan və yazı haqqında alimlərin fikrindən bəhs edir. Bizə görə, bunlar tam artıqdır və dissertasiyanı əlavə (ikinci dərəcəli) məlumatlarla yükləyir.
2. Yenə yazı haqqında bəhs edərkən müəllif sitatbazlığa uyaraq 19 sitat gətirir və 5 maddədə yazı anlayışının təsvirini verir. Bizə görə, bunlar artıqdır.
3. Əsərdə bəzi cümlələrin mənası anlaşılmır. Məsələn: “Əlyazma mütəxəssisləri “mətn”lə kitab arasında fərq qoymurlar, halbuki onlar, yəqin ki, misal üçün atalar sözü və zərbi-məsəl kimi mikromətnləri “kitab” saymağa da cürət etməzlər”. Və yaxud başqa bir misal, əsərin 190-cı səhifəsində oxuyuruq: “Orta əsrlərdə Azərbaycan yazılı ədəbi dili ilk düzəldilərkən mərkəzi-paytaxtı Gəncə olan Şirvan ölkəsinin şivələrində danışılan ümumxalq Azərbaycan dili üzərində seçim və əvəzetmə əməliyyatı aparılmışdır”. Bu fikir müəllifin özünün deyil.

Bununla belə, dissertasiya müəllifi cümlənin quruluşu və mənasına fikir verməli idi.

4. Əsərin 172-ci səhifəsində müəllif kitabın kimə məxsus olmasından bəhs edərkən bir-birinə zidd fikirlər söyləyir. Müəllif Azərbaycan əlyazma kitabının kimə məxsus olmasını müəyyənləşdirmək üçün təklif etdiyi 3 bənddə deyir: “Azərbaycan əlyazma kitabının müəyyənləşdirilməsi zamanı əlyazmanın yalnız paleoqrafik xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir. Müəllifin milliyyəti və əsərin hansı dildə yazılması heç bir əhəmiyyət kəsb etmir”.

Bir qədər sonra (4-cü bənddə) müəllif deyir: “Azərbaycanda yaradılmış bütün əlyazma kitabları Azərbaycan kitabıdır. Bu kitabların dünyanın hansı kitab xəzinəsində saxlanmasının heç bir fərqi yoxdur. Kitabın yaradıcısı Azərbaycanlı sənətkarlardır, deməli bu məhsul da Azərbaycan əlyazma kitabı kimi qəbul edilməlidir”.

Bu iki bənddə fikirlər sanki bir-birinə qarşı qoyulur.

5. Əsərin 10-cu səhifəsində paleoqrafik tədqiqatlar metodundan istifadə etdiyini bildirir. Bizcə, belə metod yoxdur, üsul ola bilər. Əsərin avtoreferatında heç bir başlıq yoxdur

(ayrılmamışdır). Dissertasiyanın özü də sərlövhəsiz başlanır.

Əsərdə elmi xarakter daşımayan və buna görə də etiraz doğuran məqamlar da vardır. Müəllif Məhəmməd peyğəmbərdən danışarkən dəfələrlə Məhəmməd deyə onu təqdim edir. Bütün əsər boyu müəllifin dinimizə qailiyi və məhəbbəti hiss olunduğu halda, ulu Peyğəmbərin adını adi şəkildə çəkmək bizə görə, düz deyildir.

Bundan əlavə, əsərin 27, 28, 33, 34, 35, 36, 38 və s. səhifələrində bir-birinin ardınca çoxlu sitat verilir, müəllif bunları lazımınca şərh etmir.

Bütün bunlar uzun illərin ağır zəhməti nəticəsində meydana gəlmiş sanballı bir dissertasiya işinin elmi dəyərini aşağı salmır.

Əsəri oxuyub tamamladıqdan sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, dissertant qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Müəllifin bu mövzuda 3 monoqrafiyası, 50-dən artıq məqaləsi çap edilmişdir. Həm müəllifin çap olunmuş əsərləri, həm də avtoreferat dissertasiya işinin ümumi məzmununu əhatə edir.

Məmməd Musa oğlu Adilov bu əsərə görə 10.02.06 ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsini almağa tamamilə layiqdir.

Rəsmi opponent:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti Novruzov Məmmədli Dünyamalı oğlunun filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün yazdığı “Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi” mövzusunda dissertasiya işinə

RƏY

Rəy verdiyimiz dissertasiya işi dilçiliyin ən aktual problemlərindən birinə həsr edilmişdir. Məntiqi-fəlsəfi kateqoriya olan kəmiyyət anlayışı ümumbəşəri xarakterdə olduğu halda, onun dildə ifadəsi konkret dilin qrammatik tipindən asılıdır. Buna görə də bu anlayış müxtəlif dillərdə müxtəlif cür ifadə edilir. Müəllif problemin həllinə ümumi dilçilik aspektindən yanaşsa da, obyekt olaraq əsasən türk dillərini götürmüşdür.

Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissəsində dissertant ənənəyə və AAK-ın tələblərinə uyğun olaraq, tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığından, araşdırmanın məqsəd və vəzifələrindən, obyektindən, metodlarından, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “Kəmiyyət anlayışı və say sistemi” adlanır. Burada müəllif fəlsəfi kateqoriya

olan kəmiyyət anlayışını yunan, Avropa və Şərq fəlsəfəsi əsasında şərh edir və bu idraki anlayışın müxtəlif dillərdə ifadə formalarından bəhs edir. Müəllif haqlı olaraq, bu anlayışın müxtəlif sistemli dillərdə ifadə formaları haqqında gətirdiyi misallarla öz fikrini dəqiq şəkildə sübut edir.

“İkilik forması haqqında” adlandırdığı ikinci fəsil başqalarından kiçik (29 səh.) olsa da, elmi səviyyə cəhətdən çox diqqət çəkir. Burada müəllif mötəbər mənbələrə əsaslanaraq göstərir ki, türk dillərində bu anlayışın morfoloji formatı yoxdur. Amma nəgənsən, koryak, alyutor, kerek və s. dillərdə ikilik formasını ifadə edən morfoloji vasitələr vardır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə “Kəmiyyət anlayışının morfoloji üsulla ifadəsi” adlanır. Bu fəsil öz ekstensivliyi və intensivliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, 117 səhifəni əhatə edən bu fəsildə müəllif dünya dillərinin morfoloji quruluşuna əsaslanaraq, 17 morfemin say yaratma və say ifadə etmə xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Müəllif haqlı olaraq, əvvələn -lar morfemi üzərində dayanır. Bu morfemin türk dillərinə aid olması və müxtəlif türk dillərində müxtəlif formalarda (-nar, -nər) çıxış etməsini göstərir. Müəllifin bu formantın tarixinə də ekskursiya etməsi təqdir edilməlidir. -ət morfemi haqqında danışanda dissertant bu formantın türk dillərində cəmlilik topluluq anlayışı bildirməsini göstərir. Məs: tarkan-tarkat, bağ-bağat

-ən morfeminin türk dillərində tarixən məhsuldar olub (ərən, oğlan) sonralar isə öz məhsuldarlığını itirdiyini göstərir.

-sem morfeminin yalnız çuvaş dilində işləndiyini qeyd edən müəllif göstərir ki, indi bu morfem öz formasını dəyişərək başqa Ural dillərində (məs. komi) işlənir.

-gil morfemi türk dillərindən yalnız Azərbaycan və türk dillərində işlənir. Əslində bu -gil formantının vaxtilə müstəqil söz (ev) mənasında işləndiyini iddia edənlər var. Məs, xalamgil, dayımgil. Bu sözlərin Bakı dialektində xalamgili, dayımgili formasında işlənməsi dediyimizi təsdiq edir.

Dissertasiya işində -⁰r, -s, -ş, -z, -l, -ba, -lıq, -laq, -ç, -g (-k), -γut, -gin morfemlərinin kəmiyyət ifadə etməsi haqqında müəllifin maraqlı fikirləri vardır. Bu barədə geniş danışmağı məqsədəuyğun saymırıq. Bu fəsildə müəllif cəmlilik kateqoriyasının mənşəyi haqqında da bəhs edir (səh 251-256).

Müəllif araşdırdığı dillərdə cəmlilik ifadə edən şəkilçilərin inkişaf tarixini izləyərək belə bir qənaətə gəlir ki, abidələrin dilində bu formantlar çox olmuş, zaman keçdikcə dilin və ünsiyyətin daxili tələbinə uyğun olaraq azalmışdır.

Dissertantın belə bir fikri razılıq doğurur ki, o müasir türk dillərində cəmlilik ifadə edən şəkilçilərin azlığını və ikilik formasının olmamasını bu dillərin nöqsan cəhəti kimi yox, dilimizdə qənaətçilik prinsipi ilə izah edir.

Dissertasiya işinin son-dördüncü fəslə "Kəmiyyət anlayışının leksik üsulla ifadəsi" probleminə həsr edilmişdir.

Bu fəslə müəllif iki hissəyə bölmüşdür: mənşə baxımından sadə saylar və mənşə baxımından mürəkkəb saylar. Sadə saylara bir, beş, üç, on, yüz və min sözlərini, mürəkkəb saylara isə ikihecalı iki, dörd, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, түmən sözlərini aid edir və onların türk dillərində işlənmə variantlarına və mənşəyinə toxunur. Bu məsələlərin heç biri etiraz doğurmur. Sayların dilin ən qədim leksik qatına aid edilməsində də etiraz etmək olmaz.

Dissertant araşdırma zamanı gəlmiş nəticələri sonda ümumiləşdirir. Bu nəticələr də qənaətbəxşdir. Əsərin sonunda verilən 14 səhifəlik nəticə dissertasiya işinin ümumi məzmununu əhatə edir.

Ümumiyyətlə, dissertant qarşısına qoyduğu vəzifənin öhdəsindən ləyaqətlə gələrək, elmi, nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik sanballı bir əsər yazmışdır.

Bununla belə, əsərdə diqqəti çəkən bəzi nöqsan cəhətləri də qeyd etmək lazım gəlir.

1. Dissertasiya müəllifi rus dilində 511 mənbdən istifadə etdiyi halda Azərbaycan dilində cəmi 28 mənbdən istifadə etmişdir ki, bunun da 11-i öz kitab və məqalələridir. Halbuki, Mirzə Kazımbəy, Xələfi Mirzə Məhəmməd bəy Əfşar, B.Çobanzadə kimi alimlər kəmiyyət kateqoriyası və say sistemi haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Buna görə də -ər formantı ilə yaranan kəmiyyət anlayışları (məs, birər, ikişər) dissertasiyada əhatə olunmayıb.

Mirzə Kazımbəy öz məşhur qrammatikasında səksən və on üç rəqəmləri haqqında maraqlı məlumatlar verir. Dissertasiyanın 47-ci səhifəsində səksən sözünün farsca işlənməsinin səbəbini prof. H.Mirzəzadənin şərhində müəllif belə verir: “fars dili təsirinə məruz qalmış loru danışmaq dilində özünü göstərir” (H.Mirzəzadə, s.160). halbuki Mirzə Kazımbəy bu sözün 80 miqdar sayının kalambur (sən itsən) yaratdığı üçün farsca işləndiyini, 13 miqdar sayının isə nəhs hesab edildiyi üçün xeyli sözü ilə əvəz edildiyini göstərir. Yenə təəssüf ki, müəllif Mirzə Kazımbəyə müraciət etməmişdir.

2. Müəllif bəzən mənbələrə tənqidi yanaşmır. Müraciət etdiyi mənbə müəllifinin mövqeyinə öz münasibətini bildirmir. Məsələn, əsərin 229-cu səhifəsində Y.K.Ernistdən belə bir sitat verir:

“Bir söz iki komponentdən ibarətdir. Birinci komponent bu əvəzliyindən əmələ gələn bi/pi hissəciyi, ikinci komponent isə istiqamət halının şəkilçisi olan –ra şəkilçisidir”.

3.

Əslində bu fikir yanlıştır. Çünki bir sözünün bura, ora işarə əvəzlilikləri ilə əlaqəsi yoxdur. Müəllifin özü də sonra bir sözünün əl, barmaq mənasında olan bar-ber-bir sözündən yarandığını təsdiq edir (səh 231). Müəllif hələ əsərin əvvəllərində (səh 35) sayların yaranmasında əl və ayaq barmaqlarının önəmli yer tutduğunu göstərmişdir.

4. Dissertasiyada keçən əsrdən bəri mübahisə doğuran məsələlərə rast gəlirik. Bu, dil tipinin dəyişməsi və sıçrayışlar probleminə aiddir.

5.

Dissertasiyanın 9-cu səhifəsində müəllif yazır: “Dil öz tipini dəyişərkən onun bütün yaruslarında güclü kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri baş verir. Lakin dil öz qaydası üzrə təkamül yolu ilə inkişaf etdiyi bir zamanda dildə sıçrayışlarla inkişaf baş verir.

Bu cümləyə 3 cəhətdən etiraz etmək olar:

a. Əvvələn dil öz qrammatik tipini dəyişmir (bu dilin analogi inkişaf qanununa ziddir). Dildə kiçik tipoloji dəyişiklik baş verə bilər, amma dilin bütün qrammatik quruluşunda dəyişiklik ola bilməz. Onda dil tipoloji cəhətdən özgüləşər, aqqlünativ dil flektiv olar və əksinə.

- b. Dilin bütün yaruslarında güclü dəyişiklik gedə bilməz (bu dil yaruslarının qeyri-bərabər inkişafı qanununa ziddir). Dilin fonetik sistemində, müəllifin dili ilə desək, güclü dəyişiklik getsə, onda nə baş verər. Dildə yeni səslər yaranar və daha başqa fəsadlar meydana çıxar.
- c. Dildə sıçrayış baş verməsi fikrini ortaya atan N.Marr güclü tənqiddə məruz qalmışdı. Güclü sıçrayış da dili özgələşdirər.
6. Əsərdə bəzən anlaşılmaz-mübahisə doğuran fikirlərə rast gəlirik. Məsələn, müəllif yazır: “İnsan onu əhatə edən əşya və varlıqları saymadan bəzi çoxluqları qavraya bilir və dəqiqliklə yadında saxlayır. Bu o zaman mümkün olur ki, həmin çoxluğu təşkil edən vahidlərin sayı 7, yaxud 7+2 sayında olsun”. Nə üçün müəllif 7, 5 və 9 sayına üstünlük verir? Məgər 1, 3, 10, 40 və digər saylar bu xüsusiyyətə malik deyil?
7. Əsərdə 10 min mənasını bildirən tümən sözü haqqında da qısaca bəhs edilir və o duman sözü ilə əlaqələndirilir. Müəllif bu sözün müasir türk dillərində işlənmədiyini qeyd edir. Ə.Rəcəbli isə özünün “Göy türk dilinin morfologiyası” adlı əsərində (B.2002, s 176) tümən sözünün əvvəllər

üç mənada işləndiyini göstərir. Dissertant nədənsə Ə.Rəcəblinin bu əsərinə müraciət etməmişdir. Bu dissertasiyanın elmi dəyərini daha da artırardı.

8. Əsərin 237-ci səhifəsində müəllif miş, miş hissəcikləri (altmış, yetmiş) haqqında danışır və Ə.Dəmirçizadənin bu hissəciklərin bəş sözündən yaranması fikrini qəbul edir. Bu fikir mübahisəlidir və sübutu çox çətinidir. Halbuki, prof. H.Mirzəzadə bu barədə haqlı olaraq yazmışdı: “Onluq məfhumu ifadə edən və vaxtilə (ehtimal edildiyinə görə) müstəqil söz olan miş hələ çox-çox əvvəllər tarixin uzaq keçmişlərində öz müstəqilliyini itirmiş, bizə bir şəkilçi kimi gəlib çatmışdır (Az.dili.mor. səh 99)
9. Həm dissertasiyada, həm də avtoreferatda (məs, səh 35) bir sıra imla xətalrı vardır ki, onlar da üslub səhvinə gətirib çıxarır.

Bütün bu deyilənlər böyük zəhmət bahasına ərsəyə gəlmiş dissertasiya işinin elmi dəyərini azaltmır.

Dissertasiyanın avtoreferatı və müəllifin çap olunmuş əsərləri onun əsas məzmununu tamamlayır.

M.Novruzovun imzası filoloji ictimaiyyətə istedadlı bir alimin adı kimi tanışdır. Onun monoqrafiya və məqalələri həmişə elmi ictimaiyyətdə maraqla qarşılanmışdır. M.Novruzovun çoxşaxəli və çoxsaylı məqalələri də onun bir alim kimi püxtələşdiyindən xəbər verir. Filologiya elmləri doktorluğu iddiası ilə müzakirəyə təqdim etdiyi əsər mövzusunda da müəllifin 2 monoqrafiyası və 20 elmi məqaləsi çap olunmuşdur.

Müəllif dissertasiyanı yazarkən, Azərbaycan, rus, türk, tatar, özbək, qırğız, türkmən, ingilis dillərində ümumi sayı 536-ya çatan elmi mənbədən istifadə etmişdir.

Dissertasiya işinin məzmunu 269 səhifədə əks olunmuşdur.

Bu əsərə görə onun müəllifi Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzova filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi verilməsi tamamilə qanunauyğundur.

Rəsmi opponent:

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Kamil Kamal oğlu Bəşirovun filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilərin tarixi-linqvistik tədqiqi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Sovetlər Birliyinə daxil olan türk respublikaları dövlət müstəqilliklərini bərpa etdikdən sonra öz tarixlərini, dillərini, ədəbiyyatlarını və başqa humanitar elm sahələrini obyektiv şəkildə, öz milli mənafeləri mövqeyindən araşdırmağa imkan qazandılar. Çünki Sovetlər birliyində tarixi obyektivlik bir yana qoyulardı, yalnız kommunist ideologiyası əsas götürülərək xüsusilə türk xalqlarının dili, milli-mədəniyyət tarixləri təhrif edilməli idi.

1930-cu ildən 1961-ci ilə qədər Ural-Altay nəzəriyyəsinin qadağan olunması buna canlı sübutdur. Türk xalqlarının tarixinin, soykökünün bir olduğunu söyləyənlər üçün xüsusi damğa var idi: “Pantürkist!”

Müstəqillik elmimizin obyektiv inkişafına düzgün istiqamət və şərait yaratdı. Buna görə də türk dilləri nəinki ayrılıqda obyektiv şəkildə araşdırılmağa imkan tapdı, habelə bütün türk dillərinin ümumi olan bütün cəhətləri araşdırma obyektinə oldu. Buna dövlət səviyyəsində şərait yaradıldı.

Haqqında bəhs edəcəyimiz dissertasiya işi də məhz bu real zəmində yazılmışdır. Doğrudur, türk dilləri istər ayrılıqda, istərsə də yaxın qohum qrupu halında müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Bu haqda türk dillərinin bir neçə parametr üzrə təsnif edildiyi faktını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki bu, türk dilləri arasında daha yaxın – ümumi cəhətlərin araşdırılmasını tələb edir. Bu cəhətdən türk dillərinin qruplar üzrə müqayisəli tipoloji araşdırılmasına həsr edilmiş, digər əsərlərin əhəmiyyətini kiçiltmədən demək olar ki, rəy verdiyimiz dissertasiya işi tamamilə müstəqil iş olub, heç kəsi təkrar etməyən aktual bir elmi araşdırmadır. Bu istiqamətdə tədqiqat aparən K.Bəşirov problemlə əlaqəsi olan bir sıra başqa məsələlərə də toxunmuşdur.

Dissertasiya işi “İşin ümumi səciyyəsi”, giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın “İşin ümumi səciyyəsi” hissəsində AAK-ın tələbi üzrə, mövzunun aktuallığından bəhs edilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar öləri şəkildə izah edilir, araşdırmanın obyektı göstərilir, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, elmi və praktik əhəmiyyəti haqqında danışılır. Tədqiqatın mənbələri və mövzunun öyrənilmə dərəcəsi haqqında məlumat verilir, sonra tədqiqatın metodu, işin aprobasiyası barədə məlumat verilir.

Müəllif giriş adlandırdığı hissədə mövzu ilə bağlı bir sıra mübahisəli məsələlərə toxunaraq öz mövqeyini bildirir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “Türk dillərinin təsnifi sistemində Oğuz qrupu türk dillərinin yeri və fərdi xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsildə müəllif ümumiyyətlə dünya dillərinin təsnifindən, sonra türk dillərinin təsnifindən (20 səh.) bəhs etdikdən sonra Oğuz qrupu türk dillərinin yeri və fərdi xüsusiyyətlərindən bəhs edir.

Burada dissertant Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz dilləri haqqında danışır. Kırım tatarlarından isə bəhs etmir. Burada müəllif Oğuz qrupuna daxil olan dillərin xarakterik xüsusiyyətlərini 17 qrupda cəmləşdirir (buraya dillərin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri aid edilir). Bu hissədə müəllif ilkin olaraq, Azərbaycan dilinin qısa tarixi, xüsusiyyətləri və şivələrindən bəhs edir. Sonra cəmi səhifə yarımliq bir hissədə türk dilinin tarixi, onun 7 dialekti haqqında məlumat verir. Sonra müəllif türkmən dilinin tarixi, əsas özünəməxsusluğu (13 bənd) haqqında məlumat verir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslini müəllif “Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilərin nitq hissələrinə bağlılığına görə növləri, adlarla bağlı qrammatik şəkilçilər, tarixi linqvistik tədqiqi” adlandırmışdır. Bu fəsildə ümumi cəhətləri nəzərə alaraq, müəllif onu iki hissəyə ayırmış və iki müstəqil fəsil kimi

təqdim etmişdir. İkinci fəsildə müəllif 6 səhifəlik bir hissədə qrammatik şəkilçilərin əsas xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir. Sonra ad bildirən nitq hissələrinə aid olan qrammatik şəkilçilər haqqında bəhs edir.

- 2.1. Hal kateqoriyasının morfoloji əlamətləri adlanan hissədə bu şəkilçilərin omonimliyindən ilkin olaraq bəhs edərək göstərir ki, bu qrammatik forma Oğuz qrupu türk dillərində geniş yayılmışdır. Dissertant Oğuz qrupu türk dillərində mövcud olan hal kateqoriyasından və hər bir dilə aid halların əsas xüsusiyyətlərini göstərir, bu məsələyə müəllif 49 səhifə həsr etmişdir.
- 2.2. Hissəsində dissertant mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərini araşdırır. Bu mövzu da türkologiyada geniş araşdırıldığından müəllif material bolluğu şəraitində hər bir dilin xüsusiyyətini ayrıca qeyd edir. Müəllif tədqiq etdiyi qrupa daxil olan hər bir dilin özünəməxsus cəhətlərini, dialekt xüsusiyyətlərini, tarixi inkişaf prosesini ardıcıl izləyir.
- 2.3. Hissəsində tədqiqatçı kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərini araşdırır. Türk dillərində bu kateqoriya demək olar ki, daha çox yaxın qrammatik

formantlarla reallaşır. Bu problemin tarixinə də müəllif diqqət yetirir.

- 2.4. Yarım-fəslə dərəcə kateqoriyasına həsr edilmişdir. Burada müəllif dərəcə yaradan müqayisə bildiren 8 şəkilçidən bəhs edir: raq^2 , *sov*, *şin* və s. Bu kateqoriyanın Oğuz qrupu türk dillərində inkişaf tarixi də müəllifin diqqətini çəkmişdir.

Dissertasiya işinin sonuncu-üçüncü fəslə "Feilə aid qrammatik şəkilçilərin tarixi-lingvistik tədqiqi" adlanır. Əslində, bu fəsil ikinci fəslin davamıdır. Feil nitq hissələrinin ən zəngini olduğu üçün onun qrammatik əlamətləri də çoxdur. Hər bir dil üçün ən sabit söz sferası feil qrupudur. Ona görə də feillər bir dildən başqasına keçmir.

Dissertant bu fəslə 7 yarım-fəslə bölmüş və bu zaman feil kateqoriyalarını əsas götürmüşdür.

- 3.1. Zaman kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri adlanan hissədə bu qrupa daxil olan dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini (feilin zaman kateqoriyası əsasında) araşdırır. Burada müəllif zaman kateqoriyasını müstəqil götürməklə (onu xəbərlilik kateqoriyasından ayırmaqla) düzgün hərəkət etmişdir. Burada müəllif məlum modellər əsasında zaman

kateqoriyasının daxili formalarını araşdırır, yəni feil zamanları 3 zamanda təqdim edilir. Hər bir dilin keçmiş, indiki və gələcək zaman formalarından və onları yaradan qrammatik şəkilçilərdən bəhs edir. Amma türk dilində miş⁴ formantının çoxcəhətliyinə toxunmur.

3.2. Yarımfəsildə dissertant “Şəxs xəbərlik kateqoriyasının morfoloji əlamətləri”ni araşdırır. Amma müəllif dir⁴ şəkilçisinin əsasən ismə aid olduğunu və türk dilində işlənmədiyini heç xatırlatmır. Türk dilində dir⁴ formantının feillərlə işlənməsindəki özünəməxsusluğu qeyd etməkdə müəllif haqlıdır: gəlmişimdir, gəlmişsindir. Feil formalarının da qrammatik əlamətləri bu yarımfəsildə araşdırılır.

3.3. Yarımfəsli feilin “Növ kateqoriyası göstəriciləri, inkişaf və formalaşma tarixi” probleminə həsr edilmişdir. Burada tədqiq edilən dillərdə məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik, icbar növlərinin yaranmasında iştirak edən şəkilçilər və onların tarixi müqayisəli şəkildə təqdim edilir. Burada müəllif qayıdış və məchul növün forma və məzmunu haqda bəhs etməkdə düzgün hərəkət etmişdir.

Sonra müəllif feilin təsriflənməyən formaları və onları yaradan şəkilçilərdən bəhs edir.

- 3.4. Hissəsində araşdırıcı “Feili bağlama şəkilçiləri, inkişaf və formalaşma tarixi” problemlərini tədqiq edir. Müəllif bu kateqoriyanı haqlı olaraq modallıqla bağlayır. O, araşdırdığı Oğuz qrupu türk dillərində feili bağlamaları qrammatik formantla ifadə edildiyini göstərir.
- 3.5. Bu yarımfəsildə dissertant “feili sifət şəkilçiləri, inkişaf və formalaşma tarixi” başlığı altında araşdırma aparır. Burada da tarixi inkişaf təkamüllə yanaşı, fərqli cəhətlər də tədqiq edilir. Müəllif araşdırdığı türk dillərində 9-10 növ feili sifət şəkilçisi olduğunu göstərir.
- 3.6. Bu yarımfəsildə müəllif “məsdər forması şəkilçilərinin inkişaf və formalaşma tarixi”ni araşdırır. Bu formant maq-mək, mek olaraq Oğuz qrupunda işlənir.
- 3.7. Dissertasiya işinin son fəslinin 7-ci yarımfəslində müəllif “inkarlıq kateqoriyasının morfoloji” əlamətlərini araşdırır. Ma inkar şəkilçisini ba ədatına bağlayır.

Müəllif araşdırmadan çıxardığı nəticələri 22 bənddə ümumiləşdirir.

Dissertasiya işini diqqətlə oxuduqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müəllif uzun illərdən bəri apardığı tədqiqatda məqsədinə nail ola bilmişdir.

Bununla belə əsər nöqsansız deyildir. Onlardan bəzilərini qeyd etmək istərdik.

1. Tədqiqatın predmeti dissertasiyada göstərilməmişdir.
2. Birinci fəslin adı üslubi cəhətdən düzgün səslənmir. Necə yəni türk dillərinin təsnifi sistemində Oğuz qrupu türk dillərinin yeri və fərdi xüsusiyyətləri? Burada türk dillərinin söz birləşməsinin ikincisi artıqdır. Bu başlıq altında dünya dillərinin təsnifi prinsipini vermək lazımdır mı?

Burada funksional təsnif prinsipi düzgün izah edilmir. Burada say o qədər də önəmli deyil. Bu prinsipə görə dillər beynəlxalq, dövlət və məişət dillərinə bölünür. Hind dilində milyarda qədər adam danışır, amma beynəlxalq dil deyil.

3. Müdafiəyə çıxarılan müddəalar yeni, obyektiv, elmi arqumentli olmalıdır. Burada isə cəmi 3 abzasda məlum həqiqət müddəa kimi təqdim edilir: türk dilləri, o cümlədən Oğuz qrupu türk dilləri iltisqi quruluşlu dillərdir. İltisqi quruluşlu türk dillərində sözlərin yaranmasında, bir-biri ilə əlaqələnməsində, cümlə təşkilində, müxtəlif qrammatik mənaların ifadəsində şəkilçilərin, xüsusən qrammatik şəkilçilərin rolu əvəzolunmazdır. (səh 5). Bunu müəllif kəşf etməyib, məlum həqiqətdir.
4. Müəllif bütün əsər boyu genealoji əvəzinə geneoloji yazır.
5. Droferdən iki səhifəlik sitat və cədvəl verir, münasibət bildirmir (160-161)
6. Türk dilində xəbərlik kateqoriyasında III şəxsdədir⁴ işlənmir. Müəllif bunu qeyd etmir (məsələn, lazımdır-lazım, kitabdır-kitab, müəllimdir-müəllim).
7. Avtoreferatın 40-cı səhifəsində müəllif deyir: “...aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi...” (cədvəl yoxdur)

Bütün bu nöqsanlar uzun illərin zəhmətinin məhsulu olan bu əsərin elmi praktik əhəmiyyətini

azaltmır. Müəllifin mövzuya aid çoxlu məqaləsi və məruzəsi vardır. Belə ki, dissertasiyanın məzmunu 3 kitabda, Azərbaycan dilində 20, rus dilində 3, türk dilində 1 məqalədə və 3 konfrans materialında əks olunmuşdur.

Avtoreferat dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir.

Müəllif tədqiqat apararkən Azərbaycan dilində 110, türk dilində 34, rus dilində 95, türkmən dilində 6, başqa dillərdə 8 elmi mənbədən və 23 material mənbəyindən istifadə etmişdir.

Demək olar ki, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş və bu gün filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılan dissertasiyalar qarşısında qoyulan tələblərə cavab verə biləcək bir tədqiqat işi yazmışdır.

Fikrimizcə, hörmətli həmkarlarımin rəyləri də nəzərə alınaraq, Bəşirov Kamil Kamal oğluna “Oğuz qrupu türk dillərindən qrammatik şəkilçilərin tarixi-lingvistik tədqiqi” mövzusunda yazdığı əsərə görə filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi verilə bilər.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı Könül İbrahim qızı Səmədovanın “Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialekt və şivələrində qıpçaq elementləri” mövzusunda 5706.01 - Azərbaycan dili ixtisasında filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasına opponent

RƏYİ

Dialektika hərəkət və inkişaf haqqında elm və universal idrak metodu olmaq etibarını ilə öz alternativlərindən keyfiyyətə fərqlənən bir elmdir. Onun bir elmi sistem olmaqla qanun və kateqoriya aparatı, onların bir-biriylə qarşılıqlı əlaqələri, nizamlılığı və sistemliliyi vardır.

Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar dialektologiyanın qədim tarixi qatlarının açılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi dialektoloji tədqiqatlar qədim oğuz və qıpçaq, eləcə də bir çox qədim türk boylarının dil elementləri ilə yanaşı, mövcud dialekt sözlərinin çoxu çağdaş Azərbaycan dilində ümumişləklidən heç də təcrid olunmadan öz tarixi mövqeyini qoruyaraq müasir türk dillərinin etnogenetik baxımdan vahid kökdən qaynaqlandığını sübuta yetirir. Müxtəlif bölgələrə məxsus dialekt sözlərin hər birinin linqvistik xüsusiyyətlərinin ayrı ayrılıqda təhlili və digər türk dilləri ilə müqayisəsi dil tarixinin silinmiş səhifələrinin yenidən bərpasına böyük imkan yaradır.

Ədəbi dilin təkmilləşməsində və bu günə qədər keçdiyi inkişaf mərhələlərində dialektlərin rolunu qeyd etməmək mümkün deyildir. Əsrlər boyu Azərbaycan türklərinin dilində işlənən bir çox sözlərin dialekt variantlarının digər türk dilləri ilə müqayisəsi tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi funksiyasını, qədim dövrlərdən günümüzə qədər keçdiyi tarixi-ictimai mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Könül İbrahim qızı Səmədovanın təqdim etdiyi “Azərbaycan dilinin Şimal qrupu dialekt və şivələrində qıpçaq elementləri” adlı dissertasiya işi də olduqca aktual problemlərdən biridir. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində o cümlədən dialektoloji araşdırmalarda oğuz dil qrupuna nisbətdə qıpçaq dil elementləri demək olar ki araşdırılmamışdır. Dissertant elmi işində görkəmli qıpçaq abidəsi olan “Codex Cumanicus” qıpçaq abidəsinin adını çəkir. “Codex”-in dili ilə Azərbaycan dili arasında müştərək cəhətlər kifayət qədər olduğunu vurğulayır.

Qıpçaq dili, onun digər türk dilləri ilə müqayisəsi, oğuz dili ilə yaxınlığı haqqında qiymətli məlumat verən mənbə Mahmud Qaşğarlının “Divanu lüğati- üt-türk”, həmçinin İbn-Əl-Əsirinin “Əl-Kamili fi-t- tarixi ” əsərində qıpçaqların monqol istilasını dövründə siyasi taleyi, Azərbaycan yürüşləri haqqında, onların Azərbaycana və qonşu ərazilərə axınları və orada məskunlaşması barədə bir sıra məlumatlar erməni dilli və gürcü dilli qaynaqlarda öz əksini tapdığını faktlarla qeyd edir.

Qıpçaq toplumlarının artıq erkən orta çağda Azərbaycanda əhəmiyyətli rol oynaması dilçi alimlərdən

Ə.Dəmirçizadə və M.Şirəliyevin tədqiqatları ilə təsdiqlənir. Onların gəldiyi nəticəyə görə, Azərbaycan dialektlərinin, həmçinin yazılı qaynaqların öyrənilməsi göstərir ki, Azərbaycan dilində qıpçaq elementlərinin meydana gəlməsi onların IV-VI əsrlərdə Azərbaycana axınları ilə bağlı olduğunu vurğulayır.

III-V əsrlərin erməni, gürcü mənbələrində bu ya digər münasibətlə işlənmiş türk sözləri onların dilinə məhz qıpçaq türkcəsindən keçmişdir.

Bildiyimiz kimi XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın Şimal hissəsinə ekspedisiyalar aparılmış, lüğətlər tərtib edilmiş, namizədlik, doktorluq dissertasiyaları monoqrafiyalar, dərslik və dərs vəsaitləri yazılmışdır. Görkəmli Azərbaycan dilçisi türkoloq M.Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyası məktəbi yaratmış, R.Rüstəmov, A.Vəliyev, B.İbrahimov, A.Hüseynov, M.İslamov, T.Hacıyev, S.Behbudov, B.Sadıqov, B.Əhmədov, E.Əzizov Azərbaycan dialektologiya elminin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Lakin Şimal qrupu dialekt və şivələrində qıpçaq elementləri demək olar ki, indiyə qədər tədqiq edilməmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində qıpçaqlar demək olar ki, tədqiq olunmamış sahədir.

Bu baxımdan Könül Səmədovanın tədqiqata cəlb etdiyi qıpçaq dil elementlərinin Şimal qrupu dialektləri olduqca aktual mövzudur. Dissertasiyada müxtəlif qohum və qohum olmayan dilləri müqayisə etdikdə onların bir sıra ümumi müştərək xüsusiyyətlərə malik olduğu aydınlaşır. Dissertasiyada həmçinin Musa İslamovun, Səyyarə Mollazadənin, Azər Hüseynovun adları və

gördüyü işlər təqdim olunur. Lakin bir daha təkrar olaraq dissertasiya işinin ilk olaraq qıpçaq dili ilə bağlı yazılmış ilk sanballı tədqiqat işi olduğunu da xüsusi qeyd etmək istərdim.

Dissertasiya işi 4 fəsil, nəticədən ibarətdir.

“Şimal ləhcəsi şivə qruplarının fonetikasi və qıpçaq elementləri” adlanan birinci fəsildə Azərbaycan dilinin Şimal qrupu dialektlərinin fonetikasi və ümumi fonetik xüsusiyyətləri sadalanır: saitlər və samitlər sistemi, uzun saitlərin işlənmə xüsusiyyətləri, diftonqlar, sait və samit səslərdə səs keçidləri, Şimal qrupu dialektlərinin ahəng qanunu, assimilyasiya və dissimilyasiya, vurğu kimi fonetik hadisələr tədqiqata cəlb olunmuş və qıpçaq dil elementləriylə müqayisələr aparılmış, uğurlu nəticələr əldə olunmuşdur.

Bu dialekt qrupunda işlənən burun saitlərinin yaranma səbəblərinin qıpçaq dil elementləriylə müqayisəsi aparılır. Səs keçidlərinin səbəbləri $d > t$, $b > m$, $f > p$ səs keçidlərinin Şimal qrupu dialektlərindəki fonetik hadisələrdən uzanma hadisəsinin qıpçaq dillərində fərqli fonetik dəyişiklik yaratdığını qeyd edir. Misal olaraq qırğız dilinin dialektlərində er–kişi sözünün uzanarkən e; r formasının er “eger, əgər”, suq - qısqanlıq, həsəd, su;q- soyuq anlamında və s misal və nümunələri göstərmək olar ki, maraqlıdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində **“Şimal ləhcəsi şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri və qıpçaq elementləri”** adlanan bölməsində isim və onun kateqoriyaları, say, onun mənə növləri, sifət, əvəzlik, feil, zərf və köməkçi nitq hissələri geniş tədqiq edilmiş bu

kateqoriyalardakı qıpçaq elementləri araşdırılmış maraqlı nəticələr əldə edilmişdi.

İsmin kateqoriyaları qıpçaq dil elementləriylə müqayisəsi söz köklərinin bəzən şəkilçinin təsiri altında fonetik tərkibinin dəyişməsi: *mağa, sağa, məki, səki* və s.;

Mənsubiyyət şəkilçilərinin II şəxsin cəmində müxtəlif şəkildə ifadəsi: *atōuz, dədōüz, atan,ız- ataāz, ataūz, atavuz, başıyız* və s.

Xəbərlik şəkilçilərinin II şəxsin cəmində müxtəlif şəkildə ifadəsi: *oyağsuz, oyaxsız, oyaxsın,ız, oyaxsuuz, oyaxsıyız* və s. kimi formalarını və onların qıpçaq dil qrupları ilə müqayisəsi aparılır və maraqlı nəticələr əldə edilir.

Dissertasiyada “**Şimal ləhcəsi şivə qruplarının sintaksisi və qıpçaq elementləri**” adlanan üçüncü fəslində, tədqiqat elementi kimi araşdırılmış təyini söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, cümlə üzvüləri, mürəkkəb cümlə, onun növləri qıpçaq elementləriylə müqayisəli formada tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın dördüncü fəslində araşdırılmış leksik xüsusiyyətlər qıpçaq elementlərini üzə çıxarmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu fəslə termin səciyyəsi daşıyan və termin səciyyəsi daşımayan söz qrupları araşdırılmış leksik-semantik baxımdan sistemli qruplaşdırılma aparılmışdır.

Dissertasiyada zəngin dil faktı, zəngin dil materialı vardır. Tədqiqatçı topladığı dil materiallarını qruplaşdırmışdır.

Dissertasiya işində dissertant olduqca zəngin ədəbiyyatlardan istifadə etmişdir. O, türk, rus, qaxaz,

qırğız dillərində olan materiallardan, həmçinin internet resurslarından səmərəli faydalana bilmişdir.

Lakin dissertasiya işində müəyyən qüsurlu cəhətlər də vardır.

1. Dissertasiya işinin istər birinci, istərsə də ikinci fəslində Məhərrəm Məmmədlinin “Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları” Bakı- Elm.2003 – cü il monoqrafiyasından istifadə edilmiş və hətda snoskaları da verilmişdi. Lakin nədənsə son yazdığı kitab ədəbiyyat siyahısında yoxdur. Kitabının adını görmədim.

2. Dissertasiyada qıpçaq dilinə aid Mengesin, Bartoldun, Radlovun Qıpçaq dilinin dialektoloji bölgüsü verilir. Bu da dissertasiyaya ağırlıq gətirir. Buna nə ehtiyac vardı?!

3. Kodeks Kumanikusda zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərində məxrəc bazası adlı doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Burada müəllif əksər türk dillərində tələffüzün Kodeks Kumanikusuna uyğun gəldiyini göstərir. Dissertant bu haqda heç nə demir.

4. Məlumdur ki, Aşmarin 1925-ci ildə Bakıdan getdikdən sonra (Aşmarin Azərbaycan dilinin Nuxa şivəsi” adlı dərş vəsaiti də yazmışdı.) dialektologiyadan dərş demək, dialektləri öyrənmək B. Çobanzadənin üzərinə düşür. O, tələbələr arasında hər dialektin öz nümayəndəsini dialekti öyrərib dərşdə cavab verməyə sövq edir. Buna görə də 1927-ci ildə “Türk-tatar dialektologiyası” dərşliyini yazır. Doğrudur, nə M.Şirəliyev bu sahədən bəhs edərkən Bəkir bəyin heç adını da çəkmir. Bunun səbəbləri var idi. Amma dissertant bu məsələyə fikir verməli idi. Çünki əsasən IV fəslə “Türk-Tatar dillərinin qarşılıqlı təsiri” adlanır.

5. Dissertasiyanın 126-cı səhifəsində müəllif ərəb-fars dillərindən keçən sözlərə toxunur. Fikrimizcə, bu artıqdır. Çünki bu çox böyük mövzudur. Onu burada əhatə etmək olmaz. Bu, heç tələb də olunmur.

Bütün bunlar uzun illər böyük zəhmət bahasına ərəsəyə gəlmiş dissertasiyanın ümumi dəyərini aşağı salmır. Əsər Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının doktorluq dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə tamamilə cavab verir. Buna görə də Könül İbrahim qızı Səmədovanın “Azərbaycan dilinin Şimal qrupu dialekt və şivələrində qıpçaq elementləri” mövzusunda yazdığı (5706.01) dissertasiya işi Azərbaycan dili ixtisası üzrə filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün müdafiəyə buraxıla bilər.

Rəsmi opponent: **Adil Məhəmməd oğlu Babayev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nuray Yadigar qızı Əliyevanın filologiya üzrə elmər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” (5706.01 - Azərbaycan dili ixtisası üzrə) mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Məlumdur ki, hər bir dil ümumxalq və ümummilli ədəbi dil səviyyəsinə çatmaq üçün uzun bir formalaşma yolu keçir. Heç bir dil birdən-birə ədəbi dil səviyyəsinə çatmır. Bütün dillər onların daşıyıcısı və yaradıcısı olan kiçik qəbilə və tayfaların anlaşma vasitəsi olduqdan sonra həmin qəbilə və tayfaların mədəni, məişət və başqa sosial faktorlarının tələbi ilə bir-birinə inteqrasiya olmaq zərurəti yaranır. Bu, bir həqiqətdir ki, heç bir dil yalnız bir dialekt əsasında formalaşmır. Çünki hər hansı bir ədəbi dil formalaşma prosesində bütün dialekt ünsürlərindən istifadə edir. Başqa sözlə, ədəbi dilin formalaşmasında bütün dialektlər iştirak edir. Hər bir tayfa öz məişət, təsərrüfat, adət-ənənə və başqa özəlliyi ilə ədəbi dildə yer alır. Bu da ədəbi dilin zəngin və dərinliyini təmin edir. Bunu başa düşməyən bəzi yarımçıq dilçilər iddia edirdilər ki, dil bir dialekt əsasında formalaşsa bilər. Yəni şamaxılı dilçi iddia edirdi ki, Azərbaycan dili Şamaxı dialekti, bakılı dilçi deyirdi ki, Azərbaycan dili Bakı dialekti əsasında formalaşmışdır. Bu, çox yanlış fikirdir, ədəbi dildə hər hansı bir dialektin payı çox ola bilər. Amma heç bir dialekt ədəbi dili formalaşdırma bilmir. Bunu Naxçıvan

dialektinə də aid etmək olar. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında çox önəmli rol oynayan Naxçıvan dialektləri hələ miladdan öncə VI əsrdən başlamış bu günə qədər böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Naxçıvan dialektlərinin tarixi aspektdə, müqayisəli-tarixi metodla tədqiqi bu gün daha çox lazımdır. Çünki bütöv Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanın da İrana, ermənilərə mənsub olduğu haqqında sərsəm iddialar daha çox və qəti şəkildə dil materialları əsasında rədd edilə bilər. Sovet-bolşevik rejimi xalqımızın qan yaddaşını unutturmaq üçün onu milli xarakter daşıyan bütün cəhətlərdən uzaqlaşdırmaq istəyirdi. Təkcə bunu demək lazımdır ki, Naxçıvanın bir çox kənd, rayon mərkəzi və başqa toponimləri və onlarla əlaqədar sözlər rus, erməni və başqa adlarla adlandırılırdı. Hətta yavaş-yavaş dilimiz istifadə sferasından, idarələrdən, rəsmi dairələrdən uzaqlaşdırıldı. Beləliklə, dialekt materialları kölgədə qalır, tədqiqi məsləhət görülmürdü. Bu gün rəy verdiyimiz dissertasiyada Naxçıvan dialektləri və onlarla bağlı milli-mədəni tariximiz geniş şəkildə araşdırılır.

Dissertasiya işi Giriş, dörd fəsil, Nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Əsərin “*Giriş*” hissəsində müəllif dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını sübut edir və onun işlənmə dərəcəsini göstərir. Tədqiqatın obyekt və predmeti haqqında məlumat verir, habelə araşdırmanın məqsəd və

vəzifələrini şərh edir. Sonra tədqiqat işində istifadə etdiyi metodları göstərir, müdafiəyə 8 müddəə çıxardığını qeyd edir. Dissertasiya işinin elmi yeniliyindən bəhs edən müəllif bu sahədə bir neçə problemə ilk dəfə toxunduğunu qeyd edir. Bu, dissertasiyanın elmi dəyərini artırır. Müəllif ilk dəfə olaraq Naxçıvan dialektlərinin leksikasını tam və hərtərəfli araşdırır, Naxçıvan dialekt və şivələrində alınma sözlərin işlənməsini araşdıraraq bu qərara gəlir ki, tədqiq etdiyi sahədə rus dilindən alınmalar çox azdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən sözlərin fonetik cəhətdən eyni olub, fərqli mənalar ifadə etdiyini də ilk dəfə sübut edir. Sonra işin aprobeşiyası və tətbiqi haqqında məlumat verən müəllif iki texniki məsələni şərh edir: işin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı və işin quruluşu.

Dissertasiya işinin *birinci fəşli* “ *Naxçıvan dialekt və şivələrində mənşəyinə görə leksika*” adlanır. Bu fəşil də öz növbəsində 6 yarımfəşlə ayrılır. Birinci fəşlin birinci yarımfəşli (1.1.) ”Türk mənşəli sözlər” adlanır. Burada türk mənşəli dialektizmlər öyrənilir. Ayqax – təlxək – müəllif düzgün izah verir. Ay (tatarca aytmaq) danışmaq – istədiyi kimi cümlələr işlətmək mənasındadır.

Bundan sonra itik (itmiş şey), kurix (atın 1 yaşa qədərki dövrü), kür (nadinc), küy, təbərrik (türkcə deyil), tıncıxmaq, darıxmaq və s. kimi sözlərdən bəhs edir.

1.2. yarım fəslində müəllif alınma sözlərin dialektizm kimi işlənməsindən bəhs edir. Bu yarım fəsil mənbə dillərə görə 4 paragrafa ayrılır.

1.2.1. Ərəb dilindən keçən sözlər: basarat, kahal (anlamaz), mohrə, nasrannı, nanəcib;

1.2.2. Fars dilindən keçən sözlər: bazbırt (bazburt), bəddam (bədnam), gəvəhın (gəvəhən) və s.;

1.2.3. Hibrid sözlər: avpərəs, ağızdan pərtov və s. iki dil əsasında yaranan ov pərəsət – ağızdan + pərtov;

1.2.4. Rus və Avropa dillərindən alınan sözlər: varvarizmlər.

Rus dilindən keçən mımılı mırıltı ilə danışan sözünün etimoloji izahını verir. Bundan sonra vəpşə, dəje, davay, prosta kimi sözlərindən bəhs edir ki, bunların çoxu bütün Azərbaycan dilində yersiz də olsa işlənir.

Dissertasiya işinin *ikinci fəsl* “*Naxçıvan dialekt və şivələrində istifadəsinə görə leksika*” adlanır. Əvvəlcə onu

qeyd edək ki, fəslin adı elmi səslənmir. Bu fəsil də öz növbəsində iki yarım fəslə bölünür:

2.1. Termin səciyyəsi daşımayan leksik dialektizmlər. Buna müəllif misal vermir.

2.1.1. “İsimlər” adlanan bölmədə müəllif al, as (səs), binə (alçaq baxma), bombu (çörək), boz (həyasız), cab (məşhurluq), cey-tayfa, cəhə (heyvan doğandan iki gün ərzində verdiyi süd), çamax (iri gözlü xəlbir), çin (sıra, cərgə), kəfə (əlin və ya ayağın orta hissəsi), barmaxçı (əlcək), basdıx (un, doşab və qozdan hazırlanmış şirniyyat) becərə (kar armud), dönəx, salıx və s. sözlərin şərhindən bəhs edir.

Mürəkkəb isimlər başlığı altında aşağıdakı sözlərdən bəhs edir: bəyyallısı (dialektizm deyil), bozport (ətdən hazırlanan yemək), cütqov (4 ulduz), cıxmayara (sızanaq), dizdöşəyi (döşəkçə), əpbəxdaşı (üstündə çörək açmaq üçün dairəvi daş), gəldigedər (xəlbir), gülbəsər (xiyar), həşdən-pişdən (qeyri-ciddi iş), kərdi-külə (lək, göyörti əkilən yer) və s. sözlər şərh edilir.

2.1.2. Sifətlər. Sadə sifətlər: bərt (bərk sözünün təhrif olunmuş forması); cəpıx (cəld, diribaş), bu söz çapuq sözünün fonetik variantıdır; çəri dilimizin tarixində

işlənmişdir, dudəmə (ağılsız, səfeh); bedamar (qeyrətsiz), ələngə (arıq), bəndal (bədnal deməkdir), cırtqoz (yüngül) və s. kimi sözlərin izahını verir.

Mürəkkəb sifətlər: Bu başlıq altında müəllif Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən mürəkkəb dialektizmləri şərh edir. Burada aşağıdakı sözlər araşdırmaya cəlb edilir: Darqursax (səbirsiz, hövsələsiz), əməlbətərin (pis əməlli adam); əyağısurçax (şorgöz), hertperti (kəbud adam), qalın-qəyim (qalın) dialekt sözü deyil, tağaraqarın (kək, yekə qarın) və s.

2.1.3. Feillər. Sadə feillər: bu tip feillərə müəllif aşağıdakı sözləri daxil edir:

əfsəməx (dənli bitkiləri təmizləmək üçün havaya sovurub yenidən tutmaq; qavzamax (qaldırmaq), ləliməx/lolımax (yalvarmaq);

Düzəltmə feillər: Bu tip feillərdən bəhs edərkən müəllif aşağıdakı feilləri araşdırmaya cəlb edir: cavqanmax (çox yer gəzmək), calqılamaq (süpürmək); dəvixməx (təəccüblənmək), tavlamaq (soğanı və ya əti qovurmaq), luğaplanmaq (qatılmaq), qəzilləməx (aldatmaq).

Mürəkkəb feillər üzrə dialektizmləri araşdırarkən müəllif aşağıdakı feilləri tədqiq edir: ağırıyıb-əzizləmək (bu söz indi də ədəbi dilimizdə işlənir); əriyib-ərsimax (utanmaq), xırdıxov eləmək (üyütmək); logaz eləmək (lağ etmək, istehza etmək), vərgallamax (vərgəl etmək).

2.1.4. Zərflər. Bu başlıq altında da müəllif aşağıdakı zərfləri araşdırır:

Sadə zərflər: becid (cəld), ehmal (yavaş, asta), qəyim (qalın geyim). Bu sözlər təkcə Naxçıvanda işlənir.

Düzəltmə zərflər başlığı altında müəllif aşağıdakı zərfləri araşdırır: dördəmə (tez), şəstnən (qorxmadan), qazannıxlı (tezdən), üsrətnən (çtinliklə).

Mürəkkəb zərfləri müəllif bıldır-bıldır (gilə-gilə), siləbə silə (ağzına kimi dolu), yarımıyeylax (yarımçıq), yanperi (yanı üstə) kimi sözlər əsasında şərh edir.

2.2. Terminoloji leksika. Bu başlıq altında müəllif mövzunun işlənmə tarixinə qısa nəzər salır.

2.2.1. Kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə bağlı leksik vahidlər. Bu mövzunu dissertant aşağıdakı bölmələr üzrə araşdırır:

Heyvandarlıq terminləri: Bu sahəyə aid aşağıdakı terminlər araşdırılır: qaradış (dörd illik qoç), gədir (üç-altı aylıq buzov), dana (inəyin bir-iki yaşlı balası).

Atçılıq terminləri haqqında danışan dissertant göstərir ki, kurix (atın yeni doğulmuş balası), qulun (atın bir yaşa qədər olan balası) daylax (qulan sözünün sinonimi kimi işlənir). Atlar rənginə görə agyal, alapaca, saqqar at (başı ağ zolaqlı at) deyə təsnif edilir. Bundan sonra dissertant arıçılıq terminlərindən bəhs edir.

Burada dalax (əsas şanın yanında düzəldilən balaca şan), nəfəsdix (səbətə hava bacası), girgənə (kiçik arı ailəsi), herəğas (yeni və böyük arı ailəsi), bərəmum və rərəmum (pətəkdən yığılan mum).

Əkinçilik terminləri: kəfşən (taxıl əkilən yer), xərmən (biçilmiş taxılı sünböldən ayırmaq üçün salınan yer, xoyun (suvarılmamış yer), kərdivar (əkiləcək yeri düzəltmək üçün alət) və s.

2.2.2. Məişət leksikası. Bu, ikinci fəslin son bölməsidir. Bu bölmə həcmcə əvvəlkilərdən daha geniş və dərin izah edilmişdir. Burada məişətin müxtəlif sahələrinə aid geniş məlumat tapırıq.

Yemək adları: sucux (bir sapa düzölmüş qoz ləpəsinin üstü un və doşabdan hazırlanmış qarışıqla örtölür), alana (içərisinə şəkər tozu və qoz doldurulmuş qurudulmuş şirniyyat), təzəx, basdıx və s. sözlər dialektizmlər barəsində məlumat verilir. Dissertasiyada yemək növləri ayrıca araşdırılır. Bu, işin sisteminin düzgün qurulmasından xəbər verir. Başqa yemək adları: isgənə, tənqov (farsca – təng ab) qovurma suyu, ətsuyu; portdamış (südlə hazırlanan yemək); avdıx (farsca ab + duğ) (içərisinə xiyar və göyərti, çörək doğranmış və su qatılmış qatıqdan hazırlanan yemək. Bundan sonra əksər şivələrdə işlədilən fətir, dəsdana, bökən, cad, kükü, boranı haqqında məlumat verilir.

Geyim adları: oyma, don, lapşın (kişi ayaqqabısı), torqusin (ipək parça), cıllıqa (rus dilindəki jiletka sözündən) və s.

Adət-ənənə ilə bağlı sözlər: nişan aparmax, xına gecəsi və s. kimi əksər dialektlərində işlənen sözlər izah edilir.

Dissertasiya işinin *üçüncü fəsl*i “*Naxçıvan dialekt və şivələrində aktiv və passivliyinə görə leksika*” adlanır.

3.1. Arxaizmlər. Burada ağırramax (əzizləyib hörmət etmək), alçax, arı(təmiz), bəhrə (ondan bir vergi), əyə (sahib, yiyə), qaxmax (vurmaq) və s. arxaik dialektizmlərdən bəhs edilir: yaşmax (üz örtüsü), pitik (kağız, məktub).

3.2. Neologizmlər. Burada neologizmlərin – dildə yeni yaranan sözlərin yaranması və dildə işlənməsinin nəzəri məsələləri şərh edilir.

3.3. Ədəbi dildə başqa leksik mənə daşıyan sözlər. Müəllif belə leksik vahidlərin dildəki mövqeyindən bəhs etdikdən sonra aşağıdakı dialekt vahidlərinin Naxçıvanda hansı mənada işlənməsindən bəhs edir: daralmax (simiclik etmək), dimdixləmək (həvəssiz yemək), düzdəmək (xarab etmək), əl (Naxçıvan dialektində dəfə), əlcəx (xışın əl tutan yeri), taxdasız (yüngül), üzdü (yağlı) və s.

3.4. Səs təqlidi köklərdən törəyən leksik vahidlər. Bu üsulla yaranan dialekt vahidlərdən bəhs edərkən aşağıdakı sözləri təhlil edir: bızbıza (uçanda bız-bız səsləri

çixaran bərk qabıqlı böcək), çarramax (çatlamaq), cızdıx (qoyunun quyruq yağını ərtdikdən sonra qalan qırıntılar), çaxçax (taxıl üyüdülmən zaman dəyirmanının nizamlayıcı hissəsi).

Çırtmax (narın-narın doğramaq), dəhmərrəməx (atı hərəkət etdirmək üçün vurmaq), qupban (toxmaq, böyük çəkiç), kırkıra (əl dəyirmanı) eyni mənada başqa dialektlərdə kir-kirə işlədilir və s.

IV fəsil “ Naxçıvan dialekt və şivələrində sözün mənə qrupları ” adlanır. Burada da omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqi, sözlərin mənə qrupu haqqında izahat vermədən, ötəri şəkildə Həsərət Həsənovun çox da dərin olmayan fikirlərinə əsaslanaraq birbaşa omonimlərə keçir.

4.1.Omonimlər lavaşa (alçadan düzəldilmiş turşu və zəncirin ucunda olan qazmaq), qələm, qiy, məkə, bafa, tutma, tirə, bazı, duvax, dəmdəki, ütux, yava, ütməx, girməx, tavlamaq, qarsmaq, pırsımaq, səqqət, qalın, çalası, tar, yel, qatıx və s.

4.2. Sinonimlər. Müəllif sinonimlərdən danışanda da ümumi nəzəri səviyyədə yox, bu və ya digər mövzuya aid yazılmış əsərlərin elmi mövqeyinə əsaslanır. Bu haqda

araşdırma apararkən müəllif yeznə, ciyər və s. sözlərdən bəhs edir. Müəllif sinonimlərdən danışırkən söz birləşmələrinin də sinonimliyindən bəhs edir: bəyənmək – xoşuna gəlmək, çarəsiz – vaynaçar, küsmək – mısmırığın sallamaq və s.

4.3. Antonimlər – əks mənalı sözlərdir. Burada müəllif aşağıdakı sözləri misal gətirib təhlil edir. üz – asdar, çisgin – gürşad, xəsis – əliaçıq, igid – öddəx, əsəbiləşmək – toxdamaq, ayağını sürümək – dabanına tüpürmək.

4.4. Çoxmənalı sözlər. Dildə çoxmənalı sözlərin olması leksik sistem üçün böyük uğur sayılmır. Bir sözün bir neçə mənada işlənməsi dilin kasıblığına dəlalət edir. Dissertant Naxçıvan dialektlərindəki aşağıdakı dialektizmlər haqqında bəhs edir. bayram – tarixi, ənənəvi, şadlıq günü, bayram – yaş, il, göz – adamın gözü, göz – otaq mənasında, şaqquıldax – çirk, qoyunun quyruğunun altındakı çirkli yun; siftə – ilk, əvvəl, siftə – alverdə ilk satılan mal, qolcax – qol geyimi, qolcax – çörk bişirəndə geyilən tikili. Qeyd etməlidir ki, burada qolcax sözü çoxmənalı funksiya yerinə yetirmir və s.

Müəllif araşdırma boyu çıxardığı nəticələri 18 bənddə ümumiləşdirir ki, onların heç biri etiraz doğurmur. Əsər müəllifi qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur.

Bununla belə, dissertasiya işi haqqında bir neçə iradımız vardır ki, onları müəllifin nəzərinə çatdırmaq istərdik.

1. Ümumiyyətlə, dörd fəsildən ibarət olan dissertasiya işi 22 bölmədən ibarətdir. Bu bölmələrin əvvəlində müəllif mövzu ilə bağlı ümumi dilçilik mövqeyindən çıxış etmir. Əgər hər bir mövzu əvvəlcə ümumi dilçilik səviyyəsində şərh edilib, sonra Azərbaycan dilçiliyinə gəlsə idi, əsər elmi cəhətdən daha çox qazanardı.

2. Bir sıra sözləri müəllif Naxçıvan dialektal leksikasına aid edir. Amma onlar ədəbi dilimizdə də işlənir.

a) Məs. calxamaq (dis.-da 26) A.Axundovun izahlı lüğətində – 60.

b) yava – dis.-da səh.180; A.Axundovun lüğətində – səh. 438.

b) al –dis-da səh. 68; A.Axundovun lüğətində – səh.18.

c) kəfə - dis.-da səh. 73; A.Axundovun
(A.Axundov. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.
B., Elm nəşriyyatı, 2005) lüğətində səh.165 və s.

Belə misalların sayını artırmaq da olardı, amma
buna lüzum yoxdur.

3.Xoyun sözünün izahı düzgün verilməyib:
suvarılmamış qalan yer. Xoyun döyülmüş küləşin bir yerə
toplanmasına deyilir.

4.IV fəslin adı dəqiq deyil. Dissertasiyada belə
deyilir: Naxçıvan dialektlərində sözün məna qrupları.
Sözün məna qrupları olmaz. Sözlər məna qruplarına ayrıla
bilər.

Belə iradların sayını artırmaq da olardı. Bütün
bunlara baxmayaraq, yuxarıda dediyimiz kimi, dissertant
məqsədinə nail olmuşdur.

Müdafiəyə çıxardığı əsas müddəaları reallaşdırmış,
aydın nəticələrə gəlmişdir.

Avtoreferat dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir. Müəllif dissertasiyadakı bütün elmi ideyalarını aprobasiya edib, elmi ictimaiyyətə çatdırmışdır. Belə ki, dissertasiyanın bütün məzmunu müəllifin 3 monoqrafiya, 1 kitabında, 24 məqaləsində, 11 konfrans materialında təqdim edilmişdir. Dissertasiya işinin elmi və praktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu əsər dilçiliyimiz üçün özünəməxsus elmi dəyəri ilə yeni uğur hesab edilə bilər.

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında AAK-ın doktorluq dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verir.

Belə hesab edirik ki, Nuray Yadigar qızı Əliyevanın filologiya üzrə elmlər doktoru (5706.01 – “Azərbaycan dili”) elmi dərəcəsi almaq üçün “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə görə ona filologiya üzrə elmlər doktoru (İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili) elmi dərəcəsi verilməsi tamamilə qanunauyğun olardı.

Rəsmi opponent: **Adil Məhəmməd oğlu Babayev**
filologiya elmləri doktoru, professor

ОТЗЫВ

о докторской диссертации Мамедовой Эльмиры Сеид Мамед гызы «Контрастивная типология систем сложных слов русского и азербайджанского языков» (10.02.20 – Сравнительно-историческое и сравнительно-типологическое языкознание)

Словообразование - как отмечает автор диссертации - продолжает оставаться одной из приоритетных тем науки о языке, и привлекало внимание ученых с древнейших времен.

Проблемы словообразования на современном этапе развития языка в лингвистике изучались с различных сторон и строились эти работы главным образом на материале простых по структуре слов. Вопросы же словообразования сложных слов как в славистике, так и в тюркологии изучены недостаточно, а в имеющихся работах по сложным словам наблюдаются различные подходы к их изучению.

В исследованиях, посвященных рассмотрению сложений в синхронном срезе, прослеживалась тенденция к изучению, как общих вопросов сложных слов, так и частных вопросов. Изучались главным

образом вопросы, связанные с образованием сложных слов из словосочетаний, узкого и широкого понимания сложений, отграничения сложных слов от фразеологических единиц, словосочетаний, сложносоставных слов, сложнопроизводных единиц, аффиксации, выявлялись структурно-морфологические особенности сложений, семантические особенности отдельных компонентов сложений и т.п.

Главным и неоспоримым достоинством диссертации Э.С.Мамедовой является то, что она посвящена сопоставительно-типологической характеристике сложений двух разносистемных языков.

Автор рецензируемой работы разработала свою научную концепцию, чтобы на ее основе осветить разные концептуальные аспекты изучения порождения сложных слов и сделать определенные научные выводы.

Для достижения поставленной цели, автор диссертации подвела нас к анализу материала и нередко подвергала критике 321 научный источник в русском и азербайджанском языках. Известный грузинский языковед А.Чикобава отмечал, что знание языка не делает его языковедом, а помогает ему им быть. Автор настоящей диссертации Мамедова Эльмира в совершенстве владеет русским и

азербайджанским языками, что позволило ей вникнуть в тонкости проблемы, пользоваться широко языковыми фактами обоих языков, и в результате написать ценную для науки диссертацию на уровне требований к докторским работам.

Заранее нам хотелось бы сказать, что работа написана на высоком научно-теоретическом уровне.

Диссертационная работа состоит из введения, двух глав, заключения и библиографии.

Во вводной части диссертации обосновывается актуальность темы исследования, определяются цели и задачи исследования, состояние изученности сложения в современной лингвистике, принципы отграничения объекта исследования, определяются исходные посылки и методы исследования, а в конце даются выводы.

Первая основная глава диссертации «Принципы формально-семантической организации сложных слов» охватывает 6 разделов. В этих разделах подвергаются анализу словообразовательные свойства двучастных сложений, подразделенные на разделы с учетом частеречной принадлежности первого компонента сложения: с препозитивным существительным (C+C=C молокозавод, морепродукт, *dənizotu*, *quştərəsi*); C+Г+ ка = C - колбасопрезка, кукурузасажалка и т.п., C+Г+an = C - *yükdöndərən*,

sünbültoplayan...); с препозитивным прилагательным (П+С+ ный = П-беломраморный, добродушный ...; П+С+ (li) = П - akbirçək (li), qarabıǵ(lı)...); с препозитивным числительным, местоимением, наречием, глаголом. В диссертации отражается, как каждая из этих знаменательных частей речи, находящиеся в препозиции в двучастных сложениях, определяют структурно-семантические свойства сочетающихся компонентов, их взаимоотношения в пределах сложений, схемы их построений.

На основе анализа приведенных моделей соискатель приходит к интересным и научно обоснованным наблюдениям и выводам. Например:

1) если образование сложений с препозитивным существительным в азербайджанском языке происходит по 17 основным моделям, то для сложных единиц русского языка характерны 24 разнотипных по словообразовательной структуре моделей;

2) при образованиях с препозитивным наречием для обоих языков особенно характерной является считаемость наречия с существительным;

3) в азербайджанском языке с препозитивным глаголом имеет место образование сложных существительных в результате повтора (удвоения) глаголов. В русском языке же такие образования не наблюдаются.

Следует отметить еще одну особенность диссертации Э.С.Мамедовой: она не только выявила все модели сложений русского (66) и азербайджанского языков (50), но ей удалось снабдить эти модели точными цифровыми данными. Подобный статистический анализ позволяет судить о продуктивности или непродуктивности моделей.

На наш взгляд, заслуживающим внимание является выявление потенциально возможных моделей сложений с определенными частями речи в качестве препозитивных компонентов и их реализаций в самом языке.

Вторая глава диссертации посвящена лексическим процессам на словообразовательном уровне. В ней рассматриваются явления синонимии, антонимии и омонимии. Проблемы синонимии, антонимии и омонимии изучались в области производной лексики в русском и азербайджанском языках, но проблема производной, в частности сложных слов, не была предметом специального анализа. Сопоставительный анализ сложений в этом аспекте проводится соискательницей впервые.

Эта глава состоит из вступления, трех разделов и выводов. В этих разделах исследуются парадигматические возможности компонентов сложных слов, их лексико-семантические

особенности, закономерности «отраженной» или «неотраженной» синонимии, антонимии и омонимии.

Исследование и описание структурных, (общих и различительных компонентов), грамматических, словообразовательных, семантических особенностей сложных синонимов, антонимов, омонимов русского и азербайджанского языков позволили соискательнице сформулировать научные представления об этих явлениях. Например:

1) синонимичных сложных коррелятов с препозитивными общими компонентами в азербайджанском и русском языках превышают синонимичные сложные корреляты с постпозитивными общими компонентами;

2) существуют синонимические ряды сложений в азербайджанском языке от двучленных до десятичленных, а в русском - от двухчленных до шестичленных; 3) синонимических рядов в сложениях русского языка значительно меньше синонимических рядов в азербайджанском языке,

4) сложения-антонимы не столь широко представлены в русском и азербайджанском языках, как сложения синонимы;

5) причиной возникновения омонимов на словообразовательном уровне являются наличие в составе сложений первичных простых омонимов: (отраженная омонимия) видоизменение - видоискатель, *dırnaq-arası - dırnaqdibi* и т.п.

Диссертация завершается заключением. Выявленные особенности словосложения русского и азербайджанского языков нашли четкое отражение в таблицах, с цифровыми данными, сравнениями количественного наличия моделей, их процентного соотношения в русском и азербайджанском языках вызывают удовольствие у читателя.

Учитывая выше изложенное, можно констатировать, что автор диссертации Э.С. Мамедова достигла своей цели, написав фундаментальный труд, который имеет огромное научно-практическое значение.

Наряду с такими преимуществами в диссертации имеются и некоторые недостатки:

1. Указанные в диссертации и автореферате индексы не совпадают
2. В диссертации встречаются архаичные примеры, которые вышли из употребления в современном русском и азербайджанском языках: завком, партбюро, *besgırvənkəlik*.
3. Совместное исследование сложений в русском и азербайджанском языках, на наш взгляд, представило бы автору возможность более успешного сопоставления,

4. Автор диссертации в конце разделов приводит точные модели и примеры сложений, но не указывает их источник. Читатель не может определить из какого определенного источника взяты примеры
5. В азербайджанском языкознании проф. М.Гусейнзаде различает сложные слова, словосочетания и сложные имена. Опираясь на свои критерии проф. М.Гусейнзаде, сочетания *təhsil nazirliyi*, *rayon komitəsi* включает в группу словосочетаний, а не сложных слов. Хотелось, чтобы автор диссертации выразила свое отношение к этому вопросу.

Указанные нами замечания несколько не умаляют научно-теоретическое и практическое значение диссертации. Диссертация, как говорилось выше, написана на высоком научно-теоретическом уровне. Научный почерк Эльмиры Мамедовой хорошо известен в научном мире как плодотворного автора многих научных статей и монографий. По теме диссертации автором опубликованы 2 монографии и 27 научных статей, полностью охватывающих основное содержание диссертации. Автореферат отражает основные положения диссертации.

Диссертация «Контрастивная типология систем сложных слов русского и азербайджанского языков»,

написанная Мамедовой Эльмирой Сеид Мамед гызы, полностью отвечает всем требованиям, предъявляемым докторским диссертациям ВАК при президенте Азербайджанской Республики.

Автор названной диссертации полностью заслуживает присвоения ей ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.20 - Сравнительно-историческое и сравнительно-типологическое языкознание.

Официальный оппонент: **Адиль Бабаев**
доктор филологических наук, профессор

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Onomastika şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firudin Həsən oğlu Rzayevin 5706.01-Azərbaycan dili üzrə “Naxçıvanda miladdan öncəki dövrlə bağlı etnooykonimlərin semantik-struktur sistemi” mövzusunda filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazdığı dissertasiya işinə dair

RƏY

Dissertasiya işinin mövzusu müasir dilçiliyimiz və onun keçdiyi tarixi təkamül yolunun öyrənilməsi istiqamətində aktual olan, dil, tarix, coğrafiya və mifologiyaya dair problem məsələlərə elmi baxımdan aydınlıq gətirən bir mövzudur. Naxçıvan, eləcə də bütöv Azərbaycan əhalisinin etnogenezində, onun bir xalq kimi formalaşmasında iştirakı olmuş miladdan öncəki minilliklərdə tarixi proseslərdə yer alan prototürklərin dilinin istər qrammatik, istərsə də leksik vahidlərinin Naxçıvan etnooykonimləri əsasında müəyyənləşdirilməsi, ilkin dil vahidlərimizin struktur-semantik sisteminin öyrənilməsi, prototürk tayfalarının adlanması – nominasiyası məsələləri günümüzdə aktual problem olaraq qalmaqdadır. Qeyd edək ki, 1965-ci illərdən onomastikaya dair aparılmış tədqiqatlar xeyli yeni elmi nəticələr ortalığa çıxarsa belə, ərazilərimiz işğal

olunduqdan sonra rus siyasi baxışından kənarlaşa bilməmiş, xalqımızın m.ö. minilliklərdəki dili, tarixi, inancları, salnamə yazılarda xalqımızla bağlı əsas məsələlər tədqiqatlardan yayındırılmış, saxtalaşdırılmışdır.

Bildiyimiz kimi, dilin tarixi təkamülünü özündə yaşadan ən gərəqli mənbələrdən biri istənilən ərazidə mövcud olan coğrafi adlar sistemi, əsasən də oykonimlərdir ki, bunların əsasən tayfa adlarından yarandığı dissertasiyada dil və tarixi faktlarla tam olaraq sübut olunur. Bu adların formalaşması o əraziyə sahib olan xalqların mövcud olduqları dövrdə hakim olan dilin imkanları hesabına baş verir. Firudin Rzayevin müraciət etdiyi bu doktorluq dissertasiyası indiyədək yazılmış monoqrafiya və tədqiqatları demək olar ki, tam əhatə etmiş, buradakı elmi nəticələr ya yeni elmi faktlarla təsdiq edilmiş, ya da ki təkzib edilərək yeni fikirlər elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Qeyd edək ki, m.ö. VI-I minilliklərlə bağlı Naxçıvan etnooykonimlərinin müəyyənləşdirilməsi, o dövr dilimizin quruluşu və ifadə formalarının öyrənilməsi istiqamətində mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Qədim Naxçıvanda yaşamış prototürk tayfalarının yaratdıqları etnooykonim qatının tədqiqində müəllif tərəfindən tarix, dil, etnoqrafiya, mifik təfəkkür, son dövr arxeoloji araşdırmaların nəticələri, qədim türk dillərinə dair sözlüklər və s. amillər vəhdətdə götürülməklə elmi fikirlər bir neçə aspektdən öz təsdiqini tapır. Bu işə sanballı və ağır zəhmət tələb edən əməyin nəticəsi olmaqla bərabər, irəli sürülən yeni konsepsiyanın

xeyli sayda elm sahələri ilə təsdiqinin də bariz nümunəsidir. Dissertasiya işində bu məsələlərə geniş aydınlıq gətirməklə xeyli sayda Assur, Hett, Urartu, Boğazköy kimi qədim yazılı mətnlərə də müraciət edilmiş, istər dilimiz və adımız, istərsə də qədim əlifbamız və ərazilərimiz haqda ümumi Azərbaycan dili və tarixinə dair qiymətli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Əsər giriş, beş fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə Ali Attestasiya Komissiyasının tələbləri müqabilində mövzunun aktuallığı sübut edilir, metodu və metodologiyası, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi haqqında məlumat verilir, elmi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir. Dissertasiya işinin apobasiyası və quruluşu haqqında da ətrafı məlumatla qarşılaşırıq.

Dissertasiyanın I fəslində F.Rzayev Naxçıvan ərazisindəki etnooykonimlərin tarixinə qədim mənbələr əsasında yenidən nəzər salmış, itirilmiş və adları dəyişdirilmiş etnooykonimlər zamana görə sistemləşdirilərək, elmi dəlillərlə onların bərpasına nail olmuşdur. Müəllif qədim qaynaqlara istinadən ərazinin 6 dəfə kiçildiyinə dair tarixi faktlar göstərmiş, bu prosesi özünün tərtib etdiyi xəritə ilə əks etdirmişdir. Tədqiqatlardakı etimoloji izahlara da yeni aspektdən yanaşan müəllif ərəb, fars, erməni mənşəli hesab edilmiş adlara dil və tarixi elmi faktlar və 30-a yaxın qədim, eləcə də müasir türk, rus, ərəb-fars sözlükləri əsasında təkzib

verərək, bu adların prototürklərə aid etnooykonimlər olduğuna dair xeyli sübutlar göstərüb, onların yeni elmi izahlarını vermişdir.

II fəsildə m.ö. VI-III minilliklər Naxçıvan əhalisinin etnogenezində iştirakı olmuş tayfalarla bağlı etnooykonimləri seçmək üçün bu adlarda izləri qalan prototürklərlə əlaqədar Assur, Hett, Axxiyava, Urartu, Eblait, Misir və digər salnamə və yazılara müraciət edən iddiaçı yazılarda müəyyən bölmə və mətn hissələrinin müqayisəli tədqiqi zamanı xeyli sözlüklərə istinad edib, söz köklərinin mənalarına diqqət yetirmiş, tariximiz və dilimizin rus siyasəti nəticəsində necə saxtalaşdırıldığını da üzə çıxarmışdır. Buradan əldə olunan elmi nəticələr təkcə Naxçıvan əhalisinin etnogenezi prototayfaların dili, mifik inancı və s. yeni elmi dil və tarixi faktların təsdiqi deyil, ümumi Azərbaycan dili və tarixi ilə yanaşı, ümumtürk dili və tarixinə dair yeni elmi nəticələr olaraq ortalığa çıxarmışdır. Müəllif tərəfindən qədim mətnlər üzrə aparılmış tərcümələr itirilmiş tariximizin bərpası, dilimizin təkamülünün izlənməsindən əldə olunan çoxsaylı elmi nəticələr, eləcə də 14 prototürk-Azərbaycan tayfalarının (6-nın Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirakı ilk dəfə təsdiq edilir) yeni faktlarla dil və dövrlərinin təsdiqi, gələcək tədqiqatçılar üçün qiymətli tədqiqat əsəri kimi qiymətli bir mənbədir. Qeyd edək ki, dissertasiya peşəkar tədqiqatçı bacarığının yüksək səviyyədə təzahürünün elmi nəticəsini əks etdirən tədqiqat əsəri olmaqla bərabər, nəinki Naxçıvan əhalisinin, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının etnogenezi tarixinin,

dili, dövr və ərazilərinin öyrənilməsi istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

III fəsildə m.ö. II-I minilliklərlə bağlı tayfa və etnooykonimlər geniş tədqiq edilmiş, Şumer yazılarında Oğuz tayfası kimi tarixə düşmüş Kəngər və Midiya tayfası kimi tarixə düşmüş Maq/Muğ tayfalarının əsl həqiqətdə m.ö. III minillikdə tarixi proseslərdə yer aldığı elmi cəhətdən əsaslandırılmış, tarixi faktlarla sübut olunmuşdur. Onlarla bağlı adların etimologiyasına toxunan F.Rzayev bununla bərabər 23 tayfa və onların qolları ilə bağlı etnooykonimlərin də izahını vermiş, Xaçmatak türkləri ilk dəfə tədqiq olunaraq onun dövrü, xristianlığın türk tanrıçılığı üzərində qurulduğu, ilk xristian duasının türk dilində oxunduğu elmi faktlarla əsaslandırılmış və bu tayfa adı ilə bağlı adların etimoloji izahlarını vermişdir.

IV fəsildə adların strukturu semantik mənə çalarlarına, dilimizin m.ö. minilliklərdə söz yaratma imkanlarına, adlardakı kök dili-amorfluq, flektivlik, predikativlik əlamətlərinə xüsusi diqqət müəllifin tədqiqatçılıq peşəkarlığını tamamilə təsdiq edir. V fəsildə də buradakı fonetik, qrammatik, leksik əlamətləri geniş təhlil edərək, dilimizin m.ö. minilliklərdə dialekt variantlarına dair yeni elmi fikirlər söyləmişdir. Dissertasiya işində antik tarixçilər və coğrafiyaşünasların əsərlərinə ciddi və qərəzsiz baxış, 220-dən artıq rus, 40-a qədər türk, 140-a qədər Azərbaycan dilində, eləcə də fars, alman və digər millətlərin dillərində yazılmış elmi

əsərlərin və tədqiqatların (589 elmi əsər) müqayisəli tədqiqi və internet məlumatlarına müraciət əsl tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında müəllifin vətəndaşlıq qeyrətinin və əhatəli elminin təcəssümüdür. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, F.Rzayevin tarix, coğrafiya, dil barədə əhatəli biliyi, eləcə də türk xalqlarının dili və onun mənşəyi haqqındakı yetərincə sahib olduğu bilgi, elmi əsərlərin düzgün təhlilinə imkan yaratmış, qəti fikir söyləməkdə ona tarixi, coğrafi və dil faktları olaraq kömək etmişdir. Dissertasiya işinə diqqət etdikdə görürük ki, müəllifin müraciət etdiyi 216 elmi əsər son 10 ilin nəşridir ki, bu da F.Rzayevin həm keçmiş, həm də müasir tədqiqat və mənbələri yetərincə izlədiyinin təkzibolunmaz sübutudur.

Avtoreferat dissertasiya işinin ümumi həcmi əhatə edir.

Müəllifin bu istiqamətdə respublikamızda (50-dən artıq məqalə), xaricdə (27 məqalə) nəşr olunmuş məqalələri türk dili qurultayı və xeyli sayda beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda məruzə edilməklə beynəlxalq kodlu xarici jurnallarda ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmış və əsərlər nəşr olunmuşdur. Bütün bunlar iddiaçının ağır zəhməti və milli təəssübkeşliyinin təkzibolunmaz göstəriciləridir. Müəllif doktorluq dissertasiyasında qarşıya qoyduğu məqsədə tam nail olmuş, xeyli (36) elmi nəticə əldə etmişdir.

Bütün bunların yekunu olaraq, biz filologiya üzrə elmlər doktorluğunun bütün göstəricilərinə tam layiq olan bu dissertasiyanın bu qəbildən olan dissertasiyalar qarşısında qoyulan bütün tələblərə tam cavab verdiyini əsas götürərək, F.Rzayevin 5706.02 – Azərbaycan dili üzrə “Naxçıvanda miladdan öncəki dövrlə bağlı etnooykonimlərin semantik-struktur sistemi” adlı dissertasiyaya görə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsini almağa layiq olduğunu təsdiq edirik.

Elmi məsləhətçi:

Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

Kərimova Könül Mahmud qızının filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Dissertasiya işi təkcə dilçilik baxımından deyil, eyni zamanda sosial-siyasi cəhətdən də çox aktual bir mövzuya həsr edilmişdir. Müstəqillik qazandıqdan sonra hər iki türk xalqı öz dili, ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafik xüsusiyyətləri və s. bu kimi cəhətləri mövzusunda geniş və sərbəst tədqiqat yazmaq imkanı əldə etmişdir. Dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra bütün türk xalqları bir-biri ilə əlaqə yaratmaq, bir-birinin elmi-mədəni, sosial-siyasi nailiyyətlərindən istifadə etmək imkanı qazandı. Sovet dövründə xüsusilə də XX əsrin 60-cı illərinə qədər türk xalqları öz qədimliyindən danışa bilməzdi. Hətta bu xalqlar öz qədim mədəni irsini öyrənməyə, öz tarixini yaratmağa cəsarət etməzdi. Əgər belə bir işə başlamaq istəyən olsa idi, mütləq Moskvanın icazəsini almalı idi. O da ola, ya olmaya!

Rəy verdiyimiz dissertasiya işi məhz o zamanlar mümkün olmayan mövzuya həsr edilmişdir. Türk dillərinin ən zəngin qruplarından biri olan oğuz qrupunu nəinki təkcə dilçilik terminləri, habelə bütün elm sahələrinə aid terminoloji sistemləri müqayisəli şəkildə

öyrənilməlidir. Bu, türk xalqlarının daha da yaxınlaşmasına və nəhayət ortaq elmi-ədəbi dilin yaranmasına kömək edərdi ki, türk xalqlarının vahid ailəsinin yaranması üçün əsas zəmin olardı.

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Əsərin “Giriş”ində müəllif əənəvi olaraq, AAK-ın tələblərinə görə mövzunun aktuallığından, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən, tədqiqatın metodlarından, araşdırmanın mənbələrindən, əsərin elmi yeniliyindən, tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə “Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin təşəkkülü və inkişafı tarixi”ndən bəhs edir. Bu fəsil dörd bölməyə ayrılmış və hər bölmədə oğuz qrupuna daxil olan dillərdə dilçilik terminlərinin formalaşması və inkişaf tarixi ayrılıqda araşdırılmışdır. Fəslin birinci bölməsi Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranması və inkişafı tarixi, ümumi Azərbaycan dilçiliyi tarixi ilə vəhdətdə götürülüb təhlil edilir. Müəllif Azərbaycan terminologiyasının yaranmasında M.Kaşğarlının “Divani-lügət-it-türk”, Əl Seyid Cəmaləddin ibn Mühənnanın “Kitabi-hilgət ül insan və həlavət ül lisan”, M.Kazımbəyin “Объщая грамматика турецко-татарского языка”, M.Əfşarın “Fənni sərfi-türk” və başqa əsərlərin rolundan bəhs edir. Eyni zamanda müəllifin Azərbaycan dilçilik terminlərinin

yananmasında M.F.Axundovun, H.B.Zərdabinin, N.Nərimanovun, B.Çobanzadənin xidmətlərini qeyd etməsi razılıq hissi doğurur. Müəllif Azərbaycan elmi-ədəbi dili üçün terminlərin yaradılmasında 1922-ci ildən fəaliyyətə başlayan terminologiya komitəsinin, habelə 1924-cü ildə XMK yanında terminologiya komitəsinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. Dissertant terminologiyamızın inkişafı tarixində “Purist”lərin rolunu da düzgün qiymətləndirir ki, onların amalı təmiz, istifadə etdikləri metodlar isə yanlış idi (15). 1940-50-ci illərdən sonrakı dövrü isə müəllif terminologiyanın inkişaf dövrü kimi səciyyələndirir.

Birinci fəslin II bölümü “Türk dilində dilçilik terminləri” adlanır. Burada da müəllif haqlı olaraq XV əsrə qədər yazılmış əsərləri ümumtürk terminologiyasının əsas mənbələri kimi götürüb təhlil edir. XV əsrdən başlayaraq, türk dilinin milliliyi uğrunda dildə milliyyətpervərlik hərəkatı başlayır. Dissertant türk terminlərinin yaradılmasında XV əsrdə Aydınlı Visalinin, XVI əsrdə Tatavlı Mahreminin və Ədirnəli Mazminin, habelə Berqamalı Kadrinin, XVIII əsrdə şeyxülislam Esad Mehmed Əfəndinin, XIX əsrdə Tənzimat hərəkatının xidmətlərini düzgün qiymətləndirir. XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində Mehmed Fuad və Ahmed Cevdetin dilçilik terminlərinin yaradılmasında böyük xidmətləri olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Ziya Göyalpın rəhbərliyi ilə fəaliyyətə başlayan “Milli ədəbiyyat” hərəkatı da böyük rol oynamışdır. Bütün türk xalqlarının terminlərinin yaradılmasında, onların ideoloji cəhətdən yaxınlaşmasında

türk dünyasının böyük alimi Mehmed Fuad Köprülüzadənin çox böyük xidməti olmuşdur. Təəssüf ki, müəllif bu böyük alimin adını dissertasiyada öteri çəkmişdir. Bəllidir ki, 1926-cı ildə Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayının 14-cü iclasında M.F. Köprülüzadə türkcə “Türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı” mövzusunda sensasiyalı bir məruzə etmişdir. Burada ortaq türk dili məsələsinə də toxunulmuşdu (stenoqrafik hesabat, səh 226-325). 1932-ci ildə böyük öndər Atatürkün təşəbbüsü ilə yaradılan Türk Dil Kurumu nəinki terminologiyanın, habelə bütövlükdə türk dilçiliyinin inkişafında xüsusi mərhələ oldu. Bütün bunlar haqqında dissertasiya işində ətraflı məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslinin 3-cü bölümü “Türkmən dilində dilçilik terminləri”nə həsr edilmişdir. Burada da türkmən terminologiyasının yaranmasında M.Kaşğarlının, İbn Mühənnanın əsərlərinin əsaslı rolu olduğu göstərilir. XX əsrin əvvəllərində türkmən dilinə aid P.Şimkeviç, S.Aqabekov, İ.Belyayev tərəfindən yazılmış qrammatika kitablarında dilçilik terminlərindən istifadə edilməsi məsələsi, habelə türkmən dili terminologiyası haqqında A.R.Potseluyevskinin, K.Saxatovun və başqalarının xidmətləri düzgün qiymətləndirilir.

Birinci fəslin son 4-cü bölümü “Qaqauz dilində dilçilik terminləri” adlanır. Burada əsasən rus türkoloqları N.A.Baskakovun, N.K.Dmitriyevin, L.A.Pokrovskayanın və başqalarının xidmətləri qeyd edilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin zənginləşmə mənbələri və yaradılma üsulları” probleminə həsr edilmişdir. Bu fəslı də müəllif müxtəlif bölmələr üzrə tədqiq edir. Dissertant terminləri a) ərəb və fars; b) Avropa; c) türk mənşəli terminlər deyə üç qrupa bölür. Dissertant ərəb və fars mənşəli terminlərdən bəhs edərkən **cümlə, zərf, feil, zamir, izafət, xabar, isim, laf, hal** və s. misallar gətirir. Avropa mənşəli dilçilik terminləri sırasında əslində rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən terminlər tədqiqata cəlb edilir. Azərbaycan dilində **qrammatika, sintaksis, morfolojiya, fonem, fonetika**; türk dilində **slav filolojisi, morfoloji, tipoloji, klassik filoloji**; türkmən dilində **aksentologiya, analogiya, qrammatika**; qaqauz dilində **fonologiya, stilistik** və s. bu qəbildəndir.

II fəslin əsas hissəsi, yəni tədqiqatın ekstensivliyi və intensivliyi cəhətdən diqqəti çəkən hissəsi türk dillərində termin yaradılması üsullarıdır. Burada müəllif morfoloji, sintaktik, leksik-semantik və kalka üsulları ilə yaradılan terminləri tədqiq edir.

Morfoloji üsulla termin yaratmadan bəhs edərkən dissertant **kapanma, ünlü, durak, səslı, xüsusiləşmə, hallanma** və s. terminlərin adını çəkir. Müəllif oğuz qrupuna daxil olan dillərin terminlərini ayrıca verir:

Azərbaycan dilində: **dilçi, lüğətçi, bağlayıcı**

Türk dilində: **ünlü, ünsüz, yönetme**

Türkmən dilində: **komekçi, işlik**

Qaqauz dilində: **sözlem, işhallık**

Dissertasiyada termin yaratma üsulları lazımı elmi səviyyədə tədqiq edilib.

Dissertasiya işinin III sonuncu fəslı “Oğuz qrupu türk dilləri üçün ortaq dilçilik terminləri yaradılması” məsələsinə həsr edilib. Bu fəsil də öz növbəsində 2 bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə tədqiqatçı ortaq terminlər yaradılmasının zəruriliyi, unifikasiyası və problemləri məsələsinə toxunur. Bu məsələdən danışan müəllif İ.Qaspiralının, A.M.Qurbanovun dəyərli fikirlərinə əsaslanır və bu sahədə A.B.Ercilasunun, X.Z.Əliyevanın, F.R.Zeynalovun, R.Rüstəmovun, Ə.Rəsulovun və başqalarının xidmətlərini qeyd edir. Ortaq türk dilçilik terminlərinə aid cədvəlin verilməsi də təqdir edilməlidir.

Dissertasiya işinin sonuncu bölməsində müəllif oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərində dubletlər və onların unifikasiyası yolları məsələsinə toxunmuşdur. Burada **ləfzi tərcümə/hərfi tərcümə, hallamak affiksləri/diışmak affiksləri, ara dili/araçı dil** və s. kimi misllar verir.

Dissertant tədqiqat boyu gəldiyi nəticələri 12 bənddə ümumiləşdirir. Bu nəticələrin heç biri etiraz doğurmur. Əsəri yazarkən müəllif 150 mənbədən istifadə etmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, dissertant qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş və bütün türkologiya üçün çox faydalı ola biləcək əsər yazmışdır. Bununla yanaşı, dissertasiya işi bəzi çatışmazlıqlardan uzaq deyildir ki, onları da opponet kimi dissertantın nəzərinə çatdırmağı lazım bilirik:

1. Məlumdur ki, türk dillərinin təsnifi ilə bir çox alimlər məşğul olmuşdur. Bunlardan bəziləri dil elementlərini, bəziləri coğrafi ərazi amilini əsas götürərək türk dillərini təsnif etmişlər. F.R.Zeynalov isə həmin təsnifləri ümumiləşdirərək oğuz qrupuna Azərbaycan, türkmən, türk, qaqauz və Krım tatar dillərini daxil etmişdir. Dissertasiyadan məlum olur ki, müəllif hansı bölgünü əsas götürmüş və Oğuz-Səlcuq (cənub qərb) yarımqrupuna daxil olan Krım tatar dilini niyə kənar qoymuşdur.
2. Həmiyə məlumdur və dissertasiyanı da oxuyanda əmin olursan ki, oğuz qrupu türk dillərinin dilçilik terminləri əsas etibarilə türk mənşəlidir. Dissertantın nə səbəbə ərəb-fars və Avropa mənşəli terminləri önə çəkdiyi məlum olmur.

3. Dissertasiyada bəzi dolaşiq fikirlər vardır. Əsərin 86-cı səhifəsində oxuyuruq: “indi türk dillərinin təsnifatında 5 yarımqrup müəyyənləşdirilir. Bunlardan biri də oğuz dilləri yarımqrupudur”. Niyə qrup yox, yarımqrup? Əgər belədirsə, onda Oğuz-Səlcuq yarımqrupundan danışmaq Krım tatar dilindən də bəhs etmək lazımdır.
4. Dissertasiyada qəribə ifadələr vardır: əsərin 103-cü səhifəsində müəllif yazır: “M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində qrammatikanın bağlayıcı nitq hissəsi altı mənə növünə bölünür: birləşdirmə, bölüşdürmə bildirənlər, inkarlıq bildirən, aydınlaşdırma bildirənlər”. Bu cümlədə etiraz doğuran 3 hal var:
  - a. Qrammatikanın bağlayıcı nitq hissəsi nə deməkdir?
  - b. 6 növ bağlayıcı deyilib niyə 4 növ verilir?
  - c. Dissertasiyadakı bu fikrin ədəbiyyat siyahısındakı 28-ci mənbədə verildiyi göstərilir. Halbuki 28-ci mənbə N.C.Hüseynovun “Azərbaycan terminologiyasının formalaşması və inkişafı” əsəridir.

5. Türkmən dilçisi Berdiyevin türkmən dilinin terminologiyası sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur. O, Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda ümumtürk ədəbi dili haqqında Köprülüzadəni müdafiə edərək belə bir dilin yaranmasını mümkün və vacib sayırdı (stenoqrafik hesabat, səh 327).
6. Dissertasiya işində bəzi orfoqrafik səhvlər də vardır.

Bütün bu nöqsanlar əsərin elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyətini azaltmır. Dissertasiya işi namizədlük dissertasiyaları qarşısında qoyulan tələblərə cavab verir və bu əsərə görə onun müəllifi Kərimova Könül Mahmud qızı 10.02.06 – Türk dilləri ixtisası üzrə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsini almağa tam layiqdir.

Rəsmi opponent:

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Cəmilə Qurban qızı Qacarlının filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Türk xalqlarının özlərinin, hətta düşmənlərinin də birmənalı şəkildə təsdiqlədiyi kimi, yer üzündə görünməyə başlayandan 1926-cı il, yəni Birinci Türkoloji Qurultaya qədər hələ heç bir vaxt türklər (23-dən 19-u) bir araya gəlib öz dilləri, mədəniyyətləri, tarixləri, elmləri və s. haqqında birgə danışmamışdılar. Bu hadisə türk xalqlarının tarixində misli bərabəri olmayan bir elmi dərnək oldu. Burada iştirak edən 131 nümayəndənin 98-i türk, 93-ü isə əsil türkoloq alim idi. Bu qurultay haqqında çox deyilib, çox yazılmış, amma hələ qurultayın əsl qiyməti verilməmişdir. Bu gün opponent kimi rəy verdiyim dissertasiya işi də həmin görülməli olan çoxsaylı işlərdən biridir. Bu özü də onu göstərir ki, Cəmilə Qacarlı çox aktual bir problemə dissertasiya həsr etmişdir.

Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində əsərin mövzusunun aktuallığı, tədqiqat metodları, işin elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, mövzunun yeniliyindən bəhs edilir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində “Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi zəruriliyi” haqqında bəhs edir. Burada qurultayın keçirilməsi lüzumu ilə yanaşı, onun keçirildiyi tarixi şərait haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın ən maraqlı və əsas fəslə ikinci fəslidir ki, burada elmi araşdırmanın əsl mövzusu əhatə olunur. II fəsil “Birinci Türkoloji Qurultayda dil araşdırmalarının elmi istiqamətləndirilməsi” adlanır.

Bu fəsil öz növbəsində dil problemlərini əhatə edən 4 yarımbölmədən ibarətdir. Birinci bölmə əlifba məsələsinə həsr edilmişdir. Bu, qurultayın əsas və ən çox müzakirə edilən məsələsi idi. Bu məsələ ətrafında məruzə və mübahisələr elmi istiqamətcə müxtəlif idi. Təəssüf ki, müəllif bu istiqamətlərdən bəhs etməmişdir. Məsələn, B.Çobanzadə başda olmaqla, Azərbaycan nümayəndələri mütləq yeni əlifbaya keçməyi təklif edir. N.Turyakulov öz əlifbasını təklif edir, Q.Sərəf başda olmaqla, Tatarıstan nümayəndələri ərəb əlifbası üzərində dayanır. Yakovlev və Jirkov rus-kiril əlifbası üzərində düşünməyi təklif edir. Dissertant bu məsələni şərh etmək əvəzinə, qurultay haqqında bir-iki məqalə yazmış adamların mülahizələri əsasında öz fikrini ümumiləşdirir və digər mülahizələrə ehtiyac duymur (avtoreferat səh. 9).

Fəslin yaxşı işlənmiş yarımbaşlıqlarından biri qurultayın müzakirə etdiyi ədəbi dil probleminə həsr edilmiş hissəsidir.

Bundan sonra dissertant türk dilləri üçün orfoqrafiya məsələsinə toxunur. Bu problem türkoloji qurultaydan sonra da Azərbaycan dilçiliyi qarşısında aktual problem kimi dururdu. Buna görə də bir neçə dəfə orfoqrafiya konfransı çağırılmışdı.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində araşdırılan problemlərdən biri də terminologiya məsələsidir. Türk dillərinin ədəbi dili üçün vahid, hamı tərəfindən qəbul edilə bilən elmi terminlər yaradılması haqqında qurultayda 3 məruzə edilmişdi. A.R.Zifeld, B.V.Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı terminologiyanın müxtəlif problemləri haqqında məruzə etmişlər. Bunların arasında prof. B.Çobanzadənin məruzəsi öz elmiliyi ilə seçilirdi. Yeni elmi terminoloji sistem üçün üç əsas baza təklif edən B.Çobanzadənin konsepsiyası bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmiş və sonrakı konfrans və məruzələrdə yenidən öz əksini tapmışdır.

Dissertant əsərin bu yarımbaşlığını türk dillərinin öyrənilməsi və dil əlaqələri məsələsinə həsr etmişdir. Bu məsələ ilə bağlı bircə məruzə olmuşdu ki, onu da B.Çobanzadə etmiş və türk dillərinin yaxın qohumluğunu, eyni mənşədən olduğunu tarixi, linqvistik, etnoqrafik faktlarla təkzib olunmaz şəkildə sübut etmişdi. Bu məsələni dissertant lazımi səviyyədə işıqlandıra bilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslini müəllif haqlı olaraq “Birinci Türkoloji Qurultayın nəzəri və praktik

əhəmiyyəti” məsələsinə həsr etmişdir. Bu fəsildə müəllif, demək olar ki, qurultayda müzakirə edilən problemlərin sonrakı taleyi ilə maraqlanır və öz fikirlərini irəli sürür. Burada da müəlliflə mübahisə etmək mümkün olan məqamlar vardır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bir problemə müxtəlif mövqelərdən yanaşmaq olar.

Belə ki, qurultaydan sonra Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin apardığı işləri lazımi şəkildə şərh olunmamasından tutmuş, orfoqrafiya konfransına qədər maraqlı və dolğun məlumatlarla dissertasiya işini daha da zənginləşdirmək olardı. Yəqin ki, bunları dissertant gələcək tədqiqatlarında nəzərə alacaqdır.

Dissertasiya işində Azərbaycan SSR Baş Sovetinin 7 iyul 1939-cu ildə (dissertasiyanın avtoreferatında 1929-cu il göstərilmişdir) başlayıb bir həftə davam edən sessiyasında rus-kiril əlifbasına məcburi keçidlə bağlı sessiyası haqqında məlumat verir. Sonra dissertant müstəqillik dövründə (1991-ci ildən sonra) yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçmək haqqında bəhs edir.

Terminologiya məsələsinin də sonrakı inkişafı haqqında dissertasiya işində məlumat verilir. Sonra orta q türk dili haqqında müəllif öz mülahizələrini bildirir.

Dissertasiyanın sonunda müəllif tədqiqat boyu çıxardığı nəticəsi 8 bənddə ümumiləşdirir. Bu nəticələrdən 2 və 3-cü bəndlər maraqlıdır. Orada deyilir:

1. Əlifba islahatı ideyası XIX əsrin I yarısı və XX əsrin I rübündə Azərbaycan artıq bir tendensiyaya çevrilmişdir. Türkdilli xalqların latın qrafikalı əlifbaya keçirilməsi yeni forma və məzmun kəsb edən imperiya siyasətçilərinin başlıca ideyası idi. Burada məqsəd SSRİ türklərini islam dinindən, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, ümumilikdə isə müsəlman dünyasında təcrid etmək, mənəvi və mədəni əlaqələri qırmaq olmuşdur. Lakin əslində bu ideya türk xalqlarının inkişafına və mütərəqqi dünya elmi arenasına inteqrasiya olunmasına da təkan verdi.
2. XIX əsrin II yarısından çar Rusiyasında türkdilli xalqların əlifbasının islahatı ilə başlanan siyasi oyunlar, demək olar ki, I Türkoloji qurultayda sona yetdi. Sonrakı mərhələlər o qədər də əks-səda doğurmur. Bunu irtica rejiminin qorxusu ilə izah etmək olar. Eyni zamanda Rusiyanın pantürkizmə, panislamizmə yönəlmiş əlifba dəyişmələri ilə bağlı siyasi oyunbazlığı türkdilli xalqların özlərini, eləcə də bir-birilərini tanımaqla əks rezonans verdi. Nəticədə türkdilli xalqlar çox həssas şəkildə özünəqayıdışı duydu, bəziləri isə türk olduğunu fəxarət hissi ilə anladı. Bunu da rus imperiyasının özünə zərbədən başqa cür adlandırmaq qeyri-mümkündür.

Bir sözlə, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Bununla belə, əsərdə nəzəri cəlb edən bəzi nöqsanlar da vardır ki, bir opponent kimi onları dissertantın nəzərinə çatdırmaq istərdik:

1. Dissertasiyanın birinci fəslı “Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi zəruriliyi” adlanır. Bu mövzu hara, müəllifin orta əsr bədii ədəbiyyatından gətirdiyi 2 səhifəlik misallar hara?

Məs: Kiminə saz vermiş çalar əylənər

Kiminə zövq içində gülər əylənər (Aşıq Veysəl) (s.24)

Əslində bu fəsil 27-ci səhifədən başlayır.

2. Ümumiyyətlə, dissertant Birinci Türkoloji Qurultayın sinxronik hecalarından və bu qurultayın uzunmüddətli araşdırmalarından daha çox bu toplantı haqqında bir-iki məqalə yazanların təsiri altına daha çox düşmüşdür. Məsələn: L.Kərimlinin belə fikrini əsas alır ki, guya “Azərbaycanın latın əlifbasına keçməsinə qurultayın Bakıda keçirilməsinin heç bir rolu olmamışdır” (səh 32). Bu, latın əlifbasına keçmək yolunda Azərbaycan alim və ziyalılarının tarixi rolunun üstündən qələm çəkməkdir. Bundan əlavə, Türkoloji Qurultay çağırmaq ideyasının həyata keçirilməsi uğrunda

siyasi xadimlərimizin və alimlərimizin uzunmüddətli və gərgin əməyini lazımınca qiymətləndirmək deməkdir.

3. Qurultay iştirakçılarının siyahısını dissertasiyanın məzmununa (8 səhifə) daxil etmək lazım deyildi. Onu sadəcə olaraq əsərə əlavə kimi vermək daha yaxşı olardı.
4. Türkoloji Qurultayın çağırılması ideyasını-zəruriliyini Sankt Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsinin 31-1-1828-ci tarixli məktubu ilə bağlamaq bu tarixi xidməti xalqımızın əlindən almaq olardı.

Belə nöqsanların sayını çoxaltmaq olardı. Amma bu deyilənlər böyük zəhmət və axtarışlar bahasına başa gəlmiş dissertasiya işinin elmi və praktik əhəmiyyətini azaltmır. Yuxarıda dediyimiz kimi, tədqiqatçı qarşısına qoyduğu məqsədə çatmış və mövzunun həllinə nail olmuşdur. Dissertantın bu mövzu üzrə 1 monoqrafiyası, 4 məqaləsi çap olunmuşdur. Bu məqalə, monoqrafiya və dissertasiyanın ümumi məzmunu və quruluşu Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının namizədlilik dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verir.

“Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri” adlı dissertasiya işinə görə Cəmilə Qurban qızı Qacarlıya filologiya elmləri namizədi (10.02.19-Dil nəzəriyyəsi)

üzrə alimlik dərəcəsinin verilməsi tamamilə qanuna uyğun olardı.

Rəsmi opponent:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

**Pərvin İsmayıl qızı Məmmədovanın filologiya elmləri
namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün
“M.K.Atatürkün dil siyasəyi” mövzusunda yazdığı
dissertasiya işinə**

RƏY

Dissertasiya işi hamını düşündürən, mütəxəssislərin isə dərin maraq və rəğbətinə səbəb olan bir mövzuya həsr edilmişdir. Bütün türk dünyasının ulu öndəri M.K.Atatürk özündən sonra çox zəngin bir irs qoyub getmişdir, bu zəngin mənəvi xəzinə içərisində “Örnək olmaq” xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dili sevmək, vətəni sevmək, milləti sevmək və s. bu kimi gözəl və hər bir vətəndaş üçün lazım olan keyfiyyətləri əxz etmək üçün Atatürkün həyatı böyük bir məktəb, fəaliyyəti isə zəngin bir xəzinədir. Gənc tədqiqatçı Pərvin Məmmədova Atatürkün dil sahəsindəki fəaliyyətini öz tədqiqatı üçün obyekt seçmiş və fikrimizcə, həm elmi, həm də metodoloji cəhətdən düzgün orijinal hərəkət etmişdir.

Atatürkün geniş əhatəli fəaliyyəti Türkiyə və türk dünyası üçün hələ öyrənilməyə çox ehtiyacı olan bir ümmandır. Bu mövzuda gələcəkdə hələ çox əsərlər yazılacaqdır. Atatürkün ictimai-siyasi fəaliyyəti müxtəlif yöndən öyrənilməyə Türkiyədə çoxdan başlanılsa da , Azərbaycanda bu sahədə hələ ilk addımlar atılmaqdadır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin

təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə təşkil edilmiş “Azərbaycan Atatürk Mərkəzi” bu sahədə qısa bir zaman kəsiyində çox iş görmüşdür. Rəy verdiyimiz dissertasiya işi də Azərbaycanda başlanmış bu böyük işin bir hissəsidir.

Əslində “Atatürkün dil siyasəti” problemini tədqiq etmək o qədər də asan deyil. Kənardan baxanda bu mövzu çox asan görünür. Amma nəzərə alanda ki, bu mövzunu dövrdən – tarixi şəraitdən, Atatürkün elmi və siyasi fəaliyyətinin başqa sahələrindən və bu məsələ ilə bağlı digər problemlərdən təcrid etmək olmaz, onda işin çətinliyi aydınlaşır. Dissertant belə də etmişdir, öz əsərini yuxarıda sadaladığımız problemlərdən ayırmamış, onlarla əlaqəli şəkildə işləmiş, lakin həmin əlavə mövzular içərisində çaşıb qalmadan, özünə-öz mövzusunə aid olan cəhətləri seçib ayıra bilmişdir. Bundan əlavə, bu mövzu ilə bağlı müxtəlif tədqiqatçıların araşdırmaları da müəllifin diqqətindən yayınmamış, demək olar ki, onların əksəriyyətinə öz münasibətini bildirmişdir. Buna görə də, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş, namizədlik dissertasiyasından da bir qədər yüksək səviyyədə əsər yazmışdır.

Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Əsərin giriş hissəsindən əvvəl müəllif ənənəvi olaraq (AAK-ın tələb etdiyi qaydada) işin ümumi səciyyəsi başlığı altında mövzunun aktuallığını, tədqiqatın

məqsəd və vəzifələrini, tədqiqatın mənbələrini, metod və üsullarını, elmi yeniliyini, nəzəri əhəmiyyətini, təcrübi dəyərini şərh edir.

Dissertant Giriş adlandırdığı 19 səhifəlik bir hissədə Cümhuriyyət dövrünə qədər problemin tarixindən, dil sahəsində islahatlarla bağlı edilən təşəbbüslərdən qısaca bəhs edir. İstər Osmanlı dövlət xadimlərinin, istərsə də alim və ziyalıların bu yöndə gördükləri işləri nəzərdən keçirir, onlara öz münasibətini bildirir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Türk dünyasında əlifba məsələsi və Atatürkün yazı inqılabı” adlanır. 4 bölmədən ibarət olan bu fəsildə dissertant türk əlifbası tarixində qısa bir nəzər salır, məşhur birinci Türkoloji qurultayın türk xalqları üçün əlifba islahatındakı rolunu müəyyənləşdirir, sonra Türkiyədəki yazı inqılabından detallarına qədər bəhs edir, nəhayət ümumi nəzəri problem kimi dil quruculuğu və yazının funksional mahiyyəti probleminə toxunur.

Dissertasiya işinin əsasını ikinci fəsil təşkil edir. Həm həcm cəhətdən (təxminən 85 səhifə), həm də məsələnin qoyuluşu cəhətdən ikinci fəsil dissertasiyanın əsas mövzusunu əhatə edir.

İkinci fəslı müəllif “Türkiyədə sadələşmə hərəkatı və Atatürkün dil inqılabı” adlandırmışdır. Bu fəsil də öz növbəsində 6 bölmədən ibarətdir.

Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsinin tarixində ümumi və oxşar cəhətlər çoxdur. Azərbaycanda da, Türkiyədə də XII-XVI əsrlərdə öz ana dilinə xor baxmaq ənənəsi var idi. Azərbaycanda süni olaraq yaradılmış ifadə “farsı şəkərət”, “Türki hünərət” meyli Türkiyədə də mövcud olmuşdu. Yuxarı təbəqə ərəb-fars dilinə üstünlük verir, “Osmanlı” milləti, osmanlı dili yaratmaq arzulayırdı. Türkiyədə XVI-XVII əsrdən türk dilinə müsbət meyl artdığı kimi, Azərbaycanda da belə bir istiqamət özünü göstərdi. Buna görə də, Türkiyədə “Sadələşmə”, “Türkləşmə” hərəkatı başladığı kimi, Azərbaycanda da ədəbi dilimizin və xüsusilə onun bədii üslubunun sadələşməsi meyli güclənir (şifahi ədəbiyyatda və M.P.Vaqif yaradıcılığında).

Dissertant əsərin ikinci fəslinin iki bölməsini məhz bu məsələyə həsr etmiş və tutarlı elmi faktlardan çıxış etmiş, geniş təhlil aparmışdır.

İkinci fəslin üçüncü bölməsində Atatürkün dil quruculuğu sahəsində fəaliyyəti iki (hazırlıq və səfərbərlik) dövrü bölünərək təhlil edilir ki, bunu da düzgün və qanunauyğun hesab etmək olar. Atatürkün dil inqilabı Cümhuriyyət daha böyük uğurlar qazanmışdır. Bu dövrdə Atatürk bir dövlət rəhbəri, vətəninə, millətini sevən bir türk, habelə əsl dilçi alim kimi dil məsələlərinə yanaşır. Dil inqilabının uğur qazanmasında Atatürkün bu üç keyfiyyətinin üzvi şəkildə birləşməsi əsas rol oynayır. Bunlar haqqında dissertant inandırıcı şəkildə, tutarlı faktlarla bəhs edir.

Dissertasiyanın sonrakı bölmələri (Günəş-Dil nəzəriyyəsi və dil inqilabının “mülayimlik” dövrü, Dil quruculuğu və terminologiya məsələləri, Dil quruculuğu və dildə inkişaf) də yüksək elmi səviyyədə araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın sonunda müəllif mövzunun araşdırılmasından çıxan nəticələri 16 bənddə ümumiləşdirmişdir ki, onlar da heç bir etiraz doğurmur.

Amma dissertasiyanı oxuduqda bəzi çatışmazlıqlara da rast gəlmək olur ki, bir opponent kimi onları müəllifin nəzərinə çatdırmağı lazım bilirik.

1. Müəllif türk xalqlarının əlifba islahatları tarixindən bəhs edərkən C.Məmmədquluzadənin və ümumiyyətlə “Molla Nəsrəddin”çilərin fəaliyyətindən bir kəlmə də demir.
2. Müəllif türk xalqlarının əlifba islahatları tarixində birinci Türkoloji Qurultayın yerindən geniş bəhs edir. Bu bənddə müəllifə irad tutulmalı bir neçə cəhət vardır:
  - a. Bu qurultay tarixə “Birinci ümumittifaq türkoloji qurultayı” kimi daxil edilmişdir. Bunu nə üçün təhrif edərək “beynəlxalq qurultay” adlandırmaq?

- b. Qurultayın təşəbbüsçüsü, keçirilməsində hamıdan çox zəhmət çəkən prof. B.V.Çobanzadənin heç adını da çəkməmək qurultay haqqında dissertantın az təsəvvürü olduğunu göstərir.

- c. Qurultayda türk dilləri üçün terminlər yaratmağın elmi prinsipləri haqqında əsas məruzəni B.Çobanzadə etdiyi halda (Hənəfi Zeynallı da məruzə ilə çıxış etmişdir), nədənsə müəllif Artur Rudolfoviç Zifeldin məruzəsini təhlil və təqdir etmiş, başqalarından bir kəlmə belə danışmamışdır.

Bundan əlavə, B.Çobanzadə qurultayın iclasında “Türk dillərinin yaxın qohumluğu” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Dissertant bu məruzəyə də əhəmiyyət verməmişdir.

3. Dissertasiyanın 59-cu səhifəsində əlifba raportu bölmələrindən danışarkən 7 və 8-ci bölmələr bir-birinin təkrarıdır.

4. Dilin inkişafında yazının rolundan bəhs edərkən dissertant mətləbdən uzaqlaşır, hətta 6 maddədə ümumiləşdirmə aparır. Fikrimizcə, bu məsələnin dissertasiyanın əsas mövzusu ilə əlaqəsi yoxdur. Eyni sözləri “sadələşmə dövrü” haqqında müəllifin uzun şərhləri haqqında da demək olar.

5. Türkiyədə yazı islahatlarından danışarkən görkəmli alim Mehmet Fuad Köprülüzadənin adını qeyd etməmək olmaz. Bakıda çağırılan birinci türkoloji qurultayda o, qurulatıyn rəyasət heyətinə seçilmiş, martın 5-də keçirilən 14-cü iclasda “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” mövzusunda əsas məruzə ilə (məruzənin mətni rusca verilmişdir) çıxış etmişdir.

16-cı iclasda müzakirə edilən məsələ üzrə qətnamə hazırlayan komissiyanın sədri Köprülüzadə Mehmet bey olduğu halda, türk dil-əlifba inqilabından bəhs edərkən onun adını çəkmək düzgün deyil.

6. Əsərdə bir neçə imla və üslub xətalrı da vardır (səh. 10, 35, 60, 49 və s.)

Bütün bu deyilənlər uzun zəhmət hesabına yazılıb ərsəyə gəlmiş və müasir dövrümüz üçün aktual bir mövzuya həsr edilmiş dissertasiya işinin elmi əhəmiyyətini azaltmır.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin 6 məqaləsi və monoqrafiyası çap olunmuşdur.

Məqalələr və monoqrafiya dissertasiyanın məzmununu tamamilə əhatə edir.

“Mustafa Kamal Atatürkün dil siyasəti” əsərinə görə Pərvin İsmayıl qızı Məmmədovaya filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinin verilməsi tamamilə qanunauyğun olardı.

Rəsmi opponent:

A.M.Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

Xalidə Pənah qızı Quliyevanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (indeks 5706.01) elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan dilinin leksikologiyası (1990-2000-ci illər)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra elmimizin bütün sahələrində yeni metodologiya və istiqamətlər, keyfiyyət dəyişikliyi baş verdi. Bu canlanma özünü lüğətçilik sahəsində də göstərdi. Elmin və texnikanın bütün sahələrində, habelə hərbi və diplomatik sahələrdə yeni lüğətlər meydana gəldi. Bu lüğətləri sistem halında araşdırmaq, onların müsbət və mənfi cəhətlərini ümumiləşdirib şərh etmək milli filologiyamız qarşısında duran aktual problemlərdən idi. Bu baxımdan Xalidə Pənah qızı Quliyevanın dissertasiya işinin aktuallığı göz önündədir.

Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Araşdırmanın Giriş hissəsində – 8 səhifədə müəllif Azərbaycan Respublikası AAK-ın tələblərinə uyğun olaraq əsərin mövzusunun aktuallığından, tədqiqatın obyekt və predmetindən bəhs edir, araşdırmanın məqsəd və vəzifələrini göstərir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyətini şərh edir. Müdafiəyə çıxardığı müddəaları

nümayiş etdirir, əsərin araşdırılma metodu və tədqiqatın mənbələri, habelə işin aprobeiası və quruluşu haqqında məlumat verir.

İşin birinci fəslı “Azərbaycan leksikoqrafiyasının tarixi” adlanır. Bu fəslı müəllif 8 yarımbaşlıq altında araşdırır. Araşdırmanın hər bir bölməsində dilçiliyimizin tarixində yazılmış bir lüğət haqqında bəhs edir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərinin tarixi” bölməsində müəllif bu işə keçən əsrin 45-46-cı illərindən başladığını söyləyir. Sonra dilimizin 60-cı illərdə 4 cildlik izahlı lüğətindən bəhs edir.

Birinci fəslin 2-ci bölməsində müəllif “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətləri və onların tarixi”ndən bəhs edir. Burada 1930-31-ci illərdə çap olunmuş “Azərbaycan xalq şivələri lüğəti”ndən danışılır. Sonra 1950-ci ildən başlayaraq çap edilən dialektoloji lüğətlərdən bəhs edilir.

3-cü yarım fəsildə müəllif 1947-1960-cı illərdə çap olunmuş Azərbaycan dilindəki əcnəbi sözlər lüğətlərindən bəhs edir. Bu mövzuya müəllif geniş yer ayırmışdır.

Birinci fəslin IV bölməsində “Sinonim, antonim, omonim lüğətlərinin tarixi” məsələsini araşdırır. Burada 1980, 81, 83-cü illərdə çap olunmuş antonim, omonimlər lüğətlərindən bəhs edir.

Fəslin V bölməsində müəllif “Orfoqrafiya və orfoepiya lüğətlərinin tarixi”ni araşdırır. Burada 1983-cü ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü” və 1925-ci ildə hazırlanmış “imla lüğətləri” haqqında bəhs edilir. Bu fəslin VI yarımfəslində “Frazeoloji lüğətlər tarixi” izlənilir. Burada ingilis-Azərbaycan, rus-Azərbaycan frazeoloji lüğətləri tədqiq edilir. VII yarımfəsil “Terminoloji lüğətlərin tarixi” adlanır. Bu sahədə çox iş görülmüşdür. 1957-ci ildən başlayaraq, demək olar ki, bütün elmlərin terminoloji lüğətləri hazırlanmışdır. Bu haqda müəllif ardıcıl məlumat verir.

Nəhayət, birinci fəslin VIII bölməsində “Azərbaycan dilində tərcümə lüğətlərinin tarixi” araşdırılır. Burada XIX əsrdən başlayaraq çap olunan ikidilli tərcümə lüğətləri araşdırılır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə “Azərbaycan dilinin 1990-2000-ci illərdə çap olunmuş lüğətləri” adlanır. Müəllif burada lüğətləri mövzu-tematika üzrə deyil, 1990-1991-1992-1993-1994.....2000-ci illər üzrə araşdırır. Beləliklə, 11 bənddə çap olunmuş bütün lüğətlər təsvir edilmişdir.

Müəllif dissertasiya işinin ikinci fəslini daha geniş işləmişdir. Çünki bu illərdə araşdırılma material çox olmuşdur.

Dissertant araşdırmanın əsasını təşkil edən ikinci fəslə də 5 bölməyə ayırmışdır.

İkinci fəslin birinci paragrafı “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətləri” adlanır. Burada 1990-1997-ci illərdə çap olunmuş 3 cildlik izahlı lüğətlərdən, “Talış toponimlərinin qısa izahlı lüğəti”ndən, “İzahlı ekologiya lüğəti”, “İzahlı psixologiya lüğəti” və s. bəhs edir.

II fəslin II paragrafında “Azərbaycan dilinin tərcümə lüğətləri”ndən, III paragrafda “Azərbaycan dilinin terminoloji lüğətləri”ndən, IV paragrafda “Azərbaycan dilinin linqvistik lüğətləri”ndən, V paragrafda “1990-2000-ci illərdə çap olunmuş dialektoloji, əcnəbi sözlər, orfoepiya, orfoqrafiya, etimoloji, yalvarışlar, sinonimlər, vurğu, paronimiya və paronomaziya” lüğətlərindən bəhs edilir. Müəllif bu lüğətlərin hamısından ayrıca bəhs edir.

Müəllif demək olar ki, məqsədinə nail olmuşdur. Mövzunun araşdırmasının öhdəsindən gələ bilmişdir.

Bununla belə, əsərdə bir sıra nöqsanlar da vardır ki, onları müəllifin diqqətinə çatdırmaq istərdik.

1. Nədənsə fəsillər arasında tənəsüb gözlənilməyib. Belə ki, birinci fəsil 48 səhifə, ikinci fəsil isə 84 səhifədir.
2. Müəllif özündən 16 il əvvəl bu mövzuda Aida İbrahimovanın yazdığı “XX əsrdə Azərbaycan

leksikoqrafiyasının inkişafı (1920-1960-cı illər)” adlı əsərinin də adını çəkməmişdir.

3. Lüğətləri ümumiləşdirilmiş cədvəldə versə idi, yaxşı olardı. Belə ki, həmin cədvəldə hansı ildə, hansı lüğət növü çap olunmuşdur? sualına cavab tapmaq olardı.
4. İzahlı lüğətlə ensiklopedik lüğətlərin fərqindən danışmadığı kimi, ensiklopediyaların da adını çəkmir.
5. Axund Saleh Quzanlı haqqında müəllif Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan əsəri haqqında danışır (s.19). Burada müəllif Quzanlı lüğətinin 4 nöqsanını göstərir ki, həmin lüğətin ümumi dəyərinə təsir etmir.

Vaxtilə prof. Ə.Orucov da bu lüğət haqqında danışarkən demişdi ki, bu əsərin dili ədəbi dildən uzaqdır. Ona görə çap etmək olmur. Biz bu iradla razılaşmırıq, çünki biz antonim işlədirik, o rəqib. Məsələn yaxşı-pisin rəqibi və s.

Dissertant göstərir ki, bu lüğət şivələr lüğəti olsa da orada ümumişlək sözlərdən bəhs edilir. Dissertant unudur ki, əsərin adı “Azərtürkcə yeni dolu sözlük” adlanır.

Sonra dissertantın ikinci iradı da özünü doğrultmur. Yəni şivələrin ixtisarla verilməsini müəllif nöqsan hesab edir. Bununla da razılaşmaq olmaz.

6. Müəllif əsərin nəticə hissəsində özünün araşdırmadan çıxardığı nəticələri deyir. 1990-2000-ci illərdə çapdan çıxmış lüğətləri linqvistik lüğətlər, Azərbaycan dilinin ensiklopedik lüğətləri, izahlı lüğətlər, tərcümə lüğətləri, terminoloji lüğətlər, linqvistik lüğətlər, ensiklopedik lüğətlər şəklidə təkrar vermişdir.

Avtoreferatda isə nəticələrini 8 bənddə ümumiləşdirmiş. Müəllif Azərbaycan dilində 134, rus dilində 5, türk dilində 1, internet saytından 3 mənbədən istifadə etmişdir.

Müəllifin mövzuya aid kifayət qədər məqalə, məruzə və tezisləri vardır. Belə ki, müəllifin mövzu ilə bağlı Bakıda 5, xaricdə 2 məqaləsi çap olunmuş, 2 beynəlxalq, 5 respublika miqyaslı konfransda məruzə etmişdir. Yəni dissertasiya mövzusunun aprobeşiyası kifayət qədərdir.

Əsərin ümumi məzmunu böyük etiraz doğurmur. Dissertasiya işini məqbul saymaq olar. Yəni əsər filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün irəli sürülən tələblərə cavab verir. Fikrimizcə, özünü dəvət edib iradlara müsbət cavab alınsa, Xalidə Pənah qızı

Quliyevaya filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilə bilər.

Rəyçi:

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Esmira Həmzəəğa qızı Ağamirzəyevanın 5704.01 indeksi ilə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, rus dili təsiri altından çıxaraq beynəlxalq aləmdə öz layiqli yerini tutmuşdur. Müasir dövrdə ingilis dili artıq beynəlxalq dilə çevrilmişdir. Dissertantın qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanda ikinci dil olaraq ingilis dili artıq rus dilini sıxışdırıb onun yerinə keçmişdir. Bu səbəbdən də, Azərbaycan dilinə keçən söz və terminlər daha çox ingilis dilindən alınmış olur. Bu mənada dissertasiyanın bu mövzuya həsr edilməsi aktualdır.

Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, ədəbiyyat və ingiliscə-Azərbaycanca lüğətdən ibarətdir.

Araşdırmanın girişində mövzunun aktuallığı sübut edilir, tədqiqatın obyektı, predmeti. Məqsəd və vəzifələri, metod və mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilir, tədqiqatın aprobeşiyası və quruluşu haqqında danışıılır.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesində alınmalar” adlanır. Bu fəsil öz növbəsində 3 yarımfəslə bölünür:

- 1.1. Dillərin qarşılıqlı təsirinin alınmalarla təzahürü adlanan birinci yarımfəsilə müəllif dilə söz və termin alma haqqında bir neçə alimin fikrini göstərir və bu nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan dilinə müstəqillik illərində alınan sözlər birbaşa alınır, rus dili artıq ötürücü mövqeyini itirmişdir.
- 1.2. Birinci fəslin 2-ci bölməsi “Terminalma hadisəsi, termin alma ilə söz alma arasında oxşar və fərqli cəhətlər” adlanır. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, alınma sözlər, əsasən, dilin leksik sferasına aid olur. Təsadüfi deyildir ki, alınmalara çox vaxt “alınma söz” deyilir (səh.24). sonra müəllif termin alma ilə söz almanın oxşar və fərqli cəhətinə toxunur.
- 1.3. Birinci fəslin üçüncü son bölməsində müəllif “Beynəlmiləl söz” və “beynəlmiləl termin” anlayışlarının spesifikasiyasına toxunur.

Dissertasiyanın II fəslini müəllif “Milli dillərdə alınma terminlərin spesifikası, polifunksionallığı və

struktur-semantik xüsusiyyətləri” məsələsinə həsr etmişdir. Bu fəsil 4 bölmədən ibarətdir.

- 2.1. Fəslin birinci bölməsi “Milli dillərin zənginləşməsində beynəlmiləl terminlərin spesifikasiyası” adlanır. Burada müəllif beynəlxalq terminlərin, məsələn, biologiya, fiziologiya, futbol və s. kimi terminlərin spesifikasiyasından bəhs edir.
- 2.2. Alınma söz və terminlərin yaranma mənbələri adlanan 2-ci yarımfəsildə müəllif 3 xüsusiyyət göstərir: 1) termin və onun komponentləri bir dilə aiddir; 2) terminin bir komponenti bir dilə, bir komponenti başqa dilə aiddir; 3) terminin heç bir komponenti mənşəcə mənbə dilə aid deyil.

Məsələn:

1. Mimoza ot, kol. Azərbaycan dilində küsdüm ağacı, klub-ingiliscə (bu söz ərəb dilindəki külübə sözüdəndir-müəllif yanılır – A.B.).
2. Dezinfeksiya: dez-məhv etmək, yox etmək (dez-fransızca), infeksiya-latinca korlamaq, xarab etmək).

3. Dez+inteqrasiya (dez-fransız, inteqrasiya latın mənşəlidir). Azərbaycan dilinə rus dilindən keçmişdir.
- 2.3. Üçüncü yarımfəsil “İngilis dilində terminlərin yaranma mənbələri” adlanır. Müəllif ingilis dilində işlənən terminlərin 5 dildən alındığını qeyd edir. Kelt, latın, skandinav dilləri, fransız, yunan, İtalyan, holland, İspan, türk, rus, alman, ərəb və fars (beşinci mənbə olaraq 9 dil göstərilməsi inandırıcı görünür).
- 2.4. İkinci fəslin dördüncü bölməsi “alınma terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Burada müəllif alınma terminlərin struktur elementlərinin 11 növünü qeyd edir. Amma dissertasiyada 10-cu növ yoxdur.

Dissertasiya işinin III fəslə “Alınmaların dildə nizama salınması və mənimsənilməsi” adlanır. Bu fəslə müəllif 3 bölmədə araşdırır.

- 3.1. Alınma sözlərin mənimsənilməsini şərtləndirən amillər və meyarlar. Nəhayət, burada müəllif əcnəbi terminlərin lüzumsuz alınmasına qarşı çıxır (səh. 98). Müəllif alınma terminlərin mənimsənilməsinin

L.Krişinə əsaslanaraq 6 üsulunu göstərir (səh. 100).

- 3.2. Üçüncü fəslin ikinci bölməsində müəllif “Alınma terminlərin fonetik və qrammatik mənimsənilməsi”ni araşdırır. Məsələn, process (ingilis)-процесс (rus)-proses (Azərbaycan).
- 3.3. Üçüncü fəslin son yarım bölməsi “Alınma terminlərin qrammatik mənimsənilməsi” adlanır. Burada müəllif bəzi şəkilçilərin olduğu kimi (məsələn, -ация (-asiya)-reproduksiya, regenerasiya və s.). Bəziləri olduğu kimi keçsə də, dəyişərək keçənlər də vardır: -ование – laşdırma. Məsələn, тестирование – testləşdirmə və s.

Müəllif araşdırmadan çıxardığı nəticələri 14 bənddə ümumiləşdirir ki, bunların heç biri etiraz doğurmur.

Demək olar ki, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Əsər haqqında bəzi iradlarımız vardır ki, onu müəllifin nəzərinə çatdırmaq istərdik.

1. Ədəbiyyat siyahısında çoxlu mənbənin (kitabın) səhifələri göstərilməmişdir. Məsələn, biblioqrafiyada 4, 6, 8, 9, 14, 19, 27, 58, 68, 74,

75, 76, 77, 164, 165, 166-cı mənəbələrin səhifələri göstərilməmişdir)

2. Doğrudan mı Ruben Avasenoviş Budaqovun 1956-cı ildə çıxmış “Dilçiliyə dair oçerklər” kitabı bu gün aktualdır? Bunun əvəzində Azərbaycan müəlliflərinin (məsələn, B.Çobanzadənin, A.Babayevin) daha sanballı əsərlərindən istifadə etmək olardı.
3. Müəllif mövzunun aktuallığından danışanda əsərin 3-cü səhifəsində qeyd edir ki, “Alınma terminlər dilçiliyimizdə monoqrafik tədqiqat obyektini olmamışdır”. Bununla razılaşmaq olmaz.
4. Müəllif müdafiəyə çıxarılan müddəalarda qeyd edir ki, əsas müddəalardan biri “Dil əlaqələrinin dilin leksik sistemə təsirini və rolunu aydınlaşdırmaq”dır. Halbuki, bu məsələ çoxdan hamıya aydın problemdir.

Bütün bu qeydlər dissertasiya işinin ümumi elmi dəyərini aşağı salmır. Müəllifin mövzu ilə bağlı Azərbaycanda 7 məqaləsi, xaricdə 1 məqaləsi çap edilmiş, beynəlxalq konfranslarda 5, respublika konfransında 1 məruzə etmişdir.

Avtoreferat dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir.

Müəllif əsərin sonunda 10 səhifəlik ingiliscə-Azərbaycanca terminlər lüğəti vermişdir.

Bütün dediklərimiz sübut edir ki, Esmira Həmzəəğa qızı Ağamirzəyevanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar (Azərbaycan və ingilis dilinin materialları əsasında)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi bu qəbildən olan dissertasiyalar qarşısında qoyulan tələblərə tam cavab verir və onun müəllifinə bu əsərə görə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilə bilər.

Rəyçi:

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Cavanşir Xankişi oğlu Muradovun filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri (Azərbaycan, rus və ingilis dilləri materialları əsasında kontrastiv-tipoloji tədqiqat)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Bəri başdan qeyd edək ki, dissertasiya çox cəsarət tələb edən mübahisəli bir mövzuya həsr edilmişdir. Çünki tabesizlik əlaqəsi ilə yaranan söz birləşmələri haqqında birmənalı fikir yoxdur. İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkologiyada tabesizlik əlaqəsi ilə birləşən komponentlərin söz birləşməsi əmələ gətirməsini alimlərin çoxu qəbul etmir. Onlar belə hesab edirlər ki, əlaqə yalnız bir komponenti digərinə tabe etməlidir. Tabesizlik isə münasibət ola bilər. Tədqiqatçıların bir qrupu isə tabesizlik əlaqəsi ilə də söz birləşməsi yaranmasını mümkün hesab edirlər. Belə ki, B.M.Nasilov, B.P.Suxotin, Y.İ.Ubryatova, Y.M.Seyidov və başqaları tabesizlik əlaqəsi əsasında söz birləşməsi yaranmasının mümkün olduğunu göstərirlər.

Buna görə də bu vaxta qədər bu mövzu geniş tədqiqata cəlb edilməmişdir. Dissertant bu mövzunu araşdırma obyektini kimi seçməkdə müəyyən cəsarət nümayiş etdirir.

Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif öz tədqiqatı üçün müxtəlif sistemli dilləri (Azərbaycan, rus və ingilis dillərini) seçməklə öz işini müəyyən qədər asanlaşdırmışdır. Yəni o, həm müqayisə üçün geniş imkan qazanmış, həm də çoxlu faktiki materialdan istifadə imkanını əldə etmişdir.

Əsərin giriş hissəsində bütün dissertasiyalarda olduğu kimi, mövzunun aktuallığından, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən, tədqiqatın obyektı və materialından, tədqiqatın metodlarından, işin elmi yeniliyindən, nəzəri və təcrübi əhəmiyyətindən və s. bəhs edir. Dissertasiya işinin birinci fəslı “Müxtəlif sistemli dillərdə söz birləşmələrinin müqayisəli öyrənilməsinin müasir metodları”, tabesiz söz birləşmələrinin öyrənilməsi tarixindən” adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində 2 bölmədən ibarətdir. Birinci bölməni dissertant “Müxtəlif sistemli dillərdə söz birləşmələrinin müqayisəli öyrənilməsinin müasir metodları” adlandırmışdır. İkinci bölmə birinciyə nisbətən daha dərinə işlənmiş və mövzuya daha uyğundur. Bu bölmədə müəllif tabesiz söz birləşmələrinin öyrənilməsini ardıcıl və elmi şəkildə tədqiqata cəlb edir. Müəllif tabesizlik əsasında yaranan söz birləşmələrinə münasibətdə iki müxtəlif mövqenin olmasını göstərir. Məlumdur ki, dilçilikdə akademik V.V.Vinoqradov başda olmaqla bir qrup alim (o cümlədən Azərbaycan dilçilərinin əksəriyyəti və başqaları) tabesizlik əsasında söz birləşməsi yaranmasını qəbul etmir və belə

birləşmələrin yalnız 3 sintaktik əlaqədən biri əsasında yarana biləcəyini iddia edirlər. İkinci qrup alim isə (V.M.Jurminski, V.R.Suxotin, Y.M.Qalkina-Fedoruk, V.V.Burlakova və başqaları) iki yanaşı gəlmiş söz arasındakı sintaktik “təşkil olunma” varsa, onları söz birləşməsi hesab edir. Müəllif dissertasiya işində Azərbaycan və rus alimlərinin deyil, habelə xarici dilçilərin də bu problemə münasibətini açıqlamışdır. İkinci qrup rus alimləri ilə həmrəy olan İ.Risin, Z.Klemenseviçin, L.Blumfildin, Ç.Hokketin, M.Erginin konsepsiyasının aşkarlanması razılıq doğurur. Müəllif söz birləşməsi və sintaqm məsələsinə toxunarkən F. de Sössürün sintaqm haqqındakı fikirlərinə də əsaslanır.

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələni hamıdan geniş və dərinlən tədqiq edən prof. Y.M.Seyidovdur. Y.M.Seyidov hələ keçən əsrin 60-cı illərində söz birləşməsi və sintaqm məsələsini aydınlaşdırmış, onların yaxın olub eyni olmadığını da göstərmişdi. Sonrakı tədqiqatlarında Y.Seyidov tabesizlik əlaqəsi əsasında yaranan söz birləşmələrinin üç növünü qeyd etmişdir. Y.Seyidov həmcins üzvləri də söz birləşmələrinə daxil edir. Y.Seyidovun və M.Adilovun fikirləri ilə razılaşan müəllif deyilənləri 6 bənddən ibarət olaraq ümumiləşdirir. Müəllif son olaraq belə bir qərara gəlir ki:

“Tabesiz söz birləşməsi üzvlərinin arasındakı qrammatik əlaqə vasitəsi kimi iki komponent olduqda daha çox tabesiz bağlayıcı olan “və”, “da/də”, “və ya” (Azərbay.), «и», «да», «или» (rus), “and”, “or” (ing.)

bağlayıcısından, ikidən artıq komponent olduqda isə bağlayıcı ilə yanaşı sadalama intonasiyasından da istifadə olunur (səh.43)- müəllifin bu mövqeyi ilə razılaşmaq olar.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Tabesız söz birləşmələrinin mahiyyəti və yaranma yolları, komponentlərinin söz sırası və növləri” adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində 3 hissəyə ayrılmışdır. Fəslin adında tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri ilə bağlı 4 problem əhatə ediləcəyi bildirilir. Birinci bölmədə müəllif iki problemi birləşdirərək “tabesiz söz birləşmələrinin mahiyyəti və yaranma yolları” adlandırmışdır. Bu fəslin əvvəlində müəllif iki müxtəlif mövqeni yenidən qarşılaşdırır.

Müəllif göstərir ki, tabesizlik əlaqəsi sintaktik əlaqənin xüsusi növü kimi iki tərəfə malikdir: məzmun və forma. Buna görə də o, haqlı olaraq, məzmunun ifadə vasitələrinin və formalarının aydınlaşdırılmasına diqqəti cəlb edir. Göstərir ki, divar saatı – divar və saat birləşmələri sintaktik cəhətdən konstruksiya yaradılmasında eyni rol oynayır.

Müəllif bu bölməyə aid gəldiyi nəticələri ümumiləşdirir. 10 bənddən ibarət bu nəticə hissəsində ən mənəli fikir ondan ibarətdir ki, tabesiz söz birləşmələri cümlənin həmcins üzvlərindən daha geniş anlayışdır və ikincilər birincilərin daxilində gedir (səh. 69).

Bu fəslin ikinci bölməsini müəllif “Tabesiz söz birləşmələri komponentlərinin söz sırası” məsələlərinə həsr etmişdir. Əvvəlcədən deyək ki, başlıqda taftologiya vardır.

Müəllif özü göstərir ki, söz sırasının müəyyən qanunları cümlənin təşkilində böyük rol oynayır (səh. 70).

Dissertant cümlədə söz sırası problemini müqayisəli şəkildə araşdırır və fikirlərini Azərbaycan, ingilis, yeri gəldikdə, rus dili materialları əsasında sübut edir.

Müəllif deyilənləri yenə də 5 maddədən ibarət nəticə kimi verir. Onun gəldiyi başlıca nəticə bundan ibarətdir ki, “Tabesiz söz birləşməsində söz sırası, sözlərin düzülüşü təsadüfi olmayıb ciddi təsbit olunmuş mövqeyə malikdir və dəyişikliyə məruz qala bilməz” (səh.79). Bu fikir heç bir etiraz doğurmur.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin 3-cü bölməsi “Tabesiz söz birləşmələrinin növləri” adlanır. Burada müəllif tabesizlik əlaqəsini yaradan ilkin vasitə kimi tabesizlik bağlayıcılarını, ikinci vasitə kimi intonasiyanı qəbul edir. Bundan əlavə, sadalama intonasiyası və qarşılaşdırma münasibətlərinə də diqqət verir.

Müəllif həmcins üzvlərin tabesiz söz birləşməsinin növü kimi qəbul etdiyi halda, haqlı olaraq həmcins xəbərləri istisna edir.

Bu bölməni də müəllif çıxardığı 8 bəndlik nəticələrlə yekunlaşdırır. Bütün bunlar dissertantın qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün apardığı araşdırmalardan ibarətdir ki, oxucuda razılıq hissi doğurur. Demək olar ki, dissertant qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur.

Bununla belə, dissertasiya işində bəzi nöqsanlar da vardır ki, onlara diqqəti cəlb etmək lazım gəlir.

1. Birinci fəslin adı iki cümlədən ibarətdir. Başlıq iki adda deyil, konkret olmalıdır. Bundan əlavə birinci fəslin adı müxtəlif istiqamətli problemləri əhatə edir. Onları ayırmaq lazım idi.
2. Birinci fəsildə dissertant o qədər də ehtiyac olmadığı halda, mövzudan uzaqlaşaraq müqayisəli-tarixi dilçilik və müqayisəli-tarixi metod haqqında geniş bəhs açır, bu araşdırma əsərin 33-cü səhifəsinə qədər davam edir ki, bu hissə artıq görünür.
3. Əsərin mətnində xarici dilçilərdən İ.Ris, İ.Blumfild, Z.Klemenseviç və onların elmi mövqelərindən bəhs edir. Ədəbiyyat siyahısında isə onların adlarına rast gəlmirik.
4. Bəzən sitatlar çox böyük həcmdə verilir. Məsələn, 17-ci səhifədə 1 səhifəlik sitat vardır.

5. İkinci fəslin 2-ci bölməsinin adında taftologiya vardır. Məsələn, “Tabesiz söz birləşmələri komponentlərinin söz sırası”. Bu başlığı belə adlandırmaq daha yaxşı olar və daha elmi səslənərdi: “Tabesiz söz birləşmələri komponentlərinin sırası”.
6. Dinimizə və soykökümüze qayıtdığımız bir vaxtda dini kitablara mənfi münasibət yaramaz. Məsələn, “Tövrat da, İncil də, Quran da bizə Cahil babalardan yadigar qalmış (səh. 74).

Bu misal həm S.Vurğunun nüfuzuna, həm də dinimizə xələl gətirən bu misalı vermək lazım deyildi.

7. Müəllif qeydini mətnin içində vermək olmaz. 15-ci səhifədə isə qeyd mətnin içində verilmişdir.

Bütün bu dediklərimiz çox cəsarətli bir mövzuya həsr edilmiş, böyük zəhmət bahasına meydana gəlmiş bir əsərin ümumi elmi dəyərini aşağı salmır. Müəllifin sərbəst bildiyi üç dil materialları əsasında yazılmış bu dissertasiya işi onun bir alim kimi yetişdiyindən xəbər verir. Müəllif müraciət etdiyi elmi mənbələrə bir alim mövqeyindən yanaşa bilər. Hər bölmənin sonunda konkret nəticələr verməsini də dissertantın uğuru hesab etmək olar.

Ümumiyyətlə götürdükdə bu əsər AAK-ın namizədlik dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verir.

Müəllifin çap etdirdiyi elmi əsərlər dissertasiyanın əsas mövzusunun əhatə edir.

“Tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri (Azərbaycan, rus və ingilis materialları əsasında kontrastiv-tipoloji tədqiqat)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə görə Muradov Cavanşir Xankişi oğlu 10.02.19 Dilçilik nəzəriyyəsi ixtisası üzrə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layıqdır.

Rəsmi opponent:

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasının dosenti Ç.M.Qaraşarlının “Egey-Aralıq dənizləri regionunda aborigen dilləri problemi (e.ə. I minillik) adlı dissertasiyasına

RƏY

Ç.M.Qaraşarlının elmi işi qərb dilçiliyində öz həllini tapmamış və Avropanın qədim sakinlərinin etnik mənşəyi və dilinin təyin edilməsində xüsusi önəm daşıyan bir mövzuya həsr edilmişdir. Əsərin girişindən də anlaşıldığı kimi, e.ə II minillikdə Qərbi Avropaya gəlmiş hindavropalılardan xeyli əvvəl buranı məskunlaşdırmış qədim əhalinin etnik mənşəyi və dili elmə məlum deyildir. Dilçilərin həmin dilləri qeyri-türk mənşəli dillər əsasında öyrənmək sahəsində göstərdikləri bütün cəhdlər müsbət nəticə verməmişdir. Bunun səbəbi müqayisə ediləcək qohum dilin düzgün seçilməməsi ilə bağlıdır.

Ç.M.Qaraşarlının elmi işində araşdırılan qədim Avropa dillərinə qohum olan dilin təyin olunmasında əsaslandığı meyarlar elmi cəhətdən düzgün əsaslandırılır. Egey-Aralıq dənizləri regionunun qədim sakinlərinin etnik mənşəyinə dair tarixi məlumatlarla həmin xalqların onomastikasındakı dil faktları arasındakı məntiqi əlaqə I fəslin aparıcı xəttini təşkil edir.

Elmi işin II fəslində müəllif ilk dəfə olaraq Yunanıstanın qədim onomastikasında geniş miqyasda türk mənşəli dil faktları aşkar edir. Həmin dil faktlarının etimoloji izahında müəllifin əsaslandığı türk apelyativ leksikası da elmi baxımdan əsaslandırılır. Müəllif belə bir düzgün nəticəyə gəlir ki, tədqiq etdiyi antroponimlər, hidronimlər və onomastikanın digər sahələrinə aid adların etimoloji təhlilində yalnız spesifik semantikaya malik olan apelyativ leksikanı aramaq məqsədəuyğundur. Elmi işdə bu prinsipə ardıcılıqla əməl olunur. Aşkar edilir ki, Yunanıstanın qədim sakinləri pelasqlara və traklara məxsus olmuş antroponimlər türk dillərində məhz antroponimik semantikalı sözlərdən əmələ gəlir. Onların böyük əksəriyyəti insanın mənəvi və fiziki keyfiyyətlərini bildirən türk leksikası əsasında yaranmışdır. Bu prinsip müəllifin gəldiyi nəticənin elmiliyini, inandırıcılığı təmin edir.

Ç.Qaraşarlı beləliklə, yalnız pelasq və trakların daşımış olduqları adları türklərinki ilə müqayisə etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda tam elmi etimoloji, semantik təhlil prinsiplərindən istifadə edir. Onun əsaslandığı bu tədqiqat üsulu uyğunluqların təsadüfi olduğunu, demək olar ki, istisna edir.

Ç.M.Qaraşarlının bu tədqiqat üsulu bütün əsəri əhatə edir, eləcə də III fəsildə troyalıların onomastikasının tədqiqində müşahidə edilir. Troyan və türklərin antroponimiyasındakı paralellərin, demək olar ki, heç biri təsadüfi uyğunluq sayıla bilməz. Bu, müəllifin düzgün

təhlil üsulu sayəsində mümkün olur. Onun Troya-türk onomastik paralellərinə verdiyi linqvistik yozum semantik baxımdan onomastikanın prinsipləri baxımından tamamilə əsaslandırılmışdır.

Dissertasiyada ən önəmli yeri etrusk mətnlərinin tərcüməsi tutur. Qədim və çağdaş türk dillərinin materialı əsasında etrusk mətnlərinin oxunması inandırıcı səslənir, bir sıra mətnlər həm leksik, həm morfoloji əlamətlərinə görə tamamilə türk dillərində səslənir, tərcümə sistemli fonosemantik təhlil əsasında aparılır.

Müəllif etrusk yazılarını oxumaq üçün türk dillərinin, o cümlədən də qədim türk dilinin geniş leksik materialını, morfoloji əlamətlərini müqayisəyə cəlb etmişdir. Bunun sayəsində etrusk yazılarının bir qismi, sözün əsl mənasında, tam tərcümə olunmuşdur. Məsələn üçün məhz qədim türk yazılarında geniş işlənmiş heyvan ili sikli ilə tanışlıq etrusk mətnlərində də heyvan ilindən bəhs olunan məqamları aşkar etmək üçün əsas olur.

Və yaxud etruskların və regionun digər erkən xalqların mifologiyası ilə tanışlıq ayrı-ayrı etrusk mətnlərinin mənasını açmağa yardımçı olur. Məsələn üçün, regionun erkən xalqlarının mifologiyasında yeraltı dünya tanrısı Hermesin (etruskca hermu) qapısı sayılan məzar daşları üzərində yazılmış mətnlərdə məzara toxunmamaq, zərər gətirməmək xahiş olunardı. Bu ənənənin əksini bir məzar daşı üzərində etruskca yazılmış hermial kapzna slman cümlələrində tapır: “Hermesin qapısına saldırma”.

Türk dillərinə yad olan yeganə morfoloji əlamət-qafqaz dillərinə xas olan yiyəlik hal şəkilçisi (hermial-Hermesin) istisna olmaqla, mətn qədim türkcədir. Kapzna ismin üçüncü şəxsin təkinə aid mənsubiyyət (-sı) və yönlük hal (-na) hal şəkilçiləri qəbul etmiş kapısına sözü, slman isə qədim türk dilindəki sal (vurmaq, hücum etmək, saldırmaq) feilinin qədim türk dilinə xas olan inkar formasıdır (-man, -men). Mətndə kənar şəxslərdən Hermesin qapısına, yəni məzar daşına saldırmamaq, zərər gətirməmək xahiş olunur.

Dissertasiyada etrusk mətnlərinin tərcüməsinin həqiqətə uyğunluğuna dəlalət edən mühüm bir məqam edilmiş tərcümə ilə mətnə aid rəsmi məzmununun tam üst-üstə düşməsidir. Belə ki, atların sürətlə qovulması səhnəsinə aid mətnə açıq-aşkar olaraq (at) ismi və kuf (qovmaq) feili aşkar edilir. Və yaxud əsgəri yola salan qadının dediyi enkten sözünün qədim türk dilindəki enqdin (şaşırdın) anlamında olması və bunun kimi bir çox uyğunluqlar etrusk mətnlərinin türk mənşəli olduğuna dair Ç.Qaraşarlının gəldiyi nəticənin düzlüyünə dəlalət edir.

Ayrı-ayrı etrusk sözlərinin mənalandırılmasında fonetik təhlildən geniş istifadə olunur. Müəllif fonetik baxımdan etrusk dilinə yaxın olan qədim türk dillərini üzə çıxarır və müəyyən edir ki, qədim türk yazılarında və bir sıra türk dillərində sözün önündəki y samiti səsi həm etrusk, həm də çuvaş türkcəsində dışarası th səsinə uyğun gəlir. Buna uyğun olaraq, etrusk dilindəki thesan (səhər şəfəqi) sözünün etimologiyası qədim türk dilindəki eyni

mənəli yaşın sözünün çuvaş dilindəki variantı olan thithen (şəfəq) əsasında üzə çıxarılır. Çuvaş dilində həmin mövqedə bir qayda olaraq dışarası th samitinin y əvəzində işlənməsi etrusk dilində də th ilə deyilən bir çox leksemlərin mənşəyinə işıq salır: thumsa-çuvaş, themse (türk “yumşaq”) və s.

Beləliklə, Ç.Qaşqarlı etrusk mətnlərinin tərcüməsində yalnız qədim türk leksikasının deyil, qədim fonetik xüsusiyyətləri daha yaxşı qorumuş çuvaş türkcəsinin fonetik əlamətlərindən də faydalanır.

Ç.Qarışarlı eyni bir əsərdə Qərbi Avropanın mənşəyi elmə məlum olmayan bir neçə qədim xalqının-pelasq, trak və etruskların, Kiçik Asiyanın qədim sakinləri troyalıların onomastikasında sistemli şəkildə türk leksik substratını aşkara çıxarmışdır. Onun araşdırdığı leksika haqqında gəldiyi elmi nəticə tamamilə yenidir və istifadə edilən dil faktlarının zənginliyi və onların etimoloji təhlili onu deməyə əsas verir ki, müəllif qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Müəllif öz fikrini sübut etmək üçün bir-iki deyil, geniş sayda onomastik faktların türk mənşəli olduğunu türk apelyativ leksikası əsasında üzə çıxarır.

Müəllif çox saydı mənbələrdən, elmi ədəbiyyatdan və sözlüklərdən istifadə etmiş, irəli sürdüyü hər bir fikri qədim müəlliflərin məlumatları və dil faktları ilə əsaslandırılmışdır.

Bununla yanaşı, dissertasiyada bəzi müddəalarla bağlı olaraq iradlarımız da vardır:

- Dissertasiyanın redaktəyə ehtiyacı böyükdür
- Etrusk mətnlərində ismin yönlük hal şəkilçisi kimi göstərilən, lakin türk dilləri üçün xarakterik olmayan s şəkilçisinin mənşəyinə toxunulmur (klinarias – oğlanlarına)
- Ayrı-ayrı etrusk sözlərinin etimologiyası aydınlaşmamış qalır: s.144 sudi (məzar), vaki (mərasim), s. 191 xuru (oktyabr) s 192
- Etrusk dilindəki sexis (s.148) ilə qədim türk dilindəki sağış (axirət) sözünün arasındakı e-a sait fərqi haqqında səthi danışılır. Bu fonetik hadisənin dəqiqləşdirilməsi zəruridir.
- Belirtir (bəlli edir) kimi mənalandırılan flərörke feilindəki ke elementinin hansı modallığı ifadə etməsi tam aydınlaşdırılmalıdır.
- Çuvaş türkcəsi ilə etrusk dili arasında fonetik uyğunluqları əks etdirən nümunələr maraqlı doğursa da, çuvaş dilinin etrusk dili ilə tarixi-areal əlaqələri dəqiqləşdirilməlidir.

Bütövlükdə, dissertasiyada qoyulan problem öz həllini tapmışdır. Etrusk, troyan və başqa qohum dillərin prototürk mənşəli olduğunu sübut edən çox geniş material təqdim olunur və faktlar inkar olunmazdır.

Rəyçi:

Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

Mehriban Adıgözəl qızı Quliyevanın filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Əhməd Cəfəroğlunun dilçilik görüşləri” mövzusunda dissertasiya işi haqqında

RƏY

Bolşevik istilasının xalqımızın başına gətirdiyi müsibətlərdən, faciələrdən biri də onların vəd etdiyi “Kommunizm cənnəti”nə inanmayan yazıçı və şairlərin, habelə alimlərin yurdundan didərgin düşmələri idi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan kimi bəzi orqanlar azad fikirli, millət və yurdsevər adamların siyahısını tərtib edərək cəza verilmək üçün inqilabi tribunala və sonralar Fövqəladə Komissiyaya verilirdi. Belə qara siyahıya düşənlərin çoxu Azərbaycanın savadlı, ziyalı övladları idi. Buna görə də Azərbaycan ziyalılarının böyük bir qismi hadisələrin gedişinin nə ilə nəticələncəyini görüb vaxtında Türkiyəyə, İrana, Avropaya, hətta Amerikaya qaçmışdı. Belə ziyalılarından biri də o vaxtlar Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi olan Əhməd İsmayıl oğlu Cəfərzadə idi. Azərbaycandan kənardə –istər doğma Türkiyədə, istərsə də Avropada öz xalqını, dilini sevərək təbliğ və təmsil edən Əhməd Cəfəroğlu məşhur alim, jurnalist səviyyəsinə yüksələ bilmişdir. 55 il yurdundan kənardə yaşayan Ə.Cəfəroğlu bircə gün də özünün Azərbaycan türkü olduğunu unutmamış, hər zaman istər elmi, istərsə də publisistik

fəaliyyətində doğma yurdunun, onun ziyalılarının təəssübünü çəkmişdir. Qardaş Türkiyədə özünə isti sığınacaq tapan Ə.Cəfəroğlu çoxsaylı fundamental əsərləri ilə türk dilinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının ən qədim qaranlıq dövrlərinə işıq salmış, Avrosentristləri heyrətə salmışdır. Sovet rejiminin əsarəti altında olduğu üçün heç bir türk alimi haqqında kiçik məlumat vermək mümkün olmadığı kimi, Əhməd Cəfəroğlu haqqında da məlumat verilə bilməzdi. Xaricdə yaşayıb yaradan Azərbaycan ziyalıları haqqında yalnız vətən xaini kimi danışmaq olardı. Müstəqilliyin bizə verdiyi ən böyük bəhrə məhz öz elmimizi, tariximizi, ədəbiyyatımızı öz milli mövqeyimizdən araşdırmadan ibarətdir. Bu mənada Mehriban Adıgözəl qızı Quliyevanın dissertasiya işini çox faydalı hesab etmək olar. İndiyədək Azərbaycan filologiyasında Ə.Cəfəroğlunu yaxından tanıtdıran az olmuşdur. Alimin yaradıcılığının hərtərəfli və sistemli şəkildə araşdırmaq dissertasiya işinin ən aktual mövzulardan birinə həsr edildiyi deməkdir. Müəllif Əhməd Cəfəroğlunun öz əsərlərini ardıcıl şəkildə araşdırdığı kimi, alim haqqında ingilis, alman və fransız dilində yazılmış əsərləri də tapıb elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində müəllif AAK-ın nizamnaməsinin tələbinə görə mövzunun aktuallığından, dissertasiyanın obyekt və predmetindən, tədqiqatın

məqsəd və vəzifələrindən, tədqiqatın mənbələrindən, tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsaslarından, mövzunun öyrənilmə dərəcəsindən, dissertasiya işinin elmi yeniliyindən, əsərin nəzəri və praktiki əhəmiyyətindən və s. bəhs edir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “Ə.Cəfəroğlunun dialektologiya, onomastika və etimologiya ilə bağılı dilçilik görüşləri” adlanır. Bu fəslı 4 bölmədən ibarətdir.

Birinci fəslin birinci bölməsində dissertant Ə.Cəfəroğlunun həyat və yaradıcılığı haqqında ümumi məlumat verir. Burada Ə.Cəfəroğlunun 1898-ci ildə Azərbaycanın Gəncə şəhərində doğulub, 1920-ci ildən birdəfəlik Türkiyəyə pənah aparmasından, onun bu dost-qardaş ölkədə alim, publisist və ictimai xadim kimi şöhrət tapmasından, nəhayət 1975-ci il yanvarın 6-da vəfat etməsindən danışır.

Birinci fəslin qalan üç hissəsi Ə.Cəfəroğlunun dilçilik fəaliyyətinə həsr edilmişdir.

Alimin dilçilik fəaliyyət və görüşlərini müəllif üç istiqamətdə ümumiləşdirir və hər istiqamət üçün bir başlıq ayırır. Dialektologiya, onomastika və etimologiya.

Alimin dialektologiya sahəsindəki xidmətlərindən bəhs edərkən onun “Anadolu dialektolojisi üzərinə malzeme”, “Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar”, “Anadolu ağızlarından toplamdar”, və başqa bu kimi

sanballı elmi və elmi-praktiki əsərlərini tədqiqata cəlb edir. Müəllif haqlı olaraq, Ə.Cəfəroğlunu Türkiyə türkcəsinin dialektologiyasının ilk sistemli araşdırıcısı hesab edir.

Birinci fəslin 3-cü bölməsində dissertant türk dilçiliyində onomastika sahəsində Ə.Cəfəroğlunun xidmətlərini araşdırır. Bu sahədə Ə.Cəfəroğlunu pioner hesab edən müəllif alimin “Çuvaşlarda ay adları”, “Takuş və uyğurlarda han ünvanları”, “Türk onomastikasında at kultü”, “Türk onomastikasında köpək kultü”, “Dedem Korkut hikayələrinin antroponim yapısı” və s. əsərlərini araşdırır. Birinci fəslin son yarım fəslə Ə.Cəfəroğlunun etimologiya sahəsindəki xidmətlərinə həsr edilmişdir. Burada alimin türk dillərində işlənən alınmaların 6 mənbəyini göstərdiyi kimi, başqa dillərə keçmiş Çayka, Şayka, Çocuk və Çoşka sözlərin türk mənşəli olduğunu sübut edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə “Ə.Cəfəroğlunun türk dili tarixi ilə bağlı araşdırmaları”na həsr edilmişdir.

Bu fəsil həm məsələnin qoyuluşu, həm problemlərin şərhə, həm də tədqiqatın dərinliyinə görə başqalarından seçilir. Bu fəsil 6 bölmədən ibarətdir.

İkinci fəslin birinci bölməsində (3 səhifə) Ə.Cəfəroğlunun “Türk dilinin tarixi” dərslük-monoqrafiyasından, ikinci bölməsində Ə.Cəfəroğlunun Ural-Altay dilləri haqqında elmi-tarixi fikirlərlə bağlı

araşdırmaları məsələsini şərh edir. Bu hissədə müəllif Ə.Cəfəroğlunun 1939-cu ildə yazdığı “Ural-Altay dilləri ekolu və türkoloji” adlı əsərinə istinad etmişdir. Əsərdə Ə.Cəfəroğlunun Ural-Altay nəzəriyyəsini müdafiə etməsi qeyd olunur. Dissertant Ə.Cəfəroğlunun elmi mövqeyini bir sıra xarici türkoloqlarla müqayisə edir. Türk dillərinin mənşəyindən danışarkən dissertant N.Y.Marrın Yafəs nəzəriyyəsinə də toxunur və Yafəs nəzəriyyəsinə münasibətdə Ə.Cəfəroğlunun mövqeyini müdafiə edir.

Ə.Cəfəroğlu türk dillərinin inkişaf tarixindən bəhs edərkən bu inkişaf tarixinin dövrləşməsinə də toxunmuşdur. Dissertant bu problemə xüsusi bölmə ayırmışdır. Dissertant Ə.Cəfəroğlunun türk dili tarixini 7 dövrə böldüyünü göstərir.

Müəllif Ə.Cəfəroğlunun miladdan öncə VII əsrdə İtaliyada yaşamış etrusqların Anadoludan köç etdiklərini göstərməklə düzgün hərəkət etmişdir. Məlumdur ki, etrusk dilində irili-xırdalı on bir minə qədər yazı nümunəsi dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Onların mətnlərində olan toponimik adlar və ümumiyyətlə leksik layda olan ümumi oxşarlıq etrusqların türkmənşəli olduğunu sübut edən amillərdəndir. Bu problem indi də Avrosentristlərlə vətənpərvər türkoloqların elmi mübahisə obyektidir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin 4-cü bölməsində müəllif Ə.Cəfəroğlunun Göytürk dövrü haqqındakı mülahizələrini araşdırır. Göytürk dövrü, bu dövrə xas olan

Orxon-Yenisey abidələri, bu mövzuda Ə.Cəfəroğlunun fikirləri müəllif tərəfindən kifayət qədər və səriştəli şəkildə araşdırılmışdır.

İkinci fəslin son bölməsi Ə.Cəfəroğlunun orta türkçə dövrünə aid tədqiqatlarına həsr edilmişdir. Bu mövzu Ə.Cəfəroğlunun “Türk dili tarixi”nin ikinci cildində ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Dissertant bu bölmədə Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk”, qıpçaq qrupu dillərinin ilk yazılı abidəsi “Kodeks Kumavikus” kimi əsərləri haqqında Ə.Cəfəroğlunun mülahizələrini ümumiləşdirir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə Ə.Cəfəroğlunun “Azərbaycan dili ilə bağlı görüşləri” adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində 3 bölmədən ibarətdir. Ə.Cəfəroğlu 1932-ci ildə Türkiyədə “Azərbaycan yurd bilgisi” adlı bir dərgi nəşr etdirir. Cəmi iki il nəşr edilməsinə baxmayaraq, bu dərgi müəllifin mühacir həyatındakı ən böyük uğurlarından biri hesab edilə bilər. Burada Ə.Cəfəroğlu öz ana yurdu, onun dili, tarixi, ədəbiyyatı haqqında türk oxucularına dolğun məlumat verə bilmişdir.

Ə.Cəfəroğlu Türkiyədə əlifba islahatının keçirilməsinə, başqa sözlə Atatürkün dil inqilabına yaxından kömək etmişdir. Atatürkün təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə yaranan türk dil qurumu Osmanlı dövründə türk dilinə lüzumsuz şəkildə doldurulmuş, bütün türk dili leksikasının 75 faizini təşkil edən ərəb və fars mənşəli söz və tərkiblərin müasir türk dilindən çıxardılmasını tələb

edirdi. Ə.Cəfəroğlu türk dilini anlaşılmaz dərəcədə ağırlaşdıran ərəb və fars mənşəli söz və ifadələri türk dilindən çıxararkən yad Avropa dillərindən deyil, türk dillərindən biri olan Azərbaycan dilindən almağı təklif edirdi.

Dissertasiya işinin son fəslinin ikinci bölməsində müəllif öz məşhur yurddaşı, Şərqdə ilk dramaturq, filosof, böyük maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadənin dil və əlifba sahəsindəki fəaliyyətini araşdıran Ə.Cəfəroğlunun əsərlərini tədqiqata cəlb edib. Bu məsələ ilə Firudin bəy Köçərlidən sonra ən dərindən məşğul olan Ə.Cəfəroğlu böyük dramaturqun əsil qiymətini vermişdir. Dissertant bu bölmədə tutarlı faktlardan çıxış edərək öz mövqeyini inandırıcı şəkildə çatdırı bilər.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin son – üçüncü bölməsi Ə.Cəfəroğlunun Azərbaycan ədəbi dili, dialektologiyası, onomastikası və etimologiyası sahəsindəki əsərlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Dissertant tədqiqat boyu gəldiyi nəticələri 12 bənddə ümumiləşdirmişdir. Nəticənin heç bir bəndi etiraz doğurmur. Müəllif Ə.Cəfəroğlunun türk onomastikası və dialektologiyası sahəsindəki fəaliyyətini layiqincə qiymətləndirmişdir. Dissertantın bu sahədəki cəsarətli fikirləri razılıq doğurur.

Ümumiyyətlə, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş namizədlik dissertasiyaları qarşısında qoyulan tələblərə cavab verən bir əsər yazmışdır. Bununla belə,

əsər nöqsanlardan da xali deyil. Onlardan bir neçəsini müəllifin diqqətinə çatdırmağı lazım bilirik.

1. Dissertasiyanın giriş hissəsində müəllif yazır: “Dissertasiyanın metodoloji bünövrəsini tarixi-müqayisəli və təsviri metod təşkil edir (səh. 5). Müəllifin nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, metodologiya dar mənada metodlar haqqında elm, geniş mənada isə subyektin öz obyektinə yanaşma mövqeyidir. Buna görə də metod metodologiyanın əsası ola bilməz.
2. Dissertant Ə.Cəfəroğlunun Azərbaycan ədəbi dili, onun tarixi, dialektologiyası, onomastikası, etimologiyası sahəsindəki fəaliyyət və fikirlərinə cəmi 10 səhifə ayırır. Bununla da problem tam açılmamış qalır.
3. İkinci fəslin birinci bölməsində “Ə.Cəfəroğlunun “Türk dili tarixi dərslik-monoqrafiyasında müraciət etdiyi problemlər”i, ikinci bölməsində isə “Cəfəroğlunun türk dilinin mənşəyi və Ural-Altay dilləri haqqında elmi tarixi fikirlərlə bağlı araşdırmaları”nı tədqiq edir. Bu bölmələrin yeri dəyişilməli, ilk növbədə türk dilinin mənşəyi haqqında alimin mülahizələrini vermək lazım idi. Çünki mənşəyini müəyyənləşdirmədiyiniz bir şeyin tarixindən necə bəhs etmək olar?

4. Bəzən cümlələrdə buraxılan üslub səhvləri elmi anlayış səviyyəsinə qalxır. Məsələn,
- a. Dissertasiyanın 24-cü səhifəsində oxuyuruq: “Marti Rəsənenin Şimal-Şərqi Anadolu dialektlərindən topladığı bayatı nümunələri və orta Anadolunun Sivas, Vazqat, Ankara Kayesir, Kirşəhir...vilayətlərindən topladığı dialekt və şivə materialları birinci dövr ilə ikinci dövr arasında bir dövr təşkil edir”. Belə çıxır ki, birinci ilə ikinci dövr arasında bir yarım müstəqil dövr ola bilər. Bu isə elmi və məntiqi cəhətdən düzgün deyil.
  - b. əsərin mündəricatında və 33-cü səhifəsində belə bir başlıq verilmişdir: “Ə.Cəfəroğlunun türk onomastikası elmi ilə bağlı görüşləri”. Onomastika elm deyil, dilçilik elminin bir sahəsidir.
  - c. Almaniyaadakı təhsilini başa vurub fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini alaraq Türkiyəyə qayıdan Ə.Cəfəroğlu İstanbul Universitetində dosent olaraq işə başlayır (səh. 146). Bu cümlədə Almaniyaadakı sözü təyin yerində işlənmişdir. Halbuki bu söz yer zərfliyi məqamındadır.

- d. Dissertasiyanın 146-cı, avtoreferatın 18-ci səhifəsində M.F.Axundovun “Lənkəran xanının vəziri” (Vəziri-xani Lənkəran) əsərinin adı “Lənkəran Xanın vəziri” adlandırılır. Belə çıxır ki, xan Lənkəran şəhəridir.

Dissertasiyada bir neçə orfoqrafiya xətalарına da rast gəlmək olur. Bu göstərilən nöqsanlar dilçiliyimiz üçün çox əhəmiyyətli və aktual bir məsələyə həsr edilmiş dissertasiya işinin elmi və ictimai dəyərini aşağı salmır.

Müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Avtoreferat, dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı 6 məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif araşdırması ilə bağlı olan 6 məqaləsi çap olunmuşdur. Müəllif araşdırması ilə bağlı olan 280 elmi mənbədən istifadə etmişdir. Bu mənbələr türk, Azərbaycan, rus, ingilis, alman, fransız dillərindədir.

Yekun olaraq, göstərmək istərdik ki, dissertasiyanın həcmi və onun elmi aparaturası, habelə tədqiqatın ekstensivliyi və intensivliyi əsasən elmimiz üçün çox faydalı olacağından xəbər verir.

Bu əsərə görə Mehriban Adıgözəl qızı Quliyevaya filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi verilə bilər.

Rəsmi opponent:

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Billurə Aslan qızı Aslanovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan Televiziyasının inkişaf mərhələləri” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Televiziya XX əsrin ikinci rübündə meydana gəlsə də, tezliklə dünyanı fəth etdi. Azərbaycanda televiziya qonşu ölkələrin hamısından daha tez fəaliyyətə başladı. 1956-cı ildə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan televiziyası milli-mədəni dəyərlərin qorunması, milli-vətənpərvərlik tərbiyəsi, dövlətçiliyin, dövlət siyasətinin təbliği və s. kimi tələyüklü problemlərə xidmət etmişdir. İnsanların həyatına televiziya gedən ekstensiv və intensiv şəkildə daxil olan ikinci bir vasitə yoxdur. Buna görə də öz varlığının bütün dövrlərində televiziyanın fəaliyyəti göz qabağında olduğu kimi, diqqət mərkəzində də olmuşdur. Bu sahədə çoxlu monoqrafiyalar, elmi araşdırmalar, habelə publisistik məqalələr meydana gəlmişdir. Billurə Aslan qızı Aslanovanın rəy verdiyimiz “Azərbaycan televiziyasının inkişaf mərhələləri” adlı dissertasiya işi də belə bir real zəmin üzərində meydana gəlmişdir.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş mənbələrin elmi-nəzəri ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Araşdırmanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti, işin aprobeiasından ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Azərbaycanda televiziyanın təşəkkülü” adlanır. Bu fəsil üç yarımfəslə bölünür. Birinci yarımfəsil “Azərbaycan televiziyaşının inkişaf mərhələləri tədqiqatlarda” adlanır. Burada müəllif özündən qabaqkı araşdırıcıların Azərbaycan televiziyaşının inkişaf tarixini iki parametrlə müəyyənleşdirdiklerini söyləyir.

1. Tarixi-ideoloji mövqedən çıxış edənlər Azərbaycan televiziyaşının 2 dövrünü qeyd edirlər: a) sovet dövrü; b) müstəqillik dövrü

Müəllif işə aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq birinci dövrü 2 mərhələyə ayırır:

1. Təşəkkül dövrü (1956-1960)
2. Təkamül dövrü (1960-1990)

Bundan sonra müstəqillik dövrü gəlir ki, bunu müəllif üçüncü dövr kimi qiymətləndirir.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslı “Ekran jurnalistikasının formalaşması və televiziyanın ilk

addımları” adlanır. Burada müəllif televiziyanın ilk günlərdəki fəaliyyətini və bəzi çətinliklərini qeyd edir. Bu dövrdə ilk diktorların, aktyorların yetişdiyini, bütövlükdə jurnalistikanın püxtələşdiyini və yaradıcı kollektivlərin formalaşdığını qeyd edir.

Birinci fəslin son-üçüncü bölməsində müəllif “Televiziya 60-cı illərdə özünüdərk və perspektivlərə baxış” problemini araşdırır. O qeyd edir ki, 1960-70-ci illər Azərbaycanda bütün sənət sahələrində bir inkişaf özünü göstərdi ki, bunu renessans kimi qiymətləndirmək olar.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “Azərbaycan televiziyasının inkişaf xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsil də 3 yarımfəslə ayrılır. Ardıcıl olaraq “70-ci illər televiziyasında yaradıcılıq izləri” və “yenidənqurma ekranda intensiv axtarışlar dövrü kimi” başlıqları altında işlənən birinci və ikinci yarımfəsilərdə təkamül dövrünü yaşayan Azərbaycan televiziyasının inkişaf xüsusiyyətləri və özəllikləri ən xırda detallarına qədər (ayrı-ayrı aktyor və müğənnilərin adları qeyd edilməklə) təhlil edilir. Burada E.Quliyevin xidmətləri qeyd edilir.

İkinci fəslin “Televiziya struktur və təşkilatı islahatları” adlanan yarımfəslində isə Azərbaycan televiziyasının tarixində ən önəmli məqamlardan biri olan demokratikləşməsi və bu istiqamətdə işlər araşdırılır. Bu dövrdə Azərbaycan radio verilişləri və televiziya komitəsi şirkətə çevrilir.

“Müstəqillik dövrünün teleməkani” adlanan üçüncü fəsil iki hissədən ibarətdir. Birinci yarımfəsildə müəllif “Azərbaycan televiziyasının müasir inkişaf meyilləri” problemini araşdırır. Bu dövrdə artıq televiziya müstəqil Azərbaycan ideologiyasına xidmət edirdi. Bu dövr inkişaf və təlatümlər, sabitləşmə dövrü kimi xarakterizə edilir.

Dissertasiya işinin sonuncu fəslinin ikinci bölməsi “müstəqillik illərinin teleməkani” adlanır. Bu fəslin ikinci yarımfəslində müəllif “Teleməkanda özəl kanalların yeri və rolu” məsələsinə toxunur. Burada “ANS”, “AzTV”, “Lider”, “Space” kanallarının fəaliyyətindən, onların özəlliklərindən və “Azərbaycan televiziyasının şinelindən” çıxdıqlarını söyləyir.

Əsərin sonunda dissertant 21 maddədən ibarət nəticələrini vermişdir. Mövzu ilə bağlı müəllifin bir məqaləsi çap olunmaqla, bir beynəlxalq konfransa, bir respublika səviyyəli konfransda məruzə etmiş, 3 məqaləsi respublika elmi məcmuələrində çap olunmuşdur.

Bununla belə, əsər haqqında bəzi ciddi iradlarımız da vardır ki, onları müəllifin nəzərinə çatdırmaq istərdik.

1. Nəticə hissəsində bəzən məlum hadisələri öz nəticəsi kimi verir. Məsələn, dövlət radio verilişləri və televiziya komitəsinin statusu dəyişdirilərək şirkətə çevrilib (səh. 147).

2. Müəllif bəzən özünə zidd çıxır, əvvəllər qeyd edir ki, Mədəniyyət Nazirliyinin əmri ilə bütün filmlər ekranda göstərildikdən 2 ay sonra televiziya da göstərilə bilərdi. 144-cü səhifədə – nəticə hissəsində deyir: “Azərbaycan filmlərini tamaşaçıya çatdırıb və sevdirib”. Demək ki, bu qədər kino və teatrlar işlənməyib.
3. -sa² şəkilçisini yerində işlətmədiyi üçün dilimizdə heç vaxt işlənməmiş ifadələr ortaya çıxmışdır. (1929-cu ildən etibarənsə - nə deməkdir?).
4. Bəzi hallarda sitat verdiyi, əsaslandığı müəllifin adını və kitabın ilini göstərir, səhifəsini göstərmir. Məsələn, A.Məmmədli (2006); E.Quliyev (1998); Əlibəyli (2006). Qeyd edək ki, dissertasiyada Ənvər sözünün baş hərfi E kimi verilib (səh.6).
5. Məlumdur ki, N.Xudiyev 1996-2006-cı illərdə Azərbaycan televiziya və radiosunun şirkətinin sədri olmuşdur. Bu illər ərzində onun 57 elmi, bədii-ictimai filmi nümayiş etdirilmişdir. Təkcə Lütfizadə haqqındakı 4 sənədli filmi bütün artistlərin evindən çəkilən verilişlərə dəyər. N.Xudiyev bu dövrdə iki cildlik “Zamanın axarı ilə”, “Radio, televiziya və ədəbi dil”, “Sabaha

inamla” və s. kitablarında görülən və görülməli işləri qeyd etmişdir. Fikrimizi prof. M.Məmmədovun “Radio, televiziya və ədəbi dil” kitabına yazdığı ön söz daha da qüvvətləndirər (səh 3-10)

Dissertasiyanın 113-cü səhifəsində oxuyuruq:

“5-09-96-cı ildə prezident H.Əliyevin sərəncamı ilə N.Xudiyev şirkətə sədr təyin olundu. Bu təyinatla televiziya tam on il davam edəcək və bir çox mütəxəssisin fikrincə ekranı iflic vəziyyətinə salacaq Nizami Xudiyev dövrü başlanmış oldu... sonradan verilən vədlərin heç biri özünü doğrultmadığını göstərdi.....verilişlərin nəyə xidmət etdiyi belə anlaşılmırdı (səh.113).

Hətta dissertasiyanın nəticə hissəsində də N.Xudiyevin vəzifədən azad olduğu vaxtdan televiziyanın simasının yaxşılığa doğru dəyişdiyi qeyd edilir (səh.148).

6. Son 11 ildə televiziyanın işi təhlil olunmur.

7. Eləcə də əmr və sərəncamların mənbələri göstərilmir.

Fikrimizcə, bu göstərilən nöqsanlar aradan qaldırılmalıdır. Əsərin ümumi məzmunu isə

qənaətbəxşdir. Hörmətli həmkarların fikirləri ilə razılaşıaraq əsərə müsbət rəy verə bilərik.

Rəyçilər:

1. f.e.d., prof. A.M.Babayev
2. prof. F.R.Səfiyeva
3. prof. İ.Z.Qasimov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı İlahə Məhəmməd qızı Qurbanovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan dilinin dialekt və şivə leksikasının etnolinqvistik təhlili” mövzusunda təqdim edilmiş dissertasiya işinə

RƏY

Dissertasiya işində etnolinqvistika elmi təmayül kimi dil və kultural əlaqə şəkilində tarixi-müqayisəli aspektdən, ekstralinqvistik və intralinqvistik faktorları, habelə dil və cəmiyyətin inkişaf qanunlarını nəzərə alaraq tədqiq edilir.

Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, 2 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi səciyyəsi hissəsində tədqiqatın aktuallığı və elmi yeniliyi şərh olunur, əsaslandırılır, metod və mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir. Eləcə də, dünya dilçiliyində etnolinqvistikanın bir elm kimi təşəkkül tapması, Azərbaycan, ümumtürk və dünya dilçiliyində bu sahədə olan tədqiqatlar təhlil olunur.

Dissertasiyanın “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik araşdırma məsələləri” adlanan I fəslində Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış, habelə Ön Asiyadan Altaya qədər yayılmış türk tayfalarının tarixi əlaqələri tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dili

dialektlərinin təsnifinə yeni bir baxış açıqlanmışdır. Bu fəsildə etnolinqvistik tədqiqatlarda mühüm rol oynayan fonetik xüsusiyyətlərindən ayrıca bəhs olunmuşdur.

“Azərbaycan dili dialekt və şivələrində leksik faktların etnolinqvistik təhlili” adlanan II fəsildə həm dildaxili, həm də dilxarici faktorlar nəzərə alınaraq, etimoloji, etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmuşdur. Etnolinqvistik hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri araşdırılmış, həmçinin statistik hesablamalar aparılmışdır.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın dili səlis, oxunaqlıdır. Dissertasiya elmi faktlarla zəngindir. Tədqiqat işində iddiaçının gəldiyi qənaətlər, mükəmməl təhlillər diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu ilə əlaqədar olaraq nəzəri ədəbiyyatda görkəmli dilçilərin məlum olan mülahizələrindən ətraflı bəhs olunur, müəllif onlara öz münasibətini bildirir. Mövzunun tədqiqində əsas sayılan dialekt materialları əsasında nümunələr gətirilir, onların etnolinqvistik təhlili verilir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar müəllifin çap olunmuş elmi məqalələri və monoqrafiyası, həmçinin

avtoreferat dissertasiyanın məzmununu tamamilə əhatə edir.

Dissertasiya işi bir çox məziyyətlərə malik olsa da, bu dəyərli və elmi cəhətdən yüksək səviyyədə yazılmış əsərdə bəzi nöqsanlara da rast gəlmək mümkündür. Aşağıdakı nöqsanları müəllifin diqqətinə çatdırmağı lazım bilirik:

Lakin bu deyilən iradlar çox aktual bir mövzuya həsr edilmiş, böyük zəhmət və axtarışlar bahasına başa gəlmiş əsərin elmi dəyərini azaltmır. Xüsusi aktuallığı, nəzəri səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edən bu dissertasiya işi bu qəbildən olan əsərlər qarşısında qoyulan tələblərə cavab verir və onu müdafiəyə buraxmaq olar.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Dilbər Fariz qızı Şükürovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Elmi mətnlərin yaranma modelləri (ingilis dili materialları əsasında)” 5708.01 – German dilləri mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı respublikamızda dilçilik elminin qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Sərəncamda deyilir: *“Elmi tədqiqatlar üçün bəzi hallarda müasir dünya dilçiliyinin nəzəri səviyyəsindən xeyli geri qalan, heç bir ciddi praktik əhəmiyyət daşımayan bəsit mövzular seçilir”*. Bu sərəncam Azərbaycan dilçiliyi üçün göydəndüşmə deyildi. Sərəncamda qeyd edildiyi kimi, “Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi haqqında” 2 yanvar 2003-cü il tarixli

fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır. Bu fərman və sərəncamların mahiyyətini göz önünə gətirdikdə rəy verdiyimiz dissertasiya işinin mövzusunun tamamilə aktual olduğu aydınlaşır. Yəni Azərbaycan tədqiqatçısının xarici dili dünya dilçiliyi səviyyəsində xarici dil materialları əsasında araşdırması milli filologiyamızın dünya dilçiliyi səviyyəsində dayandığını sübut edir.

Dissertasiya işi ənənəvi dilçiliyin əsas istiqaməti olan dil strukturunu, onun ayrı-ayrı elementlərini deyil, ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, meydana gəlib inkişaf edən mətn dilçiliyinin ən önəmli sahələrindən biri olan “Elmi mətnlərin yaranma modelləri”nə həsr edilmişdir.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Araşdırmanın giriş hissəsini müəllif işin ümumi səciyyəsi adlandırmışdır. Burada mövzunun aktuallığı sübut edilir, tədqiqatın obyektı, predmeti və metodları haqqında məlumat verilir. Sonra əsərin elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir. Müdafiəyə 6 müddəanın çıxarıldığı bildirilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “*Mətn dilçiliyinin nəzəri-metodoloji problemləri*” adlanır. Birinci fəslı müəllif üç yarımfəsilədə tədqiq edir.

Birinci fəslin birinci yarımfəslində dissertant “*Mətn dilçiliyinin nəzəri-metodoloji problemləri və tətbiqi dilçilik*” məsələsinə ümumi bir baxış kimi ekskurs edir. Doğrudur, bu problemi dissertant ilk dəfə özü dilçiliyə gətirməmişdir, amma toxunduğu problemi xarici və Azərbaycan alimlərinin fikir və konsepsiyaları əsasında və müqayisə yolu ilə aydınlaşdırır. Müəllif xarici alimlərdən İ.A.Sekerina, M.Bader, F.Ferreira, P.Gorell, L.İ.Zilberman, O.İ.Moskalskaya, T.M.Nikolayeva, E.İ.Şendels və b., Azərbaycan alimlərindən K.Abdullayev, M.Mahmudov, Q.Kazımov, A.Məmmədov, Ə.Ə.Abdullayev və başqalarının fikirlərini saf-çürük edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, mətn dilçiliyi müstəqil bir sahə kimi artıq inkişaf edərək özünü təsdiq etmişdir. Amma müəllif bu sahədə özünün həllini gözləyən 7 problem olduğunu göstərir və problemlərin şərhinə çalışır.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslində müəllif “*Elmi mətnin məntiqi-qrammatik strukturu problemi*”ni araşdırır. Burada dissertant mətnin məntiqi-qrammatik strukturunu 3 istiqamətdə tədqiq edir: nominativ, kommunikativ, relyasion. Müəllif bəhs etdiyi elmi mətnin nominativ planına danışanın təsdiq etdiyi hadisələrin əks etdirdiyi elementləri ifadə edən sintaktik strukturların propoziyasını daxil edir. Burada müəllif elmi mətnə

nominativ səviyyə kimi yanaşmaqda haqlıdır. Çünki bir semantik vahid olaraq mətn sintaktik bütöv təşkil edir. Mətnin kommunikativ planı dedikdə, dissertant göstərir ki, mətnlərin avtomatik generasiyası prosesində ötürülən mətnin ifadələri adresat tərəfindən düzgün dərk edilməlidir. Relyasiyon planda isə mətnin ifadə etdiyi fikrin reallaşmasına yardımçı olan linqvistik elementlərin funksional fəaliyyəti daxil edilir. Habelə mətni təşkil edən cümlələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələr buraya daxildir.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslində dissertant “Elmi mətnlərdə standart sintaktik strukturlar və onların növləri”ni araşdırır. Müəllif standart sintaktik strukturları onların lokalizatorunun mövcudluğu ilə əlaqədar təsnif edir. Yəni lokalizatorlu struktur və lokalizatorsuz struktur. Çünki burada lokalizator konkret referensiyaya malik olur. Lokalizatorsuz strukturlarda isə məntiqi semantik qeyri-müəyyənlik mövcud olur. Məsələn, hər hansı bir mətnin zaman, məkan cəhətdən qeyri-müəyyənliyi (Keçmişdə bir dəmirçi yaşayırdı).

Müəllif göstərir ki, müasir dövrdə aktual üzvlənmənin şərhində iki mövqe vardır: informasional (məlumat) və məntiqi. Bu yanaşmaların tərəfdarları haqqında məlumat verdikdən sonra dissertant mülahizənin kontekstdə əvvəlcədən müəyyən bilik – məlumat verən hissəsinə tema, dinləyiciyə, adresata məlum olmayan və temanın şərhindən sonra reallaşan hissəsinə rema, – deyə fikrini təsdiq edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “*Elmi mətnlərin kompozisiya-nitq strukturu*” adlanır. Burada mətni təşkil edən struktur elementlər arasındakı məntiqli münasibətlər, habelə konkret dilin tipologiyasından asılı olan cəhətlər, nəhayət elmi mülahizənin psixoloji effekti əsas götürülür.

Məntiqli istiqamət dedikdə, dissertant A.A.Veyzenin kompozisiya – nitq konsepsiyasına əsaslanır. Bunu da müəllif iki növə ayırır: ekspozitiv və temporal (nəql etmə). Bu elmi mətndən çox bədii mətnə aiddir. Ekspozitiv formalarda III şəxsin təki ətrafında fikir formalaşdığı halda, temporal formada I şəxs məlumat verir.

Qrammatik yanaşma nümayəndələri isə mülahizələr əsasında mühakimələrə deyil, cümlənin qrammatik əlamətlərinə aid edirlər. Bəzi alimlər belə hesab edir ki, mətnin – nitqin növünü müəyyənləşdirən əsas meyar suallardır. Yəni təsvir və məlumat, sübut və izahat burada əsas rol oynayır.

Elmi mətnin relyasion strukturunun şərhində dissertant məhz O.İ.Moskalskayanın mövqeyindən çıxış edir. Moskalskaya relyasion struktur və ya relyativ münasibət dedikdə, bütövlükdə cümlələr, onları bağlayan qrammatik vasitələr və bağlayıcı sözlər arasındakı münasibətləri nəzərdə tutur.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslı “*Kompozisiyon modelləşmə elmi mətnin kompozisiya – nitq strukturunun*

təhlil metodu kimi” adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hissə dissertasiya işinin ən yaxşı işlənmiş bölməsi hesab edilə bilər. Müəllif bu yarım-fəsildə aşağıdakı problemlərə toxunur:

1. Mətnin şərhı.
2. Mətnin reduksiyası.
3. Mətnin normallaşdırılması.
4. Mətnin qanunlaşdırılması.

Müəllif *mətnin şərhinə* aşağıdakı məsələləri aid edir.

- a. Eksplissiyanı nəzərdə tutan modal planın şərhı və mülahizə metodlarının etalon formasında təqdim edilməsi
  - b. Kommunikativ plan şərhı-terminlərin tətbiq edilən obyektin adı ilə əvəz olunması
  - c. Tərkibində bir neçə reduksiya olan cümlələr əsasında mülahizələrin açılması.
2. Mətnin reduksiyası bazis və fakültativ (qeyri-əsas) mülahizələri aşkar etməyi və qeyri-əsasları kənarlaşdırması nəzərdə tutur.

3. Mətnin normallaşması bazis mülahizələrin qeyri-əsas elementlərdən təmizlənməsi, beləliklə standart sintaktik strukturun yaradılmasıdır.
4. Mətnin qanunlaşdırılması hər hansı bir nitq növünə (konkret olaraq elmi üsluba – elmi mətnə) uyğun məntiqi münasibətlər qurmağı tələb edir.

Dissertasiya işinin *üçüncü fəsl*i “*Elmi mətnlərin formalaşma və modelləşmə strukturu və təsnifi*” adlanır. Bu fəslə də müəllif iki yarım fəslə bölmüşdür.

“*Elmi mətn növü kimi mühakimənin strukturu və təsnifi*” adlanan birinci yarım fəsilə də müəllif mühakimənin nominativ elementləri olan tezis, antitezis, izahat və sübut məsələlərini şərh edir. Müəllif, haqlı olaraq, göstərir ki, əgər bir mətnə nominativ plan elementlərinin məntiqi və real ardıcılıqları uyğun gəlməzsə, onda mühakimənin bütövlükdə tipi dəyişə bilər. Bu fikrini dissertant dil faktları – mətnlər əsasında sübut edir. Yarım fəslin sonunda müəllif elə bir nəticəyə gəlir ki, “Məlumat nitqin aparıcı növü kimi müəyyən hərəkətlərin icrasının ardıcılığını göstərən elmi-metodiki səciyyəli məqalələr ola bilər. Amma məlumat aparıcı nitq növü kimi, hər hansı bir məşhur şəxsin fəaliyyətinin təsvirinə həsr edilmiş işlərdə də işləyə bilər”. Müəllif demək istəyir ki, hər hansı bir hadisə haqqında verilən ardıcıl temporal

məlumat bütöv bir mətn təşkil etdikdə hər abzasın əvvəlində təbiət və cəmiyyət hadisələrini təsvir etməklə verilə bilər.

Dissertasiya işinin üçüncü – son fəslinin *ikinci yarımfaslı* “*Elmi mətnlərin kompozision modelləşdirilməsi və referatlaşdırılması*” adlanır. Burada müəllif sanki dissertasiya işinin yekununu verir. O göstərir ki, kompozisiya modelləşdirmə metodu elmi-məlumat fəaliyyətinin metodu, kompozisiya modeli isə ikinci dərəcəli məlumat məsələlərinin bir növü kimi qəbul edilə bilər. Buna misal olaraq, müəllif “Problemin həllinin məlum variantı + məlum variantın həllinə verilən qiymət + məsələnin qoyuluşu + tədqiqatın məqsədi + əldə olunan nəticələr + irəli sürülən tezislər modelini irəli sürür. Fikrimizcə, belə yanaşma doğrudur.

Ümumiyyətlə, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola bilmişdir. Bununla belə, əsər nöqsansız deyildir. Onlardan bir neçəsini göstərmək istədik.

1. Doğrudur, əsər dünya dilçiliyi – xarici dilçilik aspektində yazılmışdır. Amma burada da termin oyunu yolverilməzdir. Bəzən bir cümlədə bütün məna yükünü öz üzərinə götürmüş fikirlər xarici söz-terminlərlə ifadə edilir. Həmin termin-sözlər mənanın reallaşmasına mane olur. Yaxşı olardı ki, müəllif bu terminlərin ifadə etdikləri mənanı. Məsələn, koherent – əlaqə birliyi, retrospeksiya-geriyə qayıtma və s. kimi verməklə mənanın

anlaşılmasına kömək etmiş olaydı. Bu həm də əsərin monoqrafiya kimi çap edildiyi zaman oxunaqlı və anlaşılıqlı olmasını təmin edərdi.

2. Bəzi hallarda terminlər representativ funksiyasını itirir. Məsələn, 36-37-ci səhifələrdə leksikalaşmış yox, leksikləşmiş terminləri mənaya daha yaxın olardı (Leksikalaşmış feillərin varlıq mənası o halda aktuallaşır ki, feilin ifadə etdiyi əlamət əşya üçün adi olsun). Fikrimizcə, burada leksikalaşmış yox (leksika elmi sahədir), *leksikləşmiş* işlətmək daha doğru olardı.
3. Dissertasiyanın 44-cü səhifəsində başlıq “Obyektin müəyyən bir yerdə mövcud olması mülahizə edilən və **There is X in Y** modeli üzrə əmələ gələn varlıq strukturu” cümlə kimi verilmiş və mətnə qarışmışdır.
4. Bəzi cümlələr anlaşılmazdır. Məsələn,
  - a. Əldə olunmuş nəticələrin səlisliyinə komponent təhlili, oppozitiv təhlil, transformasional təhlil, söyləmin aktual üzvlənməsi metodu tərəfindən yoxlanıb (səh.6)
  - b. Subyektin *sinlə* daxil edilməsi (səh.36)

- c. Danışiq dilində bizim əlaqələrimiz mümkün olsa da, bu relasion semantika ifadə edir (səh.38)
  - d. Hərəkət kateqoriyasının dərinlik strukturunun elementləri tərkib olunan feilin üçüncü şəxs indiki zaman təsdiq cümlələrində feilin xəbər forması ilə uyğun gəlir (səh.58)
  - e. Geniş mənada elmi mətn dedikdə, bir məqalə və monoqrafiyaların (ilkin sənədlərin) mətni nəzərdə tutulur (səh.120)
5. Bəzi hallarda orfoqrafik xətalara rast gəlirik. Məsələn integrativ (səh.3)

Bu deyilən nöqsanlar dilçiliyimizin çox aktual və müasir problemlərindən birinə – mətn dilçiliyinin mühüm sahəsi olan elmi mətnlərin modelləşdirilməsi probleminə həsr edilmiş dissertasiya işinin ümumi elmi-nəzəri əhəmiyyətini kiçiltmir. Dissertant demək olar ki, bütün mülahizələrini modelləşdirmişdir. Ən qiymətləndirilməli cəhət odur ki, müəllif ingilis, rus, alman dillərini yaxşı bildiyi üçün həmin dillərdəki elmi mənbələri araşdırıb bilməmiş və onların təsiri altına düşmədən fikirlərini ümumiləşdirib konkret nəticəyə gələ bilmək bacarığı nümayiş etdirmişdir.

Müəllifin dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı (biri xaricdə olmaqla) 5 məqaləsi çap olunmuşdur. Bir beynəlxalq, iki respublika səviyyəli konfransda 3 məruzə etmiş, tezləri çap olunmuşdur.

Müəllif tədqiqatdan çıxardığı nəticələri 14 bənddə ümumiləşdirmişdir ki, onların heç biri etiraz doğurmur.

Araşdırma zamanı dissertant 284 elmi mənbəyə istinad etmişdir. Bunlardan 11-i Azərbaycan dilində, 216-sı rus dilində, 57-si xarici dillərdədir.

Avtoreferat və çap olunmuş elmi məqalələr dissertasiyanın ümumi məzmununu əhatə edir.

Bütövlükdə götürdükdə, dissertasiya işi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün qarşıya qoyulan tələblərə cavab verir. Onun müəllifi Dilbər Fariz qızı Şükürova “Elmi mətnlərin yaranma modelləri (ingilis dili materialları əsasında)” (5708.01-German dilləri) adlı əsərə görə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almağa layiqdir.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Lamiyə Vaqif qızının filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesinin tarixi (XX əsr)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

XX əsrin son rübündə başlanan güclü proses dünya xalqları, xüsusilə türk xalqları üçün milli təhlükə mənbəyi olan Sovet imperiya rejiminin çökməsi, xalqların azad olması ilə nəticələndi. Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə repressiya illərində türkə müsbət münasibət pantürkizm adlanan bir damğa ilə damğalanır və həmin şəxsin – daha çox alimlərin, ziyalıların güllələnməsinə səbəb olurdu. İmperiyanın dağılması türk xalqlarının 70 il qəlbində həbs edib saxladığı türk birliyi ideyasının gerçəkləşməsinə böyük zəmin yaratdı. Bu siyasi azadlıq alimlərin elmi-metodoloji istiqamət fəaliyyətinə də müsbət təsir etdi. İndi araşdırıcılar heç bir siyasi basqı hiss etmədən türk birliyi ideyasından danışa bilirlər. Məlumdur ki, dünyada bir çox qohum xalqlar vardır. Onların qohumluğunu müəyyən edən ərazi və mədəniyyət birliyi deyil, dil ümumiliyidir. Belə bir dil ümumiliyi Çinin Sınısızyan əyalətindən – Uyğurlardan başlamış bütün Uzaq və Orta Şərqdən (Orta Asiya) keçərək Xəzərdən Qara dənizə, Şimalda bütün Volqaboyunda yayılmış türk xalqlarını birləşdirən ulu türk dilidir. Doğrudur, müxtəlif tarixi hadisələrin təsiri ilə bu gün Krım tatarları uyğurları, Azərbaycan türkləri yəqutları çətin başa düşür. Amma

dilimizin kökü birdir. Xalqları birləşdirən iki amil iqtisadi-siyasi maraq və dildir. Dil birliyi xalqların yaxınlaşmasının ən yüksək nöqtəsidir. SSRİ dövründə xalqların ana dilini dövlət idarələrindən sıxışdırmaqla imperiya məhz bu məqsədi izləyirdi.

Türk dillərinin ümumiliyi məsələsi artıq 20 ildən artıqdır ki, gündəmə gəlmişdir. Doğrudan da, başqa dildən söz almaqdansa kökü eyni olan öz qohum dilindən almaq daha yaxşıdır. Çünki alınan söz bütün təbəqələrdə işlədilir. Deməli, qohum dillərin bir-birini zənginləşdirməsi məsələsi həm elmi, həm sosial-siyasi, həm də milli-mənəvi problemdir.

Bu mənada Lamiyə Vaqif qızının “Türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesinin tarixi (XX əsr)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi aktuallığı ilə seçilir. Demək istəyirik ki, dissertasiya işinin mövzusu aktualdır.

Dissertasiya işi Giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində tədqiqatçı Azərbaycan Respublikasının AAK-ın tələblərinə görə mövzunun aktuallığından, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən bəhs edir. Dissertasiya işinin araşdırılması prosesində metod və mənbələr, tədqiqatın obyektı, elmi yeniliyi, predmeti haqqında, habelə müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, əsərin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti barədə məlumat verilir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “*Türk və Azərbaycan dillərində özləşmənin başlanması (1926-cı il I Türkoloji Qurultaya qədər və qurultay dövrü)*” adlanır. Bu fəslı müəllif 4 yarımfəsilə təqdim edir.

Birinci fəslin birinci yarımfəslı “*Türk dilində özləşmənin ilk mərhələləri*” adlanır. Bu ilk mərhələ Türkiyə üçün Karamanoğlu Mehmet bəyin 15 may 1277-ci ildə imzaladığı fərmanla başlayır. Amma XIII-XIX əsrlərdə türk dilini özləşdirmək (saflaşdırmaq) mümkün deyildi. Ona görə də Sultan Əbdülməcid 13 noyabr 1339-cu ildə “Xətti Humayun” adı ilə tənziimat haqqında fərman verdi. Bu fərman türk dilində sadələşmə və milli özünüdərk ideyası gücləndi. Bundan sonra, bir çox alim və şairlər sadə türk dilində yazmağa başladılar. Bununla belə, hələ də mühafizəkarlar və yarımcıq din xadimləri yüksək məqamlarda ərəb və fars dilinin təsiri ilə çox anlaşılmaz bir dildə – Osmanlı Saray dilində danışırdı. Türkiyə respublika elan edildikdən sonra böyük öndər Atatürkün gündəlik qayğısı ilə türk dili milliləşdi. Müəllif tarixi faktlara əsaslanaraq o dövrün münaqişə və mübahisələrinə toxunur. Bu yarımfəsilə XX əsrin əvvəllərində yaradılmış və öz ətrafına çoxlu məşhur alim və yazıçılar toplamış olan “Türk dərənəyi” adlanan təşkilatın fəaliyyətindən də bəhs edir. XX əsrin əvvəllərində sayıb yaratmış böyük sənətkarlar və ictimai xadimlər Osmanlı dilinin saray dilinin anlaşılıqlı İstanbul ləhcəsi ilə əvəz edilməsi ideyasını təbliğ edirdi. O vaxtlar Ziya Göyalp yazırdı:

*Əruz – sizin olsun, heca bizimdir,
Xalqın söylədiyi türkcə bizimdir,
Leyl sizin, səbh sizin, gecə bizimdir,
Deyildir bir məna üç ada möhtac.*

Birinci fəslin ikinci yarımfəslı “Azərbaycan dilində özləşmənin başlanması” adlanır. Müəllif göstərir ki, Azərbaycanda özləşmə təbii yolla getmişdir. Bu sadələşmə özləşmə prosesini XIII-XIV əsrə Nəsimi yaradıcılığı ilə başlanır. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin sadələşməsi işində ilk məqsədyönlü fəaliyyət M.F.Axundova aiddir. Burada müəlliflə razılaşımaq olar. Çünki Mirzə Fətəli termin və alınma sözlərdən başlamış yeni əlifbaya qədər, nitqdə sözlərin seçilməsindən başlamış orfoqrafiya qaydalarına qədər bütün problemlərlə məşğul olmuşdu.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslı “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf meyilləri” adlanır. Müəllif göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycanda məktəblər açılmış və müxtəlif yönümlü mətbu orqanlar meydana gəlmişdi. Bu vaxt Azərbaycan dili uğrunda, Azərbaycan ədəbi dili məsələsində bir-birinə əks qütblərdə dayanan ziyalılar var idi. Demək lazımdır ki, bu hissəni müəllif çox loyall şəkildə işləmişdir. Bu dövrdə ziyalılar aldığı təhsildən asılı olaraq, ərəb-fars, rus və osmanlı- yönümlü fəaliyyət göstərirdi. Dil uğrunda, onun varlığı uğrunda, saflığı uğrunda gedən mübarizə ümumi şəkildə verilmişdir. AXC (1918 –1920) dövründə

dilimizin saflığı və hər yerdə işlənməsi artıq qanuniləşdi və dövlət dili oldu.

Birinci fəslin dördüncü yarımfəsli “*Birinci Türkoloji Qurultayda dilin özləşməsi məsələsi*” adlanır. Qurultay həqiqətən türk xalqları tarixində ilk və ən böyük mədəni hadisə oldu. Bu qurultayda, ədəbi dil, yeni əlifba, türk xalqlarının qohumluğu, terminologiya və s. məsələlər ətrafında geniş məruzə və müzakirələr olmuşdur. Amma təəssüf ki, dissertant qurultay haqqında məlumatı əsil mənbələrdən deyil, müxtəlif tezis və çıxışlardan əxz etmişdir. Ona görə də burada bir səthilik hiss olunur. Amma stenoqrafik hesabatın tərcüməsi müəllifə düzgün istiqamət vermişdir.

Dissertasiya işinin II fəslı “*Türkoloji Qurultaydan sonra türk və Azərbaycan dillərində özləşmə*” adlanır. Bu fəsil beş yarımfəslə ayrılmışdır.

İkinci fəslin birinci yarımfəsli “*Türkoloji Qurultaydan sonrakı proseslərin türk dilində təzahürü*” adlanır. Bu başlığın araşdırılmasına müəllif bircə səhifə həsr etmişdir.

İkinci fəslin birinci başlığı da müxtəlif başlıqlarda araşdırılır. Müəllif bu hissəni “*2.1.1. Türk Dil Qurumunun yaradılmasına qədərki mərhələ*” adlandırır. Bu hissəni müəllif yaxşı işləmişdir. O qeyd edir ki, “Atatürkün Türkiyədə apardığı dil siyasəti ilə bağlı bütün çalışmaları türk dilinin özləşməsi istiqamətində olmuşdur”. Bu dövrdə

həm Qərb, həm də Şərq dillərinin təsirindən uzaqlaşmaq istiqaməti doğru idi. Amma bəzən purizmə də yol verilirdi. Bu hal Azərbaycan dilində də özünü göstərdi. Amma tezliklə aradan qaldırıldı.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin birinci yarımfəslinin ikinci bölməsi “Türk Dil Qurumunun yaradılmasından sonrakı mərhələ” adlanır. Məlum olduğu kimi, 1932-ci ildə Atatürkün təşəbbüsü ilə Türk Dil Qurumu yaradıldı. Bu qurumun yaradılması ilə türk dilinin özləşməsi tarixində bir dönüm oldu. Atatürk deyirdi ki, dilin gələcəyini – bu gündən bu günün gələcəyindən ayırmaq olmaz. Böyük öndər o vaxt yazırdı ki, “Ölkəsini, istiqlalını qorumasını bilən türk milləti dilini də əcnəbi dillər boyunduruğundan qurtarmışdılar”. Bu dahiyənə fikir bir dövrdə türk dilinin özləşməsinin istiqamətlərini və keyfiyyətini müəyyənləşdirdi. Bu hissədəki müəllifin araşdırması qənaətbəxşdir. Bu dövr Türkiyənin tarixinə dil inqilabı dövrü kimi daxil olmuşdu.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslisi “*Azərbaycanda I Türkoloji Qurultaydan sonrakı özləşmə məsələsi*”nə həsr etmişdir. Bu dövrün dil məsələsini müəllif ziddiyyətli kimi təsvir etməkdə haqlıdır. Dilin lüğət tərkibinin səlisləşməsi, orfoqrafiya qaydalarının tərtibi kimi məsələlərdə ziddiyyətli mövqelər aşkar olunurdu. Pantürkizm ideyası Moskvanın (və özümüzün) təhriki ilə aparıcı ideya olmuşdu. Buna görə də hər vasitə ilə türkdən, türkçülükdən uzaqlaşırıdı. Türkoloji Qurultayda iştirak edənlərdən cəmi 2 nəfər öz əcəli ilə öldü

(F.Ağazadə və S.Ağamalıoğlu). Qalan iştirakçı alim və ziyalılar məhv edildi. Müəllif bu prosesini əks etdirmək üçün şair Dadaşın şeirindən bir bənd verir:

*Vur türkü! İmperializmə qarşı savaşıdır bu!
Qursunla, süngüylə as, toplu məzarını qaz!
Zorla al əlindəkini, nəyi var, nəyi yoxsa,
Sosializmin imperializmə qarşı savaşıdır bu!*

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin növbəti yarımfəslisi “Azərbaycan dilində özləşmənin 1937-1960-cı illər dövrü” adlanır. Bu bəhşdə müəllif cəmi on il işlətdiyimiz latın qrafikasından rus əlifbasına keçilməsi haqqında bəhs edir. Bundan əlavə, dildə gedən ziddiyyətli mövqelər hələ də davam edirdi. Çünki rus əlifbasına, rus sözüə qarşı çıxmaq olmazdı. 1958-ci ildən sonra dilimizin orfoqrafiyası və özləşməsini deyən müəllif bunu beş il əvvələ aid etməli idi.

Dissertasiyanın yaxşı cəhətlərindən biri budur ki, o Cənubi Azərbaycanı unutmamış və oradakı prosesləri araşdırmışdır. Azərbaycan Milli hökumətinin dil haqqında 6 yanvar 1945-ci ildə qəbul etdiyi 10 bənddən ibarət qərarın salınması dissertasiyanın elmi və sosial-siyasi dəyərini artırmışdır.

Dissertasiya işinin son – üçüncü fəslisi “*Türk və Azərbaycan dillərində özləşmənin çağdaş dil proseslərində təzahürü*” adlanır. 1960-cı illər həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda siyasətin loyallaşması dövrü kimi qiymətləndirilir. Türkiyədə də belə hesab

edirdilər ki, Türkiyədə dil inqilabı zor gücünə həyata keçirilmişdir. Bu illərdə tədqiqatlar bir qədər çoxalır.

Müəllif Azərbaycanda gedən dil özləşməsi prosesini ədiblərin dilimizdə işlətdikləri ovqat, uğur, dünənleşmiş və onlarla belə sözlərin işlənməsi ilə sübut edir. Amma burada da ifrata yol vermək olmaz. Məsələn, turalqa, kiləşlik, silgəc və s. kimi sözlər türk dilindən alınmışdır ki, onlar anlaşılır.

Müəllif sözlərin özləşmə yollarından bəhs edərkən onları leksik, morfoloji, sintaktik yolla yarandığını göstərir.

Leksik yolla özləşmə: qaynaq, orman, ırmaq, ulus, gerçək, bəy, yasaq, alay, civar, özəl və s. sözləri göstərir. Bunların :

Morfologiyada: *daş* şəkilçisinin əlavəsi ilə arka-daş, yol-daş, məslək-daş

Aq//ək şəkilçisi ilə sadalaq, oturaq, öyrək, söykək, seçənək

Lıq, lik, luq, luk şəkilçisi ilə dincəzlik (?), nəfəslik, çimərlik və s.

Sintaktik yolla – sonyaz, gecəqondu, diqqətədəyər və s.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslə "Azərbaycan və türk dilinin qovuşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu" adlanır. Burada xüsusilə televiziyanın rolu ön plana çəkilir. 24 yanvar 1992-ci ildə Türkiyə Radio-Televiziya Qurumu ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Şirkəti arasında imzalanan əməkdaşlıq protokolu buna canlı sübutdur.

Dissertasiya işinin son yarım fəslə "*Ortaq türk dili ideyası*" adlanır. Bu ideya gözəldir, gözəl olduğu qədər də mübahisəlidir. Hələlik belə hesab edirlər ki, ortaq türk dili kimi Türkiyə türkcəsi qəbul edilməlidir. Bunu türk alimləri və Azərbaycan alimlərinin bir qrupu deyir. Müəllif bunlar haqqında məlumat verir.

Dissertasiya müəllifi 12 maddədən ibarət nəticə ilə bitirir.

Dissertasiyanı diqqətlə oxuduqdan sonra belə bir qərara gəlmək olur ki, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Bununla belə, əsər haqqında bir neçə iradımızı da göstərmək istərdik:

1. Dissertant tədqiqatın mənbəyi dedikdə, nəyi başa düşür? Çünki cəmi 15 əsəri götürmüşdür (səh.7), yəni başqa istifadə etdiyi mənbələr lazımsızdır?
2. Avtoreferatın rus dilinə tərcüməsində özləşmə əvəzinə «ЗАИМСТВОВАНИЕ» (söz alma)

verilmişdir. Bu, müəllifin fikrini tam əks etdirmir.

3. Dissertasiyanın 112-ci səhifəsində sal şəkilçisinə qeydsiz-şərtsiz etiraz etmək olmaz. Doğrudur, duyğusal əvəzinə duyğulu işlətmək olar. Amma sal şəkilçisi dilimizə gəlməsi ilə bir sıra söz və söz birləşmələri qrammatik və semantik cəhətdən aydınlaşır. Məsələn, qızıl saat zənciri deyimində nəyin qızıl olduğu bilinmir. Amma qızılsal saat zənciri dedikdə, saatın qızıl olduğu bilinir.
4. Dilimizə lazımsız olaraq gətirilən bəzi sözlər yersiz görünür. Məsələn, tox sözü özü türk mənşəlidir. Nə üçün Ac idim, dərd yedim, ta indi *qutam* kimi işlənməlidir.
5. Bəzi sözlər dilimizdə çoxdan işləndiyi halda müəllif onları özləşmənin məhsulu hesab edir. Məsələn, *şəhid* sözü əvvələn ərəb sözüdür. İkinci də bu söz 1000 ildir ki, dilimizdə işlənir. Niyə onu B.Vahabzadənin adına çıxaraq. Şəhid olmalıydı sənin övladın (avtoref.səh.12). Bundan əlavə, məgər bizim dilimizdə sovqat, bəy, loğman, divan, güney, yağı və s. sözlər min ildən bəri işlənmir?

6. Dissertasiyanın 4-cü səhifəsində müəllif yazır: “Sovet rejiminin xalqımıza qarşı basqılarının və repressiya xaosunun dilimizdə hər hansı mənfi təsirlərlə müşayiət olunduğunu iddia etmək üçün də əlimizdə ciddi bir əsasımız yoxdur”.

Necə yəni dilimizə cins kateqoriyası: müəllim-müəllimə, komsomol-komsomolka, pioner-pionerka gətirilməsi; я, е, ю, ш, щ hərflərinin dilimizə qəbul etdirilməsi. Dilimizin rus və Avropa sözləri ilə doldurulması – ciddi əsas deyildi.

7. Dissertasiyanın 9-cu səhifəsində müəllif tarixi-ənənəvi əvəzinə tarixi-mənəvi prinsip yazır ki, bu da düzgün hesab edilə bilməz.
8. Müəllif dissertasiyanın 40-cı səhifəsində türk tədqiqatçısı B.Şimşirin fikrinə əsaslanaraq yazır ki, I Türkoloji Qurultayın çağırılması Moskvanın siyasi oyunu idi... Moskvanın göstərişlərinə əsasən, şübhə yoxdur ki, qurultay latın əlifbasının qəbul edilməsinə qərar verəcəkdir. Bunun üçün qurultayın keçirilməsinə belə ehtiyac yox idi. Çünki qərar əvvəlcədən qəbul edilmişdi. Bu fikir tamamilə yanlışdır.
9. Müəllif qurultay, onun keçirilməsi zərurəti, gedişi və ondan sonrakı hadisələri əks etdirən çoxlu monoqrafiya və məqalələrə biganə qalmış,

hər hansı tezisi elmi mənbə kimi qəbul etmişdir. Bu əgər müəllif deyən doğru isə, bəs nə üçün Azərbaycan yeni əlifbaya dərhal deyil, 4 ildən sonra keçdi. Fikrimizcə, müəllif bu suala cavab tapmamışdır.

Bununla belə, dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını, onun quruluşunu, elmi səriştə ilə yazıldığını, gəldiyi nəticələri və hörmətli komissiya üzvlərinin rəyini nəzərə alaraq, onun təsdiq edilməsini tövsiyə etmək olar. Mövzu ilə bağlı müəllifin 1 monoqrafiyası, 6 konfransda etdiyi məruzənin tezisləri və 7 məqaləsi çap olunmuşdur.

Müəllif araşdırmadan çıxardığı nəticələri 12 bənddə ümumiləşdirmişdir ki, bunlar da etiraz doğurmur.

Bütün bunları nəzərə alaraq, hörmətli həmkarlarımdın müsbət fikri olarsa, bu əsərə görə Lamiyə Vaqif qızına filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilməsinə müsbət səs vermək olar.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Qürbət qızı Erginin 10.02.06 – Türk dilləri ixtisası üzrə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında təsriflənməyən feillər” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Xalq ədəbiyyatının elə bir mötəbər qaynağı yoxdur ki, “Dədə Qorqud kitabı” qədər Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, dilini, düşüncə tərzini, qəhrəman keçmişini, vətən və millət sevgisi tarixini düzgün və dəqiq şəkildə əks etdirə bilsin. Dədə Qorqudun kimliyi dəqiq müəyyənləşdirilə bilmədiyi kimi, dastanlarda cərəyan edən hadisələrin dəqiq tarixi də müəyyən deyil. Amma bunu birmənalı şəkildə bütün qorqudşünaslar təsdiq edir ki, bu tarixi abidə bütün oğuz dünyasının mental xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən monumental əsərdir. Bununla belə, bir-iki nəfər istisna olunarsa, əksər qorqudşünaslar bu abidənin daha çox Azərbaycanda cərəyan etdiyini, Azərbaycanla bağlılığını təsdiq edirlər. Səkkiz ildən sonra Dədə Qorqudun elm üçün açılmasının 200 ili tamam olur. Həcmcə o qədər də böyük olmayan – 12 boydan ibarət olan bu kitab haqqında iki əsrdir ki, yazılır, amma hələ onun açılmamış sirləri qalmaqdadır. Çünki bu elə bir abidədir ki, onun hər bir cümləsində bir dünya görüşür, hər bir sözündə, hətta şəkilçisində dilimizin tarixi də şəffaflaşır, durulur. Bu əsər üzərində aparılan hər bir tədqiqat xalqımızın keçmişini öyrənmək

üçün dəyərləndirilə bilmə meyarına sığmayan bir əhəmiyyətə malikdir. Demək istəyirik ki, bu əsər haqqında deyilən hər bir söz, elmimiz üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Hətta eyni məqsəd üçün iki adam yanaşsa da, onların əsərə baxış bucağı müxtəlif olduğu üçün bu kitab onlara müxtəlif məlumat verəcək. Bu mənada Yeganə Qürbət qızı Erginin “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında təsriflənməyən feillər” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinin də aktual olduğunu cəsarətlə demək olar.

Dissertasiya işi işin ümumi səciyyəsi, giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Əsərin işin ümumi səciyyəsi adlanan hissəsində AAK-ın təlimatına uyğun olaraq, mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, əsərin elmi yeniliyi göstərilir.

Dissertasiya işində müəllif feilin hər üç təsriflənməyən formasını araşdırır. Buna görə də əsərin birinci fəslini “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında feili sifətlər və onların qrammatik xüsusiyyətləri” probleminə həsr etmişdir. Qrammatik xüsusiyyətlər dedikdə, müəllif təkcə morfoloji-formal cəhətlərindən deyil, feili sifətlərin səviyyəcə tərkiblər əmələ gətirməsindən də bəhs edir. İki hissədən ibarət olan bu fəslin birinci yarımfəslində müəllif dastandakı feili sifətlərin morfoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Burada -an, -ən şəkilçisi vasitəsilə yaranan feili sifətlərin 5, -dıq forması ilə yaranan feili sifətlərin 3 növünü, sonra -mış⁴, -ulu, -ülü, -akı, -əki, -madın, -mədin

kimi şəkilçilərin feili sifət yaratmasını qeyd edir və dastandan verdiyi misallarla fikrini sübut edir.

Dissertant birinci fəslin ikinci yarımfəslini “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının dilində feili sifətlərin sintaktik xüsusiyyətləri”nə həsr etmişdir. Əsərdə dastanda işlənmiş feili sifətləri sintaktik funksiyası iki cəhətdən səciyyələndirilir:

- 1) Təyinlənenin mənasına, yaxud atributiv feili sifət konstruksiyalarının sistematikasına
- 2) Daxili strukturuna

Feili sifət tərkiblərinin konstruktiv sistematikasına görə feili sifətlərin əsərdə 4 qrupu müəyyənləşdirilir. Daxili strukturuna görə 3 növ qeyd edir. Müəllif öz fikirlərini görkəmli türkoloqların, qorqudşünasların fikri ilə uyğunlaşdırır, əsaslandırır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslini müəllif feili bağlamalara həsr etmişdir. Bu fəsil “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında feili bağlamalar və onların qrammatik xüsusiyyətləri” adlanır. Dissertant feili bağlamalara da əvvəlki mövqedən yanaşır. Burada müəllif feili bağlama şəkilçilərinin inkişaf tarixinə də toxunur. Müsbət hal kimi qeyd edilməlidir ki, dissertant “Dədə Qorqud kitabı”nın dilini qədim və orta əsrlərə aid yazılı mənbələrin, habelə şairlərin əsrlərinin dilindən təcrid etmir.

Bu fəsildə də müəllif əvvəlcə feili bağlamaların morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırır. Əvvəlcə -ib⁴, -yub⁴, -ip⁴, -ar⁴, -araq² və habelə -a², -i⁴, -alı², -caq², -gəc² şəkilçilərinin feili bağlama yaratmasından geniş bəhs edir.

Bu fəslin ikinci hissəsində feili bağlama tərkiblərindən və bu tərkiblərin müxtəlif sintaktik konstruktiv vəziyyətlərindən, habelə onların mənalarından bəhs edilir. Müəllif göstərir ki, feili bağlamalar sintaktik səviyyədə bəzən silsilə əmələ gətirir və cümlənin həmcins üzvü kimi çıxış edir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında məsdərlər və onların qrammatik xüsusiyyətləri" adlanır. Müasir Azərbaycan dilində -maq, -mək şəkilçiləri artıq məsdər yaradan formant kimi sabitləşmişdir. Amma dilimizin tarixində -ma, -mə şəkilçilərinin, habelə -dıǵı⁴, -ış, -ım⁴ şəkilçilərinin də məsdər yaratması məlumdur. Bu barədə dissertant həm elmi ədəbiyyata, həm də abidələrin dilinə əsaslanaraq geniş məlumat verir. Müəllif məsdərin morfoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən A.Kononovun, S.Sokolovun və başqalarının mövqələrinə də öz münasibətini bildirir.

Dissertasiya işinin sonuncu yarımfəslə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında işlənmiş məsdərlərin sintaktik xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Burada dissertant məsdər

tərkiblərinin geniş şəkildə işləndiyini göstərir və misallarla öz fikrini təsdiq edir.

Dissertasiya işi müəllifin tədqiqat zamanı gəldiyi nəticə ilə tamamlanır. Dörd səhifə yarımından ibarət olan nəticə tezis şəklində nömrələnsə daha yaxşı olardı. Amma abzas şəklində yeniləşən nəticə-tezislər bir-birindən seçilir və bu nəticələrin heç biri etiraz doğurmur.

Ümumiyyətlə, dissertant qarşısına qoyduğu məqsədə tabe olmuş və feilin təsriflənməyən formaları haqqında elmimiz üçün dəyərli bir əsər yazmışdır.

Bununla belə, əsər bəzi nöqsanlardan da xali deyil. Bunlardan bir neçəsini dissertantın nəzərinə çatdırmağı lazım bilirik:

1. Girişdə müəllif dastanın bədii xüsusiyyətlərinə, nəsr tarixinə 5 səhifə həsr etmiş, lakin burada Həmid Araslının və Əli Sultanlının adları da çəkilməmişdir. Halbuki bu iki alimin bu dastanın tədqiqindəki xidmətləri daha böyükdür. Orxan Saik dastanın Azərbaycan xalqına dəxli olmadığı haqqında danışmış və Həmid Araslı haqqında xoşagəlməz ifadələr işlətməmişdir. H.Araslı 1977-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında “Orxan Saik Gökqaya açıq məktub”da elmimiz üçün dəyərli fikirlər söyləmişdir. Müəllif bu hadisənin üstündən sükutla keçir.

2. Dissertasiyanın 23-cü səhifəsində Mahmud Kaşğaridən iki misal verilmiş, hər ikisi yarımçıq saxlanmışdır.

3. Müəllif -anda, -əndə şəkilçisinin işlənməsindən danışarkən bir çox alimin (Q.Kazımov, Y.Seyidov, V.Əliyev) fikrilərini sitat gətirir və sonra yazır: “Göründüyü kimi, bu şəkilçinin “Dədə Qorqud” dilində işlənmə xüsusiyyətləri həmin mülahizələrin bir qədər dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac yaradır (səh.27)”. Sonra bu şəkilçi haqqında heç nə demədən -dıq, -dik, -duq, -dük şəkilçisinin dastanda işlənməsinə keçir.

4. Müəllif Y.Seyidovdan böyük bir sitat gətirir. -anda, -əndə şəkilçisinin ismin yerlik halında feili sifət yaratdığını söyləyir (səh.26). Amma bu formanın “Dədə Qorqud”da olmadığını deyir. Əgər tədqiq etdiyi obyektə yoxdursa, “Əhməd Hərəmi”dən misal verməyin nə mənası var?

Bu deyilən nöqsanlar əsərin elmi əhəmiyyətini azaltmır. Bütövlükdə dissertasiya işi kamil və bitkin əsər hesab edilə bilər.

Avtoreferat dissertasiyanın ümumi məzmununu əhatə edir. Dissertasiya mövzusunda müəllifin çap

etdirdiyi 4 məqalə və bir konfrans materialında əsərin məzmunu əhatə edilir.

Dissertasiya işinin quruluşu da etiraz doğurmur.

Bir sözlə, Yeganə Qürbət qızı Erginin 10.02.06 – Türk dilləri ixtisası üzrə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında təsriflənməyən feillər” mövzusunda yazdığı əsər bu qəbildən olan işlər qarşısında qoyulan tələblərə tam cavab verir. Bu dissertasiya işinə görə Yeganə Qürbət qızı Erginə (10.02.06 indeksi üzrə) Türk dilləri ixtisası üzrə filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru adı verilməsi qanunauyğun olardı.

Rəsmi opponent:

A.M.Babayev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Gülbəniz Sədulla qızı Məmmədovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Fransız və Azərbaycan dillərində bitki adlarının linqvistik təhlili” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sosial həyatın başqa sahələrində olduğu kimi, elmi araşdırmaların metodologiyası, istiqaməti, nəzəri məzmunu dəyişmiş, yeni keyfiyyət almışdır. İndi dilçilik elmimiz Respublika Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamında deyildiyi kimi, geniş inkişaf yollarına çıxmış və qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Bu sərəncam eyni zamanda dilçilərimizin qarşısında yeni yaradıcılıq üfüqləri açır. İndi rus dilinin köməyi olmadan alimlərimiz birbaşa xarici dillərin tədqiqinə girişirlər. Bu iş tipoloji-müqayisəli-tutuşdurma aspektində aparıldıqda praktik əhəmiyyəti daha böyük olur. Bu gün rəy verdiyimiz Gülbəniz Sədulla qızı Məmmədovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Fransız və Azərbaycan dillərində bitki adlarının linqvistik təhlili” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi bu cəhətdən təqdirəlayiqdir. Yəni dissertasiya işinin mövzusu aktualdır.

Dissertasiya işi Giriş, iki fəsil, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və dissertasiyaya əlavə edilmiş

“Fransızca-Azərbaycanca botanika terminləri lüğəti”ndən ibarətdir.

Dissertasiyanın *giriş* hissəsində ənənəvi olaraq elmi-tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığı sübut edilir, araşdırmanın obyektı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, əsərin məqsəd və vəzifələri, metod və metodologiyası haqqında məlumat verilir. Sonra əsərin quruluşu nəzərə çatdırılır.

Dissertasiya işinin *birinci fəslı* “*Fransız və Azərbaycan dillərində bitki adlarının struktur-semantik təhlili*” adlanır.

Bu fəsil öz növbəsində 3 yarımfəslə bölünür. “*Bitki adlarının dilin leksik sistemində yeri*” adlanan *birinci bölmədə* bitki adlarından leksik vahid kimi bəhs edilir. Burada göstərilir ki, leksik vahidlərə xas olan mənə sahəsinin genişliyi bitkilərə də aiddir. Məsələn, *bitki – tülküquyruğu, bitki – mollabaşı*

Birinci fəslin *ikinci yarımfəslində* bitki adlarının əmələgəlmə xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Burada müəllif bitki adlarının yaranma yollarından sistemsiz şəkildə bəhs edir.

Belə bir abzasda rənginə görə adlandırılan – qırmızı ağacla, dad bildirən istiot, formasına görə – ayıpəncəsi və s. sözlər eyni başlıq altında verilməli idi. Müəllif burada haqlı olaraq göstərir ki, “Söz yaradıcılığında (ədəbi dil

sistemində) sözlərin çoxmənalılığı mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi halda, bitki adlarının yaradılmasında sözlərin təkmənalılığı əsas götürülür (səh.17).

Morfoloji üsulla söz yaradıcılığını müəllif üç qrupa bölür:

- Məhsuldar şəkilçilər
- Az məhsuldar şəkilçilər
- Qeyri-məhsuldar şəkilçilər

Sonra müəllif sintaktik üsulla söz yaradıcılığından bəhs edir və göstərir ki, Azərbaycan dilində sintaktik üsulla söz yaradılması geniş yayılmışdır. Bu üsulla söz yaratmanın üç üsulunu göstərir: 1) leksik-semantik üsul; 2) semantik-sintaktik üsul; 3) morfoloji-sintaktik üsul.

Birinci leksik-semantik üsuldan bəhs edərkən dissertant:

1. Onomastik vahidlərdən əmələ gələn bitki adları:
  - a. Toponimlərdən yaranan bitki adları, məsələn, *tarla albalısı*, *meşə fıncığı* kimi düzgün olmayan misallarla yanaşı, *Hövsan soğanı*, *Bakı şanı*, *Quba alması*, *Göyçay narı* və s. misal gətirir.

- b. Antroponimlərdən əmələ gələn bitki adları, məsələn, *Yasəmən, Reyhan, Nanə, Gilas*.

Fransız dilində antroponimlərdən yaranan bitki adlarını müəllif endogen və ekzogen mənşəyinə görə bölür və geniş bəhs edir.

2. Birinci fəslin *ikinci yarımfəslini* müəllif “*Morfoloji yolla yaranan bitki adlarının derivatoloji və struktur-semantik xüsusiyyətləri*” adlandırmışdır. Bu yarımfəsli müəllif 11 kiçik bölməyə ayırmışdır ki, bu da fikrimizcə mövzunun daha dəqiq araşdırılmasına kömək edən amildir.

- 2.1. Sadə quruluşlu bitki adları, məsələn, *ərik, şibyə*

- 2.2. Düzəltmə quruluşlu bitki adları. Burada dissertant əsasən fransız dili materiallarına toxunur. Azərbaycan dili materialı əsasında isə belə misallar verir. Məsələn, *milçək qap+an, qoyun+qır+an*

Eyni üsulla *-ca/-cə* (*güllücə, tüklücə*) və s.

Kök+aq – *soğanaq*. Bu misallara etiraz etmək də olar.

2.3. Mürəkkəb quruluşlu bitki adları. Məsələn, *boyma+dərən*, *novruzgülü*, *milçəkqapan*.

2.3.1. Bu bəhisdə müəllif birinci növ təyini söz birləşməsi formasında yaranan bitki adlarını təhlil edir. Məsələn, *daşdələn*, *quşəppəyi*. Bəlkə də, bunlar fransız dilində həmin üsulla, yəni birinci növ təyini söz birləşməsi ilə yaranmışdır. Azərbaycan variantı başlığa uyğun gəlmir. Çünki *daşdələn* feili sifət tərkibidir ki, substantivləşib. *Quşəppəyi* isə I növ yox, II növ təyini söz birləşməsidir.

2.3.2. Bu başlıq altında II növ təyini söz birləşməsi formasında yaranan

a) Bitki adları araşdırılır: *keçi qulağı*, *quzu qulağı* və s.

b) Vəhşi heyvan adları ilə formalaşan II növ birləşmələr – bitki adları: *ayıqulağı*, *ayidöşəyi* və s.

Saylarla yaranan bitki adları: *qırxbuğun*, *üçyarpaqlı*

2.3.3. Bölmədə müəllif fransız dilində mürəkkəb, Azərbaycan dilində isə sadə isim olan bitki adlarını araşdırır. Burada o *Şolgam*,

Xincalaus, *Sirinc* kimi bitki adlarının fransız dilində mürəkkəb müqabilini verir. Buraya 11 leksik vahidi aid edir.

2.3.4. Bu bölmədə isə dissertant fransız dilində sadə, Azərbaycan dilində mürəkkəb quruluşa malik bitki adlarını tədqiq edir. Məsələn, *Qızıl zanbaq*, *qatıqotu*, *adaçayı* və s.

3. Birinci fəslin III bölməsi “*Sifət kimi işlənən bitki adları*” adlanır. *Acıçiçək*, *solmazçiçək* bu bölmədə müəllif hər iki dil materialı əsasında 26 leksik vahidi araşdırır.

4. Birinci fəslin 4-cü bölməsində müəllif *göbələklərə* ayrıca yer ayırmışdır.

Burada o, göbələkləri zəhərli və yeməli deyə iki qrupa bölür.

Dissertasiya işinin II fəslı “*Fransız və Azərbaycan dillərində bitki adlarının funksional-semantik xüsusiyyətləri*” adlanır. Bu fəslı də müəllif öz növbəsində 12 yarımbölmədə təqdim edir.

2.1. Yarımbölməsində müəllif Hind-Avropa dillərindən alınma sözləri araşdırır. Bu hissədə dissertant dilə sözalma məsələlərini və bu haqda Avropa və rus alimlərinin

fikirlərini əsas götürür. Yeri gəldikcə, sözəlmanın ekstralinqvistik faktlarına da toxunur. Müəllif bu fəsildə kalka üsuluna da toxunur. Yəni sözü eyni ilə alma, onu fonetik və morfoloji cəhətdən dəyişmə və kalka üsulları haqqında müəllif geniş bəhs edir.

- 2.2. Sonra müəllif roman dillərindən və german dillərindən alınma bitki adları haqqında bəhs edir. Sonra verdiyi cədvəldə 13 bitki adını verir və onları dialekt sözlər hesabına yaranan bitki adı hesab edir. Fransız dilində də 13 sözü verir. Amma onların ədəbi dil hesabına yarandığını göstərir. Sonra isə 7 dialektdən götürülmüş ədəbi fransız dilinə keçmiş sözlər kimi təqdim edir. Bundan sonra müəllif fransız dilində işlənən bitki adlarının ispan dilindən və ispan dili vasitəsilə başqa dildən gələn bitki adları haqqında bəhs edir. Eyni üsulla italyan dilindən alınan bitki adları, italyan dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan bitki adları; sırf portuqal dilindən alınan bitki adları, portuqal dili vasitəsilə başqa dillərdən gələn bitki adları; alman dilindən alınan bitki adları, ingilis dilindən alınan bitki adları, ingilis dilindən gələn bitki adları haqqında bəhs edir. Bu hissədə Azərbaycan dilindən bəhs edilmir.

- 2.3. Bu yarım bölmə fransız və Azərbaycan dillərində işlənən bitki adlarının funksional xüsusiyyətləri adlanır. Burada dissertant mənanın genişlənməsindən, 6 – metafora əsasında bitki adının yaranmasından, Azərbaycan dilindən *sərv boylu və qaragilə* sözlərini misal çəkir. Familiar, arqotiv mənalarda və danışiq-loru dildə işlənən bitki adlarından bəhs edərkən fransız dilinə 3 səhifə ayırdığı halda, Azərbaycan dilinə 3 sətir ayırır və *qaratikan kolu, istiotlu almaq və göbələk kimi çıxmaq* misallarını verir. Sonra müəllif bitki adlarının idiomatik ifadələr yaranmasında iştirakı nifrət-söyüş və təhqir elementli bitki adları tədqiq edilir. Yenə araşdırma fransız dilini əhatə edir. Azərbaycan dilində isə *nə balqabaq kimi durub baxırsan* ifadəsi verilir.
- 2.4. Yabancı və mədəni bitki adları. Bu bölmə əvvəlkinə nisbətən daha yaxşı işlənmişdir. Burada 35 bitki adı fransız və Azərbaycan dillərində qarşılıqlı şəkildə müqayisə edilir.
- 2.5. Bu bölmədə dissertant bitki adlarının semantik funksional dili haqqında danışır. Bu hissədə etiraz doğuran heç nə yoxdur.
- 2.6. Bu bölmədə bitki adlarında dini-mifoloji motivlər, folklor personajları və obrazları

araşdırılır. İncə və mif əsasında Azərbaycan dilində *dağdağan, əncir, nar, alma, tut, zoğal və saqqız* adlarını misal çəkir.

- 2.7. Bitki adlarında rənglərin ifadəsi. Bu bölmə çox yaxşı işlənmişdir. Burada *bənövşəyi, qəhvəyi, qızılı* kimi rənglərin bitkilərdə ifadəsini verir. Sonra müəllif hər rəngə aid bitki adı verir: *qara – qarağat, qaragavalı, qaraot, qaratikan; ağ – ağ suzəm bağı, ağot, ağ akasiya*. Eynilə müəllif sarı, qırmızı, göy, boz rənglərinin əsasında bitki adlarının yarandığını göstərir.
- 2.8. Bu bölmədə dissertant somatizmlərlə bağlı olan bitki adlarını hər iki dildə geniş araşdırır.
- 2.9. Bu bölmədə dissertant dad, iy, zəhərlilik və digər əlamətlərə görə yaranmış bitki adlarından bəhs edir. Bu hissə də müfəssəl işlənmişdir.
- 2.10. Təbiət və əczaçılıqla bağlı yaranan bitkilər. Burada müəllif quduzluğa, diş ağrısına qarşı bitkiləri sakitləşdirici, işlətmə və qurd dərmanı xassəli bitkilər haqqında bəhs edir. Habelə ürək əsəb sistemində, ziyillərin, dolamanın müalicəsində işlədilən bitkilərdən

bəhs edir. Həşəratqıran bitkilər də diqqətdən kənar qalmayıb.

- 2.11. Təsərrüfat əhəmiyyətli və məişətdə işlədilən bitkilər bölməsində müəllif boyaq otu, qotazlı sumaq, mebel və xarratlıq işlərində yararlı olan bitkilər – *balzam ağacı, fikus, palıd* və s.dən bəhs edir.
- 2.12. Dissertasiyanın bu sonuncu bölməsində qida ilə bağlı bitki adları araşdırılır. Əslində, bu özü bir dissertasiya mövzudur. Burada 21 meyvə və giləmeyvədən bəhs olunur.

Əsərin sonunda müəllif araşdırmadan çıxardığı nəticəni ümumiləşdirir. Bəri başdan deyək ki, dissertant qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş, yəni müəyyən etdiyi vəzifələri yerinə yetirmişdir. Amma dissertasiya işində bəzi məsləhət xarakterli məsələlər də vardır ki, onları diqqətə çatdırmaq istərdik.

1. Dissertasiya işinin 21-ci səhifəsində müəllif toponimlərdən əmələ gələn bitki adlarından bəhs edərkən *tarla albalısı, meşə fıncığı* kimi misalları da verir. Halbuki, tarla və meşə toponim deyil, ümumişlək sözdür. Buradakı *Quba alması, Göyçay narı* və s. isə düzgün verilmişdir.

2. Tədqiqat işinin 42-ci səhifəsində müəllif kök+an (günəbax+an, qoyunqır+an), kök+ca (tüklü+cə, güllü+cə) və s. bəhs edir. Amma bu şəkilçilər bilavasitə kökə deyil, düzəltmə sözə artırılır.

3. Müəllif Vanderiesdən misal gətirərək yazır ki, “Heç vaxt ola bilməz ki, hər hansı bir dil xarici təsirə məruz qalmadan inkişaf edə bilsin”. Bu fikri birtərəfli və mütləq şəkildə qəbul etmək olmaz. Çünki təsirə məruz qalmağın özü dilə zorakı assimilyasiya ənənəsi gətirmək deməkdir ki, bu da dilin məhvinə səbəb olur. Doğrudur, heç bir dil təkcə öz endogen ehtiyatları hesabına inkişaf edə bilməz. Amma bu lüzumsuz söz almanın hesabına olmamalıdır, lüzumsuz söz alma dili inkişaf etdirməz, onu məhv edir.

4. Müəllif əsərin 64-cü səhifəsində L.V.Şerbadan misal gətirərək dillərin qarışması (смешивание языков) ilə “dillərin qarşılıqlı əlaqəsi” məsələsinə toxunur. Şerba deyir ki, birincini ikinci ilə əvəz etmək yaxşı olardı. Sovet dövründə bu məsələ artıq özünü göstərdi. Çünki SSRİ-də dillərə qarşılıqlı şəkildə bir-birini inkişaf etdirir adı altında superstat – yuxarıdan məhkum dilləri sıradan çıxarma prosesi gedirdi. Bu, dediyimizə sübut ola bilər. Yəni dillərin qarışması ilə qarşılıqlı zənginləşdirməni (abstrakt) eyniləşdirmək olmaz.

5. Müəllif Rossetiyə əsaslanaraq qeyd edir ki, “Qarışma ilk növbədə dilin lüğət fondu ilə bağlıdır və terminoloji səviyyədə həyata keçirir”. Bu fikir düzgün deyil. Terminlər və alınma sözlər heç vaxt dilin lüğət fonduna birbaşa keçə bilməz. Onlar determinləşdikdən və ümumişlək xarakter aldıqdan sonra ümumxalq leksikonuna keçir.
6. Müəllif 73-cü səhifədə 13 sözü verərək göstərir ki, bu 13 söz Azərbaycan dilində dialektlərdən gəlmədir, fransız dilində isə ədəbi dilin özündə yaranıb. Məgər ədəbi dil dialektlər əsasında formalaşmır?

Belə kiçik nöqsanların sayını artırmaq da olar. Amma belə iradlar böyük zəhmət hesabına ərsəyə gəlmiş dissertasiya işinin elmi əhəmiyyətini azaltmır. Dissertasiya lazımi elmi-metodiki səviyyədə yazılmışdır.

Dissertasiya işinin elmi aparaturası düzgündür.

Müəllif araşdırma zamanı gəldiyi nəticələri 13 bənddə ümumiləşdirmişdir ki, bunlar da heç bir etiraz doğurmur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının müxtəlif illərdə çap etdirdiyi 9 elmi məqalədə, 3 elmi konfrans materialında və 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi 272 səhifəlik “Fransızca-Azərbaycanca müxtəsər izahlı botanika lüğəti”ndə əks olunmuşdur. Müəllifin 9 məqaləsindən 5-i xaricdə çap olunmuşdur.

Avtoreferat dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir.

Bir sözlə, dissertasiya işi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılan dissertasiya işləri qarşısında qoyulan tələblərə cavab verir. Onun müəllifi Gülbəniz Sədulla qızı Məmmədova “Fransız və Azərbaycan dillərində bitki adlarının linqvistik təhlili” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə görə filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almağa layiqdir.

Rəyçi:

A.M.Babayev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mətanət Bəkir qızı Əmrahovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərində qeyd olunmuş toponimlərin tarixi-lingvistik təhlili” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Abbasqulu ağa Bakıxanov Azərbaycan elmi və mədəniyyəti tarixinə görkəmli alim və ədib kimi daxil olmuşdur. Bundan əlavə, o öz ictimai-tarixi fəaliyyəti ilə nəinki təkcə Zaqafqaziyada, habelə İran və Rusiyada da görkəmli tarixi şəxsiyyət kimi özünə şərəfli bir ad qoymuşdur. O, XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik ideyasının əsasını qoymuş ictimai xadim kimi xalqının maariflənməsi, mədəni xalqlar arasında özünə yer alması üçün həm qələmi, həm də əməli iş ilə çalışmışdır. Bu səbəbdən də, Mətanət Əmrahovanın “Gülüstani İrəm” əsərində qeydə alınmış toponimlərin tarixi-lingvistik təhlili mövzusunda araşdırması həm təbii, həm də aktualdır.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə müəllif mövzunun aktuallığını sübut edir, işin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir, araşdırmanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyətini əsaslandırır.

Tədqiqatın obyekt və predmetini dəqiqləşdirir, dissertasiyanın tədqiqat prosesində əsaslandığı metod və üsulları, habelə müdafiəyə çıxardığı müddəaları təqdim edir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “Gülüstani İrəm” əsərinin yazıldığı tarixi-siyasi şərait və ictimai-siyasi mədəni mühit” adlanır. Bu fəsil 4 yarımfəsildən ibarətdir. Əvvəlcə, müəllif bu fəsildə “Abbasqulu ağa Bakıxanovun irsinin tədqiqi tarixi” probleminə toxunur. Burada o, Bakıxanov irsinin rus və Azərbaycan alimlərinin araşdırmalarından bəhs edir. Burada dissertant xarici alimlərin araşdırmalarına xüsusi bir bölmə ayırır. Birinci fəslin ikinci yarımfəsli (1.2) “Abbasqulu ağa Bakıxanovun elmi dünyagörüşünün formalaşmasında tarixi-sosial mühitin rolu” adlanır. Bu yarımfəsildə müəllif dövrünün ictimai-siyasi xarakterini araşdırır. Burada o, Bakıxanov yaradıcılığına müsbət təsir göstərmiş Tiflis mühitindən geniş bəhs edir. Burada maraqlı hadisələrdən bəhs edilir.

1.3. Yarımfəsildə müəllif “Gülüstani İrəm” əsərinin Azərbaycan tarixşünaslığında yeri” məsələsini araşdırır və düzgün nəticələr çıxarır. Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixi dostluğundan bəhs edən bu əsər o dövrü düzgün qiymətləndirmək üçün möhkəm əsaslara dayanır.

1.4. Yarımfəsildə müəllif “A.Bakıxanovun dilçilik görüşləri”ni araşdırır. Yarımfəslin

belə adlanmasına baxmayaraq, müəllif Bakıxanovun ən əsas dilçilik ideyalarını şərh etmişdir. Dissertasiya işinin ikinci fəslı “Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərinin onomastik mənzərəsi” adlanır. Fəslin adı düzgün seçildiyi kimi, mövzuya yanaşma da düzgündür.

Müəllif bu fəsildə oykonimləri

- a. Türk arealı: Qarabağlı, Qarabağlar, Borçalı, Alpa, Quba, Balkan və s.
- b. Ərəb və İran arealı: Zufand-farsca, Çiçi (farsca), ərəbcə misal yoxdur
- c. Qafqaz arealı: Xınalıq, Xına
- d. Hidronimlər: Ağsu çayı, Arpa çayı, Cürcan çeşməsi, Şah bulaq
- e. Rus arealı: burada müəllif bircə Mikrah sözünü misal çəkir, amma sübut etmir.
- f. Oronimlər: Qanlı təpə, Dilican, Badadağ

Dissertasiya işinin sonuncu üçüncü fəslə "Gülüstani İrəm" əsərində qeydə alınmış toponimlərin fonetik və struktur qrammatik təhlili" adlanır. Fəslin adından görünür ki, müəllif bu bölməni 2 yarımfəslə ayırmalıdır.

III fəslin birinci yarımfəslə "Gülüstani İrəm" əsərində qeydə alınmış toponimlərdə fonetik hadisələr adlanır. Burada müəllif aşağıdakı fonetik dəyişmələrə məruz qalmış toponimlərdən bəhs edir.

1. A-e (əniq-əniq)
2. A-ə (təbərsəran, şahbahi, şəmpara, Səlyan (Salyan), mərgəvə və s.)
3. ə-i (Ərzəncan-Ərzincan, Ərkəvan-Ərkivan)
4. e-ə (Beyləqan-Beyləqan, Beyqurd-Bəyqurd)

III fəslin ikinci yarımfəslində "Gülüstani İrəm" əsərindəki yer adlarının yaranma yollarından bəhs edilir. Burada müəllif mövzunu təfərrüatı ilə təhlil edir.

Sadə söz modelində yaranmış toponimlər:

- a. apelyativlərdən düzələn toponimlər: Quba, Qusar, Ərəş, Alban və s.

- b. etnonimlərdən yaranan toponimlər: Talış, Qıpçaq, Lahıc, Ərəb, Zaxur, Çin
- c. antonimlərdən əmələ gələn toponimlər: Məhərrəm kənd, Cavad keçidi, Cavad körpüsü
- d. mürəkkəb sözlərin sadələşməsi yolu ilə yaranan toponimlər: Bilgəh, Ordubad, Pişəvər, Ləngər kunan, Ağstafa və s.

Sonra müəllif düzəltmə söz modelində formalaşmış toponimlərdən bəhs edir. Belə toponimlərin aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə yarandığını göstərir: lı-li, lu-lü, lıq-liq-luq-lüq, ma-mə, ca-cə, cıq-cıq-cuq-cüq, an-ən, van-vən və s. Mürəkkəb söz modelində yaranmış toponimlərdən bəhs edərkən müəllif söz birləşmələri nəticəsində yaranan mürəkkəb toponimlərdən bəhs edir. Məsələn, Böyük Qafqaz, Qarabağ Gəncəsi, Gəncə Şəmkiri və s. misallar verir. Müəllif izafət tərkibi modelində çıxış edən toponimlərə də toxunur. Məsələn, Bəhri-Xəzər, Bəhri-Cürcan, Təkti-Tavus. Dissertant tədqiqat boyu çıxardığı nəticələri ümumiləşdirir ki, heç bir etiraz doğurmur. Ümumiyyətlə, müəllif məqsədinə nail olmuş, mövzusunun uğurla araşdırmışdır. Bununla belə, əsər haqqında bir neçə iradımız da vardır ki, onları müəllifin nəzərinə çatdırmaq istərdik.

1. Müəllif Ə.Dəmirçizadəyə əsaslanaraq A.Bakıxanovu birinci Azərbaycan dilçisi adlandırır (səh.37). Dəmirçizadə bu məqaləni yazanda 1949-cu ildə M.Hinduşah Naxçıvanskinin və F.Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin əsərləri məlum deyildi. Onlardan H.Naxçıvaninin Əssihabul-Əcəmiyyə (fars dilinin izahlı lüğəti) və onun oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin “Dəsturə əl Katib Fitəyin əl Məratib” əsərləri XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərində yazılmışdır.
2. Əksər dissertantlar ənənə olaraq “avtoritet” müəlliflərin əsərlərini oxuyur, əsl həqiqətdən bəhs edilən elmi əsərləri sayı almırlar. Buna görə də səhvlər buraxırlar. Dissertant belə hesab edir ki, “Qanuni Qüdsi” 1841-ci ildə yazılmışdır (səh.38). Əslində, əsərin çox çap olunmasının maraqlı tarixçəsi vardır və əsər 1831-ci ildə çap olunmuşdur (1). Əsəri erməni Araratov 1831-ci ildə çap edərək qaçıb Eçmiədzində gizlənməmişdir (2).
3. Yaxşı olardı ki, müəllif əsərin sonunda “Gülüستانی İrəm” əsərində işlənmiş toponimlərin hamısını kitaba əlavə kimi verə idi.

4. Əsərdə müəllif A.Bakıxanovun dilçilik görüşlərinə cəmi 5 səhifə ayırır. Buna görə də “Qanuni Qüdsi”ni təhlil edə bilmir.

Bütün bu qeydlər böyük zəhmət bahasına başa gəlmiş bir əsərin elmi dəyərini aşağı salmır. Müəllif əsərdə qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola bilmişdir. Dissertasiyanın mövzusu kifayət qədər aprobasiya edilmişdir. Əsər haqqında müəllifin 12 əsəri çap olunmuşdur. Belə ki, Bakıda 7 məqaləsi, respublikadan kənarında 2 məqaləsi çap olunmuş, iki beynəlxalq konfransda, bir respublika konfransında məruzə etmişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, demək olar ki, Mətanət Bəkir qızı Əmrahovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərində qeydə alınmış toponimlərin tarixi linqvistik təhlili” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi bu qəbildən olan dissertasiyalar qarşısında qoyulan tələblərə cavab verir. Bu əsərə görə Mətanət Bəkir qızı Əmrahovaya filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (5706.01 – Azərbaycan dili indeksi üzrə) elmi dərəcəsi verilə bilər.

Rəyçi:

A.M.Babayev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dili və üslubu” mövzusunda yazılmış dissertasiya işi haqqında

RƏY

Uşaq ədəbiyyatının izləri qədimlərə gedib çıxsada, əsl mənada ədəbiyyatımızın bu növü maarifçilik ideyasının övladıdır desək, yanılmazıq. XIX əsrin əvvəllərində yaranmış maarifçilik ideyası artıq XX əsrin əvvəllərində bir hərəkata çevrilmişdi. Sosial-siyasi cəhətdən xalqımızın tarixində ən mürəkkəb dövrlərdən biri olan XX əsrin 20 ili bir sıra ideyaların yaranmasını şərtləndirdiyi kimi, elmə, maarifə marağı da dəyişdirdi. Ona görə də uşaq və gənclərin oxuması, maariflənməsi təkcə məişət, cəmiyyət problemi yox, eyni zamanda siyasi problem oldu. Məhz bu real sosial münasibətlər dövrün görkəmli xadimlərini millətin gələcəyi olan uşaqların savadlanması haqqında daha dərinlən düşündürməyə başladı. XIX əsrdə A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, S.Ə.Şirvaninin, Q.B.Zakirin, N.B.Vəzirovun ideyaları, XX əsrin əvvəllərində Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, R.B.Əfəndiyeva, N.Nərimanov və başqaları dövrün tələbləri səviyyəsində inkişaf etdirməyə başladılar. Bu səbəbdən də XX əsrin 20 ili maariflənmənin bir qolu olan uşaq ədəbiyyatının tarixdə misli görünməmiş forma almasına və inkişafına səbəb oldu. Bu dövrdə yaranan uşaq ədəbiyyatı və onun

dili elmi və sosial-siyasi cəhətdən diqqət çəkən ən önəmli bir sahəyə çevrildi. Buna görə də bu mövzuda dissertasiya yazmaq, mövzunu elmi-monoqrafik şəkildə araşdırmaq aktual bir problemdir.

Dissertasiya işi işin ümumi səciyyəsi, giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, ixtisarlar və bədii mənbələrdən ibarətdir. İşin ümumi səciyyəsi hissəsində müəllif AAK-ın tələblərinə uyğun olaraq mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqat işinin obyektı, araşdırmanın predmeti, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, tədqiqat metodları, araşdırmanın mənbələri, tədqiqat işinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti haqqında məlumat verir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları sadalayır, tədqiqatın aprobeşiyasını diqqətə çatdırır.

Dissertasiyanın giriş hissəsini müəllif “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşma tarixinə və dil-üslub məsələlərinə bir nəzər” adlandırmışdır. 19 səhifədən ibarət olan bu giriş hissəsində müəllif Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatının yeri məsələlərinə toxunur, görkəmli alimlərin uşaq ədəbiyyatı haqqındakı fikirlərini sitat gətirir. M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, S.S.Axundov, R.B.Əfəndiyev, M.Mahmudbəyov və başqalarının XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətlərindən bəhs edir. Buradaca görkəmli ədiblərin əsərlərindən nümunələr verir. Hətta Azərbaycan müəlliflərindən, məsələn, M.Ə.Sabirin

Krılovdan tərcümə etdiyi “Qarğa və tülkü”, A.Səhhətin “Sazəndələr”, A.Şaiqin “Cırcırəma və qarışqa” şeirlərinin uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi ədəbiyyatımızı zənginləşdirdiyini göstərir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilinin leksik semantik tədqiqi” adlanır. Ümumiyyətlə bu fəslidə 9 başlıq vardır.

Dörd yarımfəsildən ibarət olan birinci yarımfəsil müəllif söz yaradıcılığına həsr etmiş, morfoloji və sintaktik yolla yaranan sözlərdən (mürəkkəb sözlərdən) bəhs etmişdir.

Morfoloji yolla düzələn sözlərdən bəhs edərkən müəllif:

- a. Ad düzəldən şəkılçilər (-lıq⁴, -çı⁴, -lı⁴ – yamanlıq, yaxşılıq, dənizçi, südcü, birinci, şüşəli, faydalı)
- b. Feil düzəldən şəkılçilər (la² – başla, qoxula; lan² – dillən; laş² – uzaqlaş) və s. bəhs edir (bu yenilik deyil)

Birinci fəslin ikinci yarımfəslində müəllif sintaktik yolla düzələn sözlərdən bəhs edir (Hüseynqulu, Tanrıqulu). Bunları 7 qrupa bölür. Məsələn, tər-təmiz, zor-güc, gecə-gündüz və s.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslini müəllif “Sözlərin tematik qruplar üzrə bölgüsü və onların linqvistik təhlili” adlandırır. Bu yarımfəsil aşağıdakı başlıqlardan ibarətdir:

1. Ümumişlək leksika: dağ, daş, quş, çəmən, gəl, get, qız, nənə. Hətta o dərəcəyə qədər xırdalayır ki, 10 mənə qrupu yaranır. Yemək adları – kabab, məktəb - dərsləvazimatı – qələm, kitab və s.

2. Canlı danışığı leksikası: əppək – çörək, sərvaxt – ayıq.

3. Arxaik leksika: yağ, ağı, un, tütün – tüstü, eşik – çöl

4. Feili arxaizmlər: yürümək, qonmaq

5. Fonetik baxımdan qismən arxaikləşmiş: kömlək

Onomastik leksika: antroponimlər – Zeynəb, Əhməd, Fatı

Toponimlər: Şirvan, Gəncə, Məkkə

Oronimlər: daş, dərə, düz, Mina dağı, Gəncə dağı

Hidronimlər: çay – Kür çayı, Ədil-idil

Zoonimlər: siçan, Kəhərat

Alınma sözlər: ərəb-fars (kasıb, ayna),

Osmanlı (cobuq, bəbək),

Ərəb-fars mənşəli alınmalar – kitab, alim, cavab

Bu fəslin 3-cü bölməsi semantik söz qruplarına həsr edilmiş və onların XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatında işlənməsinə aid misallar vermişdir. Yəni sinonimlər var – dövlət, var – vardır və s.

Birinci fəslin dördüncü hissəsi XX əsrin əvvəllərindəki uşaq ədəbiyyatında işlənən frazeoloji vahidlərə həsr edilmişdir. Bu vahidlərin uşaq ədəbiyyatında işlənməsinə aid misallar da verir.

Bu problemi müəllif 3 böyük bölmədə araşdırır.

- a. İsmi frazeoloji vahidlər. Məsələn, bağı qan, intiqam çöli, başı boş
- b. Feli frazeoloji birləşmələr: əlindən cana gəlmək, əli boş olmaq, əl tutmaq və s.
- c. Atalar sözləri və zərbi məsəllər. Tapmacalar adlanan axırıncı yarımbölmədə müəllif XX əsrin əvvəllərindəki uşaq ədəbiyyatında işlənən:

Zərbi-məsəlləri – Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar.

Artıq tamah baş yarar və s.

Tapmacalar – Havalər, ha havalər, çöldə dovşan balalar

Dırnağından su içər, dimdiyindən balalar (taxıl)

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilinin qrammatik tədqiqi” adlanır. Bu fəslı də müəllif iki yarımfəslə bölmüşdür.

1.1. Uşaq ədəbiyyatının morfoloji özəllikləri və onların linqvistik təhlili. Burada müəllif müasir dilimizlə XX əsrin əvvəllərindəki uşaq ədəbiyyatında işlənən fərqli cəhətləri verir. Məsələn, suya tökər-lərđi, gülürlərđi. Bəs düşünməzmiyəm və s. Bir sözlə, sıra kateqoriyası pozulur.

2.2. Uşaq ədəbiyyatının sintaktik özəlliklərindən bəhs edən müəllif söz birləşmələri (I-II-III növ ismi birləşmələr). I növə aid beş bölmə, II növə aid bir bölmə, III növə aid bir bölmə verir. Bu yarımfəslin ikinci bölməsində müəllif XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatında işlənən sadə cümlədən bəhs edir. Burada sadə cümlənin nəqli, sual cümlələrlərindən danışıır. Sonra mürəkkəb cümlələrə toxunur. Tabesiz mürəkkəb cümlələr: oyuncaqlar

paylandı, şirin oyun başlandı. Dan ağardı, güldü səhər və s.

Sonra müəllif mürəkkəb cümlələrin budaq cümlə növlərinə aid misalları təhlil edir.

Dissertasiya işinin sonuncu (üçüncü) fəslə "XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının poetik özəllikləri" adlanır. Bu fəslə də müəllif 2 yarımfəslə bölür. Uşaq ədəbiyyatı dilinin poetik təhlili və onların linqvistik təhlili" adlanan birinci yarımfəsilə müəllif bir sıra alimlərin fikrinə söykənərək göstərir ki, araşdırılan dövrün uşaq ədəbiyyatında, eləcə də uşaq nəşr əsərlərində, habelə folklorda mövzu və süjetlərlə əlaqədar olaraq təntənəli finallara, ənənəvi formullara və folklor elementlərinə rast gəlirik. Buna görə də o dövrün uşaq ədəbiyyatının dilində folklor elementləri güclü olur. Məsələn, Qarasu kəndində Qırt-qırt xanım adlı bir toyuq və şələquyruq adında bir xoruz var idi (A.Şaiq).

Bundan əlavə, biri var idi, biri yox idi.

Keçdi il, keçdi ay, adladı zaman (A.Şaiq).

Alqış-xeyir dua formaları da folklor ənənəsinə əsaslanır. Eləcə də söyüş (heyvan, qarğış – yaman gözə ox batsın, yalvarış – qurban olum və s. formullara aid müəllif sistemli misallar verir.

Əsərin son yarımfəslə "Uşaq ədəbiyyatının dilində vokativlər və təqlidi sözlər" adlanır. Müəllif xitabları da vokativ sözlərə aid edir. Oğlum, anacan, sus və s.

Təqlidi sözləri müəllif strukturuna görə (sadə və mürəkkəb) (sadə –quqquluqu, mürəkkəb – hop, hop, hop).

Dissertasiyanın sonunda müəllif 10 bənddən ibarət nəticələrini verir. Bu nəticələr etiraz doğurmur.

Avtoreferat əlimizdə olmadığı üçün əsərin məzmununun orada necə əks olunmasını və işin aprobasiyasını qiymətləndirə bilmirik.

Əsərin quruluş və məzmununa əsaslanaraq deyə bilərik ki, müəllif məqsədinə nail ola bilmişdir.

Bununla belə əsər haqqında bir neçə iradımız vardır ki, onu müəllifin diqqətinə çatdırmaq istərdik.

1. Əsərin giriş hissəsində müəllif XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda hökm sürən dil probleminə toxunmalı idi. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilimizin saflığı və varlığı uğrunda mübarizə gedirdi. Uşaq ədəbiyyatını yaradanlar da bu mübarizənin fonunda idi. Müəllif bu məsələyə bircə yerdə (səh.69) toxunmuşdur.

2. Fəsillər arasında mütənasib pozulub (Bəlkə də bu, materialın və mözunun xarakterindən irəli gəlmişdir).

3. Araşdırmanın predmeti düzgün şərh edilməyib.

4. Araşdırma mənbələri nəzəri ədəbiyyatdan ayrı verilməli idi.

5. Karandaş rus dilindən alınmayıb, öz sözüdür (səh.70).

6. Bəzi orfoqrafik səhvlərə rast gəlirik. Məsələn, mərhəm yox, məhrəm (səh.7).

Bütün bunlara baxmayaraq, böyük zəhmət bahasına ərsəyə gəlmiş əsər fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılan dissertasiyalar qarşısında qoyulan tələblərə cavab verir və onun müəllifi bu əsərə görə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almağa layiqdir.

Rəyçi:

A.M.Babayev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nigar Vaqif qızı Seyidovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Frazeoloji birləşmələrin tərcümə problemləri” (5704.01 indeksi üzrə) mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Dilçiliyin aktual sahələrindən biri kimi frazeologiyanın tarixi o qədər də qədim deyildir. İsveçrə dilçisi Şarl Balli tərəfindən əsası qoyulmuş frazeologiya sonradan təxminən 110 il içərisində V. V.Vinoqradovun, A.A.Şaxmatovun, Z.A.Bulokovskinin, N.M.Şanskinin, Azərbaycanda M.Hüseynzadənin, N.R.Rəhimzadənin, N.C. Vəliyevanın və başqa dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu alimlərin hər biri frazeoloji birləşmə probleminə öz töhfəsini vermişdir. Frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri haqqında alimlər arasında hələ də mübahisələr mövcuddur. Məlumdur ki, frazeoloji birləşmələr aid olduğu xalqın etnomental xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə

1. Dildə hazır şəkildə mövcud olur
2. Semantik cəhətdən qapalı olur (bölünməz)
3. Semantik cəhətdən bütöv olur (vahid məna ifadə edir)

4. Hərfi mənada tərcümə olunmur.

Lakin bu cəhətlərin olması frazeoloji birləşmələrin tərcümə edilməsinə mane olmamalıdır. Bu vaxta qədər frazeoloji birləşmələrin tərcümə edilə bilməməsini iddia edənlər bunu böyük problem hesab edirlər. Sonrakı tədqiqat əsərlərində tərcümə nəzəriyyəsinin bir qolu olan frazeoloji vahidlərin tərcüməsi problemlərinə toxunulur. Bu cəhətdən Nigar Vaqif qızı Seyidovanın yazmış olduğu dissertasiya işinin aktual bir mövzuya həsr edildiyini qətiyyətlə söyləmək olar.

Nigar Vaqif qızı Seyidovanın “Frazeoloji birləşmələrin tərcümə problemləri” adlı dissertasiyası giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin girişində müəllif AAK-ın tələblərinə uyğun olaraq, mövzunun aktuallığından bəhs edir, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri haqqında məlumat verir, araşdırmanın elmi yeniliyi, tədqiqat metodları, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edir. Sonra tədqiqatın mənbələri, müdafiəyə təqdim edilmiş müddəalar haqqında məlumat verir.

Dissertasiyanın birinci fəslə “Frazeoloji birləşmələr problemi” adlanır. Bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə müəllif frazeologiyanın yaranma yollarından bəhs edir.

Birinci fəslin ikinci yarımfəsli “Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsində yaranan problemlərin tədqiqi tarixi” adlanır. Burada müəllif M.Hüseynzadə, Ə.Orucov, E.Mehdiyeva kimi alimlərlə yanaşı, V.A.Kanın, Y.Petsker, İ.İ.Amoqova, X.M.Şanski və başqa alimlərin fikrinə toxunur. Birinci fəslin üçüncü yarımfəslini müəllif “Sərbəst birləşmələrin yaranması və onların frazeoloji birləşmələrlə oxşar və fərqli cəhətləri” problemlərinin izahına həsr etmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəsli “Müxtəlif sistemli dillərin frazeoloji birləşmələrinin tərcüməsində yaranan problemlər” adlanır. Bu fəsli də müəllif üç yarımfəslə ayırır. Birinci yarımfəsil “Tərcümə zamanı yaranan çətinliklər” adlanır. Burada da müxtəlif alimlərin fikri ilə razılaşıaraq və onların əsasında bu çətinlikləri şərh edir.

İkinci fəslin son yarımfəsli “Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin tərcüməsində yaranan problemlər” adlanır. Müəllif bu çətinlikləri onunla əlaqələndirir ki, hər bir xalqın atalar sözləri, zərbi-məsəlləri və frazeoloji vahidlərinin tərcüməsi zamanı onlar arasında olan milli xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. O belə hesab edir ki, başqa dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı iki əsas prinsip nəzərə alınmalıdır:

1. Atalar sözlərinin və məsəllərin tərcüməsində onların formasına və məzmununa diqqət yetirmək;

2. Tərcümə zamanı atalar sözləri və məsəllərin əvəzinə mənaca onlara uyğun gələn konkret leksik-semantik törəmələrdən istifadə edilməlidir.

Dissertasiya işinin sonuncu fəslə "Frazəoloji birləşmələrin tərcüməsində istifadə olunan üsullar" adlanır. Bu fəsildə dissertant aşağıdakı məsələlərə toxunur:

Frazəoloji birləşmələrin kateqorial və diferensial əlamətləri. Dissertant frazəoloji birləşmələrin malik olduqları əlamətləri belə səciyyələndirir: "Kateqorial və qeyri-kateqorial, kateqorial dedikdə, onu səciyyələndirən fərqləndirici və ya diferensial əlamətləri, qeyri-kateqorial əlamətlər dedikdə isə, onun üslubi çalarlara malik olması, ekspressiv-emosional ifadəliyi və s. kimi əlamətləri" nəzərdə tutur.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslində "Tərcümənin yaranmasında ekvivalentliyin rolu" məsələsini araşdıran müəllif qeyd edir ki, ekvivalentlik həm məzmun, həm də ifadə planına görə müəyyənləşir, müəllif ekvivalentliyin 3 növünü göstərir (səh.107).

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin son yarım fəslə "Enantiosemiyanın – daxili əks mənəliyin tərcümədə rolu" məsələsinə həsr edilmişdir. Enantiosemiya – yəni antonimlik məsələsinə müəllif cəmi səhifə yarım həsr etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bu termin sözün və

birləşmənin antonim mənaları bildirmə xüsusiyyətinə malikdir.

Əsərin sonunda müəllif araşdırma boyu gəldiyi nəticələri 17 bənddə ümumiləşdirir. Demək olar ki, müəllif öz qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş, tədqiqatını uğurla başa vurmuşdur.

Bununla belə əsər haqqında bir neçə iradımız da vardır ki, onları müəllifin diqqətinə çatdırmağı lazım bilirik.

1. Müəllif dissertasiyanın nəticə hissəsində (1-ci nəticə) göstərir ki, Azərbaycan və ingilis dillərində sərbəst birləşmələrlə frazeoloji birləşmələri qarışdırmaq olmaz. Qeyd edək ki, bu müəllifin əsərdən çıxardığı nəticə deyil, hamıya məlum olan bir həqiqətdir.
2. Bəzən müəllif sözü üslubi cəhətdən yerində işlətmir. Məsələn, müəllif yazır: “Dilin bütün sferalarında xalqın mənəvi həyatı, dünyagörüşü və tarixi inikas olunur”. Cümlədə üslubi səhv vardır. İnikas olunur yox, əks olunur demək lazımdır.
3. Dissertasiyanın 13-cü səhifəsində müəllif Azərbaycan dilçisi Hüseyn Bayramovun mövqeyini bəyənmiş və deyir: “Azərbaycan dilçisi H.Bayramov “frazeologiya” anlayışını dar

mənada götürmüş, atalar sözü və zərbi-məsəlləri frazeologiyanın tərkibinə daxil etməmiş və onları frazeoloji cümlə adlandırmışdır”. Əslində, belə etməklə H.Bayramov düzgün hərəkət etmişdir. Atalar sözləri və zərbi-məsəllər frazeoloji birləşmələrdən daha genişdir.

Göstərilən bu iradlar böyük zəhmət bahasına başa gəlmiş və dilçilik elmimizi zənginləşdirə biləcək bu əsərin elmi dəyərini aşağı salmır. Müəllif mövzunun öhdəsindən gələ bilmişdir. Müəllifin dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı Bakıda 5, xaricdə 1 məqaləsi çap olunmuş, iki beynəlxalq, iki respublika konfransında çıxış etmişdir.

Avtoreferat dissertasiyanın ümumi məzmununu tamamilə əks etdirir. Bütün bunları nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, Nigar Vaqif qızı Seyidovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Frazeoloji birləşmələrin tərcümə problemləri” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi bu qəbildən olan dissertasiyalara qarşı qoyulan tələblərə tam cavab verir və bu əsərə görə N.V.Seyidovaya filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilməsi tamamilə qanunauyğun olardı.

Rəyçi:

A.M.Babayev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Fidan Hafiz qızı Əliyevanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində rus yazıçılarının əsərlərinin dilindən linqvo ölkəşünaslıq aspekti” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Sosiolinqvistika dilçiliyin başqa sahələrinə nisbətən gənc sahədir. Buna baxmayaraq, demək olar ki, sosiolinqvistikanın bütün aspektləri geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilir. Bu mövqedən yanaşdıqda Fidan Hafiz qızı Əliyevanın yazdığı “XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində rus yazıçılarının əsərlərinin dilindən linqvo ölkəşünaslıq aspekti” adlı dissertasiya işi təqdirəlayiqdir.

Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 yarım fəsil, dissertasiya işinin nəticələri və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Əsərin giriş hissəsində müəllif AAK-ın tələblərinə uyğun olaraq mövzunun aktuallığını əsaslandırır, araşdırmanın obyekt və predmetini müəyyən edir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini göstərir, araşdırmanın metodu, mənbələri, elmi yeniliyi şərh edilir. Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə çıxardığı əsas müddəalar və əsərin aprobasiyası haqqında məlumat verir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Linqvo ölkəşünaslıđın filoloji sahə kimi nəzəri əsasları” adlanır. Müəllif bu fəslı 3 yarımfəslə bölür.

Birinci fəslin ilk yarımfəslı belə adlanır: “Ölkəşünaslıq elmi fənn kimi onun formalaşmasının qısa tarixi”. Müəllif bu problemin IV əsrdən başladığını qeyd edir. Burada müəllif linqvo ölkəşünaslıđı ölkəşünaslıđın bir sahəsi kimi göstərir.

Birinci fəslin ikinci bölməsi “Linqvoölkəşünaslıq elmin bir sahəsi kimi: linqvoölkəşünaslıđın obyekt və predmeti” adlanır. Burada linqvoölkəşünaslıđın üç aspektini göstərir: sırf linqvistik aspekt, fərdi müəllif semantikasının tədqiqi üzrə linqvometodoloji tədqiqatlar və linqvistik araşdırmalar. Burada müəllif təkrara yol verir və qeyri-dəqiq fikirlər söyləyir.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslı “Linqvokulturologiyanın əsas konturları” adlanır. Burada müəllif linqvokulturologiyanın obyektı canlı dil işarələrində təmsil olunmuş və möhkəmlənmiş dil proseslərində ifadə olunan mədəniyyət kimi başa düşülən bir problem kimi şərh edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “Ayrı-ayrı yazıçıların ədəbi-bədii əsərlərinin dilinin öyrənilməsinin linqvoölkəşünaslıq aspekti” adlanır. Bu fəslı müəllif 4 yarımfəslə ayırır.

Bu fəslin birinci yarımfəsli giriş qeydləri adlanır. Burada müəllif ayrı-ayrı yazıçıların ədəbi-bədii əsərlərinin dilinin öyrənilməsinin linqvoölkəşünaslıq aspekti cəhətdən ilkin qeydlərini göstərir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslinin ikinci yarımfəsli müəllif V.Rospertinin, B.Yevseyevin, A.Bitovun əsərlərində milli-mədəni (lingvo-ölkə kulturoloji) semantika, “sibir, sibir” yazılarından sibir sözü müxtəlif mənalarda işlədilir.

İkinci fəslin dördüncü yarımfəsli müəllif “Milli-mədəni semantikanın rus dilinin frazeoloji vahidləri ilə şərhini”ni təsvir edir. Burada dissertant milli mədəniyyəti özünün bütün elementləri ilə, yəni ayrı-ayrı elementlərin mənasından çıxmayan özünün ideomatik mənaları ilə kompleks əks etdirir. Məsələn, karanskaya sirota və s. bundan əlavə, iki növ də qeyd edilir. A.Manotovun “Hər bir bədii əsər öz məmləkətinin, dövrünün, mədəniyyətinin əsəridir”, o hər növ məişət mənzərəsini təsvir edir”.

Dissertasiya işinin son fəsli “Rus dilinin sintaktik vahidləri linqvo ölkə kulturoloji məlumatın ifadəçisi kimi” adlandırılmışdır.

Bu fəsil də öz növbəsində 2 yarımfəsildə araşdırılır.

Birinci yarımfəsildə “Rus atalar sözləri, məsəllər və aforizmlər linqvoölkəşünaslıq və milli-mədəni ifadəçisi

kimi” araşdırılır. Burada müəllif rus atalar sözləri, məsəllər və aforizmləri linqvoşünaslıq və milli-mədəni məlumatın (biliyin) ifadəçisi kimi nəzərdən keçirir. Bu yarım fəslin izahında əsasən V.Rasqutinin, B.Yevseyevin və A.Batovun əsərləri üzərində araşdırma aparılır.

Dissertasiya işinin son yarım fəslə “Sabit işlənən sintaktik konstruksiyalar (sintaktik frazeologizmlər) linqvoölkəşünaslıq mənasının ifadəçisi kimi adlandırılmışdır.

Əsər Azərbaycan Respublikasının AAK-ın fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılan dissertasiyalar qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verir. Bununla belə, dissertasiya haqqında bir neçə iradımız da vardır ki, onları müəllifin nəzərinə çatdırmaq istəyirik.

1. Dissertant avtoreferatda nəticələri verməmişdir.
2. İkinci fəslin birinci yarım fəslində müstəqil giriş başlığı ilə 6 səhifə verməyə ehtiyac yox idi.
3. Yarım fəsillər avtoreferatda kursivlə verilmədiyindən onu oxumaq çətin olur.
4. Avtoreferatda bir neçə cümlə Azərbaycanca səslənmir. Belə hallar avtoreferatın 23, 25, 29 və s. səhifələrində özünü göstərir. Lakin bu nöqsanlar əsərin ümumi elmi dəyərini azaltmır.

Avtoreferat dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı tezis və məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Bakıda 6 məqalə, xaricdə 3, beynəlxalq konfransda 1 məruzə, respublika konfransında 2 məruzə.

Bütün bunları nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, Fidan Hafiz qızı Əliyevanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində rus yazıçılarının əsərlərinin dilinin linqvoölkəşünaslıq aspekti” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi bu qəbildən olan dissertasiyalar qarşısında qoyulan tələblərə cavab verir. Bu əsərə görə Fidan Hafiz qızı Əliyevaya filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (5707.01 indeksi üzrə) elmi dərəcəsi verilə bilər.

Rəyçi:

A.M.Babayev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Zülfiyə Qabil qızı Musəvinin filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Психолингвистические проблемы усвоения иностранных слов и выражений в детской речи” (Xarici söz və ifadələrin uşaq nitqində mənimsənilməsinin psixolinqvistik məsələləri) mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Hər şeydən əvvəl bunu qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzu köhnə olmasına baxmayaraq, müasir dövrdə yenidən aktualıq kəsb etmişdir. Çünki “Yeni dövrün tələbidir” şüari altında Azərbaycanda əhalinin, demək olar ki, 90 faizi uşaqları hələ ana dilində danışmaq vərdişi əldə etmədiyi halda, onları xarici dil öyrənməyə yönəldirlər. Gözləmək olardı ki, müəllif bu sahədə müstəqil araşdırma apararaq nəzəri və praktik şəkildə sübut edəcək ki, uşaqlar ana dili bazasında xarici dil öyrənib mənimsəməlidir. Amma müəllif başqa yol tutmuşdur.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə müəllif mövzunun aktuallığını qeyd edir, onun obyekt və predmetini göstərir, məqsədini bildirir, işin elmi və praktik əhəmiyyətindən, onun nəzəri metodoloji əsasından “bəhs edir”, araşdırma metodunu göstərir, müdafiəyə 6 müddəə çıxarır.

Əsərin **birinci fəsl**i “**Uşaq nitqində xarici söz və ifadələrin mənimsənilməsinə dair məsələlərin tədqiqi tarixi**” adlanır. Bu hissə üç yarımbaşlıqda verilir:

1.1. Sovet psixolinqvistikasında uşaq nitqi və uşaq ikidilliyinin tədqiqi;

1.2. xarici psixolinqvistikada uşaq nitqi və uşaq ikidilliyinin tədqiqi;

1.3. Azərbaycan psixolinqvistikasında uşaq nitqi və uşaq ikidilliyinin tədqiqi.

Göründüyü kimi, bu fəsil mexaniki olaraq yarımfəsillərə bölünmüşdür.

Dissertasiya işinin **ikinci fəsl**i “**Xarici dillərin uşaqlar tərəfindən mənimsənilməsinin psixolinqvistik əsasları**” adlanır. Bu fəsl müəllif 4 yarımfəslə bölmüşdür:

2.1. uşaqların xarici dilləri mənimsəməsinin psixolinqvistik universaliləri;

2.2. xarici dil qabiliyyətinin strukturu (bölmənin adı qeyri-elmdir);

2.3. xarici dilə yiyələnmənin tipləri;

2.4. məktəbəqədər və aşağı sinif şagirdlərinin xarici dil tədrisinin psixoloji-pedaqoji və metodik əsasları.

Bu bölmələrdə də orijinallıq hiss olunmur.

Əsərin **son fəsl** **“Xarici dilin mənimsənilməsinin ilkin mərhələsi”** adlanır. Bu fəsl də müəllif 5 yarımfəslə bölmüşdür:

3.1. psixolinqvistika və ikinci dilin mənimsənilməsi. Keçirilən təcrübələr;

3.2. və 3.5. yarımfəsillərində müəllif dinləmə qabiliyyətindən bəhs edir.

3.3. və 3.4. hissələri avtoreferatda verilməmişdir.

Müəllif hər üç fəslə aid nəticələrini verir. İşin sonunda müəllif 17 nəticə təqdim edir.

Biz bu əsərin fəsillərini təhlil etməkdən vaz keçdik. Çünki burada müəllifin öz fikri demək olar ki, yoxdur. Çünki mənə qədər dissertasiya antiplagiat proqramından keçirilmiş, 34 köçürmə faktı aşkarlanmışdır.

Faktlara müraciət edək:

Dissertasiyanın 37 (səhifə bütöv), 39, 40, 41, 42-ci səhifələri M.B.Boqusun “Şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafına bilinqvizmin təsiri (UDK 81.246.2 BBK 81.001.91 indeksi) əsərindən köçürülmüşdür.

Dissertasiyanın 44 səhifəsi nitq fəaliyyəti adlı Yandeks direktdən köçürülüb. Əsərin 100, 102, 103-cü səhifələri Lyudmila İliçna Bıkovanın “Kiçik yaşlı məktəblilərin effektiv təlimi tarixi dil öyrənmənin gələcək uğurlarının rəhnidir” adlı dissertasiyasının avtoreferatından köçürülüb.

Sonra əsərin 7, 8, 9, 10, 11, 12-ci səhifələrində 1993-cü ildə Van Yelena Kedzeyevnanın “Ontogenezdə uşaq bilinçvizi” adlı namizədlik dissertasiyasının avtoreferatından köçürmələr vardır.

Bundan əlavə, dissertasiyanın 70, 71 (bütöv səhifə), 73-cü səhifələri Babiy Natalya Mixaylovnanın əsərindən götürülmüşdür.

Habelə avtoreferatın 4-cü səhifəsi Van Yelena Kedzeyevnanın yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərindən köçürülmüşdür. 5-ci səhifə 1, 2, 3-cü bəndlər Çernyeva Qalina Nikolayevnanın 2000-ci ildə çapdan çıxmış ontobinçvologiyanın əsasları kitabından alınmışdır. 6-cı səhifədə müdafiəyə çıxarılan müddəaların 4, 5, 6-cı bəndi də Qalina Çernyevadan götürülmüşdür.

Avtoreferatın 11-ci səhifəsi Slobinin 1984-cü ildə çapdan çıxmış “Развитие грамматики психолингвизма” adlı əsərindən köçürülüb.

Avtoreferatın 17-ci səhifəsi Van Yelena Kedzeyevnadən köçürülmüşdür. Bir sözlə, əsərdə orijinallıq plagiatdan azdır.

Əsərdə Azərbaycan dilində 21 mənbədən istifadə edilmişdir. Onun da 10-u Ə.Hacıyevanınadır. Deməli, Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə yazılan əsərdə cəmi 11 müəllifdən istifadə edilmişdir. Respublikada psixolinqvizmin, habelə bilinqvizmin ən görkəmli nümayəndəsi olan prof. Fuad Əhməd oğlu İbrahimbəyovun adı belə çəkilmir.

Əsərdə müəllif rus dilində 93, başqa dillərdə (alman, ingilis) 16 mənbədən, 3 internet saytıdan istifadə etmişdir.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının doktorantı Mətanət Bahadur qızı Mehdiyevanın filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi “Professor Zərifə Budaqova və Azərbaycan dilçiliyi” (5706.01 – Azərbaycan dili) mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Məlumdur ki, hər hansı bir elm öz tarixini yaratmaq üçün geniş və mükəmməl bir inkişaf yolu keçməli, özünü təsdiq etməlidir. Azərbaycanda elmin bütün sahələri böyük və mükəmməl bir inkişaf yolu keçmiş, öz tarixini yaratmışdır. Amma hələlik dilçilikdən başqa öz tarixini yaratmış, inkişaf yolunu təsbit etmiş, çoxşaxəli, çoxsahəli mənzərəsini yaratmış elm, demək olar ki, yoxdur. Bu sahədə geniş araşdırmalar aparılmış, 20-dən çox dissertasiya işi yazılmış və yazılmaqdadır. Bundan əlavə, dilimizin qrammatik kateqoriyaları haqqında, onların araşdırılması tarixi haqqında da çoxlu əsər yazılmışdır. Bu mövqedən yanaşdıqda, bu gün müdafiə edilən dissertasiya işi də dilçilik tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Zərifə İsmayıl qızı Budaqova (qızlıq soyadı Əliyeva) 28 aprel 1929-cu ildə İrəvan şəhərinin Dəmirbulaq məhəlləsində anadan olmuşdur. Orta və ali təhsilinin bir hissəsini İrəvanda başlayıb Bakıda tamamlamışdır. Elmi işə böyük marağı olan Zərifə xanım

Azərbaycanda ilk qadın olaraq 1953-cü ildə SSRİ EA Dilçilik İnstitutunda “Azərbaycan dilində feilin tərz kateqoriyası” adlı namizədlik dissertasiyasını uğurla müdafiə edir. 1963-cü ildə isə “Azərbaycan dilində sadə cümlə” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək ilk Azərbaycanlı qadın filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi alır. Beş ildən sonra, yəni 1968-ci ildə professor elmi adını alır. Bundan sonra Z.Budaqovanın elmi və ictimai fəaliyyət dairəsi genişlənir. Azərbaycan dilçi kadrlarının hazırlanmasında, dilimizin elmi qrammatikasının yazılmasında, ictimai şəhadə uğurlu fəaliyyət göstərir. O, Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutunun direktoru kimi dilimizin elmi şəkildə araşdırılmasında müəllif və redaktor kimi məhsuldar çalışır.

Bütün bunlar ona əsas verir ki, AMEA-nın müxbir üzvü, Dilçilik İnstitutunun direktoru filologiya elmləri doktoru professor Zərifə İsmayıl qızı Budaqovanın elmi yaradıcılığı Azərbaycan Respublikasının AAK-ın tələblərinə cavab verə biləcək bir dissertasiyanın yazılması üçün elmi mənbə ola bilər. Buna görə də belə hesab edirik ki, Mətanət Bahadur qızı Mehdiyeva öz dissertasiya işi üçün uğurlu və dəyərli bir mövzu seçmişdir.

Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində müəllif AAK-ın tələblərinə görə mövzunun aktuallığını sübut edir və

işlənmə dərəcəsini göstərir. Sonra tədqiqatın obyekt və predmeti haqqında məlumat verir. Araşdırmanın məqsəd və vəzifələrini şərh edən müəllif öz məqsədinə nail olmaq üçün qarşısına 8 vəzifə qoyur və demək olar ki, bu vəzifələri yerinə yetirir. Dissertasiyada haqlı olaraq təsviri və tarixi müqayisəli metoddan istifadə edir. Doktorant mövzu ilə bağlı müdafiəyə 7 müddəə çıxarır. Tədqiqatın elmi yeniliyini Z.Budaqova yaradıcılığını tam monoqrafik şəkildə araşdırması ilə əsaslandırır. Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyətini də doktorant əsaslandırma bilmişdir. Araşdırmanın aprobasiyası müəllifin 11 məqaləsi və 7 tezisi vasitəsilə elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Dissertasiya işi yuxarıda bəhs etdiyimiz giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin I fəslə "Z.Budaqovanın yaradıcılığında Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri" adlanır. Bu fəslə doktorant 4 yarım fəsil, 5 bölməyə ayırmışdır.

- 1.1. yarım fəsil "Z.Budaqovanın elmi yaradıcılığının ümumi mənzərəsi" adlanır. Bu yarım fəsildə müəllif Z.Budaqovanın ictimai elmi və inzibati fəaliyyəti, həmçinin elmi publisistik məqalələrinin Azərbaycan dilçiliyinə gətirdiyi yeniliklərə toxunur. O cümlədən alimin elmi konfranslarda öz elmi nailiyyətlərini bacarıqla nümayiş etdirməsindən bəhs edir.

- 1.2. Dissertasiya işinin bu yarımfəsli alimin yaradıcılığında punktuasiya məsələlərinin qoyuluşu və həlli problemini əhatə edir. Bu yarımfəsli doktorant durğu işarələri ilə punktuasiya probleminin işıqlandırılmasına həsr edir və ona tərəfdar çıxır.
- 1.3. Bölməsində müəllif professor Z.Budaqovanın orfoqrafiya məsələləri ilə bağlı əsərlərini araşdırır. Burada doktorant alimin orfoqrafiya tərtibi prinsipləri, orfoqrafiya lüğəti və s. haqqında fikirlərini şərh edir.
- 1.4. Yarımfəsli doktorant “Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti” adlandırır. Əslində, belə bir başlıq ümumi olub məqsədi konkret əks etdirmir. Buna baxmayaraq, müəllif Z.Budaqovanın və A.Axundovun, M.Məmmədovun, N.Cəfərovun, M.T.Siseronun fikirlərini verir. Burada nitqin sahələri, nitqdə kimlik, nitq fiqurları haqqında söhbət gedir.
  - 1.4.1. Bu bölməni müəllif Z.Budaqovanın elmi publisistik məqalələrinə həsr etmişdir. Burada alimin “Kommunist”, “Azərbaycan müəllimi”, “Azərbaycan gəncləri”, “Ədəbiyyat və incəsənət” və

s. kimi mətbu orqanlarda dərc olunmuş məqalələrindən bəhs edir.

Dissertasiya işinin II fəslı “Z.Budaqovanın yaradıcılığında morfologiya məsələləri” adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində 2 yarımfəsil, 3 bölməni əhatə edir.

Dissertasiya işinin 2.1. yarımfəslı “Z.Budaqovanın feillərin lüğəvi mənə növləri ilə bağlı müəyyənləşdirdiyi təsnifat” adlanır. Burada müəllif Z.Budaqovanın feillərin lüğəvi mənə qruplarını hərəkət, iş, nitq, təfəkkür, görmə və eşitmə, habelə hal-vəziyyət növlərini göstərdiyini qeyd edir.

2.2 bölməsi “Feillərin quruluşu barədə elmi fikirlərin müqayisəli təhlili” adlanır. Yarımfəsildə müəllif bu mövzuda əsər yazmış alimlərin böyük siyahısını verir və onların fikirlərini Z.Budaqovanın ümumiləşdirib 9 bənddə verdiyini qeyd edir.

İkinci fəslin 3-cü bölməsi “Z.Budaqova Azərbaycan dilçiliyində feilin tərz kateqoriyasının araşdırıcısı” kimi adlanır. Burada doktorant müxtəlif alimlərin fikirlərinə toxunur. Z.Budaqovanın feillərin tərz ifadə etmə cəhətlərinə görə onları 5 qrupa böldüyünü bildirir.

Dissertasiya işinin III fəslı “Z.Budaqovanın əsərlərində Azərbaycan dilinin siktaksisi” adlanır. Bu fəsil də öz növbəsində 3 yarımfəslə və 5 bölməyə ayrılır.

Üçüncü fəslin birinci yarımfəsli “Alimin cümlə və onun əlamətləri haqqında mülahizələri” adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mövzu diçiliyimizdə ən çox işlənən sahələrdən biridir. Maraqlıdır ki, müəllif burada öz məqalələrindən də sitatlar verir.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəsliində doktorant “Z.Budaqovanın yaradıcılığında sadə cümlə” mövzunu araşdırır. Burada doktorant bu mövzuya aid rus və Azərbaycan alimlərinin fikirlərinə toxunur. Belə qərara gəlir ki, hər bir dilçilik faktı dilə aid ümumiləşdirici fikir, nəzəri mülahizəyə çevrilməzdən əvvəl həmin dilin zəngin və xarakterik materialları, faktları əsasında formalaşmış faktlar əsasında təsdiqlənib.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəsliində müəllif “Yarımqıq cümlə və söz cümlələr” məsələsinə toxunur. Burada başqa alimlərlə yanaşı, Z.Budaqovanın da fikirlərini verir. Doktorant qeyd edir ki, Z.Budaqova Azərbaycan dilində “lazımdır”, “gərəkdir”, “bəsdir” sözləri ilə ifadə edilmiş xəbərləri olan elliptik cümlələrin olduğunu təsdiq edir (səh.99).

- 3.3. Bu yarımfəsil “Cümlə üzvlərinə dair fikirlərin müqayisəli təhlili” adlanır. Bu yarımfəsildə, demək olar ki, yenilik yoxdur. Doktorant yazır: “Z.Budaqovanın cümlə üzvləri haqqında fikirləri maraqlıdır. Alim də mübtəda və xəbəri baş üzv, təyin, tamamlıq

və zərfliyi ikinci dərəcəli üzvlər kimi qruplaşdırır” (səh.101).

- 3.4. Dissertasiya işinin son yarımfəsli olan bu bölmə “Cümlənin həmcins üzvləri haqqında fikirlər” probleminə həsr edilmişdir. Bu yarımfəsildə də doktorant müxtəlif alimlərin bu mövzuya aid fikirlərinə toxunur və Z.Buqadovanın həmcins üzvlərin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə edilən zaman və lüğəvi cəhətdən eyni sözdən əmələ gəlib qrammatik əlamətcə müxtəlif olduqda eyni suala cavab vermədiyi fikrini diqqətə çatdırır (səh. 112).

Göründüyü kimi, doktorant alimin yaradıcılığının əsas məqamlarına toxunub onları qiymətləndirmişdir. Başqa sözlə, öz obyektini araşdırıb üzə çıxarmışdır. Bununla belə, əsər nöqsanlardan da xali deyildir. Bunların bir neçəsinə nəzər salaq:

1. Əsərin adı (bu müəllifdən asılı deyil) dilçi ifadəsi deyildir. Məgər Z.Budaqova qeyri bir millətin nümayəndəsi və başqa bir ixtisas sahibi idi ki, əsəri belə adlandıraq?
2. Dissertasiyada Z.Budaqovanın cəmi 4 kitabından və 17 məqaləsindən istifadə edilmişdir. Buna necə bəraət qazandırmaq olar?

Dissertasiyada (səh. 9) deyilir ki, alimin 150-dən çox elmi məqaləsi vardır.

3. Z.Budaqova haqqında yazılan bu dissertasiyada indiyədək alim haqqında yazılmış ən mükəmməl, ən əhatəli əsər olduğundan onun əsərlərinin bibliografiyası verilməli idi ki, əsər monoqrafik xarakter alsın.
4. Dissertasiyanın ikinci fəslində (səh. 50) oxuyuruq: N.Ştreker qeyd edir ki, feil termini yunan və latın dillərindən kalka edilmişdir. Bu necə elmi fikirdir? Feil ərəb sözü olub iş deməkdir. Feil – iş, fail – iş görən, məful – üzərində iş görülən deməkdir.
5. B.Çobanzadədən gətirilən sitat da düzgün şərh edilməyib. Alim deyir ki, məntiqi hökm linqvistik cümlədir, amma onlar eyni deyil. Cümlə ilə hökmün 7 fərqi vardır.

Cümlənin təktərkibli növləri olduğu halda, hökm üçün mütləq iki üzv olmalıdır. Hökmün 4 növü, cümlənin isə həm quruluşuna, həm də üzvlərinin iştirakına görə hamının bildiyi növləri vardır (belə fərqləri göstərməyi lüzumsuz hesab edirik).

6. Nitq mədəniyyətindən bəhs edən bölmədə oxuyuruq: Z.Budaqova Azərbaycan dilinin aktual və lazımlı bölümü sayılan nitq mədəniyyətinin vacib və müasir günümüz üçün elmi mahiyyət kəsb edən mahiyyətini hiş etmiş və bu barədə qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür (səh. 42).
7. Birinci fəslin adı düzgün verilməyib. Burada işlədilən tətbiqi sözü əvəzinə tədqiqi olmalı idi.

Belə səhvlərin sayını çoxaltmaq da olar. Amma əsər böyük zəhmətin məhsulu kimi meydana gəlmiş, qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola bilmişdir.

Mövzu ilə bağlı müəllifin 18 yazısı çap olunmuşdur. Müəllifin Azərbaycanda 8, xaricdə 3 məqaləsi çap olunmuş və o, 7 konfransda məruzə etmişdir. Avtoreferat 26 səhifədən ibarət olub, dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir. Doktorant araşdırma boyunca gəlidiyi nəticələri 10 bənddə ümumiləşdirmişdir ki, onlar da etiraz doğurmur.

Bütün bunları nəzərə alaraq, demək olar ki, doktorant qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola bilmişdir. Əsər Azərbaycan Respublikasının AAK-ın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılan dissertasiyalar qarşısında qoyduğu vəzifələri yerinə yetirə bilmişdir.

Buna görə də Mətanət Bahadur qızı Mehdiyevaya “Professor Zərifə Budaqova və Azərbaycan dilçiliyi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə görə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (ixtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili) diplomu verilə bilər.

Rəsmi opponent:

A.M.Babayev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aytən Şıxmurad qızı Hacıyevanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün "İngilis dilində görmə və eşitmə prosesi bildirən feillərlə formalaşan birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri" mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Dissertasiya işi dilçilik elmimiz üçün çox aktual olan bir mövzuya həsr edilmişdir. Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sosial həyatın bütün sahələrində olduğu kimi humanitar elmlərin inkişafı sahəsində də böyük dəyişiklik və canlanma başlamışdı. Sovet dövründə humanitar, o cümlədən dilçilik sahəsində yazılan əsərlər ictimai cəhətdən imperiya maraqlarına uyğun olmalı, hər cür millilikdən uzaq olmalı idi. İndi isə humanitar elmlərin hamısı xalqımızın milli maraqlarına xidmət edir. Bu sahədə dövlət səviyyəsində görülən işlər, prezident fərmanları dilçilik elminin qarşısında geniş uğurlar açdığı kimi, böyük vəzifələrlə də qoymuşdur.

Bu cəhətdən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı daha çox diqqəti cəlb edir. Orada deyilir ki, "Elmi tədqiqatlar üçün bəzi hallarda müasir dünya dilçiliyinin nəzəri səviyyəsindən xeyli geri qalan, heç bir ciddi praktik əhəmiyyət daşımayan bəsit mövzular seçilir".

Bu cəhətdən bu gün rəy verdiyimiz dissertasiya işi diqqəti daha çox cəlb edir. Bu araşdırma göstərir ki, dilçilik elmimiz artıq milli çərçivədən çıxaraq beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərir. Çünki artıq Azərbaycanlı alim ingilis dilində görmə və eşitmə proseslərində işlənən feillərin başqa sözlərlə əlaqəyə girib həmin dilin qanunları əsasında konstruktiv və semantik özünəməxsus ifadədən linqvistik ifadələr yaradan cəhətləri araşdırır.

Bu cəhət elmi araşdırmanın aktuallığını və iddiaçının cəsarətliliyini sübut edir. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş əsərlərin siyahısından ibarətdir.

Girişdə müəllif AAK-in tələblərinə uyğun olaraq mövzunun aktuallığını əsaslandırır, mövzunun işlənmə dərəcəsi haqqında qısa məlumat verir, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, dissertasiyanın elmi fərziyyəsi, elmi yeniliyi haqqında məlumat verir. Sonra əsərin nəzəri və praktik əhəmiyyətini göstərir. Müdafiəyə çıxardığı müddəalar və dissertasiya işinin aprobasiyası və strukturu ilə oxucunu tanış edir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə "Dilçilikdə feilin leksik-semantik təsnifatı tarixindən" bəhs edir. Bu fəslə müəllif üç yarım fəsildə araşdırır.

1.1. "Feillərin leksik-semantik təsnifi məsələlərinə dair" adlanan yarım fəsildə dissertant ingilis, rus, türk və Azərbaycan dillərinin bu sahədəki elmi fikirlərini

tədqiqata cəlb edir. Bu əsasda dissertant ümumi dilçilikdə məsələnin qoyuluşu haqqında məlumat verir. Müəlliflər nə qədər müxtəlif baxış bucağından yanaşsalar da onların fikirlərini bir istiqamətdə ümumiləşdirmək olar, çünki onlar daha çox paradigmatik və sintaqmatik münasibətlərə, prinsiplərə əsaslanırlar.

1.2. Bölmədə isə görmə və eşitmə prosesi bildirən feili birləşmələr barədə dilçilikdə mövcud olan fikir və mülahizələr” araşdırılır. Bu yarım fəsil sanki birinci bölmənin içərisindən çıxarılmış bir hissədir.

Burada 1. Burlakova 2. Blumfeld I. Svartvik, S. Flron, S. Qrinbaum və başqalarının feili birləşmələrin sintaktik strukturu, komponentlərin morfoloji mənsubiyyəti və s. əlamətlərə dair fikirləri ümumiləşdirilir.

1.3. Birinci fəslin üçüncü bölməsində dissertant "İngilis dilində görmə və eşitmə prosesinin ifadə olunmasında iştirak edən əsas leksik vahidlər” barədə söhbət açır. Müəllif belə bir düzgün nəticəyə gəlir ki, müasir ingilis dilində başqa dillərdə olduğu kimi, görmə-eşitmə prosesini ifadə edən feili birləşmələrin yaranmasında feillər əsas komponent kimi çıxış edir. Müəllif bunu misallarla təsdiq edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslini "İngilis dilində görmə və eşitmə prosesi bildirən feili birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətləri" adlandıran müəllif bu fəslə də 3 yarım fəsilə bölmüşdür.

2.1. Birinci yarımfəsildə dissertant görmə və eşitmə prosesi bildirən feili birləşmələrdə mənə və qrammatik əlaqələri araşdırır. Burada görmə və eşitmə mənəsi ifadə edən feili birləşmələrin komponentləri arasındakı sintaktik münasibətlər, qrammatik mənə əlaqələri araşdırılır. Müəllif qeyd edir ki, digər sintaktik birləşmələrdə olduğu kimi burada da aşağıdakı mənə əlaqələri mövcud olur:

- 1) predikativ əlaqə – gözlərinə inanmaq,
- 2) obyekt əlaqəsi – göz gözügörməmək;
- 3) atributiv əlaqə – mehriban baxışlarla baxmaq
- 4) relyativ əlaqə – xoş sözlər eşitmək və s.

- 1) öz gözləri ilə görmək;
- 2) maraqla göz gəzdirmək;
- 3) oğrun-oğrun baxmaq;
- 4) burnundan uzağı görməmək;
- 5) əyri-əyri baxmaq və s.

2.2. Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci yarımfəsliində müəllif "Görmə və eşitmə prosesi bildirən feili birləşmələrin sintaktik strukturu" məsələlərini tədqiq

edir. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, ingilis dilində feili birləşmələrin yaranmasında semantik cəhətdən nüvə təşkil edən, yəni məna yükünü öz üzərinə götürən feillərin qrammatik xüsusiyyətləri əsas götürülür. Yaxşı cəhət budur ki, dissertant xarici alimlərlə yanaşı, Azərbaycan alimlərinin də bu sahədəki fikirlərinə istinad edir. Bundan əlavə, qeyd etmək lazım gəlir ki, dissertasiyanın bu yarımfəsli öz keyfiyyətinə və tədqiqatın ekstensivliyinə görə daha çox diqqəti çəkir.

2.3. Dissertasiya işinin son yarımfəslində müəllif "Görmə və eşitmə prosesi bildirən feillərin köməyi ilə yaranan feili birləşmələrin model və tiplərini araşdırır. Burada müəllif müəyyən edir ki, haqqında danışılan modellər və tiplərin formalaşması zamanı birləşmələrin komponentlərini təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin morfoloji mənsubiyyəti və sıralanması aparıcı rolu ilə seçilir və müxtəlif şəkildə təzahür edir. Müəllif bədii ədəbiyyatda işlənmiş materiallar əsasında görmə prosesi ilə bağlı feili birləşmələrin 7, eşitmə prosesi ilə bağlı birləşmələrin 8 modelini müəyyənləşdirir.

Müəllif dissertasiya işinin sonunda araşdırmalardan çıxardığı nəticələri 5 bənddə ümumiləşdirmişdir ki, onların heç biri şübhə doğurmur.

Bir sözlə, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur.

Bununla belə əsərdə, fikrimizcə, çatışmayan bəzi nöqsanlar da vardır ki, onları qeyd etməyi vacib bilirik.

1. Tədqiqat işinin obyekt və predmeti arasındakı sərhədi aydın və konkret şəkildə verməmişdir.

2. İngilis dilində görmə-əşitmə prosesi bildirən feillərlə formalaşan birləşmələrin daxilində baş verən struktur variasiyalarının xarakteri açılrsa da, onların ayrı-ayrılıqda variantları nədənsə göstərilmişdir.

3. Görmə-əşitmə mənalı feillərlə formalaşan feillərin əsas semantikasi geniş tədqiq olunur, lakin həmin tipdən olan feillərin dominant mənalı ilə yanaşı, əlavə mənalara malik olması barədə də qeydə rast gəlmirik.

4. Müasir ingilis dilində feillərin sintaqmatik və paradiqmatik xüsusiyyətlərinə toxunan müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, bu birləşmələrdəki feillərin mühüm sintaktik xüsusiyyətləndən biri onların cümlədə təcrid olunmuş vəziyyətdə deyil, sintaktik əlaqədə çıxış etməsidir. Lakin cümlə nümunələrini mətn parçalarında təqdim etsəydi, işin xeyrinə olardı.

Bütün bu deyilənlər dilçiliyimiz üçün aktual bir mövzuya həsr edilmiş elmi araşdırmanın ümumi dəyərinə xələl gətirmir.

Müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi

almaqdan ötrü yazdığı dissertasiya işi bu qəbildən olan dissertasiyalar qarşısında qoyulan tələblərə tam cavab verir.

Avtoreferat dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı müəllifin biri xaricdə olmaqla 7 məqaləsi çap olunmuş, bir beynəlxalq və bir respublika konfransında məruzə ilə çıxış etmişdir.

Dissertasiyanın texniki tərtibatında da nöqsan yoxdur.

Bütün bunları nəzərə alaraq, demək olar ki, Aytən Sıxmurad qızı Hacıyevanın "İngilis dilində görmə və eşitmə prosesi bildirən feillərlə formalaşan birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri" mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə görə ona filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilə bilər.

Rəyçi:

A.M. Babayev
filologiya elmləri, doktoru, professor

Mehriban Oqtay qızı Məmmədovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Kitabi-Dədə Qorqud leksikası müasir türk dillərində” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Bir çox türk dastanları kimi "Dədə Qorqud" dastanı da türk xalqlarının tarixini, etnokulturologiyasını, həyata baxışını, həyat tarixini, dilini, ənənəsini əks etdirir. Bunun səbəbini izah etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki bu dastan oğuz dastanı olub, daha çox Azərbaycan xalqının tarixi, adət-ənənəsi və dili ilə bağlıdır. Bu haqda F.Sumar, M.Ergin və s. alimlər bəhs etmiş, dastanın Anadoluda yarandığı haqqında fikirlər söyləmişlər. Amma Ə.Abid, B.Çobanzadə, Ə.Dəmirçizadə, H.Araslı kimi alimlər dil faktlarına, toponimik adlar silsiləsinə və s. söykənərək bu dastanın məhz Azərbaycan türklərinə aid olduğunu sübut etmişlər. Bu haqda Mehriban Məmmədova da tutarlı faktlardan çıxış edərək bəhs edir.

Mehriban Oqtay qızı Məmmədovanın dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün səciyyəvi olan sözlər adlanır. Bu fəslı müəllif üç yarımfəslə bölür.

1.1. Birinci fəslin birinci bölməsi "Müasir Azərbaycan dili üçün arxaizmə çevrilmiş sözlər"i əhatə edir. Müəllif burada "yalab, ağayıl, yəxni. Qaytaban, Avşar kimi sözlərdən bəhs edir ki, bunlar artıq dilimizdə işlənmir.

1.2. İkinci yarımfəsildə müəllif dastanlarda işlənmış bu gün "Yerli dialekt və şivələrdə öz izlərini saxlayan sözlər"dən bəhs edir. Burada da müəllif ağmaq, ağırlamaq, andırmaq, bıldır-bıldır, dolək və s. kimi sözlərdən bəhs edir.

1.3. Birinci fəslin üçüncü yarımfəslini müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən və müasir Azərbaycan dilində mənaca dəyişmiş sözlər”ə həsr etmişdir. Burada da dissertant "Qopmaq", "yaman", "yazıq", "yarmaq", "dişi" və s.kimi sözləri araşdırır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı "Kitabi-Dədə Qorqud”un dili və müasir türk dilləri üçün ortaq olan sözlər” adlanır. Bu fəsil həcmcə dissertasiyanın ən böyük fəslidir. Bu fəsil 6 yarımfəsildən ibarətdir.

2.1. Bu yarımfəsildə müəllif məişət, adət-ənənə mərasimləri, əkinçilik, heyvandarlıqla bağlı sözlər

araşdırılır. Yavru, yengo, sağıdış, gəlin, gərdək, cici-bici, beşikkörmə, bəbək, qonaq və s. kimi sözlərin türk dillərində eyni mənada işlədildiyi göstərilir.

2.2. Yemək-içmək, geyim, paltar, əşya bildirən sözlər dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci yarım fəslində araşdırılır. Burada müəllif bıçaq, tağarcıq, çadır, ayaq, çaxmaq, dəyənək, suvari, gürz və s. kimi sözlər tədqiq edilir.

2.3. İkinci fəslin üçüncü bölməsi "İctimai-inzibati, birlik və təsisat adları" adlanır. Burada müəllif "Kitabi-Dədə Qorqud"dan gələrək müasir türk dillərində işlənən Alp/acb, yigit, becit (keşik çəkmək) – indi cəld olmaq mənasında, boy, tac-taxt və s. kimi sözlərin türk dillərində necə işləndiyini araşdırır.

2.4. İkinci fəslin dördüncü bölməsində müəllif "Maddi-mədəniyyət nümunələrinin adları və etnonimlər"i araşdırır. Burada da dissertant ayaq (qədəh), ələk, nağara, mərə-qovat, görklü, qançari, qaç, kəndəri və s. kimi sözlər müasir türk dillərində müxtəlif formalarda işləndiyini göstərir.

2.5. İkinci fəslin beşinci bölməsində "Hal-vəziyyət, qohumluq bədən üzvlərini və rütbə adlarını bildirən sözlər"i araşdırır və onların bu gün türk dilində işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Müəllif bu hissədə yuklu, tutsaq, duş, döl, gözətmək, ana, ağa, uşaq, dədə və s. kimi sözlərdən bəhs edir.

2.6. İkinci fəslin son bölməsi olan altıncı yarımfəsilə dissertant "Təbiət hadisələri, zahiri əlamət, kəmiyyət, ölçü adları, şəxs bildirən sözlərin bu gün türk dillərində "Dədə Qorqud"dan fərqli və necə işləndiyi problemləri araşdırır. Bu bölmədə də bağ, çayır-çəmən, dəniz, dün, ərmaq, gög, qaya, qamış, salxım, gəmi, yelkən, top, kürəş və s. kimi sözləri tədqiq edir.

Dissertasiyanın son üçüncü fəslə "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində işlənən və müasir türk dillərində mənə fərqi bildirən sözlər" adlanır. Bəri başdan deyək ki, fəslin adı məzmununu düzgün ifadə etmir. Bu fəsil isə iki yarımfəslə bölünmüşdür.

3.1. Birinci yarımfəslə müəllif "Həm forma, həm məzmun dəyişikliyinə məruz qalan sözləri" tədqiqatə cəlb edir. Məsələn, ayaq-qədəh, ay-de, aş-plov, bunalmaq, börk, basmaq (qələbə çalmaq), guyagu -kurəkən, güdmək və s. kimi sözlərin müasir türk dilində işləndiyi formalara diqqət çəkir.

3.2. Dissertasiyanın son yarımfəslə "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənib bu gün mənə dəyişikliyinə məruz qalan sözlər"ın araşdırılmasına həsr edilmişdir. Burada da ağa, baba, buğa, boru, əsən, ər, calmaq və s. kimi sözlərin mənə müxtəlifləşmiş sözlərdən bəhs edilir.

Demək olar ki, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Mövzunu lazımi şəkildə araşdırmışdır. Amma bəzi iradlarımızı da qeyd etməliyik.

1. Tədqiqat işinin predmeti düzgün şərh edilmir. Daha çox işin məqsədini bildirir. Yəni işin predmeti müşahidədən və ümumiləşdirmədən ibarətdir.

2. Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyətini izah edən birinci cümlə məna vermir. (səh.8)

3. Ab şəkilçisi –dolab,qutab, corab sözlərində eyni funksiyalı deyil. (səh.17)

4. Dissertasiyanın 86-cı səhifəsində qurulamaq - sözünün dilimizdə tüləmək mənasında işləndiyi göstərilir - bu düzgün deyil.

5. Süvari sözü farscadı. Səvarşodən şəklində işlənir.

6. İşin 75-ci səhifəsində göstərilən qovurma, qazan müasir Azərbaycan dilində "Kitabi-Dədə Qorqud"da olduğu kimi işlənir.

Bütün bu deyilən iradlar dissertasiya işinin ümumi elmi dəyərini azaltmır. Əsər yüksək səviyyədə yazılmış və müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur. Müəllif araşdırmadan çıxardığı nəticələri 17 bənddə ümumiləşdirmişdir ki, onların heç biri etiraz doğurmur, işin aprobasiyası da kifayət qədərdir. Bütün bunları nəzərə

alaraq, demək olar ki, Mehriban Oqtay qızı Məmmədovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün "Kitabi-Dədə Qorqud" leksikası müasir türk dillərində" mövzusunda yazdığı dissertasiya işi (5706.01-Azərbaycan dili) bu qəbildən olan dissertasiyalar qarşısında qoyulan tələblərə cavab verir. Mehriban Oqtay qızı Məmmədovaya bu əsərə görə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilə bilər.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya elmləri, doktoru, professor

Almaz İbrahim qızı Bayramovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün «İrəvan xanlığının Sərdarabad, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları toponimlərinin linqvistik təhlili» (indeks - 5706.01) mövzusunda yazdığı dissertasiya haqqında

RƏY

Hər şeydən əvvəl, onu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, dissertasiyanın mövzusu çox aktual bir problemə həsr edilmişdir. Belə bir mövzunun işlənməsi indi Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan torpaqları üzərindəki bütün onomastik vahidlər planlı şəkildə (həm də Moskvanın dəstəyi ilə) erməniləşdirilmişdir. Bütün onomoloqlar təsdiq edir ki, torpağın üzərindəki bütün toponimlər onların adlandırılması yerli xalqın aborigen xalqın dilinə əsaslanır. Hələ Sovet dönəmində nəinki Qərbi Azərbaycanın, habelə «Sovet Azərbaycanı»nın yer adları bilərəkdən dəyişdirilirdi. Biləsuvar-Puşkin, Beyləqan-Jdanov, Gəncə-Kirovabad və s. Ermənistanda isə bu iş daha ciddi şəkildə qoyulurdu. Hər bir şəhər, kənd, dağ, dərə, çay, düzənlik bu torpağın Azərbaycan türklərinin vətəni olmaqdan xəbər verirdi ki, 1828-ci ildən başlayaraq erməniləri narahat edən də bu idi. Toponimlərin erməniləşdirilməsi prosesi sovet dönəmində hansı sürətlə getmişdisə, 1990-cı ildən sonra ondan iki dəfə artıq sürətlə getmişdi. Planlı şəkildə Azərbaycan dilinə aid olan bütün

toponimlər dəyişdirildiyi bir şəraitdə Azərbaycan alimləri də buna cavab olaraq elmi işlərini bu sahədə daha da canlandırdılar. Onlarla alim: B.Budaqov, Q. Qeybullayev, N.Əsgərov, A.Bayramov, İ.Bayramov, T.Səmimi, V.Əliyev, H. Mirzəyev və başqaları Qərbi Azərbaycan toponimlərini ardıcıl və sistemli olaraq araşdırmağa və onların açıq-aydın şəkildə türk mənşəli olduğunu sübut etməyə qalxışdılar. Bu gün rəy verdiyimiz Almaz İbrahim qızı Bayramovanın «İrəvan xanlığının Sərdarabad, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları toponimlərinin linqvistik təhlili» adlı dissertasiya işi də bu qeyrətli araşdırmaların tərkib hissəsidir. Bu özü elə mövzunun aktuallığı deməkdir.

Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilməş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Araşdırmanın giriş hissəsində ənənəvi olaraq mövzunun aktuallığı sübut edilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri izah edilir, tədqiqatın obyektı, tədqiqatın predmeti, mənbələri haqqında məlumat verilir. Dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar haqqında, habelə tədqiqatın metod və aprobeasiyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı «İrəvan xanlığının tarixi coğrafiyası, etnik tərkibi və toponimlərinin əsas mənbələri» adlanır. Müəllif bu fəslı müxtəlif 3 yarımfəslə bölmüşdür.

Birinci fəslin ilk yarım fəsli «İrəvan xanlığının coğrafiyası» adlanır. Müəllif müxtəlif tarixi mənbələrə əsaslanaraq göstərir ki, İrəvan xanlığı XVIII əsrdə Azərbaycanda yaranan xanlıqlardan biri olmuşdur. Müəllif İrəvan xanlığının coğrafiyasını təsvir edərək onun 15 mahaldan ibarət olduğunu göstərir. Müəllif göstərir ki, toponimlərini araşdırdığı 4 mahal da sadaladığı mahalların içərisindədir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarım fəsli «İrəvan xanlığının etnik tərkibi»nə həsr edilmişdir. Burada müəllif İ.Şopenin, S.Yerevatsinin əsərlərinə və başqa tarixi mənbələrə əsaslanaraq burada tarixən türk tayfaları: Qaraqoyunlu, türkmənli, Qarxun, Muğanlı, Ardıx Kəlanı, Kolanı qızılan Əmirli kimi toponimlər türk tayfalarının burada aborigen olduğunu sübut edir.

Birinci fəslin 3-cü yarım fəsli «İrəvan xanlığı Sərdarabad, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarının toponimlərinin əsas mənbələri» adlanır ki, burada müəllif «Kitabi-Dədə Qorqud», «Kitabi Diyar-Bəkriyyə), Jan Şardenin «Səyahətnamə, eləcə də 1728-ci ildə tərtib edilmiş «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»nə və başqa tarixi və arxiv sənədlərinə əsaslanır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində müəllif «İrəvan xanlığının Abaran, Sərdarabad, Dərəçiçək və Göyçə mahalları toponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırır. Müəllif bu fəsli 7 yarım fəslə ayırmışdır.

İkinci fəslin birinci yarımfəslində antroponimlərdən törənən yer adları tədqiq edilir. Burada Kərimarx, Məlikkəndi, Babaktsi, Bağlı Hüseyn, Qoca Vəli, Şərifabad və s. kimi insan adlarından törənən toponimlər araşdırılır.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslində Ernonimlərdən törənən toponimlərdən bəhs olunur. Burada Qarxun, Evçilər, Quzugudənli, Təkərli, Əmirli, Axta, Kurəcik və s. Kalanı tayfa adları əsasında yaranmış toponimlər araşdırılır.

Bu fəslin 3-cü yarımfəsli «Hidronimlərdən törənən yer adları» məsələsinə həsr olunub. Burada müəllif Ağça arx, Kollaqarx, Saribulaq, Qızılbulaq, Qırxbulaq, Qoşabulaq və s. kimi iki komponentdən ibarət olub əsası hidronimlərə söykənən toponimlərdən bəhs edilir.

İkinci fəslin 4-cü yarımfəsli «Oronimlərdən törənən toponimlər» adlanır. Bu yarımfəsildə müəllif yer səthindəki hər hansı bir elementlə (oronimlə) bağlı yaranan toponimləri araşdırır. Təpədibi, Quruboğaz, Əyrivəng, Dəlikdaş, Gözəldərə, Daş keyti və s. kimi toponimləri şərh edir.

İkinci fəslin 5-ci yarımfəsli «İrəvan xanlığının Sərabad, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarındakı fitotoponimləri tədqiq edir.

Burada müəllif həmin ərazilərdə olan bitki və meyvə adlarından törəmiş toponimləri araşdırarkən Armudlu, İydəli, Güllücə, Alçalı, Yarpızlı, Cil və s. kimi toponimlərin etimologiyasını şərh edir.

Bu fəslin 6-cı yarımfəsli «İrəvan xanlığının Sərdarabad, Güllücə, Dərəçiçək və Göyçə mahallarında zoonimlər əsasında yaranan toponimlər»in tədqiqinə həsr edilmişdir. Burada müəllif iki toponimi Danagirməz və Alapars toponimlərini şərh edir.

Fəslin sonuncu – 7-ci yarımfəsli «Təsviri yolla yaranan toponimlər» adlanır. Burada dissertant Qaraqola, Qarakilsə, Ağ yoxuş, Noraduz və s. kimi toponimlər araşdırılır.

Dissertasiya işinin son 3-cü fəsli «Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları toponimlərinin qrammatik xüsusiyyətləri» adlanır. Bu fəsli də müəllif 3 yarımfəslə bölmüşdür. Birinci yarımfəsildə müəllif leksik yolla yaranan toponimləri şərh edir. Burada 4 əsas mənbə göstərir.

- 1) Şəxs adları əsasında yaranan toponimlər: Molla Qasım, Hacı Bağır, Çopur Əli.
- 2) Tayfa adları əsasında yaranan toponimlər: Qorxu, Çubuqçu, Quzugüdən, Qorculu.

- 3) Relyef əsasında yaranan toponimlər: Künlər, Gümüş.
- 4) Qədim türk sözləri əsasında yarananlar.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin 2-ci yarım bölməsi «Morfoloji yolla yaranan toponimlər» adlanır. Burada müəllif 7 şəkilçi əlavəsi ilə yaranan toponimləri tədqiq edir:

- 1) 114 - iydəli, yarpızlı, çiçəkli
- 2) lar -lər - Dəllər
- 3) lıq - qaranlıq
- 4) ça - Qalaca, Təryəlik
- 5) ca - Gülluca
- 6) cıq⁴ - Bazarcıq, Qızılçıq
- 7) laq - Qışlaq, Dllək

Dissertasiya işinin son yarım fəslə «Sintaktik yolla yaranan toponimlər» adlanır. Burada müəllif sintaktik yolla yaranan toponimlərin komponentlərindən, onların xarakterindən asılı olaraq həmin toponimlərin 14 yolla yarandığını göstərir. Məsələn,

Cəfərabad, Sərdarabad

Sarı+bulaq, Ağca+arx

Aşağı Axta, yuxarı axta, Böyük Karpi, Kiçik Karpi
və s.

Müəllif araşdırma zamanı gəldiyi nəticələri 14 bənddə ümumiləşdirir ki, bunların heç biri etiraz doğurmur.

Dissertasiyanı diqqətlə oxuduqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olur ki, müəllif məqsədinə nail olmuşdur. Bununla belə, əsər haqqında bir neçə qeydlərimizi də müəllifin nəzərinə çatdırmaq istərdik.

1. Qərbi Azərbaycanın türk yurdu olması haqqında bir çox erməni mənbələrində məlumatlar vardır. Müəllif onlardan istifadə etsə, əsəri qazanardı.

2. Sitatlar çoxdur. Bəzən müəllifin fikri sitatların arasında itir. Elə səhifə (məsələn, səh.65) vardır ki, orada 5 sitat verilmişdir.

3. Mövzunun aktuallığını 3 səhifədə, çoxlu sitatlarla deyil, öz kəskin sözləri ilə, qısa şəkildə sübut etmək lazımdır.

4. Əsərin III fəslinin II hissəsi, II fəslin ikinci yarıməsli ilə eynidir. Çünki hər ikisində etnonimlərdən yaranan toponimlərdən bəhs olunur.

5. Nəticənin 5-ci bəndi müəllifin gəldiyi nəticə yox, araşdırmasıdır.

6. Əsərdə dəlik sözü (Dəlik daş) düzgün izah edilmir.

Bütün bunlar böyük zəhmət bahasına başa gəlmiş araşdırmanın elmi əhəmiyyətini azaltmır.

Müəllif əsərini tələb olunandan da çox aprobasıya etmişdir. Belə ki, onun Azərbaycanda 7, xaricdə 4 məqaləsi, respublika səviyyəli elmi konfranslarda 3, beynəlxalq xarakterli elmi konfranslarda 1 məruzəsi olmuşdur. 1 monoqrafiyası çap olunmuşdur.

Dissertasiyanı yazarkən müəllif Azərbaycan dilində 236, türk dillərində 29, rus dilində 84, alman dilində 1, erməni dilində 1, internet resurslarından 6 dəfə istifadə etmiş iki xəritəyə əsaslanmışdır.

Beləliklə, demək olar ki, Almaz İbrahim qızı Bayramovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün «İrəvan xanlığının Sərdarabad, Abaran, Dərəçiçək və Göycə mahalları toponimlərinin linqvistik təhlili» mövzusunda yazdığı dissertasiya işi bu qəbildən olan dissertasiyalar qarşısında qoyulan tələblərə tamamilə cavab verir və onun müəllifinə bu əsərə görə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilməsi tamamilə qanunauyğun olardı.

Rəyçi:

Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

Xalidə Firudin qızı Abdullayevanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün (indeks 5704.01 dil nəzəriyyəsi ixtisası üzrə) "Cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlənin komponentləri sırasının nəzəri əsasları" mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə ekspert

RƏYİ

Dissertasiya işinin mövzusu, əslində, dilçiliyimiz üçün yeni deyil. Çünki ayrı-ayrılıqda istər cümlədə söz sırası, istərsə də mürəkkəb sintaktik bütövlərdə komponentlərin sırası haqqında dilçiliyimizdə çox deyilmiş və yazılmışdır. Amma dissertant Xalidə Abdullayeva məhz yazılı ədəbiyyatımızın ilkin dövrlərinə, habelə mürəkkəb cümlələrə toxunduğuna görə əsər dilçiliyimiz üçün faydalıdır. Dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını təmin edən cəhət də budur. Əsər Giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş əsərlərin siyahısından ibarətdir.

Əsərin giriş hissəsində AAK-in tələblərinə əsasən mövzunun aktuallığı sübut edilir. Tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri haqqında məlumat verilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar tədqiqat metodları və mənbələri haqqında məlumat verilir. Habelə işin aprobasiyası diqqətə çatdırılır.

Dissertasiya işinin birinci fəslı "Cümlə üzvlərinin sırası" adlanır. Bu fəslı müəllif 5 yarımfəsilə bölür.

1.1. Cümlənin formal-qrammatik, məntiqi-qrammatik struktur və cümlə üzvlərinin sırası.

1.2. XIII-XIV əsərlərin poeziya dilində baş üzvlərin yeri.

1.3. Tamamlığın cümlə strukturunda yeri və aktual xarakteri

1.4. Cümlədə təyin və zərfliklərin yeri və aktual xarakteri.

1.5. Cümlə üzvlərinin sırasında poeziya dilinin struktur tələblərindən irəli gələn inversiya problemlərinə toxunulur.

Burada müəllif cümlənin bütöv strukturunda üzvlərin yeri məsələsinə yeni rəkursdan yanaşır. Aktual üzvlənmə problemləri önə çəkilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı "Tabesiz mürəkkəb komponentlərinin sırası" adlanır. Bu fəslı də müəllif:

1. Eynizamanlı, ardıcıl zamanlı və səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırası;

2. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırası;

3. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırası;

4. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırası kimi məsələlərə toxunur.

Bu problemlərə müəllif müasir Azərbaycan və dünya dilçiliyinin son nailiyyətləri mövqeyindən yanaşır və obyektiv mövqe tutur.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə "Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırası" problemini araşdırır. Bu fəsil əvvəllərə nisbətən daha geniş şəkildə araşdırılır. Burada tabeli mürəkkəb cümlənin növünə görə normativ sıralanma məsələsinə toxunur. Bu fəsildə müəllif:

1. Tabeli mürəkkəb cümlənin strukturu: Baş və budaq cümlənin yeri və bağlayıcı vasitələr;

2. Mübtəda və xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

3. Tamamlıq, təyin və tərz-i-hərəkət budaq cümlələri və onların cümlədə yeri;

4. Zaman, yer, kəmiyyət və dərəcə budaq cümlələrinin normativ və aktual sırası;

5. Səbəb, məqsəd və nəticə budaq cümlələrinin normativ və aktual sırası;

6. Şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin yeri

7. Asindetik tipli mürəkkəb cümlələrin struktur xüsusiyyətləri problemlərinə toxunur.

Müəllif bu fəsildə də əvvəlki fəsillərdə olduğu kimi tabeli mürəkkəb cümlələrə düzgün mövqedən yanaşa bilir. Tablesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələri qrammatik və mənacə birləşdirən funksional asılılıq və izahedicilik funksiyalarını düzgün mövqedən araşdırır.

Cümlə üzvlərinin sıralanmasında aktuallaşmanın aparıcı funksiyası olduğu kimi, mürəkkəb cümlə komponentlərinin sıralanmasında da aktuallaşma problemi əsas rol oynayır. Maraqlı cəhət burasıdır ki, o, budaq cümlələrinin xarakterinə qrammatik və məna funksionallığına görə onları fərqləndirib xüsusişdirir.

Dissertant öz araşdırması üçün seçdiyi XIII-XIV əsr Azərbaycan dili materiallarını düzgün şəkildə araşdırmağa cəlb edir. Müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdur: Müdafiəyə çıxardığı 6 problemin hamısını əsaslandırılmışdır. Mövzu ilə bağlı müəllifin 12 məqalə və

tezisi çap olunmuşdur. Belə ki, müəllifin Bakıda 9, xaricdə 2 məqaləsi çap olunmuş, respublika konfransında 1 məruzə etmişdir.

Avtoreferat dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir.

Bununla belə, əsər haqqında bəzi iradlarımızı da müəllifin diqqətinə çatdırmağı lazım bilirik.

1. Əsərin adı mücərrəddir. Yəni sözlərin və cümlə üzvlərinin haradakı sırasının nəzəri əsasları aydınlaşmır.

2. Əsərdə müəllif o qədər istinad – mənbə göstərir ki, özünün fikri aydınlaşmır. Məsələn, 84-cü səhifədə 9; 85-ci səhifədə-8; 16-ci səhifədə 7; 47-ci səhifədə-8 və s. bizə görə, elmi əsərdə bu qədər sitat vermək olmaz. Sitat demək olmur, çünki onları dırnaq işarəsi içərisinə almayıb.

3. Müəllifin müdafiəyə çıxardığı müddəalardan birincisi hamıya məlumdur. Orada deyilir: "Cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırası və inversiyası cümlənin ümumi kommunikativ məqsədlərindən asılıdır". Bu hamıya məlumdur. Onun müdafiəyə çıxarmağa ehtiyac yoxdur.

4. Dissertasiyanın 25-ci səhifəsində verilmiş misal və onun izahına aid Ş.Yusifliden səhifə yarım (25-26 səhifələr) izah-sitat verir. Yenə də dırnaq işarəsi yoxdur.

5. Dissertasiyanın 119-cu səhifəsində Qazi Bürhanəddindən bir misal verilir.

Müdam axa gərək qan-yaş sözümdən

Çü eşqin odu oldu dildə dayim.

Fikrimizcə, bu cümlə müəllifin dediyi kimi zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə yox, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Bütün bu deyilənlər yüksək elmi-metodik səviyyədə yazılmış dissertasiya işinin ümumi elmi dəyərini azaltmır.

Əsər bu qəbildən olan dissertasiyalar qarşısında qoyulan tələblərə cavab verir və onun müəllifi Xalidə Firudin qızı Abdullayevaya bu əsərə görə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (5704.01-Dil nəzəriyyəsi) elmi dərəcəsi verilə bilər.

Rəyçi:

A.M. Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

İmarət Cavad qızı Süleymanovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün "Azərbaycan poeziyasında (1990-2000-ci illər) üslubi frazeologiya" mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Əsər dilçiliyimizin aktual mövzularından birinə həsr edilmişdir. Müstəqillik dövründə ədəbiyyatın üzərindən senzura götürüldüyü üçün sənətkarlar istədiyi mövzuda sərbəst yazma imkanını əldə etdilər. Dil azad olduğu üçün onun yaratdığı ifadələr də azad və çoxmənalı, çoxşaxəli oldu. Dissertant İ.Süleymanova məhz bu cəhəti nəzərə alaraq öz araşdırmasını müstəqillik dövrünün frazeologiyasına həsr etmişdir.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və nəticədən ibarətdir. Əsərin sonunda müəllif şərti ixtisarların şərhini və istifadə etdiyi ədəbiyyat siyahısını vermişdir.

Girişdə müəllif AAK-ın nizamnaməsinə görə mövzunun aktuallığından, araşdırmanın elmi və praktik əhəmiyyətindən, elmi yeniliyindən, tədqiqat metodlarından bəhs edir.

Dissertasiyanın I fəslində "1990-2000-ci illər Azərbaycan poeziyasında üslubi ismi frazeoloji birləşmələr" adlanır. Bu fəsildə qoyulmuş problem 6

yarımbaşlıqda araşdırılır. Üç bölmədən I, II və III növ təyini söz birləşmələr modelində formalaşan üslubi frazeoloji birləşmələr araşdırılır. Fəslin qalan üç bölməsində a) somatik leksika əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələr, b) coğrafi terminlər əsasında formalaşan frazeoloji ifadələr və c) mücərrəd isimlərlə formalaşan frazeoloji ifadələr

Dissertasiya işinin II fəslini (1990-2000-ci illər) "poeziyasında üslubi feili frazeoloji ifadələr" adlanır. Bu fəsildə müəllif, əlbəttə, zahirdə görüldüyü kimi, tərkiblərdən deyil, a) somatik söz + feil (ayaq saxlamaq, ürəyində göyərmək) tipli frazeoloji ifadələr, b) coğrafi söz termin + feil (külək nalə çəkir) tipli frazeoloji ifadələr, c) mücərrəd isim + feil (yalan əkmək) tipli frazeoloji ifadələr araşdırmaya cəlb olunur.

Dissertant əsərin III fəslini "Üslubi-frazeoloji ifadələrin semantik xüsusiyyətləri" adlandırmışdır. Bu fəsildə də müxtəlif üslubi sinonim frazeoloji birləşmələrlə, üslubi antonim frazeoloji birləşmələri tədqiqata cəlb edir. Burada sinonim (vicdan oğrusu, qəlb oğrusu, əlhəzər) tipli frazeoloji ifadələr; habelə isim + feil (insaf bitər, iman bitər) kimi frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Dissertasiyanın son bölməsində müəllif "Üslubi antonim frazeoloji ifadələri" araşdırır. Burada Ey insan, hayana qaçırsan qaç; Savabla günahın arasındasan; Sağında gündüz var, solunda gecə; Axşamla sabahın

arasındasan və s. kimi təzadlı anlayışlar ifadə edən frazeoloji ifadələrdən, onların yaratdığı semantik mənələrdən bəhs edir.

Əsərdə müəllif dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan və rus dilçiliyində məsələnin qoyuluşu və həlli ilə bağlı mövcud fikirlərə də öz münasibətini bildirir. Əsərin elmi araşdırması zəngindir. 113 mənbəyə istinadən yazılan əsər bitkin elmi-tədqiqat işidir.

Dissertantın araşdırması nəticəsində gəldiyi qənaətlər 11 bənddə təqdim edilir və qənaətbəxşdir.

Dissertasiyanın avtoreferatı əsərin əsas məzmununu əhatə edir. Müəllifin çap olunmuş məqalələrinin həcmi və sayı da müasir tələblərə uyğundur.

Əsər AAK-ın müvafiq tələblərinə cavab verir. Əsəri tamamlanmış hesab edir və onun müdafiəyə buraxılmasını məsləhət görürəm.

Elmi rəhbər:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

İrina Qasımova Orucovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (5714.01 indeksi üzrə) alimlik dərəcəsi almaq üçün "Ernest Heminqveyin hekayələrinin dil xüsusiyyətləri və onların rus dilinə tərcüməsində adekvatlıq problemi" mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Ernest Heminqvey dünya şöhrətli bir yazıçı olaraq həm öz ölkəsində, həm də dünyada geniş öyrənilən bir sənətkardır. Bu səbəbdən də onun haqqında yazılan əsərlərin toplusu müəllifin öz əsərlərindən daha çoxdur. Çünki, Heminqvey müxtəlif mövqelərdən müxtəlif parametrlərlə araşdırılmışdır. İrina Qasımova Orucova isə yazıçının hekayələrinin rus dilinə tərcüməsinin adekvatlığı problemini araşdırmağı öz dissertasiya işi üçün mövzu seçmişdir. Burada müsbət hal ondan ibarətdir ki, İrina Orucova həm ingilis, həm də rus dilini mükəmməl bilməkdən əlavə, özü praktik olaraq tərcümə məsələlərindən dərs deyir.

Dissertasiya işi, "işin ümumi səciyyəsi", 2 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

"İşin ümumi səciyyəsi" hissəsində müəllif AAK-ın tələblərinə uyğun olaraq mövzunun aktuallığından,

araşdırmanın obyekt və predmetindən, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən bəhs edir. Dissertasiya işinin elmi yeniliyini, nəzəri və praktik əhəmiyyətini göstərir, mövzunun işlənmə dərəcəsi, tədqiqat metodları və işin aprobasiyası haqqında məlumat verir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “Ernest Heminqveyin hekayələrinin dilinin üslubi xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəslı müəllif 4 yarımbaşlıqda araşdırır.

1.1 kimi göstərilən başlıqda "müxtəlif Ernest Heminqvey hekayələrində obrazlılıq" məsələlərinə toxunur. Müəllif göstərir ki, yazıçının son dövr hekayələrinin dilində hiss ediləcək əsaslı dəyişiklik baş verir. Cümlələrin uzunluğu iki dəfə artır. Bəzən cümlə 200 sözdən ibarət olar. Burada müxtəlif mürəkkəb tərkiblər, mürəkkəb cümlələr çoxdur. Bu fəslin ikinci yarım fəslı "Ernest Heminqveyin hekayəsinin sintaksisi" adlanır. Burada müəllif belə bir qərara gəlir ki, cümlənin uzunluğu və xarakteri, leksik vahidlərin keyfiyyət dəyişmələri, hekayələrinin tonallığının dəyişməsi ilə yanaşı, yazıçının yaradıcılığının son dövrlərində müşahidə edilən ideya-məzmun dəyişikliyi və dil kompozisiya cəhətləri ilə əlaqədardır.

Müəllif üçüncü yarım fəsildə xəbərin nəqlətmənin tipləri məsələsinə toxunur.

Birinci fəsil nitq fiqurları başlığı ilə qurtarır. Burada müəllif nitq fiqurlarının xüsusiyyətlərindən bəhs etmədiyi

kimi, onlardan ayrıca da bəhs etmir. Bu da qeyri-aydınlıq yaradır. Dissertasiya işinin ikinci fəslı "E.Heminqveyin hekayələrinin rusçaya tərcüməsinin adekvatlığı" adlanır. Bu fəslı müəllif 8 yarımfəsilə araşdırır. Bu fəsilə dissertant metaforların, metonimlərin, epitetlərin, təcəssüm təsvirlərinin təsviri ilə yanaşı, oksimiron və antiteza kimi nitq fiqurlarının hər cümləə saxlanması məsələsinə toxunur. Bu fəslin 7-ci yarımfəsilə müəllif fonetik və üslubi fiqurların tərcüməsi məsələsinı araşdırır. Burada müəllif çoxlu misallara müraciət edir. Misallar əsasında (səh.136-137) göstərir ki, bəzən alliterasiyanı tərcümədə saxladığı mümkün olmamışdır. Bu isə ümumi məzmunun anlaşılmasına xələl gətirməsə də, məzmunun emosionallığına və üslubi zəifliyinə səbəb olmuşdur.

II fəslin son 8-ci yarımfəslı "Tərcümə zamanı neytrallıq və zinətləndirmə" adlanır. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, tərcümə zamanı üslubi itirmə (zəifləmə) qaçılmazdır. Bunu müəllif dillərin tipoloji müxtəlifliyi ilə əlaqələndirir.

Müəllif birinci fəsil üzrə apardığı tədqiqatı 5 bənddə ümumiləşdirir. İkinci fəsilə isə gəlidiyi nəticələri bəndlərə ayırmamış və əsasən nitq fiqurlarının adekvat tərcüməsindən bəhs etmişdir.

Müəllif əsərdə Azərbaycan dilində cəmi 1, rus dilində 88, ingilis dilində 214 ədəbiyyatdan istifadə etmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin 15 əsəri çap olunmuşdur. Bunlardan Bakıda 7, Rusiyada 3 məqalə, 1 beynəlxalq və 4 respublika konfransında məruzə edilmişdir.

Əsər haqqında bəzi iradlar da vardır.

1. Müəllif nitq fiquru ilə üslubi lay vahidini fərqləndirmir. Buna görə də əsərdə bədii təsvir vasitələri dilçilikdə üslubi lay vahidi adlanan metonimlər, metaforlar və s. üslubi fiqur kimi araşdırılır.

2. Avtoreferatda hansı fəslin, yarım fəslin harda başladığını müəyyən etmək olmur. Halbuki dissertasiya işinin tələblərinə görə hər bir yarımbaşlıq kursivlə göstərilməlidir.

3. Azərbaycan dilində olan mənbələrdən müəllif bəhrələnmə bilirdi. Bunu etməmişdir.

4. İkinci fəslin 8 yarım fəsilindən ibarət olmasına baxmayaraq, müəllif bu fəslin nəticələrini incələməmiş, 3-4 abzasda ümumiləşdirmişdir.

5. İradımızın biri də dissertasiyanın cəmi 2 fəsildən ibarət olmasıdır. Müəllif bütün nitq fiqurlarından istifadə etdiyini iddia edir. Amma burdakı nitq fiqurları bütün bu qəbildən olan ritorik kateqoriyaları əhatə etmir.

6. Nitq fiqurlarından əsasən, ikinci fəsildə bəhs etməsinə baxmayaraq, birinci fəsildə yenə "nitq fiqurları" adlı yarım fəslə rast gəlirik.

Bu məqamlarla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, müəllif mövzusunə yüksək elmi mövqedən yanaşmışdır. Dissertasiya 15 mənbədə aprotasiya edilmişdi.

Dissertantın cavabından və möhtərəm həmkarlarımla rəyi ilə razılaşıaraq bu əsərə görə İrina Qasımovna Orucovaya filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi verilməsinə səs verərdim.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Məmməd Aydın oğlu Ələkbərovun filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün "Dövlət dili sosiolinqvistik kateqoriya kimi" (rus dilində) mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Funksional prinsip dünya dillərinin təsnifində o qədər də qədim tarixə malik deyil. Bu prinsipə görə dünya dillərinin təsnifi XX əsrin ortalarından başlayır. Funksional prinsipə görə dünya dilləri beynəlxalq (buraya BMT-nin 5 dili daxildir), dövlət dilləri, xalq və məişət dilləri və s. bölünür. Beynəlxalq və dövlət dilləri xüsusi sənədlə təsbit edilir. Bu dillərin hər birinin sosiolinqvistik baxımdan öz fəaliyyət dairəsi vardır. Belə ki bir aulun dili, məişət dili, bir xalqın dili, dövlətin dili və beynəlxalq dil kateqoriyaları aşağıdan yuxarıya bir ierarxiya təşkil edir. Bu sistemdə ən maraqlı və ən mübahisəli dövlət dili problemidir. Çünki məsələyə tarixi aspektdən yanaşdıqda, "Dövlət dili" termini müxtəlif səpgidə götürülüb şərh edilmiş, müxtəlif cür yanaşılmışdır. Bu cəhətdən Məmməd Ələkbərovun dissertasiya işi aktualıq kəsb edir. Mövzunun seçilməsi və məsələnin qoyuluşu da dilçilik üçün maraqlıdır. Həcmcə namizədlik dissertasiyasından daha böyük olan (173 səhifə) bu əsər giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Əsərin giriş hissəsində 8 səhifədə müəllif mövzunun aktuallığından, tədqiqatın obyekt, predmet, məqsəd və vəzifələrindən, tədqiqatın mənbələrindən, əsərin elmi yeniliyindən, praktik əhəmiyyətindən bəhs edir, müdafiə edəcəyi 5 bənddən ibarət ümumi müddəaları göstərir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı "Dilin sosial-funksional xarakterinin ümumi icmalı" adlanır. Özlüyündə 5 hissəyə ayrılan bu fəsildə müəllif sosiolinqvistikanın predmeti, dilin funksiyaları və nitqin funksiyaları, Vilhelm fon Humboldtun antropoloji dilçilikdə insani və dövləti fəaliyyət konsepsiyası, xarici dilçilik haqqında Ferdinand de Sössürun fikirləri, dilin-nitqin fəaliyyətində sosial faktorlar probleminə toxunur. Bu fəsildə müəllif müxtəlif dövrlərdə yaşamış müxtəlif alimlərin fikirlərinə də toxunur və onlara öz münasibətini bildirir. Bu fəsil sonrakı fəsillər üçün müəyyən mənada giriş rolu oynayır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı mövzu ilə bilavasitə bağlı olub "Dövlət dilinin sosiolinqvistik mahiyyəti" adlanır. Bu fəsil öz növbəsində 3 bölməyə ayrılmışdır. Bu fəslin birinci bölməsində müəllif sosiolinqvistik kateqoriya kimi dövlət dili probleminin qoyuluşundan bəhs edir. Burada müəllif dövlət dili nədir, dövlət dili olmalıdırmı, çoxmillətli, çoxdilli dövlətlərdə dövlət dili məsələsinə toxunur. V.I.Lenindən misal gətirərək "məcburi dövlət dili olmalıdırmı"? sualına onun mövqeyini göstərir. İ.K.Beloded də Leninin fikrini

açıqlayaraq iddia edir ki, "Demokratik dövlətdə ... dövlət dili təsbit etmək rüsvayçılıqdır" (səh.50). Burada Azərbaycanda da dövlət dili məsələsinin qoyuluşuna toxunulur. Hətta SSRİ məkanında yalnız Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarında dövlət dili haqqında konstitusiyaya maddə salınması bəyənilməmişdi. Başqa respublikalarda dövlət dili yox, respublika dili adlanırdı. Guya SSRİ konstitusiyasının 40-cü maddəsinə görə milli dillərin nüfuz və hörməti dövlət tərəfindən qorunur. Amma bu, yalnız kağız üzərində idi. Rus dili əslində milli dilləri bütün əsas sahələrdən qovub çıxartmışdı. Müəllif bu məsələnin üstündən keçir. Məsələni buradaca izah etmək lazım idi. Müəllif isə mövzuya 69-cu səhifədə yenidən qayıdaraq L.B.Nikolskinin, A.D.Şveytserin və Y.Seyidovun mövqələrinə əsaslanaraq göstərir ki, dilin hakim mövqə tutması üçün onun konstitusiya maddəsi ilə təsbit edilməsi məcburi deyil. Müəlliflə bir sahədə razılaşımaq və onun mövqeyini təqdir etmək lazım gəlir ki, o dövlət dili məsələsini hakim millətin başqa xalqlara qarşı münasibəti ilə əlaqələndirir. Məs. İraqda kürdlər ərəblərdən dörd dəfə azdır. Amma həm ərəb dili, həm də kürdlərin dili eyni səviyyədə dövlət dili kimi işlənir. Amma İranda farslar ölkə əhalisinin yarısından da azdır, burada dövlət dili fars dilidir. İran dövləti Cənubi Azərbaycanda yaşayan 30 milyona qədər Azərbaycan türkünün dilinin işlənməsinə heç bir qayğı göstərmir. Müəllifin dediklərinə əlavə etmək istərdik ki, İran dövləti nəinki heç bir qayğı göstərmir, hətta Azərbaycan türk dilinin işlənməsinə belə qadağan qoyur.

Müəllif bu fəsildə göstərir ki, Azərbaycanda rəsmi dövlət dilinin Azərbaycan dili olmasının konstitusiyada təsbit edilməsinə baxmayaraq, burada rus, ingilis dillərinin işlədilməsinə heç bir məhdudiyət qoyulmur. Bir əlavə edərdik ki, Azərbaycanda nəinki rus və ingilis dili kimi beynəlxalq dillərin, habelə talış, ləzgi, lahıç və s. dillərin də işlənməsinə dövlət qayğı göstərir. Müəllif o vaxtlar konstitusiyada Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi göstərilməsinə baxmayaraq, faktiki olaraq o, dövlət dilinin bütün funksiyalarını yerinə yetirməməsinə Azərbaycan dövlətinin müstəqil olmaması məsələsi ilə əlaqələndirməsi ilə razılaşmaq lazım gəlir.

Bu fəslin ən maraqlı bölməsi 2-ci bölmədir. Burada müəllifin alim axtarışları və vətəndaş mövqeyi daha aydın görünür. Bu bölmədə müəllif Azərbaycanda aparılan dil siyasətinin tarixindən və bu gündən bəhs edir. Müəllif A.Axundovun "H.Əliyev və Azərbaycanda dil quruculuğu" adlı sanballı əsərinə, Ə.Abdullayevin "Dil, siyasət, sosial tərəqqi" və başqa əsərlərə istinad edərək Azərbaycanda aparılan dil siyasətini şərh edir və öz münasibətini bildirir. Müstəqil Azərbaycanda aparılan dil siyasətindən bəhs edərkən respublikamızın Prezidentinin Azərbaycan dili, onun dövlət statusu haqqındakı fikirlərini şərh edir. Öz fikirlərini Prezidentin sözlərilə əsaslandırır. H.Əliyev deyir: "Mən bütün dillərə hörmət və qayğı ilə yanaşıram. Bununla belə, hesab edirəm ki, hər birimiz Azərbaycan dili ilə fəxr edə bilər, ona görə yox ki, bu bizim doğma ana dilimizdir. Həm də ona görə ki, bizim

milli dilimiz zəngin və gözəldir. Bizim dilimiz bütün dünyada layiqincə qiymətləndirilir".

Bu fəslin üstün cəhəti bir də odur ki, müəllif, demək olar ki, bütün dünya ölkələrində dövlət dili məsələsinə toxunmuşdur. Buradan öyrənirik ki, dünyanın 136 ölkəsində vahid dövlət dili, 36 ölkəsində isə iki dövlət dili tətbiq edilir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə alimlərin, siyasətçilərin həmişə mübahisəsinə səbəb olan bir məsələyə – "Çoxmillətli ölkədə dövlət dili" məsələsinə həsr edilmişdir. Bu fəsil iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə müəllif dillərin qarşılıqlı təsiri prosesində bilinçvizm və diqlossiya məsələsini şərh edir. Müəllif bu iki anlayışı belə şərh edir: əgər bilinçvizm mövcud iki müstəqil dilin qarşılıqlı şəkildə işlənməsidirsə, diqlossiya bir dilin iki formada (ədəbi və dialekt) qarşılıqlı təsiri və işlənməsidir. Müəllif bu məsələnin qoyuluşunda A.D.Şveytser və L.B.Nikolskinin mövqeyinə əsaslanır ki, bu da heç bir etiraz doğurmur (səh. 105). Sonra müəllif qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən dillərin əsas ekstralinçvistik faktorlarını 10 bənddə ümumiləşdirir.

Sonuncu fəslin ikinci bölməsi çoxmillətli dövlətlərdə dil siyasəti adlanır. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, təhsilə və tərbiyəyə ayrılan, müxtəlif dillərdə danışan xalqların uyğunlaşdırılmış birgə fəaliyyət göstərməsi, müxtəlif etnik kollektivlər arasında qarışıqlı

anlaşma çoxmillətli dövlətlərin dil siyasətinin ana xəttini təşkil edir.

Müəllif bütün tədqiqatı boyu gəldiyi nəticəni 16 bənddə ümumiləşdirmişdir. Bu nəticələrin heç bir bəndi etiraz doğurmur. Əsər, həcmindən (173 səhifə) və məzmunundan göründüyü kimi, böyük zəhmətin məhsuludur. Ümid edirik ki, bu əsər Azərbaycan dilçiliyində həm tarixilik, həm də tədqiq olunma cəhətdən zəngin olmayan sosiolinqvistikanın gələcək inkişafında öz müsbət rolunu oynayacaqdır.

Bununla belə, əsərdə bəzi çatışmayan cəhətlər də vardır ki, onları müəllifin nəzərinə çatdırmaq istərdik.

1. Müəllif dövlət dili haqqında danışarkən müxtəlif dövlətlərdə konstitusiya maddəsi ilə təsbit edilmiş maddələrdən bəhs edərkən ikinci və ya üçüncü mənbələrə əsaslanır. Halbuki, Azərbaycan SSR-in 1978-ci, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə və SSRİ-nin 1977-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyalarına əsaslanarsa idi, daha yaxşı olardı. Çünki Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyasının 20-ci maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, Azərbaycanda başqa dillərin də işlənməsinə dövlət qayğı göstərir.

2. Maltada dövlət dili məsələsindən bəhs edərkən (səh.56) müəllif səhifə yarım bu ölkənin tarixinə həsr edir. Heç mətləbə dəxli olmayan əhali sıxlığından da danışaraq S.N.Bruka istinad edir və göstərir ki, burada əhali hər

kv.km 1000 nəfər düşür. Halbuki, S.N.Brukda bu rəqəm 1193-dür.

3. Monodövlət dili məsələsindən bəhs edən dissertant S.N.Brukun məlumatına əsaslanır və göstərir ki, dünyanın 136 dövlətində bir dil dövlət dilidir, və bu dövlət və ölkələrin 136-nın da adını çəkir. Bu məsələyə 2 səhifə həsr edir ki, buna biz ehtiyac görmürük (səh.94-95)

4. Birinci fəslin özü bütövlükdə dissertasiyanın əsas mövzusu ilə az səsleşir. Bundan əlavə, burada V.fon Humboldtun və F.de.Sössürun dil haqqındakı məlum fikirlərinin sadalanmasına da ehtiyac yox idi.

5. Müəllif belə hesab edir ki, dilin əsas iki dəyişməz, daimi funksiyası vardır: ünsiyyət və ümumiləşdirmə. Sonra isə V.A.Avrordan misal verir ki, dilin dörd funksiyası vardır. Burada isə ümumiləşdirmə funksiyası göstərilir. Müəllif buna münasibətini bildirmir. Əgər söhbət dilin funksiyalarından gedirsə, onda O.S.Axmanovanın məşhur lüğətində dilin 23 funksiyasından və M.Adilov, Z.Verdiyeva və F.Ağayevanın tərtib etdikləri "İzahlı dilçilik terminləri" adlı lüğətdə 7 funksiyadan bəhs edilir. Müəllif nə O.S.Axmanovanın lüğətindən, nə də adını çəkdiyimiz ikinci lüğətdən istifadə etmişdir.

6. Dissertant "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanının (18 iyun 2001-ci il, № 506)

özünə istinad etməkdənsə, mənbə kimi "Sakuckué pahoună" qəzetinin 21 iyun 2001-ci il tarixli nömrəsini göstərir.

7. Bəzi texniki xarakterli nöqsanlar da vardır. Məsələn:

a). Mündəricat səhifələnməyib. Ona görə də oxucu hansı bölməni, hansı səhifədə axtarmaqda çətinlik çəkir.

b). Səhifə 8-də dissertant əsərin həcmindən danışıraq onun neçə səhifə olduğuna işarə edir, amma səhifəni göstərmir.

c). Əsərə 126a yarımçıq səhifəsinin də əlavə edilməsi AAK-in tələblərinə uyğun deyil.

Bütün bunlar uzun, ağır və gərgin zəhmət hesabına başa gəlmiş dissertasiya işinin ümumi elmi dəyərini aşağı salmır. Dissertant qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş və dilçiliyimiz üçün faydalı bir tədqiqat işi yazmışdır. Əsərin ümumi məzmunu 75 səhifə təşkil edən 5 məqalədə əks olunmuşdur. Avtoreferat dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir.

Dissertasiya işi namizədlik dissertasiyaları qarşısında qoyulan tələblərə tamamilə cavab verir. Bütün bunlar göstərir ki, "Dövlət dili sosiolinqviistik kateqoriya kimi" mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə görə

Məmməd Aydın oğlu Ələkbərov filologiya elmləri
namizədi alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Rəsmi opponent:

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Leyla İlyas qızı Həmidovanın filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi «Frazeoloji vahidlərin atalar sözləri və zərb-məsəllər əsasında yaranması (Azərbaycan və rus dillərinin materialı əsasında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası (ixtisaslar 10.02.03 Slavyan dilləri - 10.02.01 Azərbaycan dili) barədə

RƏY

Frazeologiya nəzəriyyəsi müstəvisində axır 30-40 ildə istər rus dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində xeyli ciddi əsərlər yaranmışdır. Bununla belə, frazeologiya elmində ciddi tədqiqat işinə ehtiyac olan problemlər hələ də yox deyil. Belə məsələlərdən biri də frazeoloji vahidlərin paremioloji konstruksiyalar bazasında yaranması məsələsidir. Bu məsələ həm rus, həm də Azərbaycan dilçiliyində layiqincə tədqiq olunmasıdır. Bu barədə məlum nəzəri kitablarda məlumat verilməyinə baxmayaraq, problemin «statusu» periferik hadisə kimi qiymətləndirilir, onun sistemli xarakter daşdığı elmi arqumentlərlə əsaslandırılmır.

L.İ.Həmidovanın dissertasiya işi məhz bu məsələyə frazeologiyanın aktual məsələlərindən birinə həsr olunmuşdur.

Dissertasiyanın giriş hissəsində tədqiqata cəlb olunmuş məsələnin aktuallığı arqumentləşdirilir. Tədqiqatın obyektı, məqsədləri, metodları, elmi yeniliyi, praktik və nəzəri əhəmiyyəti aydınlaşdırılır.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar dolğun və anlaşılan səviyyədə öz ifadəsini tapır. Bu müddəaların hamısı dissertasiya işində özünün lazımı araşdırılmasını tapır.

Araşdırmaların ən önəmli aspektlərindən biri də ondadır ki, dissertasiya işi müxtəlif sistemli iki – Azərbaycan və rus dillərinin materialı əsasında yazılmış bir tədqiqat işidir.

Dissertasiyanın I fəslı «Frazeologiya və paremiologiyanın predmeti və obyektinin müəyyən olunması ilə bağlı bəzi nəzəri məsələlər» adlanır. Bu fəsildə tədqiqatın çıxış nöqtələri, frazeologiyanın ümumi dil sistemində tutduğu yeri, onun nəzəriyyədən məlum olan dar və geniş mənalarda başa düşülməsi, paremioloji və frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı münasibətləri və s. araşdırılır.

Tədqiqatın obyektı kimi frazeoloji vahidlərin məxəzi rolunda çıxış edən paremioloji ifadələr və frazeoloji vahidlərin əmələ gəlmə prosesi götürülür. Başqa sözlə desək, aşağıda göstərəcəyimiz vahidlərin qarşılıqlı münasibəti araşdırılır:

- Yaxşı gündə yad yaxşı, yaman gündə - vay qardaş
= yaxşı gün, yaman gün.

- Ни кола, ни двора, ни ложки, ни плошки = ни
кола, ни двора və s.

Dissertasiyanın bu fəslində L.Həmidova frazeologiya tarixinə ekskurs etməyin lazımlı olduğunu nəzərə çarpdırır. Müəllif belə bir ekskurs nəticəsində görkəmli frazeoloq M.İ.Mixelsonun frazeologiya tarixində roluna toxunaraq, göstərir ki, adı çəkilən frazeoloq və frazeoqrafın nəzəri irsi layiqincə öyrənilmədiyindən onun frazeologiyaya geniş mənada baxılması konsepsiyasının arqumentli olmağını sübuta yetirir, qeyd edir ki, Mixelson konsepsiyasının dərinədən öyrənilməsi sayəsində o (Həmidova) frazeologiyanın leksisentrik yox, transdil bir mahiyyət daşıması qətiyyətinə gəlmişdir. Və bu müddəa (frazeologiyanın transdil sistemi olması) bütün dissertasiya boyu öz arqumentlərini geniş mənada qazanır. Dissertasiyanın əsas məziyyətlərindən biri kimi biz bu məqamı qeyd edirik.

Bu fəsildə L.İ.Həmidova araşdırılan məsələ ilə bağlı tanınmış alim A.A.Potebnyanın «fikrin qatılmaşı» ideyasına da öz münasibətini bildirir. Bu ideyanın bəzi məqamlarda qeyri-konkret olduğunu nəzərə çarpdırır.

I fəsildə araşdırılan nəzəri-tarixi məsələlər birinci növbədə dissertantın nəzərən hazırlığının göstəricisidir. Bu göstərici bizdə ancaq müsbət münasibət doğurur.

Dissertasiyanın II fəslı («Paremioloji və frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı münasibətinin öyrənilməsi məsələləri») dilin ayrı-ayrı müstəvilərində («səviyyələrində») yer tutmuş atalar sözlərinin və frazeoloji birləşmələrin dialektik “qarşıdurmasına” həsr olunmuşdur. Əsərdə qeyd olunur ki, bu məsələyə bir çox müəlliflərin (L.Bulaxovskinin, F.Hüseynovun, Y.Qvozdaryovun, Z.Əlizadənin və b.) tədqiqatlarında toxunulmasına baxmayaraq, problem özünün sistemli dərkinı tapmamış, tipoloji müqayisə zəminində alınmış (dil universalıyası olmağı) nəticəyə gəlinməmişdir, məsələnin bir çox parametrləri aşkarlanmamış qalmışdır.

Odur ki, L.Həmidova işin bu hissəsində bir neçə prosesi – paremioloji vahidlər bazasında baş verən prosesləri differensiya etməyi özünə borc bilir, bu proseslərin hamısının nəticəsində frazeoloji vahidlərin formalaşmasını və hansılarsa nəticəsində dekonstentualizasiya prosesinin baş verməyini qabardır.

Beləliklə, müəllif özünün tədqiqat obyektini hərtərəfli aşkarlayır, keçid (sinkretik) hadisələri qeyd edir:

- Övladlarımıza münasibətdə valideynlərimizin çoxu çay görməmiş çırmanır = Çırmanırıq keçməyə çay gəlməmiş... (M.Ə.Sabir)

Belə konfigurativ dəyişikliklər dekonstentualizasiya prosesi kimi frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi

prosesindən fərqləndirilir. Və materialın konkret analizi prosesində dissertasiya müəllifi oxucunu bu hadisələrin biri-birindən fərqli olduğuna inandıra bilir.

Müəllif, fikrimizcə, daha bir məsələyə bacarıqla toxunur: dekonsentualizasiya hadisəsinin indiyədək öyrənilməməsini və bu dil hadisəsinin hər iki dildə öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Dissertasiyanın III fəslı («Paremioloji və frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı nisbətının formaları və növləri: frazeoloji vahidlərin paremiyalar əsasında yaranması») başlıca hissədir. Bu fəsildə predikativ paremioloji vahidlərin bazasında nominativ frazeoloji vahidlərin generasiyasının formaları hərtərəfli araşdırılır.

Analiz olunan formaların sistemli vəhdətindən danışan müəllif bu sistemliyi lazımi səviyyədə göstərə bilər. Fəslin əsas ideyalarından biri odur ki, frazeoloji vahidlərin paremiyalar bazasında əmələ gəlməsi qanunauyğun sistemli prosesdir. Bu proses dil sisteminin və dil vahidlərinin semantikasının mücərrədlik səviyyəsinin artması nöqtəyi-nəzərdən birmənalı və inandırıcıdır. Daha bir məsələyə də bu fəsildə toxunulur: frazeologizmlərin paremioloji material əsasında əmələ gəlməsi hər hansı bir dilin inkişaf etmiş və ya «etməmiş») preroqativi kimi səciyyəlandırilə bilməz. Bu proses tipoloji cəhətdən universal izomorfik xarakter daşıyaraq özünü həm rus, həm də azərbaycan dilində eynixassəli bir hadisə kimi büruzə verir. Bu fəsildə başqa bir ideyaya da

yer verilir: bütün paremioloji vahidlərin frazeologizm generasiya etmək perspektivi varmı? Cavab neqativdir. Frazeoloji vahidlərin əmələ gəlmə prosesində başlıca olaraq solumun verbal yaddaşında daha dərin yer tutmuş, başqa sözlə, daha yadda qalan, daha yüksək işləklik koefisientinə malik paremioloji konstruksiyalar iştirak edir; belə konstruksiyaların aktivliyi bir də onda özünü göstərir ki, onların variativ formaları dildə geniş istifadə olunur:

1) - Собака на сене = Сидит как собака на сене: и сама не ест, и корове (никому) не дает; ... и сам не гам, и другим не дам.

2) - Dad yarımçıq əlindən = Qananın da başına dönüm, qanmayanın da: dad yarımçıq əlindən (qanana da qurban olum, qanmayana da...)

3) - Yurd yiyəsiz olanda (yer yiyəsiz olanda), donuz tərəyə çıxar = yurdu yiyəsiz görmək и т.п.

Göstərilən prinsipdən çıxış edərək, dissertant frazeoloji vahidlərin formalaşma modellərini araşdırır:

1. Paremioloji konstruksiyaların struktur elementi bazasında yaranan frazeologizmlər: Bilirsən ki, fələyin gərdeşindən Hürü xanımla bir az aramız soyuqdur (M.İbrahimov) // Ya fələyin gərdeşindən, ya anamın qarğışından. Ведь что поделаешь, бедность, а тут, как

говорится, хоть шерсти клок, и то подай сюда (И.Бунин) = С паршивой овцы хоть шерсти клок və s.

Dissertasiyada göstərilir ki, bu modellə əmələ gələn frazeoloji vahidlərin motivasiya bazası bütöv atalar sözü olur: frazeoloji vahid dilin törəmə (ikinci) nominasiyası funksiyasını yerinə yetirir.

2. Frazeoloji vahidlərin mürəkkəb cümlə modeli üzrə quruluş paremioloji konstruksiyaların bu və ya digər hissəsindən əmələ gəlməsi.

Bu proses hər iki dildə eyni formada reallaşır: mürəkkəb cümlənin bir hissəsi reduksiya olunaraq, digər hissəsinin frazeoloji vahid səviyyəsində işlənməsini təmin edir.

- Чем черт не шутит, когда бог спит = чем черт не шутит;

- Yağın şorunu çıxardır, sözün şəkərini = şorunu çıxartmaq.

Mürəkkəb cümlə (binar cümlə) səviyyəsində reallaşan frazeoəmələgəlmə prosesi çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr fonunda da özünü adekvat göstərir. Dissertasiyada araşdırılan üçüncü model məhz bu məsələ ilə bağlıdır.

3. Çoxkomponentli cümlələr fonunda formalaşan frazeoloji vahidlər.

Bu prosesin irəlində göstərilən (2) modellə faktiki olaraq səciyyəvi təzadı yoxdur, ancaq bu dəfə 3 və daha artıq predikativ komponenti olan mürəkkəb tərkibli konstruksiyalar frazeoloji vahidin motivasiya bazasına çevrilir.

- Biz evləndik, gülünü dərdik, sən evləndin – əlin bala batdı = əlin bala batdı;
- Хмельной, что прямой: премой: рот нараспашку, язык на плече = рот нараспашку və s.

4. Mürəkkəb (və ya çoxkomponentli) cümlələrin başqa-başqa hissələrindən elementlərin kontaminasiyası əsasında əmələ gələn frazeoloji vahidlərin analizinə də geniş yer verilir, dolğun analiz aparılır. Frazeoloji vahidlərin bu yolla əmələ gəlmə modeli də hər iki dil üçün xarakterikdir. Müəllif öz nəzəri tezislərini klassik ədəbiyyatımızın misalları ilə illustrasiya edir:

- Bazar baqqalsız olmaz, meşə – çaqqalsız = meşə çaqqalsız olmaz və s.

Frazeoəmələgəlmə prosesində mühüm yer tutan daha bir hadisə paremioloji vahidlərin propozision transformasiyası prosesi də diqqəti cəlb edir. Bu yolla əmələ gələn frazeoloji vahidlər nominativ səviyyədə çıxış

edir, amma onların motivasiya bazası konseptual semantikalı atalar sözü olur.

- Başqalarının üstündə dayanan, əlinin üstündə əl olmayan kişiler gəlirdilər, kef görüb gedirdilər (B.Bayramov) = Verən əl həmişə alan əldən üstün olur (və ya: əl əldən üstün olur ərşə kimi) və s.

Rus dilindən gətirilən misallar da müəllifin doğru, düzgün izahlarını layiqincə göstərə bilər. Dissertasiya işini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, müəllif bütün göstərilən modellərin müasir rus və Azərbaycan dillərində aktivlik dərəcəsini göstərməyə çalışır, modellərin vəhdəti, sistemli şəklini yaratmağı bacarır.

Dissertasiyanın nəticə hissəsi məzmunlu, dolğun, görülmüş işlərin hamısının kompakt şəkildə izahıdır.

Dissertasiyanın məzmunu və nəşr olunmuş elmi məqalələr araşdırılan problem haqqında həcmli, dolğun təsəvvür yaradır. Müəllifin hər fəsildən sonra verdiyi nəticə xarakterli izahlar yerli yerində olmaqla bərabər, araşdırılan ideyaların perspektivini də göstərir. L.İ.Həmidovanın dissertasiya işi nöqsanlardan da, əlbəttə, xali deyil. Bəzi məsələləri qeyd etmək lazım bilirik:

1. Fikrimizcə, dissertasiyada frazeologiya nəzəriyyəsinin geniş anlamının variantları lazımınca differensiasiya olunmayıb – yəni geniş mənada leksisentrik frazeologiya və geniş mənada transdil

xarakterli frazeologiya anlamları lazımınca fərqləndirilməyib.

2. Analizə cəlb olunmuş Azərbaycan dili materialları rus dili materialları ilə kəmiyyət baxımından müqayisədə bir qədər az səslənir, bu misalların çoxluğu daha inandırıcı olardı.

3. Azərbaycan dili materiallarının yazılışında orfoqrafik səhvlər buraxılmışdır (səhvlər səhifələr üzrə qeyd olunmuşdur).

Göstərilən iradlar prinsiplial xarakter daşımır və asanlıqla aradan qaldırıla bilər.

Ümumi fikrimizcə, L.İ.Həmidovanın müdafiyyə təqdim etdiyi dissertasiya işi yaxşı elmi dildə yazılıb; frazeologiya elminin nəzəri məsələlərinin araşdırılması göstərir ki, müəllif elmi nəzəriyyə baxımından hazırlıqlı, konkret dil materiallarının analizində özünü yetkin bir tədqiqatçı kimi göstərə bilmişdir. Hesab edirik ki, L.İ.Həmidovanın “Frazeeoloji vahidlərin atalar sözləri və zərb-məsəllər bazasında yaranması (Azərbaycan və rus dillərinin materialı əsasında)” adlı dissertasiya işi bu qəbildən olan işlər qarşısında qoyulan tələblərə lazımi səviyyədə cavab verir, tədqiqatın müəllifi L.İ.Həmidova filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə layiqdir.

Rəsmi opponent:

A.M.Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Rus dili kafedrasının baş müəllimi Qurbanlı Qurban Məmməd oğlunun filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Çoxmənalı somatik leksikanın müqayisəli tədqiqi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında

RƏY

Somatik leksik vahidlər dünyanın bütün dillərində ən çox işlənən sözlərdəndir. İnsan həyatının zəruri tələbi kimi, somatik leksikadan hamı hər yerdə və hər gün geniş şəkildə istifadə edir. Bu vahidlərin öyrənilməsi iki cəhətdən diqqəti cəlb edir: Birinci elmi, ikinci tətbiqi-praktik cəhət. Somatik leksikanın öyrənilməsinin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərin bir leksik vahid kimi dildə yeri müəyyənləşdirilir, onların funksional fəaliyyət prosesində aldığı yeni-yeni mənalar aydınlaşdırılır və onların vasitəsilə dildə nə kimi sabit söz birləşmələrinin yaranması araşdırılır. Bu cəhət konkret bir dil üzərində aparılan araşdırmalara daha çox aiddir. Tətbiqi-praktik əhəmiyyəti iki dilin, xüsusilə iki müxtəlif sistemli dilin materialının araşdırılması zamanı daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Xüsusilə, öyrənilən dil ilə ana dilinin somatik leksikasının müqayisəsi tədris prosesində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Qurban Qurbanlının dissertasiya işi həm elmi, həm də praktik

cəhətdən qiymətlidir. Dissertasiya işi aktual bir mövzuya həsr edildiyi kimi, yüksək elmi-nəzəri səviyyəsi ilə seçilir.

Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın işinin ümumi xarakteristikası hissəsində müəllif mövzunun aktuallığını sübut edir, araşdırmanın məqsəd və vəzifələrini şərh edir, tədqiqatın obyekt və materialları haqqında bəhs edir, araşdırmanın metod və metodologiyası haqqında məlumat verir, mövzunun elmi yeniliyini sübut edir, işin nəzəri əhəmiyyətini göstərir, işin praktik əhəmiyyətini göstərir.

Dissertasiyanın Giriş hissəsində bu mövzu ilə bağlı aparılmış tədqiqat işlərinə bir nəzər salır, onlara tənqidi yanaşır. Burada müəllif rusistlərin, türkoloqların, xarici alimlərin müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli tədqiqatında somatomonimlərin üzərində apardıqları araşdırmaları təhlil süzgəcindən keçirir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə "Rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somatonimlərin semantik və kvantitativ səciyyəsi" adlanır. Bu fəsil 3 bölmədən ibarətdir:

1. Təkmənalı sözlər: rus dilində – bağırsağ, damar, ciyər, diltək
Azərbaycan dilində – böyrək, onurğa, mədə, oynaq və s.

2. Omonim sözlər: rus dilində belə sözlər iki tipdə özünü göstərir:

a. Leksik omonimlər – damar

b. Yaşıl çəməndə çatlaq

c. Kabeli təşkil edən naqillərdən biri:

Jila – simic adam

Korpus – insan və heyvanın gövdəsi

Korpus – nəyin isə cildi

Korpus – bir neçə bina arasında hər bir ayrıca bina

Korpus – böyük hərbi birləşmə

Korpus – hər hansı bir məşğuliyyət üzrə insan çoxluğu (diplomatik korpus)

Azərbaycan dilində somatik sözlər içərisində üç növ müəyyənləşdirə bilərik.

1. Damaq, damaq – keyf-damaq

3. Özü çoxmənalı söz olub, başqa leksik-semantik variantlar üçün dominant olan sözlər

Rus dilində: büst, bədən, bel, arxa

Azərbaycan dilində: qurşaq, yan, təpə, çanaq

Bundan sonra dissertant somatonimlərə rus dilindən 50 misal, Azərbaycan dilindən 52 misal verir.

Sonra müəllif göstərir ki, həm rus, həm də Azərbaycan dillərində somatomlar çoxmənalı olur. Bu haqda müəllif çoxlu misallar verir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somatonimlərin daxili paradiqması” adlanır. Belə somatonimlərə misal olaraq müəllif rus dilində сердцед, головорез (başkəsən), твёрдолобий (alnıbərk) və s.

Azərbaycan dilində alagöz, əyriburun, atşifət, ağzıəyri, başaparan, əyridiş, əyripəncə, başısoyuq və s.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı “Rus və Azərbaycan dillərində çoxmənalı somatonimlərin semantik-derivatoloji təhlili” adlanır. Burada müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, rus dilində sözlərin metoforikləşmə prosesi sözlərin forma dəyişikliyinə uğraması ilə müşayiət edilir (burada kiçildici suffikslərdən istifadə olunur). Məsələn, pendirin başı, bir diş sarımsaq, divanın ayağı və s. Azərbaycan dilində: dağın başı, körpünün qulağı, yalın beli, toqqanın dişi və s. Hər iki dildən verilən misallardan aydın olur ki, metaforik köçürmə (məna köçürülməsi) xarici oxşarlığa əsaslanır. Sonda müəllif gəlđiyi 9 nəticəni təqdim edir. Bu nəticələrin heç biri etiraz doğurmur. Əsər nöqsanlardan da xali deyildir. Bəzi söz və ifadələr düzgün tərcümə edilmir

və ya Azərbaycan dilində verilmiş misallar ana dilimizə uyğun gəlmir və ya heç işlədilmir. Məsələn,

- a. Bu rəssamın gözəl əli var (səh. 51)
- b. Mən onun qolunu seçə bilmədim – Я не смог разбирать её почерк (səh. 52). Почерк – xətt mənasındadır. Mən onun xəttini seçə bilmədim olmalı idi. Qol isə imza mənasındadır. Yəni mən onun imzasını seçə bilmədim.
- c. Kişi çörəkdən bir qulaq qoparıb etinasız və həтта acıqlı bir hərəkətlə yerə atdı (səh. 62)

Bəzi ifadələr də Azərbaycan dilində işlənmir. Məsələn,

- a. Gözünə pərdə salmaq (пускать пыль в глаза) (səh. 79)
- b. Dişi dişinə döymək (шелкать зубами) yox, diş dişinə dəymək (səh. 81)
- c. Ayaq eləmək (принять в партнёры, компанию) (səh. 83)

Belə ifadə həтта “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də yoxdur. Musiqidə ayaq, ayaq eləmək ifadəsi vardır. Hər

hansı bir muğamda “Musiqi mətləbinin qurtarıb başlanğıc kökünə – mayəyə qayıtmaq prosesi” (Ə.Bədəlbəyli, Musiqi lüğəti, Bakı 1969, səh. 27).

- d. Sümük atmaq – (играть в нарды) (səh. 102). Azərbaycan dilində sümük sözü heç vaxt nərd mənasında işlənməmişdir. Sümük atmaq yox, zər atmaq işlənilir.

Bəzən müəllif özü dediyi fikri sonradan inkar edir. Dissertasiyanın 34-cü səhifəsində oxuyuruq: «В русском языке среди слов, входящих в соматическую лексику, многозначными являются также и следующие слова: артерия, висок, желудок, плечо, хребет, челюсть, щека. В азербайджанском же языке слова, обозначающие эти понятия, не многозначны (səh. 34). 35-ci səhifədə deyilir: «В азербайджанском языке среди слов данной лексики многозначными являются также следующие слова: *bel* – 1. поясница, 2. позвоночник, хребет (ср: в русском языке слово хребет – многозначное, слова же поясница, талия, позвоночник – не многозначны)». Hətta dissertasiyanın 45-ci səhifəsində **bel** sözünün 4, **çənə** sözünün 2, **çiyin** sözünün 2 çoxmənalı variantı göstərilir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, müəllif təmin bir hissəsinin işlədilməsi ilə – buna sineqdoxa deyilir – fikir ifadə edilməsindən bəhs edir. Burada uğurlu misallarla (qolunda gözəl bir saat var) yanaşı, uğursuz seçmələrə də rast gəlirik. Məsələn,

- a. На ногах у него были черные туфли – Ayağında qara ayaqqabı var idi (vместо стопа, ступня – ayağın altı, pəncə). Məgər ayaqqabını ayağın altına geyirlər? Ayaq bütövlükdə ayaqqabının içində olur.
- b. Он ударил ногой по мячу – O ayağı ilə topu vurdu (vместо плюсна-ауақ дарағы или ступня-ауаğın altı, pəncə). Yənə də etiraz doğurur: ayağın altı ilə top vurmaq olar?
- c. Кто-то сзади ударил его по голове – Kimsə daldan onu başından vurdu (vместо затылок-peysər, boyun ardı, ənsə). Arxadan vurulan zərbə təkcə boyuna yox, başın özünə də dəyə bilər. Bundan əlavə, boyun başın hissəsi deyil.
- d. Əzələ sözünü müəllif çoxmənalı variantda – до, вначале, сперва, первоначально kimi verir. Bu mənalар əzəl, əzəli sözü ilə ifadə edilir, əzələ sözü ilə yox.

Bu cür misalların sayını artırmaq da olar. Amma bunlar uzun zəhmət və axtarışların nəticəsində meydana gəlmiş bir əsərin elmi və praktik əhəmiyyətini heç də azaltmaz. Əsərin elmi əhəmiyyətini kiçiltmədən, demək olar ki, bu işin tətbiqi-praktik əhəmiyyəti daha böyükdür. Çünki müstəqil Azərbaycan Respublikasında rəsmi dövlət

dili olan Azərbaycan dilindən sonra ən geniş işlənən rus dilidir. Bundan əlavə, Azərbaycanda rusdilli əhali çoxdur, habelə Bakı Slavyan Universitetində və respublikanın bütün təhsil müəssisələrində rus dili öyrənilir. Somatik leksika geniş şəkildə yayılmışdır və ən fəal leksemlərdəndir. Hər iki dildə leksikanın müqayisəli öyrənilməsi işində bu əsər əvəzsiz rol oynaya bilər. Bu əsərin dərs vəsaiti kimi çap edilməsi tədris işinə xeyli kömək edərdi.

Əsər AAK-ın namizədlik dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə tam cavab verir. Avtoreferat dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edir. Dissertasiya mövzusunda müəllifin 34 səhifəlik kitabçası və 4 elmi məqaləsi nəşr edilmişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Qurbanlı Qurban Məmməd oğlu bu əsərə “Çoxmənalı somatik leksikanın müqayisəli tədqiqi” əsərinə görə 10.02.19 – Dilçilik nəzəriyyəsi ixtisası üzrə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almağa tamamilə layiqdir.

Rəyçi:

A.M.Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Səbinə Əmir qızı Seyidovanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan dilində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiq istiqaməti” adlı dissertasiya işinə

RƏY

Dissertasiya işi dilçiliyimizin çox aktual və lazımlı problemlərindən birinə həsr edilmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyinin tarixi yeni bir elm sahəsi kimi yüksək tempə inkişaf edir. Bu fənn üzrə ali məktəblərdə açıq dərslər də keçirilir. Bu dissertasiya işi ali məktəblərimizdə bu fənn üzrə mötəbər bir mənbə ola biləcəkdir.

Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində müəllif mövzunun aktuallığını sübut edir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri haqqında məlumat verir, tədqiqat işinin metodlarını müəyyənləşdirir, müdafiyyə çıxarılan müddəaları (9 bənd) təqdim edir, əsərin elmi yeniliyini çatdırır, dissertasiya işinin elmi və praktik əhəmiyyətini açıqlayır, araşdırmanın aprobasiyası haqqında məlumat verir, dissertasiya işinin

yerinə yetirildiyi elmi təşkilatın adı göstərilir, əsərin quruluşu haqqında bəhs edilir.

Araşdırmanın birinci fəslı “Frazeologizmlər frazeologiyanın tədqiqat obyektı kimi” adlanır. Bu fəsil öz növbəsində 3 bölmədən ibarətdir.

1.1 adlanan bölmədə müəllif “Frazeologizmlərin mahiyyəti” məsələsinə toxunur.

1.2 adlanan bölmədə müəllif “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsas məsələsi və tarixinin araşdırılması” problemini tədqiq edir.

1.3. Yarım fəsildə müəllif frazeologizmlərin xalq təfəkkürünün məhsulu olmasından bəhs edir. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, hər bir xalqın dünyagörüşü və milli mentaliteti onun dilinin frazeoloji birləşmələrində öz əksini tapır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “Frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlanır.

Bu fəsil də öz növbəsində 2 yarım fəsil və 4 bölmədən ibarətdir. Dissertasiya işinin bu fəslinin 2.1 kimi göstərilən yarım bölməsində “Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” problemləri araşdırılır, lakin əvvəlki məlumatlar təkrar edilmir.

2.2 bölməsində tədqiqatçı frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini araşdırır. Bu bölmə də öz növbəsində iki yarım bölməyə ayrılır.

2.2.1 bölməsində müəllif frazeoloji vahidlərin məhz quruluşu – strukturu problemlərini araşdırır.

2.2.2 ikinci fəslin dördüncü yarım bölməsi frazeoloji vahidlərin nitq hissələrinə görə qrammatik xüsusiyyətləri probleminin şərhinə həsr edilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü – sonuncu fəslı “Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqatçıları” adlanır. Bu fəslı müəllif 6 yarım bölmədə araşdırır.

3.1 adlanan yarım bölmə “Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın tədqiqatçıları” adlanır. Burada müəllif bu sahəyə dərslık və məqalələrdə məsələnin şərhinə yer vermiş müəllıflər və onların əsərləri araşdırılır.

3.2 adlanan bölmədə müəllif “Frazeologiyanın tədqiqı tarixində xüsusi xidmətləri olan Azərbaycan dilçiləri” haqqında danışıır.

3.2.1 rəqəmlə göstərdiyi bu bölmədə Hüseyn Bayramovun xidmətləri araşdırılır. Bölmə belə adlanır. “Hüseyn Bayramov Azərbaycan dilçilik tarixində frazeologiyanın kompleks tədqiqinin ilk nümayəndəsi kimi”. Burada müəllif xüsusilə vurğulayır ki, özündən əvvəlki araşdırmaçılara nisbətən H.Bayramov daha irəli gedə bilmişdir. Çünki o frazeologiyanın məhdud bir sahəsini deyil, kompleks şəklində tədqiq etmişdir.

3.2.2 bölmə belə adlanır: “M.T.Tağıyev frazeologiyanın tədqiq olunmasında yeni nəzəriyyənin banisi kimi”. Burada müəllif M.Tağıyevin frazeoloji vahidi sistem daxili hadisə kimi qəbul etməsini, beləliklə, onun dilçilikdə

“frazeoloji konfigurasiya” nəzəriyyəsinin banisi olduğunu göstərir. Amma onun tədqiqatları, əsasən, rus dili materiallarına söykənirdi.

3.2.3 bölməsində dissertant “Məhəbbət Mirzəliyeva Azərbaycan dilçilik tarixində frazeologiyanın yeni istiqamətdə kompleks tədqiqatının nümayəndəsi kimi” problemi araşdırır.

3.3 yarımfəsildə müəllif “Azərbaycan dilçilərinin frazeologiyanın müxtəlif məsələlərinə dair son dövr tədqiqatları” problemini araşdırır. Burada müəllif G.Yusifovanın, A.S. Xəlilovun, K.H.Nəbiyevanın, R.Məhərrəmovanın, L.M.Cəfərovanın, İ.C.Süleymanovanın və başqalarının adlarını çəkir.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində müəllifin tədqiqat zamanı əldə etdiyi elmi fikir yekunları verilmişdir ki, onlar etiraz doğurmur.

Dissertantın çap olunmuş elmi məqalələri əsasən ümumi məzmununu əhatə edir.

Fikrimizcə, Səbinə Əmir qızı Seyidovanın “Azərbaycan dilində frazeologiyanın struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiq istiqamətləri” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası AAK-ın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazılan dissertasiyalar qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verir. Onu müzakirəyə buraxmaq olar.

Elmi rəhbər:

A.M.Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

Фиалә Бәјләр гызы Абдуллајеванын филолокија елмләри намизәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн “Инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә сәс тәглиди сөzlәринин структур-семантик хүсусијјәтләри” мөвзусунда јаздығы диссертасија иши һаггында

РӘҖ

Дилчилик тарихиндә ән мүбаһисәли проблемләрдән бири дә сәс тәглиди мәсәләси олмушдур. Сәс тәглиди мәсәләсинә мүхтәлиф мөвгеләрдән, мүхтәлиф мәгсәдләрлә јанашылмыш, бә'зән охшар, бә'зән дә бир-биринә зидд фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Сәс тәглиди мәсәләси инсанлар данышмағы јеничә өјрәндији вахтдан бу күнә гәдәр дилчиләрин вә һәтта дилчи олмајанларын диггәтини чәлб етмишдир. Хүсусилә, бу мәсәлә дилин мәншәји һаггында дүшүнәндә ортаја чыхыр. Дилчилик тарихиндә дилин мәншәји һаггында ән кениш јайылмыш фәрзијјәләрдән бири сәси тәглиди мәсәләсидир. Гәдим јунан философу Платон, Аристотел дүнја дилләринин сәсләри әсасында јаранмасы фикрини ирәли сүрмүшдүр. XVIII әсрдә алман философу (ејни заманда дилчиси) В.Г.Лејбнис белә һесаб едирди ки, инсанын чыхара билдији бүтүн сәсләр тәбиәти тәглиддән јаранмышдыр. О, белә бир фикрә кәлирди ки, мадам ки ајры-ајры сәсләр тәбиәти

тәглиддән јаранмышдыр, демәли бүтөвлүкдә дил дә сәсләри тәглид әсасында јаранмышдыр. Бу фикри көркәмли алман дилчиси

В.Ф. Гумбольдт да мүдафиә етмишди, Ш.Балли дә бу фикрә тәрәфдар олмушду.

Ш.Балли Фердинанд де Сөссүрүн фикирләрини дәгигләшдирәрәк көстәрди ки, дилдә мотивләшдирилмиш сөzlәр Фердинанд де Сөссүр дүшүндүјүндән даһа чоһдур. Бир гәдәр дә ирәли кедәрәк Ш.Балли дилдә сәс тәглиди сөzlәринин чоһлуғундан чыхыш едиб иддиа едирди ки, дилдә һеч дә һәр шеј ихтијари дејилдир.

Исвечрә дилчиси Ш.Баллидән сонра франсыз алими М.Граммон да белә бир нәтичәјә кәлмишди ки, инсан данышмага башлајанда "тәбиәт һадисәләринин сәсләрини тәглид етмишдир".

Совет дилчилији дилин јаранмасында сәс тәглидинә әһәмијјәт вермәмиш, ону ичтимаи идеалист фәрзијјә адландырмышды. Бунунла белә, сәс тәглиди нәтичәсиндә јаранмыш сөzlәр үзәриндә дүшүнчәләр алимләри дилин мәншәји, дилләрарасы универсал чәһәтләр вә с. кими проблемләр һаггында фикир јүрүтмәјә сөвг етмишди. Көркәмли дилчиләрдән Уитни, Б.Чобанзадә, Н.Ашмарин, Н.Марчанд, И.Арнолд, А.Фрејлих вә башгалары дилин јаранмасында сәсләри тәглид јолу илә мејдана кәлмиш сөzlәрин олдуғуну, беләликлә инсан дилинин

формалашмасында тэглиди сөзләрин мүәјјән гәдәр әһәмијјәт дашыдығыны гејд етмишләр.

Сәс тэглиди јолу илә сөзјаратма мәсәләсинә проф. М. Нүсәјнзәдә, А.М.Гурбанов, М.Адилов вә башгалары да тохунмушдур. С. Чәфәрова түрк дилләриндә тэглиди сөзләр, Н.Јусифов инкилис дилиндәки тэглиди сөзләрин лексик-семантик хүсусијјәтләри мөвзусунда намизәдлик диссертасијасы да јазмышлар. Илк бахышда елә көрүнә биләр ки, бу күн мүзакирә етдијимиз "Инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә сәс тэглиди сөзләринин структур-семантик хүсусијјәтләри" адлы диссертасија ишинин јазылмасына һеч еһтијач јох имиш. Әсәрлә таныш олдугда ајдын олур ки, мүәллиф һамыја мә'лум мөвзуну тәдгиг етсә дә, орижинал јолла кетмиш, өз мөвзусуна тамамила мүстәгил мөвгедән јанашмышдыр. Буна көрә дә диссертасија иши тамамилә орижинал вә актуал бир тә'сир бағышлајыр.

Диссертасија иши "Кириш", үч фәсил, 13 маддәдән ибарәт једди сәһифәлик нәтичә вә әдәбијјатдан ибарәтдир. Диссертасијанын "Кириш"индә мүәллиф ән'әнәви олараг мөвзунун актуаллығындан, диссертасијанын тәдгигат објектиндән, арашдырманын мәгсәд вә вәзифәләриндән, тәдгигатын материалындан, методларындан, диссертасија ишинин елми јенилијиндән, әсәрин елми-нәзәри әһәмијјәтиндән, практик дәјәриндән бәһс едир. Бурадача гејд етмәк

лазымдыр ки, мүеллиф бу мәсәләләрин һамысында өз фикрини сүбут едә билир.

Диссертасија ишинин биринчи фәсли "Сәс тәглиди сөзләри вә онларын дилчиликдә тәдгиги" мәсәләсинә һәср едилмишдир. Бу фәсил өз нөвбәсиндә дөрд бөлмәдән ибарәтдир.

Биринчи бөлмәдә диссертант мәсәләнин мүхтәлиф системли дилләрдә гојулушу проблеминә тохунур. Мүеллиф инкилис дили материалы әсасында тәдгигат апармыш Б.Марчандын вә И.Арнолдун, Африка халгларынын дилләриндәки сәс тәглиди сөзләрини тәдгиг едән Б.В.Журковскинин, һабелә чуваш вә Орта Волгабоју түркләрин дилиндәки сәс тәглиди мәсәләсини тәдгиг едән Н.Ашмаринин фикирләрини кениш шәрһ едир.

Биринчи фәслин икинчи бөлмәсиндә диссертант сәс тәглиди сөзләринин мә'насы илә ифадә формасы арасында әлагә мәсәләсинә тохунур. Бу бөлмәдә мүеллиф С.Улманнын, В.Һумболдтун, В.Скаличканын, О.Јесперсенин, Л.Блумфилдин, Р.Јакобсонун фикирләринә тохунур. Бурада мүеллиф өзүндән әввәлки алимләрин фикирләрини садалајыр вә һеч бир тәнгиди фикир сөјләмир. Һалбуки, Р.Н.Јакобсонун гадынларын нитгиндә додаг самитләринин олмамасы вә с. кими фикирләрә тәнгиди јанашмаг лазым иди. Бурада сәсләрин мәна вә ифадә формаларынын вәһдәти мәсәләсинә дә тәнгиди

јанашмаг лазым иди. Бунун ардынча мүәллиф Ч.Гринбергин, В.М.Алпатовун, Е.Н.Кручинанын, П.Браун вә С.Левинсонун вә башгаларынын бу саһәдәки фикирләрини садалајыр.

Биринчи фәслин үчүнчү бөлүмүндә диссертант "Сәс тәглиди сөzlәри вә дилин јаранмасы проблеми"нә тохунур.

Бурада мүәллиф сәс тәглиди сөzlәринин јаранмасыны ушаг нитги илә мүгајисә едир вә икинчинин формалашмасы просесиндә биринчинин (сәс тәглидинин) мүһүм ролу олдуғу гәнаәтинә кәлир. Бу чәһәтдән диссертант Ф.Либерманын, Е.Крелинин, Р.Јакобсонун, В.Фејин, 4.Фокун, Д.Папалио С.Оулдзун, Е.Чајканын, Ә.Һачыјеванын фикирләринә әсасланыр. Бу бөлүмдә диссертантын мүстәгиллији әввәлки бөлүмә нисбәтән даһа ајдын көрүнүр.

Биринчи фәслин дөрдүнчү бөлмәсини диссертант "Ејни тәбиәт сәсләринин мүхтәлиф системли дилләрдә тәглид јолу илә ифадә олунмасы" мәсәләсинә һәср етмишдир.

Һағлы олага, мүәллиф ејни тәбиәт сәсләрини ифадә едән сөzlәрин мүхтәлиф системли дилләрдә һеч дә бир-биринин там ејни олмамасы, јә'ни онларын фонетик тәркибиндә мүәјјән фәрғли элементләрин мүмкүнлүјү гәнаәтинә кәлир. Бунун беш сәбәбини көстәрән мүәллиф дил системиндә фонемләрин

тәсадүфи дил факты дејил, һәмин дилин дахили тәбиәтини әкс етдирән дил һадисәси олмасы фикрини ирәли сүрүр.

Диссертасија ишинин икинчи фәсли “Инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә сәс тәглиди сөзләринин фонетик гурулушу” адланыр.

Бу фәсли дә мүәллиф 4 һиссәјә бөлмүшдүр.

Икинчи фәслин биринчи бөлүмүндә диссертант “Инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә фонетик гурулушуна көрә үстүнлүк тәшкил едән сәс тәглиди сөзләри” һаггында бәһс едир. Диссертант һечаларын ән'әнәви типләринә әсасланараг сәс тәглиди сөзләринин јаранмасы һаггында ашағыдакы фикрә кәлир:

C, CC, CV, VC, CVC, CCV, CCVC, CCCV вә с. Буна көрә дә мүәллиф белә бир гәти һөкм верә билир ки, инкилис дилиндә сәс тәглиди сөзләри тәк вә гошаһечалы олур.

Бу фикри Азәрбајчан дилинә тәтбиг едән мүәллиф һаглы олагаг көстәрир ки, дилимиздә тәк бир самитлә дүзәлән сәс тәглиди сөзләри чоһ аздыр. Мәс. ввв, ззз (үшүмәк). Азәрбајчан дилиндә дә инкилис дилиндә олдуғу кими, самит+саит (CV) типли сәс тәглиди сөзләри бир гәјда олагаг һејван вә гушлары тәглиддән јаранмышдыр. Мәс. га, гу, бә, ма, мә.

Азәрбајчан дилиндә самит+сайт+самит (сус) гурулушлу сәс тәглиди сөзләрини дә тәркибиндәки сайт сәсләри нәзәрә алараг группашдырыр:

А сайти илә: гаг (гаггылты, гаггылдамаг), гағ (гағ-гуғ), гар (гарылты),

О сайти илә: зог (зоггулту) вә с.

Диссертасија ишинин икинчи фәслинин икинчи бөлүмү "Мә'на вә мә'на чаларлығынын јаранмасында фонетик тәркибдәки ажры-ажры сәсләрин ролу" адланыр. Бурада мүәллиф белә бир ганаәтә кәлир ки, сәс тәглиди сөзләри тәглид етдикләри сәсин кејфијјәтиндән асылы олага, көкдә олан ачыг вә ја гапалы сайтлә ишләнирләр (с.51), јә'ни сәсин күчлү олдуғуну билдирәндә ачыг, сәсин зәиф олдуғуну билдирәндә гапалы сайтлә ишләдилир. Мәс. күчлү таг (таггылдамаг), тыг (тыггылдамаг).

Бу фәслин үчүнчү бөлмәсиндә мүәллиф "Сәс тәглиди сөзләриндә фонем бирләшмәләри вә "фонестем" анлајышы мәсәләси" кими мөвзуну арашдырыр. Бурада ажры-ажры сәсләрин – фонемләрин дејил, фонем бирләшмәләринин характериндән вәһс олунур. Диссертант бу һиссәдә фонем бирләшмәләринә биринчи бөлмәдәкиндән фәргли мөвгедән јанашыр. Сәс бирләшмәси терминини илк дәфә "фонестем" адландыран Ч.Фирсин, онун

давамчылары Ф. Гаушолдерин вә ејни анлајышы ифадә етмәк үчүн фонестем әвәзинә "маркер" термини ишләрмиш И.Королјовун, һабелә даһа анлашыглы шәкилдә "самит бирләшмәси" термининдән истифада едән В.Адамсын фикирләринә истинад едир.

Диссертасија ишинин икинчи фәслинин сон бөлмәси "Инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә редупликатив сәс тәглиди сөzlәри вә онларын сәчијјәви хүсусијјәтләри" адландырылмышдыр. Бу фәслин ән мараглы бөлмәси бу бөлмәдир. Чүнки тәглид мүәјјән мәнәда тәкрат демәкдир. Мүәллиф јазыр: "Сәс тәглиди тәкратлары сөз көкүнүн, һабелә бүтүнлүкдә сөзүн там вә јахуд натамам тәкратына әсасланан грамматик васитәләрдән олуб, бир сыра лексик вә грамматик мәнәларын әмәлә кәлмәсиндә мүәјјән рол ојнајыр" (с.59). Мүәллифин фикри вә кәлдији нәтичәләр дүзкүндүр.

Диссертант К.Б.Һачыјевин әсәринә истинад едәрәк фикрини сүбүт едир ки, ушаглар сәси тәкратламагла исим јарадырлар. Мәс. дәһ-дәһ (ат), һам-һам (ит). Диссертант редупликасијаны ики јерә ајырыр. Мүәллиф өз елми рәһбәри Н.М.Јусифовун инкилис дилиндәки сәс тәглиди сөzlәринин 3 чүр редупликасија илә јаранмасы фикринә әсасланыр. Биринчи там тәкратлардыр ки, онлары мүтләг, икинчи там олмајан тәкратлардыр ки, онлары нисби редупликасија адландырыр. Мәс. гыр-гур, зынг-зунг. Битишдиричи үнсүрләрлә јаранан тәкратлар исә дилдә

даһа чоһдур. Мүәллиф бунлара чоһлу мисаллар верир. Мәс. гуртагырт, гуртагурт, пыггапыг, дангаданг.

Бу һиссәдә диссертант белә бир нәтичәјә кәлир ки, инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә битишдиричи үнсүр кими јалныз а сәси универсаллыг тәшкил едир.

Диссертасија ишинин сон үчүнчү фәсли "Инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә сәс тәглиди сөзләринин лексик-семантик хусусијјәтләри" адландырылмышдыр. Бу фәслин инкилис дилинә аид олан бир һиссәси Н.М.Јусифовун ејниадлы диссертасијасында сәсләрин јаранма мәнбәји бахымындан ишләнмишдир. Амма Н.Јусифов И.Арнолда истинад едиб ону конкретләшдирәрәк системләшдирдији кими, Ф.Абдуллајева да Н.Јусифовун тәснифинә өз коррективини верир. Диссертант А.М.Газов-Кинзбергин семит дилләриндәки тәглиди сөзләр һаггындакы фикирләрини, һабелә М.И.Адиловун, К.Б.Һачыјевин Азәрбајчан дилиндә сәси тәглид јолу илә јаранан сөзләр һаггындакы фикирләрини саф-чүрүк едир.

Бу фәсил дә өз нөвбәсиндә 4 бөлмәјә ајрылмышдыр. Биринчи бөлмә "Сәс тәглиди сөзләринин лексик-семантик тәснифи"нә һәср едилмишдир. Бурада мүәллиф, демәк олар ки, тамамилә өз мүәллиминин фикирләринә сөјкәнир; тәглиди сөзләри семантик бахымдан ики група бөлүр:

1) чанлы тәбиәтдә олан сәсләри ифадә едән сәс тәглиди сөzlәри;

2) чансыз тәбиәтдә олан сәсләри ифадә едән сәс тәглиди сөzlәри.

Мүәллиф “чанлы тәбиәт” дедикдә инсанлар, гушлар, һејванлар вә һәшәратлар аләмини нәзәрдә тутур. Бу барәдә инкилис дилиндән чохлу мисаллар верир. Азәрбајчан дилиндә М. Һүсејнзадәнин мараглы фикирләри олмасына бахмајараг, диссертант јалныз М.Адиловдан вә К. Һачыјевдән ики ситат кәтирмәклә кифајәтләнмиш, мисаллар вермәмишдир.

Үчүнчү фәслин икинчи бөлмәси “Инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә сәс тәглиди сөzlәринин фонетик-семантик чәһәтдән тәһлили вә каноник моделләрин мүәјјәнләшдирилмәси” проблеминә һәср едилмишдир.

Мүәллифин бу бөлмәдә кәлдији гәнаәт бундан ибарәтдир ки, “Инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә ејни мә’налы сәс тәглиди сөzlәри ифадә етдикләри сәсләри тәглид јолу илә билдирдикләри үчүн фонетик тәркибчә охшар элементләрә маликдир” (с.84).

Диссертант С.В.Воронинин, Н.Мәммәдов вә А.Ахундовун фикирләринә әсасланаараг инстантлар, континуантлар, фреквентативләр, инстантлар-континуантлар, квази-инстантлар-континуантлар һаггында мараглы фикирләр сөјләјир.

Ф.Б.Абдуллајева "Инкилис вә Азәрбајчан дилләринин јарадычылығында сәс тәглиди сөзләринин ролу" мәсәләсинә һәср едилмиш үчүнчү бөлмәдә һағлы олагаг белә бир фикир сөјләјир ки, "сәс тәглиди сөзләри дилин лүғәт тәркибинин мүһүм бир һиссәсини тәшкил едир". Бу бөлмә һәм һәчминә, һәм дә тәдгигатын кејфијјәтинә көрә сечилир. Диссертант бу бөлмәдә әввәлчә инкилис дили материалы әсасында јаранан сәс тәглиди сөзләринә, сонра Азәрбајчан дили материалы әсасында јаранан тәглиди сөзләрә, онларын јаранма јолларына кениш јер вермишдир. Мүәллиф илк өнчә "Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти"ндә верилмиш сәс тәглиди илә јаранан сөзләрдән бәһс едир. Бурада Зағатала диалектиндән алба (өпүш), Ордубад диалектиндән бағара (сап сарылмыш чарх макара), Бақы диалектиндән вағғылдамағ, Шәмкир, Товуз диалектләриндән гартдамағ вә с. кими мисаллар верир. Демәк олар ки, Азәрбајчан диалектләринин һамысындан мисаллар верилмишдир. Кәстәрмәк лазымдыр ки, ејни сәс тәглиди илә јаранан сөз бир диалектдә бир чүр, башгасында башга чүр фонетик тәркибдә чыхыш едир. Мәс., Гашырмағ сөзү Шәмкир диалектиндә гартдамағ, Ордубад диалектиндә хартдаман-хартданмағ кими ишләдилир. Диссертант бу мәсәләјә фикир вермәмишдир.

Мүәллиф Азәрбајчан дилиндә сәс тәглиди көкләринә шәкилчиләр артырмагла јаранан дүзәлтмә

исимләр һаггында әтрафлы вә дәрин мә'лумат верир:
мәс.

-а//-ә артырмагла лыгга, гыјја, силлә/ /шиллә,
гијјә

-ы, -и, -у, -ү артырмагла мызы, дангы, зырпы

-ыл, -ил, -ул, -үл артырмагла - домбул, думбул,
комбул

-ылты, -илти, -улту, -үлтү артырмагла-
шырылты, чивилти, хорулту, чүјүлтү вә с.

Дилимиздә сәс тәглиди сөзләринә мүхтәлиф
шәкилчиләр артырмагла фе'лләр дә жараныр. Мүәллиф
бу мәсәләни дә диггәтдән гачырмамышдыр:

-гыр, -кир, -гур, -күр шәкилчиләри илә -
һајгырмаг, өскүрмәк, пүскүрмәк вә с.

-ылда, -илдә, -улда, үлдә шәкилчиләри илә -
шагтылдамаг, тагтылдамаг, курулдамаг, инилдәмәк вә
с.

Үчүнчү фәслин дөрдүнчү, јә'ни диссертасија
ишинин сон бөлмәси "сәс тәглиди сөзләринин үслуби
имканлары" адланыр. Сәс тәглиди сөзләринин үслуби
имканлары чох кенишдир. Диссертант
Ә.М.Дәмирчизадәнин, И.Галперинин, Р.Саузинин,

Л.Хакулиненин вә башгаларынын елми концепсијасына эсасланаараг Шекспирин, Ч.Бајронун бәдии эсэрләриндән, С.Мустафанын тәрчүмәләриндән, һабелә Чөфри Луисин тәрчүмәсиндә “Китаби- Дәдә Горгуд”да верилән сәс тәглиди сөзләринин үслуби имканларындан бәһс едир.

Сәсләрин тәкратланаараг үслуби имканлар јаратмасы бәдии әдәбијатда, хусусән поезијада кениш јайылмыш васитәдир. Сәс тәглиди илә сабит сөз бирләшмәләри инкилис дилиндә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә кениш јайылмышдыр. Диссертант бу мәсәләни хусуси тәдгиг едир. Мәс., дишләрини гычытмаг, көзә күл үфүрмәк, курулту гопармаг, купшулту салмаг, чархы чөнмәк, шапалаг вурмаг, чүчәјә дөнмәк вә с. Диссертантын тәглиди васитәли вә васитәсиз олаараг ики група бөлән И.Галперинин јолу илә кедәрәк инкилис дилиндә сәсләнән фикри Азәрбајчан дилинә тәтбиг етмәси разылыг доғурур.

Сәс тәглиди сөзләринин тәкратындан доған фонетик бәдии чалар поезијада, шифаһи халг әдәбијатында, үмумән данышыг дилинин бүтүн саһәләриндә кениш јайылмышдыр. Мәс.

Таг-таг, таг-таг,
Бип-бип, бип-бип.
Гара тојуг гагг еләр
Ганадлары шагг еләр.

Овуч-овуч төкәрәм,
Хырхаһырла чәкәрәм вә с.

Диссертант үч фәсил, 12 бөлүмдә мөвзусуну лазыми сәвијјәдә тәдгиг етмиш, орижинал фикирләр сөйләмәјә чалышмышдыр. Мүәллиф тәдгигаты боју кәлдији нәтичәләри 13 маддәдә үмумиләшдирмишдир. Бу нәтичәләрин һәр бир маддәси диссертантын сәрбәст мөвгеји тәсири бағышлајыр.

Диссертант мүкәммәл билдији Азәрбајчан, рус вә инкилис дилләриндә истифадә етдији әдәбијјатын (102) сијаһысыны да вермишдир. Үмумијјәтлә, диссертант гаршысына гојдуғу мәгсәдә наил олмуш вә вәзифәләрини јеринә јетирмишдир. Беләликлә, елминәзәри, һабелә практик әһәмијјәти олан бир әсәр јазмышдыр.

Әсәр нөгсансыз да дејилдир. Онларын бә'зиләринә нәзәр салаг:

1) Диссертасија ишинин икинчи фәслинин биринчи вә икинчи бөлмәләрини бирләшдириб бир башлыгда вермәк оларды. Чүнки онлар маһијјәтчә бир-биринә чох јахындыр.

2) Әсәрин 24-25-чи сәһифәләриндә мүәллиф сәсин дад вә рәнк, өлчү вә с. илә әлагәсиндән бәһс едир. Кәстәрир ки, бә'зи сәсләр турш, бә'зиләри ширин, ачы, бә'зиләри исә јумшаг вә с. тә'сир бағышлајыр. Бундан сонра Д.Фрајын фикрини ситат

верир ки, “нитг үчүн һәр шејдән вачиби одур ки, биз сәсләрин кејфијјәтчә вә ја рәнкләринә көрә фәргләндикләрини дујуруг”. Бизә елә кәлир ки, бурада мүәллифлә вә һәтта Д.Фрајын өзү илә мүбәһисә етмәк олар. Сәсләрин рәнк вә дад билдирмәсинә аид диссертантын мисал вермәмәси дә бу фикрин мөһкәм аргументә әсасланмадығындан хәбәр верир.

3) Мүәллиф бә'зән көтүрдүјү ситатлара, истинад етдији мүәллифләрин фикринә тәнгиди јанашмыр. Мәс. Е.Чајкадан кәтирдији ситатдан (сәһ.34) белә фикир чыхыр ки, ушаглар данышмаға башлајанда валидејнләрини јамсыламырлар. Бәс онда а) онлар дили илк вахтлар кимдән өјрәнирләр? б) Валидејнин һәтта һансы диалектдә данышдығынын ушагларда 100% тәзаһүр етмәсини нә илә изаһ етмәк олар? Башга бир мисал: сәсләрин тәглид олунмасында дилин фонетик хүсусијјәтиндән данышан мүәллиф гејд едир ки, Азәрбајчан дилиндә һав-һав (итә аид), рус дилиндә исә гав-гав (итә аид) сөзү вар. Сонра мүәллиф көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндә дә бә'зән бәдии әбәбијјатда гав-гав ишләнир. Фикримизчә, диссертант буна аид мисал тапыб ону ишләдән мүәллифи тәнгид етмәли иди. Еләчә дә, мүәллифин ситат кәтирдији мәнбәдәки бир сыра сәс тәглиди сөzlәри әдәби дилдә јохдур. Онлары ја әсәрдә вермәмәк лазым иди, ја да тәнгид етмәли иди. Мәс. Пырчым-пырчым, ситил-ситил белә сөzlәр дилимиздә ишләнмир.

4) Ушағын архаик тәфәккүрлә әлагәләндирилмәси сүбут едилмәмиш галыр. Мүәллиф жазыр: Һәм ушаг тәфәккүрү, һәм дә архаик тәфәккүр үчүн адлары ифадә етдикләри әшјаларла әлагәләндирирмәк характерикдир. Ушағын архаик тәфәккүрлә инандырычы көрүнмүр. Чүнки мүәллиф дә фикри инандырычы шәкилдә шәрһ етмир.

5) Бә'зән сөзләр јериндә ишләнмәјиб. Мәс. ...Бурада әввәлдә вә ортада кәлән (h), јалныз ортада вә ахырда кәлән (z) вә (n) мүстәсна тәшкил едир (с.39). Мүстәсна сифәтдир, чүмләдә дә тә'јин ола биләр. Она көрә дә етмәк көмәкчи фе'ли илә бирләшдикдә тамам башга фикир алыныр.

6) Бә'зән мүәллиф истифадә етдији әдәбијјатдан көтүрдүјү ситатлары дүзкүн тәрчүмә етмәдијиндән фикир охучуја чатмыр. Мәс. А.М.Газов-Кинзбергдән етдији тәрчүмәјә бахаг. Тәрчүмәдә охујуруг: *...һеч дә бүтүн диллар муәффәғијјәтли сәс тәғлидинә гадир дејилдир, нәтичәдә бир сыра дилләрдә бир чох сәсләр вә бүтөв сәс бирләшмәләри гејри-мүмкүндүр* (с 40). Көрүндүјү кими, чүмләнин мә'насы охучуја дәгигликлә чатмыр. Ејни сөзләри Д.Слобиндән көтүрүлән ситат һаггында да демәк олар. Тәрчүмә-ситатда дејилир: *...Нитг мә'луматыны гәбул едән инсанын ролу пассив сәс көчүрмә чиһазынын ролу илә ејни дејилдир. Бу заман инсан мә'луматы өзүнүн дахили структурунун сүзкәчиндән кечирир.* (с.41).

Белә мисалларын сајыны артырмаг да олар. Амма көстәрдијимиз ирадлар узун вә бөјүк зәһмәт нәтичәсиндә баша кәлмиш бир диссертасија ишинин әһәмијјәтини азалтмыр. Әсәрин мүәллифини биз зәһмәткеш вә савадлы бир кәнч мүтәхәссис кими таныјырыг. Инкилис, рус вә ана дилини мүкәммәл билмәси онун камил бир дилчи мүтәхәссис кими јетишмәсинә көмәк етмишдир. Буна көрә дә мүәллиф мүрачиәт етдији мөвзуда камил бир диссертасија иши јаза билмишдир.

Әсәр намизәдлик диссертасијалары гаршысында гојулан тәләбләрә чаваб верир. Бу диссертасија ишинә көрә Фиалә Бәјләр гызы Абдуллајеваја филолокија елмләри намизәди алимлик дәрәчәсинин верилмәси һәм лајиг, һәм дә ганунаујғун оларды.

Рәсми оппонент:

А.М.Бабајев

филолокија елмләри доктору, профессор

**Фикрэт Фәтиш оғлу Чаһанкировун филолокија
елмләри намизәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн
“Инкилис дилиндә перфект заманлар системи вә
онун Азәрбајчан дилиндә ифадәси“ (10.02.19 –
Дилчилик нәзәријјәси) мовзусунда јаздығы
диссертасија ишинә**

РӘЈ

Диссертасија иши дилчилик үчүн марағлы вә актуал бир мөвзуја һәср едилмишдир. Заман анлајышы тәфәккүр категоријасы кими дүнја халғларынын һамысында вардыр. Лакин бу бәшәри категоријанын мүхтәлиф дилләрдә ифадә васитәләри ејни дејилдир. Бу, бүтүн дүнја дилчиләринин бирмә'налы шәкилдә гәбул етдији кими, дилләрин милли хүсусијәти илә бағлыдыр. Һәр һансы бир анлајышын грамматик ифадә васитәси бу вә ја дикәр дилин грамматик гурулушундан асылыдыр. Бир грамматик мә'нанын мүхтәлиф дилләрдә грамматик категорија илә вә ја башга васитәләрлә ифадә едилмәси дилин зәнкинлијинә вә ја касыблығына дәлаләт етмир. Чүнки елә бир грамматик мә'на јохдур ки, ону һәр һансы бир үсулла бу вә ја дикәр дилдә ифадә етмәк мүмкүн олмасын.

Рәј вердијимиз диссертасија ишинин мөвзусу һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Објектив – фәлсәфи заман анлајышынын мүхтәлифсистемли дилләрдә ифадә васитәләри дә мүхтәлиф олар. Инкилис вә Азәрбајчан дилләри мүхтәлифсистемли дил кими мүхтәлиф грамматик гурулуша маликдир. Бу дилләрин гаршылыгылы шәкилдә мүгајисәли тәһлили елми чәһәтдән даһа чох практик әһәмијјәт дашыјыр. Бу исә диссертасија ишинин кәләчәкдә тәдрис системиндә, инкилис дилини өјрәнән Азәрбајчан аудиторijasында хејли рол ојнајачағы демәкдир.

Диссертасија иши кириш, ики фәсил, нәтичә, истифадә едилмиш әдәбијјат сијаһысы вә әлавәләрдән ибарәтдир.

Диссертасијанын “Кириш” адландырылан һиссәсиндә мүәллиф ән'әнәдән кәнара чыхараг мөвзуја аид мөвчуд әдәбијјаты саф-чүрүк едир, һабелә мөвзунун ишләнмә тарихиндән бәһс едир. 16 сәһифә бу һагда данышдыгдан сонра мөвзунун актуаллығы, тәдгигатын мәгсәд вә вәзифәләри вә с.-дән бәһс едир. Бурада мүәллиф ән'әнәдән кәнара чыхса да, буну чидди нөгсан һесаб етмәмәк олар. Бурада мүәллиф Аристотелдән башламыш В.А.Богородитски, А.М. Пешковски, А.А.Ахундов, В.В.Виноградов, Е.Кошмидер, А.В.Бондарко, П.И.Кузнетсов вә башгаларынын објектив-фәлсәфи заман вә онун дилдә

ифадә васитә вә формалары һагтындакы фикирләринә әсапланараг мөвзуну шәрһ етмәјә чалышыр.

Диссертасија ишинин биринчи фәсли "Перфект заман формалары вә онларын Азәрбајчан дилиндә ифадә формалары" адланыр. Бу фәсил диссертасијанын әсас мөвзусуну әһатә едир. Һәчмчә дә икинчи фәсилдән сечилир (62 сәһифә). Бу фәслин өзүнү дә мүәллиф 5 һиссәјә бөлмүшдүр. Биринчи фәслин үмуми гејдләр һиссәси диссертасијанын кириш һиссәсинин давамы вә гисмән тәқрары тә'сири бурахыр. Бу һиссәдә мүәллиф, Һ.Поутсма, С.Т.Анионз, М.А.Ганшина, В.Василевскаја, М.Дејчбејн, М.В.Чарлстон, Г.Н.Воронтсова, Б.А.Илјиш, В.С.Хажмович вә башгаларынын фикирләрини садалајыр.

Биринчи фәслин 2-чи бөлмәсиндә диссертант презент перфект вә онун Азәрбајчан дилиндә ифадә формаларындан бәһс едир. Бу һиссәдә мүәллиф объектив индики заманын инкилис дилиндә дөрд ифадә васитәси олдуғуну көстәрир вә онларын Азәрбајчан дилиндәки гаршылыгыларыны верир. Бу һиссәдә мүәллифин тәдгигатчылыг кејфијјәти әввәлки һиссәјә нисбәтән даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Диссертант һаглы олараг көстәрир ки, кечмиш заманы әмәлә кәтирән -ыб⁴ формасы мүасир Азәрбајчан дилиндә биринчи шәхсин һәм тәкиндә, һәм дә чәминдә ишләнмир. Амма бу форманын

Азәрбајҗан дилинин тарихиндә кениш јајылдығыны да гејд етмир.

Инкилис дилиндә паст перфект заманын Азәрбајҗан дилиндә ифадә формаларына һәср едилмиш 3-чү бөлмәдә мүәллиф һағлы оларағ көстәрир ки, паст перфект заман презент перфект замана нисбәтән даһа кениш анлајыш ифадә едир.

Кечмиш заман иш, һал вә һәрәкәтин данышығ моментиндән әввәл баш вердијини билдирир. Диссертант бу һиссәни дүзкүн шәрһ едәрәк И.Афандијев, З.И.Будагова, З.Тағызадә, Т.Һачыјева, М.Һ.Һүсејнзадә, А.А.Ахундов кими алимларин бир-бириндән фәрғли фикирләринә тохунур. Кечмиш заман һағғында инкилис дилчилијиндә дә мүхтәлиф фикирләр олдуғуну мүәллиф гејд едир. Амма онлара тәнгиди мүнәсибәти зәиф һисс олунур.

Диссертант инкилис дилиндә кечмиш перфект заман формасынын ифадә етдији мә'на хүсусијәтләрини 7 бәнддә үмумиләшдирир. Мүәллиф кечмиш перфект заман формасынын синтактик хүсусијәтләрини дә көстәрир. Бу хүсусијәтләри дә мүәллиф 6 бәнддә үмумиләшдирмишдир. Бу үмумиләшдирмәләр е'тираз доғурмур.

Фе'л заманларындан бири дә кәләчәк замандыр ки, бу, иш вә һәрәкәтин данышығ моментиндән сонра баш верәчәјини билдирир. Бу мәсәләнин изаһыны

диссертант биринчи фэслин 4-чү бөлмэсиндэ вермишдир. Бу бөлмэ “Кэлэчэк перфект вэ онун Азэрбајчан дилиндэ ифадэ формалары адланыр. Мүэллиф дүзкүн олараг көстэрир ки, бу мәнанын ифадэ формалары дилин сонракы инкишаф дөврлэринэ аиддир. Гинд-Авропа диллэриндэ бу заманы ифадэ етмэк үчүн хүсуси форма јохдур. Кэлэчэк заман анлајышы бир чох Гинд-Авропа диллэриндэ көмөкчи фе'ллэрлэ ифадэ олунур. Гәмин мәнә инкилис дилиндэ shall вэ will, алман дилиндэ werden, фарс дилиндэ хастән фе'линин көкү олан “xah“ формасы илэ ифадэ едилир. Эсас фе'л дәјишмир, дәјишән һиссә көмөкчи формалар олур. Азэрбајчан дилиндэ исә бу һал мүшаһидә едилмир. Диссертант Кэлэчэк заманын инкилис дилиндэ ашағыдакы формаларындан бәһс едир:

а) Кэлэчэк гејри-мүэјјән заман формасы

б) Кэлэчэк давамедичи заман формасы

в) Кэлэчэк битмиш заман формасы

г) Кэлэчэк заманын давам едиб битэчэк формасы

Кэлэчэк заманын гејри-мүэјјән формасы Азэрбајчан дилиндәки гәти кэлэчәјә ујғун кәлир.

Азәрбајҗан дилиндәки кәләчәк замандан фәрғли оларағ инкилис дилиндә "Future in-the-Past" кечмишә нәзәрән Кәләчәк заман формасы да вардыр. Бу, ики дилин заман системләри арасында ән бөјүк фәрғ һесаб едилә биләр. Диссертант бу форманын да дөрд нөвүнү көстәрир. Бу һиссә дә тәдгигатын дәрин вә инчәлији илә сечилир.

Диссертасијанын икинчи фәсли "Перфект заман формаларынын үслуб хүсусијјәтләри" адланыр. Бурада, әлбәттә, грамматик формалардан даһа чох үслуби-синтактик чәһәтләрә тохунулур. Диссертасијанын икинчи фәсли дә өз нөвбәсиндә 3 һиссәдән ибарәтдир.

Үмуми гејдләр адланан биринчи бөлмәдә мүәллиф үслуб вә үслубијјат һағгында М.Т.Сисеронун, И.Р.Галперинин, И.В.Арнолдун, Ә.Дәмирчизадәнин, К.Ј.Әлијевин фикирләринә әсаһанарағ мүәјјән нәтичәләр чыхарыр. Мүәллиф бу һағда кениш бәһс ачыр вә бунун сәбәбини перфект заманларын шәрһиндә бу мәсәләјә тохунмасы илә изаһ едир (сәһ.88).

Икинчи фәслин икинчи һиссәсини мүәллиф "Перфект заман формалары дил үслублары ишығында" адландырмышдыр. Диссертант гејд етдији кими, бу заман формасынын мүхтәлиф дил үслубларында ојнадығы рол дәгиг мүәјјәнләшдирилмәдијинә көрә о, һәр бири 2000

ишарэдэн ибарэт олан мэтнлэр сечмишдир. Һәмин мэтнлэр нэср дилини, ше'р дилини, гәзет дилини вә рәсми сәнәдләрин дилини әһатә едир. Инкилис дилиндә олан мэтнләрдә перфект заман формаларынын мухтәлиф үслубларда мухтәлиф тезликләрдә ишләндијини көстәрир. Мүәллифин кәлдији нәтичә бундан ибарәтдир ки, перфект заман формалары нэср дилиндә ше'рә нисбәтән даһа чох ишләнир, гәзет дилиндә исә ше'рлә бәрабәр ишләнмә тезлијинә малик олан перфект заман формасы ишкүзар үслубда чәми бирчә дәфә ишләнмишдир. Јә'ни бу форма нэср дилиндә 20, ше'р дилиндә 3, гәзет үслубунда үч, ишкүзар үслубда бир дәфә ишләнир.

Диссертасијанын икинчи фәслинин сон үчүнчү бөлмәси "Перфектив заман әвәзләнмәләри" адланыр. Бу бөлмәдә дә мүәллиф заман категоријасында ифадә едилән үслуби әвәзләнмәләр вә онларын инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә ифадә формаларындан бәһс едир. Бурада да мүәллиф З.Будагова, А.А.Ахундов, Ә.Бағыров вә башгаларынын фикирләринә сөјкәнир.

Диссертасијанын сонунда мүәллиф тәдгигат боју чыхардығы нәтичәләри 10 бәнддә үмумиләшдирир. Бу нәтичәләрдә верилән һөкмләр е'тираз доғурмур. Үмумијјәтлә көтүрдүкдә, диссертант әсәрин әввәлиндә дедији мәгсәдинә наил олмушдур. Бунунла белә, әсәр нөгсансыз да дејилдир. Бу нөгсанлардан бә'зиләринә мүәллифин диггәтини чәлб етмәк истәрдик.

1. Мүөллиф нәгли кечмиш заманы ифадә едән - **мыш** формасындан бәһс едәркән нәгли кечмишин әмәлә кәлмәсиндә КФС + хәбәрлик категоријасы шәкилчиләри формантынын Азәрбајчан дилчилијиндә тәдгиг олунмадығыны сөјләјир вә јазыр: “-**мыш**... шәкилчиси, кифәјәт гәдәр чох чәһдләр едилмәсинә бахмајараг, һәләлик өзүнүн гәнаәтләндиричи һәллини ала билмәмишдир“ (сәһ. 31).

Бурада мүөллиф А.Н.Кононовун фикринә әсасланыр. Бу фикри А.Н.Кононов 1956-чы илдә демишдир. 44 илдә Азәрбајчан дилчилијиндә **-мыш⁴** формасынын истәр грамматик-морфоложи, истәрсә дә үслуби синтактик вәзифәләринә даир чохлу әсәрләр јазылмышдыр.

2. Диссертант инкилис дилиндән вердији мисаллары һәрдән тәрчүмә едир ки, белә чүмлә гурулушу Азәрбајчан дилиндә сәсләнмир. Мәсәлән:

а) Әкәр о вахтачан полис кәлмәмиш олса, мән онлары чағырачағам (сәһ.39). Чүмлә белә олмалы иди: Әкәр о вахтачан полис кәлмәмиш олсајды, мән онлары чағырачағдым. Бу һалда фе'лләрин һәр икиси кечмиш замана аид олур.

б) О, мүәјјән чаваб әлдә едәндән сонра мәнә зәнк вурмағына сөз верди (сәһ.56). Белә чүмлә дә Азәрбајчан дилиндә ишләнмәз. Азәрбајчан дилиндә һәмин чүмләни белә вермәк лазымдыр: О, мүәјјән

чаваб элдә едәндән сонра мәнә зәнк вурачагына сөз верди.

В) Рус дилиндә “Он имеет ту книгу написанной“ чүмләси Азәрбајчанча белә тәрчүмә едилмишдир: "О јазылмыш һәмин китаба маликдир“ (сәһ.21). Бизә көрә, бу чүмлә Азәрбајчан дилиндә белә олмалы иди: “Онун һәмин јазылмыш китабы вардыр“.

Бу сәбәбдән дә мүәллифин дүзкүн олмајан мисалдан сонракы фикри јеринә дүшмүр. Мүәллиф јазыр: "Бурада объектин (тамамлығын) һалы, вәзијјети (written) битмиш (тамамланмыш) һәрәкәтин нәтичәси иди вә данышан һәмин һәрәкәтлә марагланмаға башлајырды" (сәһ.21).

3. Бә' зән мүәллиф дедији фикри өзү инкар едир. Белә ки, диссертасијанын 63-чү сәһифәсиндә сөјләдији фикир, 65-чи сәһифәдә рәдд едилир. 63-чү сәһифәдә охујуруг: "Кифајәт гәдәр мә'лумдур ки, керман дилләриндә кәләчәји ифадә етмәк үчүн үмумијјәтлә хүсуси форма јохдур, славјан дилләри зәмининдә исә белә форманын гәдим славјан дилиндә фе'ли сифәт олан јалныз бирчә нүмунәси вардыр... (С.В.Ме Ликова-Толстоја). Бу һал бир чох башга дилләрдә олдуғу кими, түрк дилләриндә дә мүшаһидә олунур. һәмин дилләрдә фе'лин кәләчәк заман формаларынын семантик вә грамматик гурулушу там формалашмамышдыр“ (сәһ.63).

Славјан дилләри бир јана дурсун, түрк дилләриндә кәләчәк заманы ифадә етмәк үчүн хүсуси грамматик формалар чохдан мөвчуддур вә мүәллиф өзү дә буну е'тираф едир. Бу фе'лләр (инкилис дилиндәки shall вә will фе'лләри нәзәрдә тутулур - А.Б.) Азәрбајчан дилиндә гәти кәләчәк заман шәкилчиси -ачаг, -әчәк вә гејри-гәти кәләчәк заман шәкилчиси -ар, -әр морфемләри илә ифадә олунар (сәһ.65).

4. Дилин вәзифәләриндән бәһс едәркән мүәллиф онун үч вәзифәси олдуғуну кәстәрәрәк јазыр: "Мә'лумдур ки, дил ичтимаи һадисә олмаг үзрә әсасән үч вәзифәни јеринә јетирир: 1) үнсијјәт; 2) мә'лумат вермә; 3) тә'сир кәстәрмә" (сәһ.86).

Һалбуки, дилин бундан башга номинатив, емотив, интеграллашдырма, дифференциаллашдырма вә с. функцијалары да вардыр.

5. Бә'зән мүәллифин өз чүмләләриндә анлашылмазлыг һисс олунар. Мәсәлән: "Бу чүмләдә јазмаг ишини јеринә јетирән "О" әвәзлији илә ифадә олуан мубтәдадыр, ишин нәтичәси исә китабын јазылмасыдыр (сәһ.22). Башга бир мисал: "Үмумијјәтлә, һекајә вә рәвајәт формаларынын һансы грамматик категоријәја дахил олмасы Азәрбајчан дилчилијиндә мубаһисәлидир" (сәһ.51). Мәкәр бу проблем артыг Азәрбајчан дилчилијиндә, хүсусилә дә,

А.А.Ахундовун, М.Һүсөјнзадәнин вә башгаларынын әсәрләриндә һәлл едилмәмишдирми?

6. Биринчи фәслин башлығында перфект сөзү дүз јазылмајыб (Perfect - сәһ.21).

Белә ирадларын сајыны артырмаг да оларды. Амма бу көстәрдијимиз ирадлар әсәрин үмуми елми дәјәрини ашағы салмыр. Әсәр ААК-ын 10.02.19 Дилчилик нәзәријјәси ихтисасы үзрә намизәдлик диссертасијалары гаршысында гојдуғу тәләбләрә чаваб верир. Бу әсәрә керә онун мүәллифи Фикрәт Фәтиш оғлу Чаһанкирова филолокија елмләри намизәди алимлик дәрәчәси верилмәси там ганунаујғун оларды.

Рәсми оппонент:

А.М.Бабајев

филолокија елмләри доктору, профессор

ОТЗЫВ

на диссертационную работу Валиды Камиль гызы Гусейновой по теме «Категория утверждения/ отрицания и система отрицательных предложений (на материале русского и азербайджанского языков)», написанную на соискание ученой степени кандидата филологических наук

Предложение как синтаксическая единица языка изучено в разных аспектах, в результате чего выработаны разные направления в его синтактико-грамматической и логико-семантической классификациях. Все направления в области аспектов исследования предложения имеют важное значение для дальнейших исследований. Во всех исследованиях классификации предложения, как самой важной единицы синтаксического уровня языка, авторы предпринимают попытки установить системность комплексов разных моделей стратификации.

Но решены ли все вопросы комплексного изучения всех моделей предложения с точки зрения связи языка с мышлением, языкознания с логикой? Дать положительный ответ на этот вопрос пока нельзя.

Поэтому обращение автора рецензируемой диссертации на такую тему нам представляется закономерным, что и обуславливает актуальность диссертации.

Диссертационная работа состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во вводной части, по требованию ВАК, автором доказывается актуальность выбранной темы, ее научная новизна и практическая ценность, говорится об объекте исследования, о целях и задачах работы, о методологической основе, о методах и источниках исследования. Во вводной части диссертант суммирует в 5 пунктах свои положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации посвящена теоретическим вопросам изучения категории утверждения/отрицания и системе отрицательных предложений. В этой главе, которая состоит из трех частей, автор говорит об исходных положениях и принципах анализа исследуемого материала, об основных направлениях изучения категории утверждения /отрицания и отрицательных предложений и о категории утверждения /отрицания как ядерном компоненте предикативности. В конце первой главы автор делает упор главным образом на то, что определение грамматической природы

категории утверждения /отрицания во многом зависит от установления целой системы аспектов изучения предложения.

В следующих двух главах диссертант рассматривает категорию утверждения /отрицания с двух позиций.

Во второй главе диссертации автор исследует свой объект (катеґорию утверждения/отрицания) с позиций конструктивного синтаксиса. В первой части второй главы диссертант исследует в сравнительно-сопоставительном аспекте формально-конструктивные и синтактико-семантические особенности утверждения /отрицания в системе предложенческих конструкций.

В следующих трех главах автор диссертации подвергает исследованию категорию утверждения /отрицания в области вопросительных предложений, в универсально-аналитических конструкциях, в пословицах и предикативных фразеологизмах. Сделанные выводы из второй главы не вызывают никаких возражений.

В третьей главе, которая называется «Категория утверждения /отрицания в предикативных единицах коммуникативного синтаксиса», диссертант в основном подходит к проблеме с позиции семантического аспекта, т.е. прослеживает параметры

категории утверждения /отрицания в процессе их функционирования.

Используя широкий материал русского и азербайджанского языков, автор проявляет бесспорную способность исследователя, входит в научную полемику с такими известными учеными как В.Н.Бондаренко, К.А.Долинин, опираясь на положения и выводы своего руководителя профессора И.Г.Гамидова — высказанные в его докторской диссертации.

Говоря об изучении категории утверждения/отрицания, автор критикует Б.Р.Мамедова в том, что его исследования не дают ответа на все вопросы. Диссертант не учитывает того, что Б.Р.Мамедов не тюрколог, следовательно, он не мог в своей кандидатской диссертации, посвященной вопросам отрицания в английском и азербайджанском языках, дать ответ на все вопросы, так как здесь основное место занимает английский язык.

Немалый интерес у читателя вызывает то, где диссертант говорит о передаче смысла генитивных конструкций русского языка на азербайджанский. В конце третьей главы диссертант представляет свои выводы, состоящие из восьми пунктов. Автор прав, когда говорит о том, что вопрос о генитивных односоставных предложениях в русской синтаксической науке решается не четко. В

азербайджанском языке этот тип предложений-высказываний не сформировался.

Четвертую главу своей диссертации автор посвящает функционированию имплицитного отрицания в русском и азербайджанском языках. В данной главе диссертант рассматривает следующие вопросы, связанные с функционированием имплицитного отрицания:

а) утвердительные по форме предложения с отрицательным значением,

б) отрицание, выраженное имплицитно на уровне одного слова,

в) утвердительные по форме предложения с отрицательным значением, эквивалентные высказыванию,

г) контекстуально обусловленное имплицитное отрицание,

д) имплицитное отрицание и вопросительно-риторических предложениях.

Последняя тема разработано сравнительно глубоко относительно предыдущих параграфов главы.

В конце названной главы автор дает выводы по каждому анализируемому вопросу.

В заключительной части диссертации (всего 7 страниц) автор верно констатирует, что вся система имплицитного отрицания так же, как и эксплицитного, охватывает основные конструктивные модели предложений азербайджанского и русского языков. Автору диссертации удалось достичь поставленной перед собой цели. Диссертация написана на должном уровне. Диссертационная работа оставляет впечатление законченного, достойного внимания, научного труда.

Вместе с тем в диссертации имеют место некоторые недостатки, которые как оппонент считаю нужным довести до внимания диссертанта.

1. Бахадур Мамедов в кандидатской диссертации (с. 7) в 1967 г. писал: «Предложение в азербайджанском языке в плане функционирования в нем категории утверждения/отрицания изучено недостаточно объемно». Автор обсуждаемой сегодня диссертации пишет: «Наше обращение к данному вопросу в тюркологии обусловлено прежде всего существующим там положением. Мы попытаемся по мере возможности восполнить этот теоретический пробел в синтаксисе азербайджанского языка» (с.74). Странно, Б. Мамедов говорил об этом ровно 39 лет назад. За эти годы по этой теме написаны

многочисленные статьи, диссертации и монографии. Монография С.А.Абдуллаева как раз посвящена теме, интересующей диссертанта. С такими утверждениями автора диссертации мы встречаемся еще и на странице 37. Когда диссертант говорит о восполнении этого теоретического пробела в синтаксисе азербайджанского языка, по нашему мнению, автор поступает не корректно.

В2. Автор диссертации почти игнорирует научную литературу на азербайджанском языке. В диссертационной работе внимание автора привлекли только 4 научных источника. Поэтому она не знала, что по толковому фразеологическому словарю на азербайджанском языке написаны статьи, монографии и сам толковый фразеологический словарь. Что же тогда привело автора к такому мнению, которая пишет: «К сожалению, отсутствие фразеологического толкового словаря азербайджанского языка затрудняет положение» (с.55).

3. Нельзя согласиться с диссертантом еще и в том, что разграничение общего и частного отрицаний в русской грамматической традиции восходит к А.М.Пешковскому (1878-1933). Учение об утверждении/отрицании в русской науке восходит к М.И.Коринскому (1840-1917), о котором диссертант даже не упоминает.

4. Диссертант на с.54 употребляет такое предложение: «Все предложенческие структуры, т.е. языковые единицы, построенные по образцу предикативных единиц, представляют категорию утверждения/отрицания». Нам хотелось бы напомнить автору, что языковые единицы являются не предложенческими структурами, а элементами структуры предложения.

5. На с.125 диссертации автор употребляет такое предложения: «Sayanın sayasıyam, saymaanın aǵası». Азербайджанцы, в том числе и автор диссертации, никогда так не говорят. Следовало бы дать перевод с русского языка (На что за тем гоняться, кто не хочет заняться) на азербайджанский язык в следующем варианте: «Sayanın quluyam, saymaanın aǵası». Так и звучит эта поговорка в книге А.Гусейнзаде, которая значится в списке использованной литературы диссертанта.

Вышесказанные замечания не умоляют научную и практическую ценность диссертации. Многократные выступления на научных конференциях и 10 напечатанных статей убедили филологическую общественность республики в том, что Валида Гусейнова талантливый ученый-филолог. Автореферат и опубликованные статьи полностью отражают краткое содержание диссертации. Объем, содержание и структура диссертации, а также

количество использованной литературы отвечают требованиям к кандидатским диссертациям.

Мы считаем, что присвоение ученой степени кандидата филологических наук Валиде Камиль гызы Гусейновой по обсуждаемой теме диссертации «Категория утверждения/отрицания и система отрицательных предложений (на материале русского и азербайджанского языков)» закономерно.

Официальный оппонент: **А. М. Бабаев**
доктор филологических наук, профессор

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN TARİXİ

P R O Q R A M

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil nazirinin 10.06.2015-ci il tarixli
669 №-li əmri ilə təsdiq olunmuşdur.*

Bakı – 2015

TƏRTİBÇİDƏN

Artıq Azərbaycan təhsil sistemi tam mənası ilə dünya və xüsusilə Avropa təhsil məkanına qoşulmuş və dünya standartları səviyyəsində dayanır. İndi humanitar elmlərin heç biri bolşevizm-kommunizm basqısı altında məhdud səviyyədə yalnız istiqamətdə inkişaf etmir. Bu, əlbəttə, müstəqilliyin böyük bəhrəsidir. Sovetlər birliyi tərkibində türk-müsəlman olduğumuz üçün həmişə ikili standartların bədnam təsirinə məruz qalırdıq. Dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, əxlaq normalarımızın yüksək və qədim olmasını sübut edə bilməzdik. Bunu biz gəlişi gözəl ifadələr kimi demirik. Bu gün qədim yazılı abidələrimiz, ulutürkün ədəbi abidələri, tariximizin qədim qatları, yazıya qədərki dilimizin və mədəniyyətimizin sovetlər dönəmində öyrənilməsinin yasaq edilməsi, dediklərimizə sübutdur. Sovet ideologiyası çox gözəl bilirdi ki, bir xalqı özgələşdirmək üçün onun dilini əlindən almaqdan başlamaq lazımdır. Bu yolda mərkəz çox iş görmüşdü.

Müstəqilliyimizin bizə verdiyi ilk bəhrə ana dilimizin, milli mədəniyyətimizin boyunduruqdan xilas olması oldu. Bu işdə ən böyük tarixi xidmət, heç şübhəsiz ki, xalqımızın ümummilli lideri H.Əliyevə məxsusdur. Ulu öndər deyirdi: *“Azərbaycan müstəqil dövlət kimi yeni iqtisadi-siyasi yolu ilə gedərək, dünyanın bütün ölkələrinin, xüsusən qərb ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etməyə çalışır və təhsilin də təkmilləşdirilməsində bu təcrübədən istifadə etmək lazımdır. 1993-cü ildə xalqın*

xahişi və təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1993-cü ildə referendum yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına (maddə 21) Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir adlı maddə saldı. Ulu öndər hamıya car çəkib bildirdi ki, hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”.

Ulu öndər Respublika Prezidenti olaraq, dilimizin dövlət səviyyəsində qorunması üçün 5 fərman (18.06.2001, 04.07.2001, 19.04.2002, 30.09.2002, 05.01.2003) imzaladı. Bu fərmanlar dilimizin və dilçiliyimizin inkişafına dövlət səviyyəsində güclü təkan verdi. Bu iş ulu öndərin istedadlı və qeyrətli davamçısı prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Respublikamızın prezidenti olaraq cənab İlham Əliyev dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı üçün 2009-cu il 19 iyun tarixli 833 sayılı fərmanı ilə “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” təsdiq etdi. Bundan sonra prezident 19 aprel 2013-cü ildə 2837 sayılı sərəncamı ilə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət proqramını təsdiq etdi. Bu Dövlət Proqramında əvvəl Prezident 23 may 2012-ci il tarixdə eyni məzmununda Sərəncam vermişdi. Həmin sərəncamda deyilir: *“Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri*

Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında 18 iyun 2001-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə əbədi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır. Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə, dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır”.

Yeni Təhsil Qanunu, Yeni Təhsil Strategiyası təhsil sistemimizin uzun müddətli inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirəni kimi, onun qarşısında mühüm vəzifələr də qoyur. Bu istiqamət Respublika Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair dövlət proqramı” haqqında sərəncamda dəqiq şəkildə ifadə

edilmişdir. Bu prizmadan yanaşdıqda ali məktəblərimizin filologiya fakültələrində tədris edilən “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” fənninin tədris problemi yeni aktualıq kəsb edir. Qəribədir, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, bədii tənqid, tarixi ali məktəblərimizdə çoxdan tədris edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyi tarixinin tədrisi demək olar ki, müstəqilliyin bəhrəsidir. 1996-cı ildə bu sətirlərin müəllifinin nəşr etdirməsi ilə bu fənnin tədrisinə əsas verildi. 2007-ci ildə prof. Ə.Rəcəblinin də bu mövzuda kitabı nəşr edildi. Qeyd etməlidir ki, hər iki kitabda yalnız keçmiş Azərbaycan SSR-in, indi müstəqil Azərbaycanda yaranan dilçiliyi əhatə edirdi. Müasir təhsil sistemimizin sürətlə irəliləməsi bu məsələ ətrafında yenidən düşünməyə sövq edir. Buna görə də bu məsələyə qayıdaraq fənnin dairəsini genişləndirmək lazım gəldi. Bu səbəbdən də dərslük və proqram yenilənməli oldu.

“Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu”nun 10-cu maddəsində təhsil proqramları haqqında deyilir:

10.1. Təhsil proqramı dövlət təhsil standartlarına ayrı-ayrı təhsil pillələri və səviyyələri üzrə təhsilin məzmununu və mənimsənilmə qaydalarını müəyyən edir.

10.2. Təhsil proqramına tədris planı, fənlər üzrə tədris proqramları, metodik təminatla bağlı tövsiyələr, qiymətləndirmə və digər müvafiq təhsil texnologiyaları daxildir.

10.3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən təhsil proqramları həyata keçirilir.

Deməli, dərsləklər yalnız proqramlar əsasında tərtib edilməlidir. Buna görə də yeni proqram əsasında yaranan dərsləklər iki hissədən ibarət oldu.

I hissə əvvəlki kimi müstəqil Azərbaycanlı dilçilik.

II hissə qonşu ölkələrdə (İranda, Gürcüstanda, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda və Dağıstanda) Azərbaycan dili və dilçiliyi adlanır.

Bunun elmi və sosial-siyasi əhəmiyyəti vardır. Çünki Azərbaycan 5 yerə bölünmüşdür.

I HİSSƏ

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ TARİXİ (müstəqil Azərbaycanadakı dil və dilçilik)

XIX əsrə qədərki dilçilik. *Dilçiliyin meydana gəlməsi və inkişafı. Azərbaycan dilçiliyi tarixinin dövrləşdirilməsi. Dünya dilçiliyinin meydana gəlməsi haqqında. Azərbaycan dilçiliyinin dünya və ərəb dilçiliyinin əsasında yaranması. Nizami Gəncəvinin dil-kəlam-söz haqqında fikirləri. Qazi Bürhanəddin, Əfşar Təbrizi, Şah İsmayıl Xətai və başqalarının söz və dil haqqında fikirləri. Orta əsrlərdə türkologiya. Ərəbcə yazan Azərbaycan dilçiləri. Fars dilçiliyinin əsasını qoyan Azərbaycan dilçiləri. Fars dilinin qrammatikasının yaranması.*

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan dilçiliyi. *Abasqulu ağa Bakıxanovun “Qanuni Qüdsi” əsəri. Hacı Əbdülkərim İrəvani Təbrizinin “Qəvaide sərf və nəhve zebane farsı” əsəri. Səfərəlibəy Vəzirovun “Üsuli-Cədidə-lisane farsı” əsəri.*

Rusiyada yaşayan azərbaycanlı alimlərin fars dilçiliyi sahəsindəki xidmətləri. *Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Cəfər Rzayev. Mirzə Abdulla Qaffarov. Mirzə Kazımbəy Abdinov. Mirzə Kazımbəy.*

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan dilinə aid yazılmış dərsliklər. *M.Xələfi Əfşarın “Fənni-Türki” əsəri. Sultan Məcid Qənizadənin “Грамматика тупеүко-кавказского-азербайджанского языка” əsəri. Nəriman*

Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərfinəvi” adlı dərslisi. Qayur Rəşad və Məmməd Sadiq Axundzadənin “Rəhbəri sərfinəvi” adlı əsəri. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan dilinə aid yazılmış leksikoqrafik əsərlər. L.Budaqovun “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” (türk-tatar dillərinin müqayisəli lüğəti). Ü.Hacıbəyovun “Türki-Rusi və Rusi-Türki” lüğəti. Qarabəy Qarabəyovun “Türkcədən rusçaya lüğət” əsəri. İsmayılbəy Qaspiralının “Tərcümani-əhvali-zaman” qəzetində müntəzəm dərc etdiyi “Qamusı elmiyyə və fənniyyə” rubrikasındakı ensiklopedik lüğəti. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin saflığı və alınma sözlərə münasibət məsələsi. M.F.Axundovun dil haqqındakı fikirləri. F.B.Köçərli, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və başqalarının dilimizin saflığı və varlığı uğrunda mübarizəsi. M.F.Axundov və yeni əlifba ideyası. Əlifba problemində M.F.Axundovun ardıcılıarı. İmla məsələsi.

Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyi. *Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda dilçilik məsələsi. B.Çobanzadə (1893–1937). Birinci Türkoloji Qurultay. Yeni əlifba məsələsi. Qurultaydan sonrakı dövrdə dil və əlifba məsələsi. Sabit orfoqrafiyaya doğru. Orfoepiya. Termin və terminologiya problemi. Dialektologiya. B.Çobanzadə, N.Aşmarin, M.Şirəliyev. Leksikologiya. Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri problemləri. Fonetika. Leksikologiya. Semasiologiya. Etimologiya. Onomalogiya. Antroponimika. Toponimika. Frazologiya. Azərbaycan dilçiliyində elmi qrammatikanın yaranması. İlk*

grammatika dərsləkləri. M.Hüseynzadə. Azərbaycan EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun nəşr etdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1951). “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1960). Azərbaycan dilinin formologiyasına aid digər əsərlər. Sintaksis. 1930-cu ilə qədərki sintaktik əsərlər. 1950–60-cı illərdə aparılan sintaktik tədqiqatlar. “Müasir Azərbaycan dili”. Sintaksis (ADU, 1959). Azərbaycan dilinin qrammatikası (EA nəşri, 1959). 1960–70-ci illərdə sintaksis. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, Z.Budaqova, H.Bayramov, M.Hüseynzadə, A.Q.Həsənov və başqalarının sintaksisə aid əsərləri. Dil tarixi. Ə.Dəmirçizadə (1909–1979). C.Qəhrəmanov, T.Hacıyev, N.Xudiyev, Q.Kazımovun dil tarixinə aid əsərləri. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının yaranması. N.İ.Mirzəzadə. Türkölogiya. F.Zeynalov. Ə.Ə.Rəcəbov. Şərşünaslıq. Ərəb dilçiliyi – Ə.C.Məmmədov, V.Məmmədaliyev və başqaları. Fars dilçiliyi – R.Sultanov, M.Rəhimov, H.Mahmudov, Ş.Şirəliyev və başqaları. Slavyanşünaslıq. XIX əsrdən 1950-ci ilə qədər Azərbaycanda slavyanşünaslığa aid yazılmış əsərlər: M.T.Tağıyev, Ə.R.Mahmudov, F.Hüseynov, R.Mirzəyev, B.Şabanov, L.Quliyeva, L.Vəkilova, C.Bədəlov və başqaları. Germanşünaslıq ingilis dili üzrə: R.Qayıbova, Z.Verdiyeva, O.Musayev, M.Qayıbova. Alman dilçiliyi: C.M.Cəfərov, S.Ə.Abdullayev, F.Veysəlli. Romanşünaslıq: M.Quliyeva, K.Dadaşov, B.İsmayilov, Ə.Musayev, N.Məmmədov və b.

Azərbaycanda ümumi dilçilik. 1920 –1960-cı illərdə Azərbaycanda ümumi dilçilik. B.Çobanzadə (“türk-tatar lisaniiyyatınə mədxəl” əsəri). N.N.Məmmədov,

A.A.Axundov, A.M.Qurbanov, B.M.Babayev. Mətn linqvistikası. K.M.Abdullayev. Q.Kazımov.

Azərbaycan dilçiliyi müstəqillik illərində. *Sovet imperiya rejiminin dağılması. Azərbaycan dilçiliyinin müstəqil (marksist-leninçi metodologiyasından xilas olmuş) şəkildə inkişafı. Dilçiliyin yeni sahələri M.Mahmudovun “Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi” əsəri. Qədim türk dili yazılı abidələrinin tədqiqinə yenidən dönüş. Ə.Rəcəbov, Ə.Şükürlü, Ə.A.Quliyev. Güney Azərbaycan dili üzərindəki araşdırmalar. Azərbaycanda dilçi kadrların hazırlanması tarixi.*

II HİSSƏ

QONŞU ÖLKƏLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ DİLÇİLİYİ

- A. İranda Azərbaycan dili və dilçiliyi.** *Cənubi Azərbaycan türklərinin ana vətənidir. Türklər-azərbaycanlılar gəlmə deyil, aborigendir. Tariximizin saxtalaşdırılması. Cənubi Azərbaycan şairlərinin Azərbaycan dili uğrunda mübarizəsi. M.M.Etimad, M.H.Şəhriyar, Bulud Qaraçurlu Səhənd, Kərim Məşrutəçi Sönməz. İranda Azərbaycan dilinin tədqiqi: Mirzə Həsən Ruşdiyyə, Mirzə Hüseynxan Ədalət, Cavad Heyət "Varlıq" jurnalının dili və Cənubi Azərbaycanda dil qurumu. C.Heyətin ümumi dilçilik görüşləri. C.Heyət ana dili haqqında. Cavad Heyət Cənubi Azərbaycanda türkologiyanın banisidir. Cavad Heyət Cənubi Azərbaycanda yeni dilçiliyin banisidir. Həmid Nitqi, Məmmədali Fərzanə, Məhəmməd Tağı Rehtabi, Teymur Pirhaşimi.*
- B. Gürcüstanda Azərbaycan dili və dilçiliyi.** *Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixi dostluğuna qısa xülasə. Tiflisdə Azərbaycan ədəbi dil mühitinin yaranması. A.Bakıxanov, M.F.Axundov və başqaları. Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı. M.Şahtaxtli, C.Məmmədquluzadə. C.Məmmədquluzadənin Tiflis ədəbi mühitinə qoşulması Tiflisdə Azərbaycan teatri. Təhsil Qori Seminariyası. Tiflis məktəblərində və azərbaycanlıların sıx yaşadığı yerlərdə Azərbaycan dili. Azərbaycan dili Zaqafqaziyada beynəlmiləl dildir. Gürcüstanda Azərbaycan dilçiliyi.*

Azərbaycan şairlərinin şeirləri Tiflis mətbuatında. Azərbaycan xalqının yeni əlifbası Tiflisdə. Azərbaycan alimləri və onların əsərləri haqqında. Dmanisi şivəsinin tədqiqi.

C. İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan dili və dilçiliyi. *Ermənistan tarixi Azərbaycan torpağıdır. Azərbaycan dilinin erməni dilinə təsiri tarixindən. İrəvan Azərbaycan teatrı Azərbaycanda yazar erməni ədibləri Xaçatur Abovyan, Sayat Nova və başqaları. İrəvan xanlığı və İrəvan xanları 1953–1988-ci illərdə Ermənistanda Azərbaycan dili və dilçiliyi. “Ədəbi Ermənistan” almanaxı. Mətbuat. Təhsil.*

Ç. Dağıstanda Azərbaycan dili. *Dağıstan tarixinə qısa ekskurs. Dərbənd qədim Azərbaycan torpağıdır. Dərbənd və Tabasaranda Azərbaycan dili (dialektoloji material).*

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B, 1996
2. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. I və II hissə. B, 2015
3. Qurbanov A. Dilçiliyin tarixi. B.1976
4. Rəcəbli Ə.Ə. Azərbaycan dilçiliyi. B, 2007.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

P R O Q R A M

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
nazirinin 21 avqust 2015-ci il tarixli,
886 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

Bakı – 2015

İZAHAT VƏRƏQƏSİ

Nitq mədəniyyəti insan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Nitq gözəlliyi insan gözəlliyinin tərkib hissəsidir. Belə fikirlərin sayını artırmaq olar. Burada rus alimi M.R.Lvovun bir fikrinə diqqət yetirmək yerinə düşərdi. O yazırdı: “...*Bədən tərbiyəsi (физическая культура) haqlı olaraq, orta və ali məktəblərdə lazımı bir fənn kimi qəbul edilir və ona milyardlarla pul xərclənir, ancaq nitq mədəniyyəti (культура речи) qrammatikanın hüdudsuz sahəsinin pərsəng daşı kimi dilçiliyə aid edilir...*”

Çox vaxt bu sahə, həqiqətən, ikinci dərəcəli bir sahə hesab edilirdi. Əslində inanmaq lazımdır ki, nitq mədəniyyəti insanlığın əsas şərtidir. Nitqin təsirliliyi danışanın nüfuzunun (avtoritetinin) tərkib hissəsidir. Buna görə də, nitq mədəniyyəti bütün ziyalılara lazımdır. Mədəni nitqi olmayan adamın vəzifəsi ona qulaq asmağa dinləyicini məcbur edə bilməz. Sovet dönəmində dilimizin bütün böyük salonlardan qovulduğu halda (Qurultaydan tutmuş kiçik idarənin dəftərxanasına qədər hər yerdə rus dili hakim idi). Dilimizin öz layıqlı məqamına yüksəlməsi ümummilli lider H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, hələ sovet imperiya rejiminin dünyaya meydan oxuduğu bir vaxtda 1969-cu ilin oktyabrında Azərbaycan Dövlət Universitetinin 40 illik yubileyində təmiz, səlis Azərbaycan dilində danışdı, bu ovaxtkı MK katibləri üçün

böyük risk idi. Buna baxmayaraq, ulu öndər öz siyasi nüfuzuna güvənərək ana dilində danışaraq bütün ictimaiyyətimizə mesaj verdi. Bunun ardınca 1974-cü ildə “Müasir Azərbaycan dili” dərslisinin müəlliflərinə (Ə.Dəmirçizadəyə, S.Cəfərova, M.Hüseynzadəyə, Ə.Abdullayevə, A.Həsənova, Y.Seyidova) dövlət mükafatı verdi. 1978-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan SSR Konstitusiyasına “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dili Azərbaycan dilidir” adlı maddə saldı. Bu, ovaxtkı Moskvanın etirazına və gizli qəzəbinə səbəb olsa da, Heydər Əliyev öz cəsarətini itirmədi. 1993-cü ildə xalqın xahişi və təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1993-cü ildə referendum yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına (maddə 21) “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dili Azərbaycan dilidir” adlı maddə saldı. Ulu öndər hamıya car çəkib bildirdi ki, hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”.

Ulu öndər Respublika Prezidenti olaraq, dilimizin dövlət səviyyəsində qorunması üçün 5 fərman (18.06.2001, 04.07.2001, 19.04.2002, 30.09.2002, 05.01.2003) imzaladı. Bu fərmanlar dilimizin və dilçiliyimizin inkişafına dövlət səviyyəsində güclü təkan verdi. Bu iş ulu öndərin istedadlı və qeyrətli davamçısı prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Respublikamızın prezidenti olaraq cənab İlham Əliyev dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı üçün 2009-cu il 19 iyun tarixli 833 sayılı fərmanı ilə “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” təsdiq etdi. Bundan

sonra prezident 19 aprel 2013-cü ildə 2837 sayılı sərəncamı ilə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət proqramını təsdiq etdi. Bu Dövlət Proqramında əvvəl Prezident 23 may 2012-ci il tarixdə eyni məzmununda Sərəncam vermişdi. Həmin sərəncamda deyilir: “Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında 18 iyun 2001-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə əbədi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır. Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə, dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğu çox zaman nəzərdən

qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır”. Hələ də bəzi aparıcılar belə hesab edirlər ki, xarici dilə aid sözləri çox işlətsən, sənə savadlı deyərlər. Belə deyil. Xarici-əcnəbi sözləri lüzumsuz işlədənlərin nitqi “zibillənmiş” hesab olunur. Əgər Azərbaycan dilində bir söz varsa, əcnəbi dildən gətirmək lazım deyil. Məsələn, *köçürmək* əvəzinə - *təxliyə etmək*, *başlamaq* əvəzinə - *start vermək*, *dayanmaq* əvəzinə - *park etmək* və s. işlətmək dilimizə hörmətsizlikdir. Bilmək lazımdır ki, xalq üçün dildən əziz şey yoxdur. Dilini sevməyən, onun qaydalarına məhəl qoymayan insan xalqını və vətənini sevməz! Bu sərəncam Azərbaycan dilindən istifadə edənlərin və ana dili Azərbaycan dili olanların qarşısında çox böyük tələblər qoyur. Eyni zamanda dilçilərimizin gələcək fəaliyyət istiqamətini və proqramını müəyyənləşdirir. Dövlət proqramının 6.2.2-ci bəndində ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə nitq mədəniyyəti fənninin tədris edilməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulur.

Bu haqda həmkarlarıma deyiləsi bir neçə sözüm vardır. Bu fənnin mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqında ulu öndər demişdi: “...indi isə şübhəsiz bizdə təhsilin tam əksəriyyəti Azərbaycan dilində gedir. Ancaq bir var ki, Azərbaycan dilində oxuyursan, bir də var ki, dilin incəliklərini bilirsən, Azərbaycan dilində yüksək səviyyədə söz deyə bilirsən, fikrini ifadə edə bilirsən, nitq edə bilirsən. Bu hələ bizdə çox çatışmayan bir sahədir”. Bax məsələ də bundadır! İstər Ulu öndərin sözlərində (habelə əvvəlki sərəncamlarında), istərsə də Respublika

Prezidenti cənab İlham Əliyevin təsdiq etdiyi “Dövlət proqramı”nda “nitq mədəniyyəti” dedikdə, Ritorika haqqında elm nəzərdə tutulmur. Bəzi həmkarlarım əsil tələbin nədən ibarət olduğunu düzgün qiymətləndirmədi. Bilmədiyi üçün bəzən bu fənni mühazirə seminar şəklində tədris edir, bəzən nəzəri fənn kimi başa düşürlər. Belə ki, nitq mədəniyyəti Ritorika haqqında Aristoteldən başlamış dünya alimlərinin bəlağətli nitq haqqındakı fikirlərindən ibarət bir kurs keçmək bizə heç nə verməz. Ritorikanın nəzəri problemlərindən, başqa elmlərlə əlavəsindən, ritorikanın sahələrindən, ritorik fiqurlardan qısaca bəhs etmək lazımdır.

Amma bu fənn praktik şəkildə tədris edilməlidir ki, interaktiv metodla bütün auditoriyanın iştirakı ilə nitq fiqurları, nitq elementləri, onun sahələri praktik şəkildə anlaşılın. Hər bir tələbə öz ana dilində fikrini dəqiq və təsirli şəkildə ifadə etsin. Daha bizim televiziya aparıcıları kimi deməsin.

1. *Avtobusun iştirakı ilə qəza baş verdi.*
2. *Xəstəxanada yanğın baş tutdu.*
3. *Qonşu öz qonşusunu güllələdi.*
4. *Belə deyək də, Amerika prezidenti İşid qüvvələrini hədələdi.*
5. *Albalı plusla şoppinq edin.*

Bu reklamı yazan və onu bütün şəhərə sərgiləyən dil düşmənləri başa düşməzlər ki, şoppinq sözünün mənasını yalnız ingilis dili bilənlər bilir, bu söz cümlənin bütün məna yükünü öz üzərinə götürmüşdür.

Əgər bu söz aydın deyilsə, bütün cümlənin mənası təhrif oluna bilər. Belə ki, adamlar şoppinq sözünü xuliqanlıq, oğurluq, talan və s. kimi başa düşə bilər. Ona görə də nitqdə belə əllaməlik olmaz. Bu dilimizə düşmənçilikdir. Bax, tələbəyə bunu öyrətmək lazımdır. Nəzəriyyə yox! Auditoriyada Ritorika və Azərbaycan dili haqqında əvvəlcədən verilmiş bilik əsasında nitqin müxtəlif sahələrinə aid praktik mətnlərdə işləyin. Tələbələrə praktik tapşırıqlar verin. Nitq sahələrinə aid mətnlər üzərində linqvistik və ritorik təhlil aparın.

Bu fənnin proqramı fikrimizcə, aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir.

Azərbaycan dili haqqında qısa məlumat (genealoji mənşəyi və tipoloji quruluşu). Dilimiz müstəqillik şəraitində. Dilimizin tətbiqi və inkişafı haqqında Prezident fərmanları.

1. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı (18 iyun 2001-ci il)
2. Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı (9 avqust 2001-ci il)
3. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun (30 sentyabr 2002-ci il)
4. “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı (2 yanvar 2003-cü il)

5. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı (23 may 2012-ci il)

Nitq mədəniyyəti. Ritorika. Üslub və üslubiyyat, üslubiyyatın yaranması və formalaşması. Dil sistemində norma anlayışı. Üslubi fiqurlar:

1) Anafora (sözün başlanğıc səslərinin və cümlənin başlanğıc sözlərinin təkrarı);

2) Epifora (anaforanın əksidir);

3) Ellipsis (cümlədə və ifadədə zəruri elementlərin buraxılması);

4) Antiteza (sözlərin və fikirlərin qarşı-qarşıya qoyulması);

5) Paralelizm (paralel fikirlərin ifadəsi ilə yaranan fiqur);

6) Susma;

7) Qeyri-adi söz birləşmələri.

Nitq mədəniyyəti müstəqil fənn kimi. Ritorikanın başqa elmlərlə əlaqəsi.

Ritorikanın qısa tarixi:

A. Yunanıstanda ritorika

B. Romada ritorika

C. Avropada (Fransa) ritorika

Ç. Şərqdə ritorika

D. Azərbaycanda ritorika

E. Dilin saflığı. Alınma sözlərin nitq mədəniyyətində yeri.

Ə. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan natiqləri.

Natiqlik sənətinin sahələri:

1. İctimai-siyasi natiqlik
  - a) Prezidentlərin inaqurasiya nitqi;
  - b) siyasi mövzularda məruzələr;
  - c) hər hansı bir toplantıda hesabat mənzərəsi, müzakirədə çıxış;
  - ç) siyasi mövzuda çıxış (hər hansı bir ölkədə başqa prezidentin çıxışı);
  - d) icmal nitqi – son söz;
  - e) mitinqlərdəki çıxış;
  - ə) siyasi təbliğatçıların nitqi, şüarlar, qanunvericilik layihələri, parlament mübahisələri.
2. Diplomatik natiqlik:
  - a) xarici işlər nazirlərinin çıxışları, mətbuat konfransı ;
  - b) dövlət başçılarının BMT-də çıxışları;
  - c) diplomatik mübahisə, müzakirə və s.
3. Akademik natiqlik:
  - a) ali məktəblərdə mühazirə oxumaq;
  - b) elmi məclisdə (konfrans) mühazirə;
  - c) elmi mövzuda kütləvi mühazirə;
  - ç) elmi məlumat vermə (elmi hesabat);
  - d) elmi mövzuda mübahisə, disput;
  - e) elmi rəy, dissertasiya müdafiəsində çıxış.
4. Məhkəmə natiqliyi:
  - a) prokurorun ittiham nitqi;
  - b) vəkilin və ya müdafiəçinin nitqi;
  - c) müttəhimin cinayət haqqında öz çıxışı;
  - ç) müttəhimin özünü müdafiə çıxışı;
  - d) hakimin nitqi-ittiham hökmü.
5. Məişət natiqliyi:

- a) masa arxasında söylənən təbrik nitqi;
  - b) matəm mitinqində nitq (ağılar);
  - c) məişət-müraciət etiketləri;
  - ç) məişət mübahisəsi.
6. Bədii axşamlardakı nitq:
- a) şair və yazıçı haqqında məruzə-mühazirə;
  - b) şair və yazıçının nitqi.
7. Səhnə natiqliyi:
- a) komik aktyorun nitqi (komik personajın nitqi);
  - b) tragik aktyorun nitqi (tragik personajın nitqi);
  - c) səhnə natiqliyində prosodik vasitələrin rolu (susma, fasilə, səsin ucaldılması, vurğu, intonasiya və s.)
8. Dini natiqlik:
- a) moizə və xütbə;
  - b) Camidə və kilsədə din xadimlərinin nitqi;
  - c) axund və mollaların əhli-beyt haqqında nitqləri, mərsiyə sinəzan;
  - ç) peyğəmbərlərin nəsihətləri və “Quran ayələrinin” incələnməsi.
9. Hərbi natiqlik:
- a) hərbcilər-əsgərləri ruhlandırmaq üçün çağırış nitqi;
  - b) hərbi and;
  - c) hərbi nizamnamənin şərh;
  - ç) komandanların və komandirlərin müxtəlif situasiyalarda çıxışı.
- Nitqin əsas keyfiyyətləri:
1. Düzgünlük. Nitq forma və məzmunca düzgün qurulmalıdır.
  2. Aydınlıq- nitq səsləri və sözləri təhrif etməməlidir.

3. Məntiqilik-natiqin nitqindən mütləq məntiqi nəticə çıxmalıdır.
4. Yığcamlıq-fikri yığcam ifadə etmək lazımdır.
5. Səlislik-nitq səlis olmalıdır. Yad elementlər işlənməməlidir. Səlisliyi pozan elementlər:
  - a) yerli-yersiz alınma başqa dilinin sözünü işlətmək;
  - b) dialektizmlər;
  - c) adi danışmada işlədilən terminlər. Bu nitqi anlaşılmaz edir. Korlayır;
  - ç) “tüfeyli” söz və ifadələrdən istifadə. Məsələn, *deməli, demək olar ki, belə deyək, türkün sözü, belə desək* və s.
6. Zənginlik. Natiqin nitqi danışdığı dilin incəliklərini ifadə etməlidir.
7. Canlılıq. Natiq danışarkən auditoriyanın səviyyəsinə uyğun olaraq avazını dəyişməli, mimikalarını, jestlərini nitqinə uyğunlaşdırmalıdır
8. Ahəngdarlıq: a) nitqin ahəngini alçaqdan ucaya doğru qurmaq; b) faktoloji materialı nitq boyu bərabər paylamaq.
9. Sadəlik. Danışan auditoriyanın səviyyəsini mütləq nəzərə almalıdır.
10. Dəqiqlik. Natiq nitqə başlamamışdan əvvəl deyəcəyini dəqiq bilməlidir.

Dilin struktur elementləri və onların ritorikada yeri. Fonetika. Azərbaycan dilinin sait və samitləri. Fonetik hadisə və qanunların ritorikada yeri. Heca, vurğu və intonasiyanın ritorikada yeri. Yazı, orfoqrafiya, orfoepiya və ritorika. Fasilə (pauza) və susmanın ritorikada rolu.

Leksikologiya. Söz. Sözü dildə yeri. Şair və mütəfəkkirlərin söz haqqında fikirləri. Xəqani, Nizami,

Nəsimi, Füzuli, Ş.İ.Xətai, A.A.Bakıxanov söz haqqında. Sözün mənası, neologizmlər və arxaizmlərin ritorikada yeri. Lüğət fondu və lüğət tərkibi. Lüğət tərkibindəki sözlərin məna qrupları: omonimlər, sinonimlər, antonimlər və onların ritorikada rolu. Lüğət tərkibindəki sözlərin üslubi layları: terminlər, poetik sözlər, ümumişlək sözlərin, tabu, evfemizm, disfemizlər, metonimlər, metaforalar, sinekdoxa, vulqar sözlər və onların ritorikada yeri.

Leksikologiyanın şöbələri:

- a) Semasiologiya (sözün mənası) və ritorika;
- b) onomastika və nitq mədəniyyəti;
- c) frazeologiya və nitq mədəniyyəti.

Qrammatika. Morfologiya. Əsas nitq hissələri. İsim – adların nitqdə yeri. Sifət-sifətin dərəcələri. Say-sayın qeyri-səlisliyi və nitqdə yeri. Əvəzlik-onun nitqdə yeri. Feil-feilin zamanları, formaları, növləri, təsirliliyi və nitq. Zərf-zərfin nitqdə rolu. Köməkçi nitq hissələri. Nida, modal sözlər, təqlidi və vokativ sözlərin nitqdə yeri. Bağlayıcı, qoşma, ədatların ritorikada rolu. Qrammatik əlaqə vasitələri (təkrarlar, söz sırası, onların ritorika üçün əhəmiyyəti).

Sintaksis. Sintaktik əlaqələr (uzlaşma, idarə, yanaşma). Sintaqm və söz birləşməsi. Cümlə üzvləri: mübtəda, xəbər. II dərəcəli üzvlər – təyin, tamamlıq, zərflik, onların nitqdə yeri.

Sadə cümlə:

- a) nəqli, nida və əmr cümləsi;
- b) üzvlərin iştirakına görə sadə cümlənin növləri

Tabeli mürəkkəb cümlə. Onun növləri. Tabesiz mürəkkəb cümlə-növləri. Onların nitqdə yeri. Vasitəli və vasitəsiz nitq. Ritorun ondan istifadəsi.

Yazılı nitqin – ən zəruri sənədlərin tərtibi.

1. Rəsmi kargüzarlıq üslubu-sənədlər
2. Nitq müraciət etiketləri
3. Epistolyar üslub

Bu fənnin tədrisinə çox ali məktəblərdə 60 saat ayrılmışdır. Biz fənnin xüsusiyyətini nəzərə alaraq bu saatları aşağıdakı kimi bölməyi təklif edirik:

1. Azərbaycan dili haqqında məlumat - 2 saat.
2. Azərbaycan dili müstəqillik illərində. Prezident fərmanları – 2 saat.

3. Ritorika məsələlərinə aid nəzəri məlumat – 6 saat.

4. Yazılı nitqin üslubları – 4 saat.

5. Nitq müraciət etiketləri – 2 saat.

6. Fonetika və ritorika məsələləri – 10 saat.

7. Leksikologiya və ritorika məsələləri – 10 saat.

8. Morfologiya və ritorika məsələləri – 12 saat.

9. Sintaksis və ritorika məsələləri – 14 saat.

Yuxarıdakı bölgü əsasında nümunə üçün aşağıdakı təqvim planını da proqrama əlavə etməyi lazım bilirik ki, hörmətli həmkarlarımızın hərəsi bir istiqamət götürməsin (Bax təqvim planına).

Nümunə üçün təqvim planı

№	Mövzuların adları	Saat	Dərslıkdəki Tapşırıq №-si
1.	Azərbaycan dili genealoji mənşəyi, tipoloji quruluşu, tarixi haqqında qısa məlumat. Dünyada nə qədər azərbaycanlı var?	2	
2.	Azərbaycan dili müstəqillik illərində. Azərbaycan dili haqqında Prezident fərmanları	2	
3.	R ritorika.Mərhələləri.Üslub və üslubiyat. Üslubiyatın formalaşma tarixi. Funksional üslublar və onun növləri, norma (fonetik, leksik və qrammatik normalar). Üslubi fiqurlar (anafora, epifora, ellips, antiteza, paralelizm, susma, qeyri-adi söz birləşmələri).	2	№2,3
4.	R ritorika müstəqil fənn kimi. Ritorikanın başqa elmlərlə əlaqəsi. Ritorikanın qısa tarixi: Yunanıstanda, Romada, Avropada, Şərqdə, Azərbaycanda	2	№5,6,7
5.	XX əsrin əvvəllərində dilimizin saflığı uğrunda mübarizə. Nətiqlik sənətinin sahələri (9 sahə). Nətiqin əsas keyfiyyətləri(10 keyfiyyət). Nətiqin formaları (yazılı, şifahi və daxili). R ritorika haqqında aforizmlər.	2	№8,9
6.	Fonetika. Növləri. Azərbaycan dilinin sait və samitlər sistemi.	2	№10
7.	Fonetik hadisə və qanunlar. Heca, vurğu, intonasıya. Pauza. Durğu işarələrinin funksiyası.	2	№11,12
8.	Yazı, orfoqrafiya.	2	№13
9.	Orfoepiya. Onun niqtq mədəniyyətində yeri.	2	№14
10.	Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Leksikologiyanın növləri. Şöbələri (semasiologiya, onomastika, frazeologiya, leksikoqrafiya, lüğətlər, növləri).	2	№15
11.	Söz. Şair və mütəfəkkirlərin söz və kəlam haqqında fikirləri. Xəqani, Nizami, Nəsimi, M.Füzuli, Ş.İ.Xətai	2	№16

12.	Sözün mənası (əşyavi, nominativ, məcazi, mənənin dəyişməsi). Sözün funksiyaları (nominativ, ekspressiv, siqnifikativ, ümumiləşdirici). Söz və məfhum.	2	№18,19
13.	Dildə fəal və qeyri-fəal sözlər. Arxaizmlər, neologizmlər. Dilin lüğət fondu və lüğət tərkibi, lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlərin rolu. Dilimizdə xarici sözlər. Onların mənşəcə növləri.	2	№20,21
14.	Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin mənə qrupları (omonimlər, sinonimlər, antonimlər). Sözlərdə çoxmənalılıq. Dildəki sözlərin üslubi layları (terminlər, poetic sözlər, ümumişlək sözlər, tabu, evfemizm, sinekdoxa, metonim, metafora, vulqar sözlər).	2	№22,23,26, 29
15.	Qrammatika. Morfologiya. Qrammatik quruluş. Morfologiya. Morfologiyanın növləri. Sözün morfoloji quruluşu. İsim. Sifət.Dərəcələri.	2	№30,31,32, 33
16.	Say. Rəqəmlərin meydana gəlməsi. Mənası. Əvəzlik. Növləri (şəxs, işarə, təyin, qayıdış, qeyri-müəyyən, sual, inkar əvəzliyi.	2	№34,35
17.	Feil. Feilin formaları (əmr, xəbər, lazım, vacib, şərt, arzu, məsdər).Feili sifət və feili bağlama	2	№36
18.	Zərf. Zərfin növləri. Nida. Modal sözlər, təqlidi və vokativ sözlər.	2	№37,38
19.	Qrammatik mənə və onun ifadə vasitələri. Qrammatik kateqoriyalar. Ümumi qrammatik kateqoriyalar (xəbərlik, kəmiyyət)	2	№39,40
20.	Xüsusi qrammatik kateqoriyalar (hal, mənsubiyyət , inkarlıq).	2	№41,42
21.	Zaman kateqoriyası, növ kateqoriyası.	2	№43,44
22.	Qrammatik əlaqə vasitələri (təkrarlar, söz sırası, vurğu, intonasiya. Köməkçi sözlər: qoşma, bağlayıcı.	2	№45,46,47
23.	Sintaksis. Sintaktik əlaqələr. Sintaqlar, söz birləşmələri (ismi birləşmələr və feili birləşmələr, zərf birləşmələri).	2	№48,49,50
24.	Cümlə üzvləri. Baş üzvlər. İkinci dərəcəli üzvlər. Cümlənin həmcins üzvləri. Ara sözlər və xitablar.	2	№51,52,53
25.	Sadə cümlə. Onun məqsəd və avaza görə növləri (sual, əmr, nəqli və nida cümlələri) cümlə	2	№54,55,56

	üzlərinin iştirakına görə sadə cümlənin növləri (təktərkiibli - adlıq cümlə, söz cümlə, cütlərkiibli).		
26.	Mürəkkəb cümlə. Tabesiz mürəkkəb cümlə. Tabeli mürəkkəb cümlə.	2	№57,58,59
27.	Yazılı nitqin ən zəruri sənədlərinin tərtibi. Rəsmi kargüzarlıq üslubu. Qanun, fərman, qətnamə, viza, ittihamnamə, cinayət işi, nota, təlimat, protest, etimadnamə, aviso, anons.	2	
28.	Tələbə və məzunlara ən çox lazım olan kargüzarlıq sənədləri: akt, arayış, annotasiya, bildiriş, əmr, sərəncam, ərizə, protocol.	2	№61,62,63, 64,66
29.	Müqavilə, stenoqram, əqd, etibarnamə, vəkalətnamə, hesabat, izahat, qaimə, xasiyyətnamə, təqdimat.	2	№67,68,69, 70,71,72,73, 74
30.	Tələbnamə, təliqə, töhmət, təşəkkür. Avtobiografiya, bəyanat, vəsatət, xəbərdarlıq, vəsiyyətnamə. Nitq müraciət etikətləri.	2	№75,76,77, 78,79,80,81, 82,83

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1.Babayev A.M. Azərbaycan dili v1 nitq mədəniyyəti.B.,2009

2.Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı.B,1962

3.Həsənov H.Ə.Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları.B.,1999

4.Qurbanov A.M. Dil və üslub. B.,1992

5.Аристотель. О стиле ораторский речи. «Об ораторском искусстве».

6.Львов М.Р. Риторика.Культура речи. М.,2003.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

ƏLAVƏ TƏHSİL FAKÜLTƏSİ
Bakalavr pilləsi

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI
fənni üzrə

P R O Q R A M

*Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin
17.09.2014-cu il tarixli 1003 №-li əmri ilə
təsdiq olunmuşdur.*

Bakı – 2014

TƏRTİBÇİDƏN

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sosial həyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi, humanitar elmlər, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq elmi qarşısında geniş imkanlar yaranmışdır. Çünki ədəbiyyat indi nə “vintcik”, nə də “təkərcik”dir. İndi ədəbiyyat xalqımızın ən ümdə milli mənəvi sərvətlərindən biridir. İndi ədəbiyyatımıza nə bolşevik ideologiyası platforması, nə də sovet konyunkturası ağalığ edir. İndi ədəbiyyatımız və ədəbiyyatşünaslığımız məhz milli mövqeyimizə, mentalitetimizə xidmət edir. Bunu təhsil sahəsi haqqında da demək olar.

Azərbaycanın təhsil sistemi son 10 ildə həm kəmiyyət, həm keyfiyyət cəhətdən elə sürətlə inkişaf edir ki, onu əvvəlki yarım əsrlə müqayisə etmək olmaz. Azərbaycan Avropa təhsil məkanına inteqrasiya olunmaq kimi böyük və çətin bir prosesə qoşulmuşdur. Boloniya prosesinə qoşulduğumuz cəmi 5 ildir. Amma təhsil sistemimizdə on illər ərzində qazanıla bilməyən uğurlara nail olmuşuq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev təhsil sistemimizin qarantı kimi demişdir: “İndi biz ən istedadlı, layiqli tələbələri dövlət xətti ilə xaricə, aparıcı ali məktəblərə oxumağa göndəririk ki, onlar dünyanın ən qabaqcıl təhsil səviyyəsinə çata

bilsinlər. Bütün bunlara böyük vəsait lazımdır və bu vəsaiti biz təmin edirik. Çünki bilirik ki, Azərbaycan xalqının gələcəyi, Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsi məsələsidir”.

Bu sözlər ulu öndər Heydər Əliyevin “Təhsil millətin gələcəyidir” ifadəsinin genişləndirilməsi və davamıdır. Xalqımız türkçülük, müsəlmançılıq və müasirlik ifadə edən bayrağı yenidən qaldırdığı gündən etibarən müasirlik ideyasını Avropa istiqamətində gördü. Avropa isə sürətlə dəyişir, yeniləşir. Azərbaycan Prezidenti Avropa təhsil məkanına qoşulmaq üçün yeni bir çağırış etdi: “Mən...tam əminəm ki, bizim gələcəyimiz təhsillə bağlıdır”. Bu sözlər təhsil sistemində çalışan insanlar qarşısında böyük və çətin, habelə şərəfli vəzifə qoyurdu. Təhsil Nazirliyi öz tabeliyində olan ali məktəblərin qarşısında ciddi vəzifələr qoyduğu kimi, özü də işə ciddi şəkildə girişdi. Avropa Şurası baş direktorunun təşəbbüsü ilə Qafqaz ölkələri təhsil nazirlərinin konfransı keçirildi. Strasburq şəhərində 2004-cü ildə mayın 17-18-də konfransda Azərbaycan təhsil naziri iştirak edərək konfransın bəyannaməsinə imza atdı. Bu məsul işin öhdəsindən gəlməkdən ötrü 7 ay sonra Azərbaycan Boloniya prosesinə qoşulmaq üçün Təhsil Nazirliyinin hesabatını təqdim etdi. 2005-ci il mayın 19-da Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin hesabatı bəyənilərək respublikamız Boloniya prosesinin həqiqi üzvü seçildi. Beləliklə, Azərbaycan təhsil sistemi bütünlüklə Boloniya prosesinə qoşularaq öz işlərini həmin prosesin tələbləri əsasında yenidən qurmalı, öz fəaliyyətini onunla

uyğunlaşdırılmalı idi. Bunun üçün aşağıdakıları tətbiq etməli idi:

Üçpilləli ali təhsil sistemi, vahid Avropa qiymətləndirilməsi – akademik kreditlər, ali məktəb müəllim və tələbələrinin probilliyi, diploma Avropa əlavəsi, ali təhsilin keyfiyyətinə nəzarət, Avropa axtarışlar mühitinin yaradılması və s.

Bu sahədə vəzifələri müəyyənləşdirmək, aydın proqram əldə etmək üçün keçirilən kollegiya iclasında Təhsil naziri Misir Mərdanov demişdir: “Ali məktəblərdə tədris prosesinin, tələbələrin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi ona nəzarət mexanizminin düzgün qurulmasından və təhsilin keyfiyyətindən asılıdır. Buna görə də Təhsil Nazirliyi 2006-2007-ci il üçün “Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi əsasnamə” hazırladı. Nazirlik öz qərar və əsasnaməsinin yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edirdi. Belə ki, “2006-2007-ci tədris ilində ali təhsil sahəsində görülən işlər, problemlər və onların həlli yolları barədə” kollegiya qərarının icrasını təmin etmək məqsədi ilə nazirliyin 19 aprel 2007-ci il tarixli 340 nömrəli əmrinə müvafiq olaraq 2007-2008-ci tədris ilindən kredit sisteminin genişləndirilməsi qərara alınmışdı. Bu işin davamı olaraq, Təhsil Nazirliyinin 24 avqust 2007-ci il tarixli 983 nömrəli əmri cari dərslərdən 21 ali məktəbdə kredit sisteminin tətbiqini tələb etdi.

Bu sahədə nazirliyin ən yaxın yardımçısı Azərbaycan Dillər Universiteti idi. Axı, Azərbaycanın Avropaya açılan qapısı bu universitetdir. Yuxarıda

deyildiyi kimi, Boloniya prosesinin tələblərindən biri təhsilin keyfiyyətinə nəzarət etməkdir. Avropa komissiyası bu problemlə bağlı xüsusi layihə hazırlamışdır. Bu layihədə Azərbaycandan iki subyektin iştirakı qəbul edilmişdir.

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi
2. Azərbaycan Dillər Universiteti

Azərbaycan təhsil sisteminin tərkib hissəsi olan Azərbaycan Dillər Universiteti Boloniya prosesində ali məktəblərin flaqmanı rolunu oynayır. Həmişə dövlətimizin diqqət mərkəzində olan Azərbaycan Dillər Universiteti son illərdə çox yüksək tempə inkişaf etməkdədir. 2009-cu ilin avqustunda Azərbaycan Milli Məclisinin qəbul etdiyi qərarı həmin ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti xüsusi fərmanla təsdiqlədi. “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”nun 24-cü maddəsi əlavə təhsil haqqındadır.

24.1. Əlavə təhsil fasiləsiz təhsilin tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas təhsilinin hər hansı pilləsini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq imkanının təmin edir və insan potensialının inkişafı, kadrların intellektual və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi, onların daim dəyişən və yenilənən əmək şəraitinə uyğunlaşdırılması, yaşlı vətəndaşların ölkənin sosial-iqtisadi siyasi və mədəni həyatında fəal və səmərəli iştirakının təmin edilməsi vəzifəsini daşıyır.

24.2. Azərbaycan Respublikasında əlavə təhsil aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- 24.2.1. ixtisasartırma təhsili
- 24.2.2. yenidənhazırlanma təhsili
- 24.2.3. stajkeçmə təhsili

- 24.2.4. təkrar ali və orta ixtisas təhsili
- 24.2.5. dərəcələrin yüksəldilməsi təhsili
- 24.2.6. yaşlıların təhsili

24.3. Əlavə təhsilin məzmunu və təşkili qaydaları xüsusi təhsil proqramlarına uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Bu qanuna uyğun olaraq, ADU-da Əlavə təhsil fakültəsi fəaliyyət göstərir. Bu fakültədə əlavə təhsil alan müdavimlərin tədris planına 60 saat “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” fənni daxil edilmişdir. Fənn təhsilin bakalavr pilləsində tədris edilir. Əslində, bu fənnə ayrılmış saatların miqdarı həmin kursu icmal xarakterində tədris etməyə imkan verir. Aşağıda təqdim olunan proqramın əsasında “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” fənnini tədris etmək nəzərdə tutulur.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN QISA İCMALI

Yazıyaqədərki Azərbaycan ədəbiyyatı. Avesta

Yazıya alınmış ilk əfsanələr. Herodotun “Tarix” əsərində Azərbaycanla bağlı “Astiaq” və “Tomris” əfsanələri. Zərdüşt “Avesta” kitabı. Tərkibi. Avesta türk dünyasının ən ulu qaynağı kimi.

Yusif Balasaqunlu “Kutadqu bilik”, M.Kaşğari “Divani lüğət-ət türk”. Qədim ədəbi abidələr (“Yaradılış”, “Alp ər Tonqa”, “Şu”, “Ərgənəkon”, “Kül Tiqin”, “Bilgə Kağan”).

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanı. “Kitabi Dədə Qorqud” ədəbi abidə kimi. Tədqiqat tarixi. Məzmunu və quruluşu. Süjet xətti. Eposun tarixi əhəmiyyəti.

VII-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı

İslamın Azərbaycanda yayılması. Azərbaycanda sufi ədəbiyyatının ilk nümunələrinin meydana gəlməsi. Məvali şairlərin həyatı və yaradıcılığı. Bərakəveyn Zəncani, Musa Şəhəvat, Əbül Abbas əl-Əma. Q.Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Fars dilinin ilk izahlı lüğəti “Ət-Təfasir”. Divani, lirik şeirlərinin əsas mövzuları. Tarixi mənzumələri.

Xəqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı. Divanı. Bədi nəsri. Fəlsəfi qəsidələri. Məsnəvisi. “Töhfətül-İraqeyn” poeması, poemanın avtobioqrafik səciyyəsi. “Mədain xərəbələri”, “Həbsiyyə”, şeirləri. İctimai-siyasi görüşləri. X.Şirvani və əxilik.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı

N.Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı. Ədəbi irsi. Nizamının lirikası. Nizami ədəbi məktəbi. Nizami irsinin ədəbi-mədəni tarixi əhəmiyyəti. N.Gəncəvinin “Xəmsə”si epik poeziyanın yüksək zirvəsi kimi. “Xəmsə”nin idey istiqaməti. “Sirlər xəzinəsi” poeması. Poemadakı hekayələrin ideyası. İctimai ədalətsizliyin tənqidi. “Xosrov və Şirin” poeması. “Yeddi gözəl” poeması. Mövzu və ideyası. Ədalətli hökmdar problemi. Xeyir və şər. “İsgəndərnəmə” poeması. Mövzu və ideyası. “Şərəfnəmə” və “İqbalnəmə”. Böyük sərkərdə, filosof-hökmdar və xalq. İsgəndər tarixi şəxsiyyət və bədii obraz kimi.

Nizami ədəbi məktəbi. Nizami ənənələrini davam etdirən şairlər. “Xəmsə” Şərq ədəbiyyatında. Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Əbdürrəman Cami, Əlişir Nəvai, Cəlili, Əhməd Rizvan. Nizami və dünya ədəbiyyatı.

XII-XIV əsrlər ədəbiyyatı

Dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi. Monqol tatarların yürüşü. Türkdilli şeirin yaranması. Mədəniyyətin inkişafı.

Ana dilində yazıb-yaradan ilk sənətkarlar. İzzəddin Həsənoğlu. Anadilli epik şeirin ilkin nümunələri. “Dastani Əhməd Hərəmi”, Əlinin “Qisseyi Yusif”, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemaları. Suli Fəğihin “Yusif və

Züleyxa” poeması. Seyid Zülfüqar Şirvani. Arif Ərdəbili Nizami ədəbi məktəbinin nümayəndəsi kimi. “Fərhadnamə” poeması. Əssar Təbrizi. “Mehr və Müştəri” poeması. Qazi Bürhanəddin. Həyat və yaradıcılığı. Qeysəriyyə qazisi, hökmdar şair. Q.Bürhanəddinin “Divan”ı.

Hürufilik təriqəti

İ.Nəsiminin həyat və yaradıcılığı. Nəsimi ana dilli ədəbiyyatımızda fəlsəfi poeziyanın banisi kimi. Türk, fars, ərəb dillərində divanları.

XV-XVI ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığı

Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Teymurilərin hakimiyyəti. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular. Səfəvi dövlətinin yaranması. Şah Qasım Ənvar yaradıcılığı. Mirzə Cahanşah Həqiqi hökmdar-şair kimi. Nemətullah Kişvəri. Həbibü yaradıcılığı

Xətəinin həyat və yaradıcılığı. “Dəhnamə” poeması, “Nəsihətnamə” məsnəvisi.

Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı

M.Füzulinin həyat və yaradıcılığı. Ədəbi irsi. Türk, fars, ərəb dillərində divanları. Füzuli yaradıcılığında qəzəl. Füzulinin əsərlərində irfan və təsəvvüf. Poemaları. Füzuli lirikası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələ kimi. “Ənisül qəlb”. Füzulinin alleqorik poemaları. “Bəngül-badə” poeması. “Söhbətül-əsmar”. Füzulinin türk və fars dillərində nəsr əsərləri. Zahidliyə münasibət. Füzuli ana dilli nəsrin yaradıcısı kimi. Tənqid hədəfləri. “Hədiqətüs-süəda” (Xoşbəxtlik bağçası) əsəri. Əsərin yazılma səbəbləri. Mövzu və ideyası.

XVI-XVIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI “Koroğlu” dastanı

Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım. Xalq dastanları: “Aşıq Qərib”, “Abbas və Gülgəz”.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı

XVII əsrdə Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Məsihi. “Vərqa və Gülşa” poeması. Məsihi yaradıcılığında Füzuli ənənələri.

Əlican Qövsi Təbrizi, Nişad Şirvani.

M.V.Vidadinin həyat və yaradıcılığı. Dövrün ictimai-siyasi problemlərinin Vidadi yaradıcılığına təsiri.

M.P.Vaqifin həyat və yaradıcılığı. Vaqif ictimai xadim və şair kimi. Vaqifin lirikası. Vaqif və xalq ədəbiyyatı

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik mərhələsi

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir nəzər. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində XIX əsrin yeri. Bu dövr (1800-1840) ədəbiyyatının əsas inkişaf mərhələləri və xüsusiyyətləri. Rusiya –İran müharibələri.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun həyat və yaradıcılığı. Rəsmi dövlət qulluğu. “Divani hikmət” məclisindəki fəaliyyəti. Polşa, Rusiya, Yaxın Şərqə səyahəti. A.A.Bakıxanovun bədii irsi. Lirikası. Seirlərində tərənnüm olunan məhəbbətin ictimai-siyasi mahiyyəti. “Tiflis”, “Fatma tar çalarkən”, “Tatar nəğməsi” şeirləri. Epik əsərləri: “Mişkatül-ənvar”, “Mitatül-cəmal”. Nəsr əsərləri: “Kitabi Əsgəriyyə”, “Nəsihətnamələr”. “Kitabi Əsgəriyyə” hekayəsində yeni münasibətlərin təbliği. Ədibin elmi fəaliyyəti. “Gülüstani İrəm”, “Qanuni Qüdsi”, “Əsrarül Mələküt” və s.

İsmayıl bəy Qutqaşınlının həyat və yaradıcılığı. “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi. “Şərəfnamə”.

Mirzə Şəfi Vazehin həyat və yaradıcılığı. “Divani hikmət” məclisinin yaradıcısı və rəhbəri. Şerlərinin taleyi.

Qaşım bəy Zakirin həyat və yaradıcılığı. Yaradıcılığının ümumi səciyyəsi. Qoşma və gəraylılarında gözəlliyin real tərənnümü. Q.Zakirin təmsil və mənzum

hekayələri. Təmsillərində qoyduğu əsas problemlər. Yaradıcılığında faydalandığı mənbələr. “Dəvə və eşşək”, “Tısbəgə, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsillərinin təhlili. Q.Zakir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində satiranın banisi kimi. Satiranın əsas tənqid hədəfləri: çar məmurları, riyakar ruhanilər, rüşvətxor bəylər, ədalətsiz tacirlər.

Mirzə Fətəli Axundzadə

Həyatı və ictimai fəaliyyəti. M.F.Axundzadənin dramaturgiyası. Komediyaalarının mövzusu və əsas ideyası. “Hekayəti Molla İbrahimxəlil Kimyagər”. “Hekayəti Müsyö Jordan-həkimisi nəbatat və dərviş Məstəli şah caduqini məşhur” komediyasında maarifçilik ideyalarının təbliği. “Hekayəti vəzirisi xani Lənkəran” komediyası. Komediyanın bədii quruluşu və surətləri. “Sərgüzəşti mərdi xəsis” və ya “Hacı Qara” komediyası. Hacı Qara obrazının dünya ədəbiyyatında yaradılmış xəsis surətlərindən fərqi. “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” komediyası. M.F.Axundzadə realist bədii nəsrin banisi kimi. “Aldanmış kəvakib” əsərində Şərq mütləqiyyətinin tənqidi. Əsərin mövzusu və ideyası. Şah Abbas və Yusif Sərrac surətlərinin müqayisəli təhlili. Povestin dili. “Kəmalüddövlə məktubları” traktatı. Əsərin quruluşu, məzmunu və ideyası müəllifin tənqid hədəfləri. M.F.Axundzadənin ədəbi-tənqidi əsərləri. M.F.Axundzadənin ədəbi məktəbi.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbiyyatı

70-ci ilərindən etibarən Bakının kapitalist inkişaf yoluna qədəm qoyması, maarifçiliyin inkişafı, milli mətbuatın yaranması. “Əkinçi”nin Azərbaycan realist demokratik ədəbiyyatının inkişafında rolu.

Həsən bəy Zərdabının həyat və yaradıcılığı. Publisist kimi fəaliyyəti. Maarif və mədəniyyət məsələlərinə dair əsərləri. Təbiət və heyvanat aləmi haqqında məqalələrinin materialist dünyagörüşünün təbliğində rolu.

Seyid Əzim Şirvaninin həyatı, ədəbi irsi. Şairin lirikası. S.Ə.Şirvaninin satıraları. “Allaha rüşvət” adlı satirasında feodalizm cəmiyyətində hakim-rəiyyət münasibətlərinin əksi.

Nəcəf bəy Vəzirovun həyat və yaradıcılığı. Komediyları. “Əti sənin, sümüyü mənim”, “Qaragünlü”, “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” əsərlərində ictimai eyiblərin tənqidi. “Daldan atılan daş topuğa dəyər” komediyası. “Müsibəti Fəxrəddin” Azərbaycan dramaturgiyasında ilk faciə kimi. Rüstəm bəy, Fəxrəddin bəy, Səadət xanım, Mələk xanım surətlərinin səciyyəsi. Dili və üslubu. N.Vəzirovun publisistik fəaliyyəti. “Əkinçi” “Füyuzat”, “Ziyayi Qafqaziyyə”, “Təzə həyat” və s. qəzet və məcmuələrdə nəşr olunan məqalə, hekayə və felyetonları.

**XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı
“Füyuzat” jurnalı. Əli bəy Hüseynzadə və
Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılıqları**

XX əsrin əvvəllərində ədəbi-mədəni hərəkat. Milli dirçəliş və milli şüurun oyanması. Milli mədəniyyətin inkişafı.

“Füyuzat” jurnalı. Ə.Hüseynzadə. Romantik sənətkarların əsas mətbu orqanı. Jurnalın ana xətti: türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq. Ə.Hüseynzadə və “Füyuzatçılar” – Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.İ.Ayvazov, Ə.Kamal, İ.İbrahimov, M.Hadi və b.

Molla Nəsrəddin jurnalı və molla nəsrəddinçilər

Tənqidi realist ədəbiyyatın ideya estetik meyarlarının formalaşmasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının rolu. Molla nəsrəddinçilər: C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadı, M.Ə.Mözüz və b.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı

C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı. Tiflis ədəbi mühitinin təsiri. İlk mətbu əsəri olan “Poçt qutusu”. C.Məmmədquluzadə kiçik hekayələr ustası kimi. C.Məmmədquluzadənin sovet dövründə yazdığı hekayələrinin milli mənəvi dəyərlər mövqeyindən təhlili. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti milli realist nəşrin nümunəsi kimi. Dil və üslub xüsusiyyətləri. C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyası. “Çay dəsgahı”, “Ölülər” Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında yeni

mərhələ kimi. Mövzunun Azərbaycan həyatı üçün tipikliyi. Cəhalət və nadanlıq aləminin kəskin tənqidi. “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Dəli yığıncağı”, “Kamança” pyeslərinin ideya bədii təhlili.

C.Məmmədquluzadə və ana dili problemi. Publisistikası. Uğurlu, təsirli, ibrətamiz məzmun çalarları, üslub xüsusiyyətləri. C.Məmmədquluzadə milli publisistika məktəbinin ən görkəmli siması. Azərbaycan ədəbiyyatında C.Məmmədquluzadə zirvəsi. C.Məmmədquluzadə irsinin tədqiq və nəşri.

Mirzə Ələkbər Sabir

M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığı. Şairin ədəbi məktəbi. Klassik üslubda yazdığı ilk şeirləri, onlarda tənqid. Sabirin realizmi. Sabir yaradıcılığının başlıca mövzuları: əməkçi xalq, bütün ölkəni bürümüş aclıq, səfalət. Sabir yaradıcılığında kəndli, fəhlə mövzusu, vətənpərvərlik, maarifçilik ideyaları. (“Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə”, “Xanbacı”). Sabirin satiralarında qadın azadlığı, maarif. Mövhumata, cəhalətə və xurafata etiraz.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanı Hüseyn Cavid yaradıcılığı

Romantizm XX əsrin əvvəllərində qüdrətli ədəbi cərəyan kimi. Romantizmin ideya mənbəyi və estetik prinsipləri.

Məhəmməd Hadi. Abbas Səhhətin həyat və yaradıcılığı. A.Səhhət romantizminin xüsusiyyətləri. “Əhmədin qeyrəti” poeması, “Şair, Şeir pərisi və Şəhərli” simvolik poeması. A.Səhhətin uşaq şeirləri (“Məktəb uşağı”, “Cücələr”, “Qaranquş babaları”, “Aşpaz və pişik” və s.). Uşaqlar üçün yazdığı dram əsərləri. “Yoxsulluq eyib deyil”.

H.Cavidin həyat və yaradıcılığı. H.Cavid yaradıcılığının mərhələləri. “Azər” poeması. Dramaturgiyası. Dramaturgiya sahəsində ilk qələm təcrübəsi – “Ana” və “Maral”. “Şeyx Sənan” poeması. “Şeyda” dramı. “İblis”də müsəlman dininin banisi Məhəmməd Əleyhissalam “Peyğəmbər”də, nədan və əyyaş ərinin bədbəxt etdiyi Afət “Afət”də. “Xəyyam” və “Topal Teymur” pyesləri. Topal Teymur.

Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı

M.Ə.Rəsulzadə. “Tənqidə ehtiyacımız var” məqaləsi. “Əsrimizin Səyavuşu”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Azərbaycan cümhuriyyəti”, “Azərbaycan şairi Nizami” və s. əsərləri.

Repressiya dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı

Azərbaycanda həyatın bütün sahələrinə ağır zərbələr vuran, xalqın yaradıcı qüvvələrinin inkişafına mane olan, istedadlı sənətkarların böyük bir qisminin cəmiyyətdən təcrid edib məhv edən repressiya dövrü.

Repressiya qurbanları – M.Müşfiq, S.Hüseyn, Ə.Cavad, Y.V.Çəmənəminli, B.Çobanzadə, T.S.Simurq. Bakıda ilk şərq konservatoriyasının yaradıcısı pianoçu X.Qayıbova, ədəbiyyatşünas alimlər H.Zeynallı, S.Mümtaz, A.M.Şərifzadə, Ü.Rəcəb və başqaları.

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin həyat və yaradıcılığı. “Qızlar bulağı” – Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi-fəlsəfi roman nümunəsi kimi. “Qan içində” (“İki od arasında”).

Əhməd Cavadın həyat və yaradıcılığı. Yaradıcılığının ilk mərhələsi. “Qoşma”. Siyasi lirikaya geniş yer verilən “Dalğa” kitabı. “Göygöl”, “Kür”, “Səsli qız” əsərləri.

Mikayıl Müşfiqin həyat və yaradıcılığı. “Tar”, “Həyat sevgisi”, “Şair və vətəndaş”, “Şeirim”, “Mingəçevir həsrəti” və s. “Yenə o bağ olaydı”.

Ə.Haqqverdiyevin həyat və yaradıcılığı.

Repressiyaya məruz qalmış yüzlərlə Azərbaycan ziyalisından bəhs edən Z.Bünyadovun “Qırmızı terror” kitabı. Bolşevik rejimi və repressiyadan qaçan Azərbaycanlılar. Azərbaycan mühacirləri: Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Səməd Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əlimərdanbəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Əhməd Cəfəroğlu, Əbdülvahab Yurdsevər, Almas İldırım, Banin (Ümmülbani) və s. Onları ədəbi elmi, publisist irsi.

Almas İldırımın həyat və yaradıcılığı. A.İldırımın şeirlərinə sirayət etmiş qəriblik duyğusu. “Qürbətdə”,

“Əsir Azərbaycanım”, “Əlvida Bakı”, “Arazla dərdləşmə”.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı

XIX əsr poeziyası (Ə.Qaracadaği, S.Ə.Nəbati, M.B.Xalxali, H.M.Şükuhi, S.R.Sərraf, M.Ə.Ləli, M.Qənizadə, S.Ə.Gilani və b.)

Nəsr (M.Ə.Talibov, C.Marağayi, Ş.M.Xiyabani, S.C.Pişəvəri və b.)

B.Səhənd və H.Nitqinin yaradıcılığı.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın həyat və yaradıcılığı. Azərbaycan və fars dillərində şeirləri. “Türkün dili”, “Qafqazlı qardaşlar ilə görüş”, “Ayrılıq”, “Heydərbabaya salam” poeması.

XX əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri

Müharibə - S.Vurğun “Ananın öyüdü”, S.Rüstəm “Gün o gün olsun ki”, “ana və poçtalyon”, R.Rza “İntiqam”, M.Rahim “İkiqat cinayət”, O.Sarıvəlli “Bu yer onun yeridir” və s. İ.Səfərlinin “Göz həkimi” pyesi. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində” M.Arif, M.İbrahimov, M.Cəfər, Ə.Mirəhmədov, H.Araslı, F.Qasımzadə, C.Cəfərov, M.Rəfilı və b.

S.Vurğunun həyat və yaradıcılığı. İlk kitabı “Şairin kitabı”, “Fənar” kitabında forma yeniliyi– sərbəst şeir formasına meyil. “Azərbaycan” şeirində şairin ürək

çırpıntıları. “Ölüm kürsüsü”, “Acı Xatirələr”, “Qız qayası”, “Aslan qalası”, “Muğan”, “Zəncinin arzuları”, “Aygün”, “Bakının dastanı” və s. poemaları. Dram əsərləri: “Vaqif”, “Xanlar”, “Fərhad və Şirin”, “İnsan”.

Mehdi Hüseynin həyat və yaradıcılığı. “Daşqın və Tərlan” romanları. “Abşeron”, “Qara daşlar” dilogiyası. “Yeraltı sular dənizə axır”. Dramları: “Nizami”, “Cavanşir”, “Şeyx Şamil”, “Alov”.

M.S.Ordubadinin həyat və yaradıcılığı. “Qılınc və qələm”, “Dumanlı Təbriz” romanları.

S.Rəhimovun həyat və yaradıcılığı. “Şamo”, “Saçlı” romanları.

Rəsul Rzanın həyat və yaradıcılığı. “Rənglər” şeir silsiləsindən. Poemaları: “Ana”, “Hilal”, “Qızılgül olmaydı”, “Tənhalığın sonu”, “Vəfa” pyesi.

İlyas Əfəndiyevin həyat və yaradıcılığı. Romanları: “Söyüdlü arx”, “Körpüsalanlar”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı”, “Geriyə baxma, qoca”, “Üçatılan”. Dramaturgiyası: “Bahar suları”, “Atayevlər ailəsi”, “Sən həmişə mənimləsən” “Unuda bilmirəm”, “Məhv olmuş gündəliklər” və s. Tarixi mövzulu dramları: “Xurşidbanu Natəvan”, “Şeyx Xiyabani”, “Mahnı dağlarda qaldı”, “Tənha iydə ağacı”, “Hökmdar və qızı”.

Azərbaycan ədəbiyyatı loyallıq illərində 1960-1980

Cəmiyyətdəki sosial dəyişikliklər. Ədəbiyyatın totalitar rejimin bir çox ehkamlarından xilas olması.

Ədəbiyyatda yeni məzmun və ideya axtarırlarının, sosial psixoloji təhlilinin güclənməsi.

Bəxtiyar Vahabzadənin həyat və yaradıcılığı. İlk şeirləri. “Mənim dostlarım” adlı ilk kitabı. Çağdaş insan, onun taleyi, daxili aləmi haqqında incə duyğular ifadə edən kitabları. “Sadə insanlar”, “Ceyran”, “Bir ürəkdə dörd fəsil”, “Bir baharın qaranquşu”, “Açıq söhbət”, “Sadəlikdə böyüklük”, “Açılan səhərlər”, “Payız düşüncələri” və s. poemaları: “Əbədi heykəl”, “Şəbi Hicran”, “Muğam”, “Atılmışlar”, və s. pyesləri: “İkinci səs”, “Yağışdan sonra”, “Yollara iz düşür”, “Fəryad”, “Hara gedir bu dünya”, “Özümüzü kəsən qılınc”.

İsa Hüseynovun həyat və yaradıcılığı. Povestləri: “Tütək səsi”, “Saz”, “Quru budaq”, “Küllü koxa”, “Teleqram”, Romanları: “Yanar ürək”, “Doğma və yad adamlar”, “Məhşər”, “İdeal”, “Əbədiyyət”.

İsmayıl Şıxlının həyat və yaradıcılığı. Kiçik hekayələri. Müharibə həqiqətlərini əks etdirən “Kerç sularında” povesti. “Ayrılan yollar” romanı. İ.Şıxlının kəskin konflikt, dərin psixoloji təhlil əsasında güclü xarakter yaratmaq bacarığını nümayiş etdirən “Dəli Kür” romanı. “Ölən dünyam” “Dəli Kür”ün davamı kimi.

Məmməd Arazın həyat və yaradıcılığı. “Sevgi nəğməsi”, “Mən səni taparam”, “Anamdan yadigar nəğmələr”, “Ömür karvanı”, “İllərdən bəri”, “Qanadlı qayalar”, “Atamın kitabı”, “Oxucuya məktub”, “Aylarım, illərim”, “Dünya sənin, dünya mənim”, “Seçilmiş əsərləri”, “Daş harayı”. Tərcümələri: “Ocaq başında”, “Araz axır”, “Üç oğul anası”.

Xəlil Rza Ulutürkün həyat və yaradıcılığı. “Məhəbbət dastanı”, “Ucalıq”, “Haraya gedir bu dünya”, “Taparam səni”, “Davam edir otuz yeddi”, “Ayla günəş arasında” və s. Yaradıcılığında istiqlal mövzusu, milli duyğuların ülviliyi, milli-mədəni bütövlüyün tərənnümü.

Anarın həyat və yaradıcılığı. Romanları: “Ağ liman”, “Beşmərtəbəli binanın altıncı mərtəbəsi”, “Ağ qoç, qara qoç”.

Elçinin həyat və yaradıcılığı. Hekayə və povestləri. “Ağ dəvə”.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı

Poeziya. V.Səmədoğlu, V.Bayatlı, R.Behrudi və b.

Nəsr (S.Əhmədov, A.Məsud, İ.Fəhmi və b.)

A.Məsudun hekayələri.

E.Hüseynbəylinin əsərləri. “Metro vadisi”, “Yovşan qağayılar”, “Balıq adam”, “Tut ağacı boynca”, “Şah Abbas”.

İ.Fəhminin yaradıcılığı. “Qarğa yuvası”, “Akvarium”, “Aktrisa”.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə. I-1981, II-1983, III-1988
3. Köçərli F.B. “Azərbaycan ədəbiyyatı”. Cildə
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı
5. Səfərli Ə., Yusifov X., Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. B.1982
6. Qasımsadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. B.1978

TƏQVİM PLANI

Sıra sayı	Mövzular	Saat
1.	Azərbaycan ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi. Yazıya qədərki Azərbaycan ədəbiyyatı	2
2.	XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Nizami, Xəqani	2
3.	Nəsimi	2
4.	Füzuli	2
5.	Ş.İ.Xətai	2
6.	XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Vaqif, Vidadi	2
7.	XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı	2
8.	XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı	2
9.	M.F.Axundov	2
10.	Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrı. N.B.Vəzirov	2
11.	XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı. (A.Səhhət, N.Nərimanov, F.B.Köçərli, Ə.Haqqverdiyev)	2
12.	M.Ə.Sabir, M.Ə.Möcüz	2
13.	C.Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi	2
14.	Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Partiyalı ədəbiyyat	2
15.	C.Cabbarlı	2
16.	M.Müşfiq, S.Rüstəm	2

17.	S.Vurğun	2
18.	H.Cavid	2
19.	Repressiya illərində Azərbaycan ədəbiyyatı	2
20.	Müharibə illərində Azərbaycan ədəbiyyatı. M.S.Ordubadı, S.Rəhimov	2
21.	M.Hüseyn, Ə.Vəliyev, S.Rəhman	2
22.	Rəsul Rza	2
23.	S.Rəhimov	2
24.	M.İbrahimov	2
25.	Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı	2
26.	Şəhriyar	2
27.	1969-cu illərdən sonrakı ədəbiyyat. Elçin, Anar, N.Xəzri	2
28.	Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbiyyatı	2
29.	Ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq	2
30.	Təkrar yekun	2
	CƏMI	60

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMİ İXTİSASI ÜZRƏ
TƏHSİLİN BAKALAVR PİLLƏSİ ÜÇÜN

ANA DİLİ
P R O Q R A M I

Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin
06.12.2010-cu il tarixli 1565 sayılı əmri ilə
fənn proqramı kimi təsdiq edilmişdir.

Bakı – 2010

BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi yeni iqtisadi siyasi yolu ilə gedərək, dünyanın bütün ölkələrinin, xüsusən Qərb ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etməyə çalışır və təhsilin də təkmilləşdirilməsində bu təcrübədən istifadə etmək lazımdır.

Heydər Əliyev

Dünyada elmi-texniki tərəqqinin bütün yeniliklərini bilmək, onları qavramaq, qabaqcıl ali məktəblərlə əlaqə yaratmaq təhsil prosesinin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Azərbaycan da bu yolu seçir.

İlham Əliyev

Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də öz gələcək inkişaf istiqamətlərini sərbəst surətdə özü müəyyənləşdirmək hüququ qazandı. Xalqımız bu böyük tarixi mahiyyəti yüksək qiymətləndirdiyi kimi, öz milli-mənəvi inkişafı üçün bir qənimət hesab edir. Ölkəmizdə ali təhsilin inkişafına göstərilən böyük dövlət qayğısı bu sahənin sovet dönəmində əlçatmaz olan bir zirvəyə qalxmasını təmin etmişdir.

Dünya dəyişir. Dünya qloballaşır. Bu istiqamətdə də təhsilimizin qurulması, yeni təhsil qanununun qəbul edilməsi milli təhsilimizin dünya təhsil sistemi

səviyyəsinə qaldırılması, xüsusilə Avropa təhsil məkanına inteqrasiya olunması üçün mühüm addımlardır.

Yeni təhsil qanunu, xalqımızın milli və dövlətçilik mənafeələrinə tamamilə uyğundur. Bu proseslər Azərbaycanda ali təhsilin qarşısında yeni inkişaf perspektivləri açdığı kimi, onun qarşısında böyük vəzifələr də qoyur. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin verdiyi “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 31 yanvar 2008-ci il tarixli sərəncamı çox böyük əhəmiyyətə malik olduğu kimi, ali məktəblərimizin, onların bütün heyətinin qarşısında da böyük vəzifələr qoyub.

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2001-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv olması ölkəmizin Avropa məkanına inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Bu proseslərin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikası Avropa ölkələrinin təhsil nazirləri tərəfindən qəbul edilmiş Bolonya deklarasiyasını imzalamaqla respublikanın ali təhsil müəssisələrinin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyası

yolunda mühüm addım atmışdır. Azərbaycanın dünyada analoqu olmayan iqtisadi inkişafı ümumavropa təhsil məkanına inteqrasiya proseslərinin daha da sürətləndirilməsini və bu sahədə həyata keçirilən işlərin intensivləşdirilməsini tələb edir. Ölkənin intellektual potensialının gücləndirilməsinin Azərbaycanın inkişaf strategiyasının əsas müddəalarından biri olması ali təhsil sistemində islahatlara dair müvafiq dövlət proqramının hazırlanması zərurətini meydana çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası proseslərini sürətləndirmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tabeçiliyində ali təhsil müəssisələri olan digər qurumlarla birlikdə “2008–2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” layihəsini 2008-ci il mart ayının 30-dək hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası məqsədi ilə Bolonya prosesinin ölkəmizdə reallaşdırılmasına xidmət edən beynəlxalq müqavilələrin imzalanması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, ali təhsilin bakalavr pilləsində ixtisasların (proqramların) siyahısının YUNESKO-nun və digər beynəlxalq qurumların qəbul etdiyi müvafiq

sənədlərə uyğunlaşdırılmasını təmin etsin və bu sərəncamdan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

4. Bu sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

Prezidentin bu sərəncamı Azərbaycan təhsilinin gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirən konkret proqram sənədidir.

Hələ iki il bundan əvvəl İtaliyanın Boloniya şəhərində imzalanmış “Universitetlərin ümumi xartiyası” 25 may 1998-ci ildə 4 Avropa ölkəsinin (B.Britaniya, Fransa, İtaliya, Almaniya) təhsil nazirlərinin “Avropada ali təhsil sisteminin uyğunladırılması haqqında” Sarbonna şəhərində imzaladıqları Bəyannaməni şərtləndirdi. 19 iyun 1999-cu ildə yenə İtaliyanın Boloniya şəhərində Avropanın 29 ölkəsinin ali təhsil nazirlərinin imzaladığı “Boloniya deklarasiyası” sonradan bütün Avropa ölkələrində bəyənilərək bir prosesə hərəkətə çevrildi üçün Boloniya prosesi adını aldı.

Azərbaycan Respublikası 2004-cü ildə bu prosesə qoşulmaq üçün ilk addımlar atdı. Belə ki, 17-18 may 2004-cü ildə Avropa Şurasının baş direktorluğunun təşəbbüsü ilə Strasburq şəhərində Qafqaz ölkələri təhsil nazirlərinin konfransı keçirilmiş, bu konfransın qəbul etdiyi bəyannaməni Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri də imzalamışdır. Azərbaycanda təhsilə cavabdeh olan qurum və şəxslərin qarşısında çox çətin və lazımli vəzifələr qoyurdu. Buna görə də həmin il 2004-cü ilin dekabrında “Boloniya prosesinə qoşulmaq üçün Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin hesabatı” konfransın Norveçdə olan təhsil nazirinə təqdim edilmişdir. Hesabatın bir surəti də Avropa komissiyasının

sədri olan Danimarkanın təhsil nazirinə təqdim edildi. Təqdim olunan sənəd təhsilin Avropa standartlarına tam cavab verdiyinə görə 2005-ci ilin may ayının 19-da Norveçin Bergen şəhərində keçirilən konfransda Azərbaycan təhsil sistemi artıq köhnə stereotiplərdən uzaqlaşaraq öz milli mental xüsusiyyətlərini qoruyaraq Avropa yönümlü inkişaf yolu ilə gedir.

Təhsilimizin bugünkü inkişafı tələb edir ki, ali və orta məktəb dərsləkləri və proqramları yenilənsin, hər bir fənnin öz proqramı və dərsləyi olsun. Bəllidir ki, proqramsız dərslək yazmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən də Azərbaycan Dillər Universitetində yenicə açılan ibtidai sinif müəllimləri üçün Ana dili proqramı və dərsləyi hazırlamaq günümüzün təxirəsalınmaz məsələlərindəndir. Bu yeni proqram necə olmalıdır? Hər şeydən öncə, Boloniya prosesinin tələblərinə uyğun olaraq interaktiv metodun tələbləri nəzərə alınmalıdır. Burada mühazirə, seminar yol- verilməz olduğu kimi, fənnin tədrisini elmi-nəzəri səviyyədə qurmaq da olmaz. Bu fənnin tədrisi praktik məşğələ yönümlü olub əsasən tələbələrin mövzu ətrafında sərbəst düşünmə bilməsini təmin edir. Ana dilimizi sevdirmək üçün görkəmli şəxsiyyətlərimizin ana dilimiz haqqında fikirlərini onlara çatdırmaq, dilimizin rəvan səs sistemi, asan qrammatik quruluşu haqqında tələbələrə məlumat vermək lazımdır. Dərstdə tələbələrə dilimizin strukturu və elementləri haqqında məlumat verməklə həmin məlumatların mətnlər üzərində praktik şəkildə yoxlanılması təmin edilməlidir. Mətdən tələb olunan şərtlər: mövzuya uyğunluq, millilik, elmilik, dövlətçilik, əxlaqilik və s. ibarət olmalıdır.

1. Fənnin təsviri və məqsədi.

1.1. Fənnin təsviri. Ana dili anlayışı dünyada mövcud olan 4000-ə qədər dilə aiddir. Hər bir dil müəyyən bir xalqın ana dili olur. Ana dili xalqın təfəkkür dilidir. “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır” (H.Əliyev). Bu o deməkdir ki, millət vətən və adət-ənənə birliyi, mədəniyyət birliyi deyil, məhz dil birliyi əsasında yaranır. Bir xalqın ana dilindən qiymətli heç nəyi yoxdur. Azərbaycan dili də Azərbaycan xalqının ana dilidir. Azərbaycan xalqı mənşəcə türk xalqı olduğu üçün onun dili də türk sistemli dillər qrupuna daxildir. Daha doğrusu, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxildir. Qrammatik tipinə görə isə dilimiz iltisqi-aqqlütinativ dillər qrupuna daxildir. Hər bir adam əgər elm və mədəniyyət sahibi olmaq istəyirsə, öz ana dilini bütün gözəllikləri ilə bilməlidir. Bu da ana dili hədsiz dərəcədə sevməklə mümkündür. Bu xüsusilə ibtidai sinif müəllimləri qarşısında böyük vəzifələr qoyur. Kütləvi informasiya vasitələrinin – kino filmlərin çoxluğu şəraitində ibtidai siniflərdə oxuyan şagirdlərin ana dilinə marağını artırmaq, onu sevdirmək müəllimdən dərin bilik və enerji tələb edir. Ana dilini bilməyən bir adam heç vaxt xalqını və vətənini sevə bilməz. Bütün sosial sevgilərin başında ana dili və sevgisi durur. Bu ağır vəzifəni yerinə yetirmək üçün ibtidai sinifdə ana dili tədris edən müəllim doğma dilini sevib sevdirməyi bacarmalıdır. Dilimizin qədimliyindən tutmuş, rəvan və axıcılığına qədər, kökün dəyişilməzlik qanundan tutmuş sadə sintaktik quruluşuna qədər tələbəyə aşılamaq lazımdır.

1.2. Bu fənnin tədrisində məqsəd hələ də mücərrəd təfəkkürü formalaşmamış azərbaycanlı balalarında ana dilimizə məhəbbət oyatmaq və onun öyrənilməsi zərurətini onlara başa salmaqdır. Milli dil və milli şüur arasında qırılmaz bir bağ olduğunu göz önündə tutaraq yeni yetişməkdə olan gənc nəslə ana dilimizin tarixi, dillər sistemindəki yeri haqqında da məlumat vermək lazım gəlir. Avropa təhsil məkanına inteqrasiya olunduğumuz dünyada qloballaşma şəraitində özümüzlüyümüzü qorumaq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Əgər hər bir azərbaycanlı ana dilini sevməsə, onu dərindən bilməsə qloballaşma prosesində biz kənar assimilyasiyaların təsiri ilə əriyib yox olarıq.

1.3. Bu fənnlə şərtləşən, əlaqəsi olan fənnlər

Heç bir elm və fənn başqalarından təcrid ola bilməz. Bu, ən azı onun elmlər – fənlər sistemindən çıxması ilə nəticələnir.

ADU-nun bakalavr təhsil pilləsində ibtidai sinif müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuş “Ana dili” fənni də istisna deyil. Bu fənnin tədrisi zamanı müəllim Azərbaycan dilinin fonetikasını, leksikasını, morfolojiyasını və sintaksisini haqqında tələbələrə təqvim planı əsasında məlumat verməlidir.

Bu fənn Azərbaycan dilinin tarixi fənni ilə də əlaqədardır. Hər hansı bir dil faktının tarixi inkişafı, onun dəyişmə proses və səbəbi tələbəyə izah edilməlidir.

Dil dərslərini heç vaxt ədəbiyyatdan təcrid etmək olmaz. Ona görə də ana dili dərsləri Azərbaycan tarixi ilə əlaqələndirilməlidir.

1.4.Fənnin tədrisinin formaları

Yuxarıda dediyimiz kimi, indi artıq mühazirə-seminar forması yoxdur. Dərslər interaktiv metodla tələbələrin fəal iştirakı şəraitində keçirilir. Müəllim gələcək dərsin mövzusunı əvvəlcədən verir. Tələbələr həmin mövzuya hazırlaşır və tapşırığı yerinə yetirirlər. Dərsdə bütün tələbələrin iştirakı ilə həm elmi mövzu əhatə və şərh edilir, həm də mətn əsasında praktik şəkildə mövzunun mənimsənilməsi təmin edilir. Bu, müəllimin, tələbənin cavabını qiymətləndirməsini asanlaşdırır.

1.5. Bu fənni öyrənməklə tələbələr nəyi biləcəklər.

Bəllidir ki, bu ixtisası seçmiş tələbələr ibtidai siniflərdə dərsin bütün tələblərinə cavab verən bir şəkildə danışmaq hər bir müəllimin borcudur deyəcəklər. Ana dilini gözəl bilmək, həmin dildə nitq mədəniyyətinin bütün tələblərinə cavab verən bir şəkildə danışmaq hər bir müəllimin borcudur. Əgər müəllim dərsdə dialekt elementlərindən yaxa qurtarmamışsa, danışmaq prosesində sözləri düzgün seçə bilmirsə, onun dərsinin heç bir effekti ola bilməz. Bundan əlavə, şagirdlər arasında müəllim nüfuz qazana bilməz. Bu gün kütləvi informasiya vasitələrində, reklamlarda dilimizin qanunları hər an pozulur. Bu, ana dilini mükəmməl bilənləri qəzəbləndirir. İbtidai sinif müəllimi isə ana dilinin bilicisi, onun

mücəssiməsi olmalıdır. Bunun üçün ali məktəbdə ana dili dərslərini ardıcıl və sistemli şəkildə öyrənmək lazımdır.

1.6. Bu fənni öyrənməklə tələbələr hansı vərdişlərə yiyələnəcəklər

Bu fənni öyrənməklə tələbələr hansı vərdişlərə yiyələnəcəklər. Bu fənni dərinlən mənimsəyən tələbələr ana dilində gözəl danışmaqdan əlavə, nitq mədəniyyətinin bütün tələblərinə cavabverən bir tərzdə öz nitqlərini quracaqlar. Bundan əlavə:

- 1) Alınma sözlərin (şokolad, Moskva və s.) düzgün, dilimizin qanunlarına uyğun şəkildə tələffüz edəcəklər.
- 2) Öz şagirdlərinə dilimizin incəliklərini öyrədə biləcəklər.
- 3) Ana dilimiz əsasında qurulan nitq mədəniyyətini gənc yeniyetmələrə öyrədə biləcəklər.
- 4) İnsanlar qüsuruz nitq vərdişləri qazanacaqlar.
- 5) Dilimizin prosodik vasitələrindən yerli-yerində istifadə edəcəklər.
- 6) Cümlə quruluşu, söz sırası və s. kimi problemlər mənimsəməklə ədəbi dilimizin bütün imkanlarından istifadə edəcəklər.

1.7. ADU-da ilk dəfə ibtidai sinif müəllimləri üçün tədris edilən "Ana dili" fənninin tədrisi zamanı müqayisə və təsvir metodlarından istifadə ediləcək.

1.8. "Ana dili" fənninin tədrisinə 240 saat dərslər yükü ayrılmışdır. Bu fənn üzrə kursu bitirənlər 16 kredit toplayacaq.

1.9. “Ana dili” fənninə ayrılmış 240 saatlıq dərslər kafedra tərəfindən aşağıdakı kimi bölünmüşdür:

A. Dilin ümumi problemləri və fonetika 60 s.

B. Leksikologiya 60 s.

C. Morfologiya 60 s.

Ç. Sintaksis 60 s.

MÜNDƏRİCAT

FƏNNİN ÜMUMİ PROBLEMLƏRİ VƏ FONETİKA

1. "Ana dili" fənninin tədrisinin məqsəd və vəzifələri
2. Dil və onun ictimai mahiyyəti
3. Dilin cəmiyyət həyatında rolu
4. Dilin funksiyaları
5. Dilin sistemi və strukturu
6. Dil yarusları və onların əlaqəsi
7. Dil və təfəkkür
8. Dil və ana dili
9. Dilin əmələ gəlməsi haqqında nəzəriyyələr
10. Dillərin inkişafında əsas proses və mərhələlər
11. Dil və nitq
12. Ədəbi dilin üslubları: elmi və rəsmi üslub
13. Bədii üslub, məişət üslubu, kargüzarlıq üslubu
14. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Danışmaq səsləri və fonem
15. Danışmaq üzvləri: fəal və qeyri-fəal. Aşağı, orta və yuxarı üzvlər
16. Azərbaycan dili fonetikasının növləri (təsviri, tarixi, eksperimental, müqayisəli).
17. Azərbaycan dilinin saitlər sistemi
18. Azərbaycan dilinin samitlər sistemi
19. Azərbaycan dilinin fonetik hadisə və qanunları. Ahəng qanunu və cingiltiləşmə qanunu
20. Azərbaycan dilindəki fonetik hadisələr. Assimilyasiya və dissimilyasiya
21. Fonetik hadisələr: proteza, eliziya, aferezis, qoplologiya

22. Ədəbi dil normaları və fonetik hadisələr
23. Heca, vurğu
24. Intonasiya və fasilə

25. Azərbaycan dilinin yazısı
26. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası və orfoqrafiyanın əhəmiyyəti və tərtib prinsipləri
27. Fonetik prinsip
28. Leksik və qrammatik şəkildə tələffüz
29. Azərbaycan dilinin dialektləri və ədəbi dili
30. Yazı işi.

LEKSİKOLOGİYA

1. Leksikologiya, onun predmeti. Söz. Mahiyyəti
2. Sözü mənə və funksiyaları. Sözü dil sistemində yeri
3. Sözü tərif
4. Forma və məzmununa görə söz qrupları: Omonimlər, sinonimlər, antonimlər.
5. Yazı işi
6. Dilimizdə neologizm və onların mənimsənilməsi
7. Əsl Azərbaycan sözləri və onların xüsusiyyətləri
8. Dilimizdə işlənən alınma sözlər
9. Alınma sözlərə münasibət
10. Arxaizmlər
11. Sözlərin quruluşca növləri. Sadə sözlər
12. Düzəltmə sözlər. Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə düzələn sözlər
13. Yazı işi

14. Dilimizdə işlənən alınma sözləri (a, anti, pro, bi)
15. Mürəkkəb sözlər
16. Mürəkkəb adlar
17. Abreviaturlar
18. Dilimizdəki sözlərin üslubi layları (terminlər, ümumişlək sözlər)
19. Poetizmlər, vulqar sözlər
20. Yazı işi
21. Evfemizm-neytral-disfemizmlər
22. Metonimlər, metaforalar
23. Semasiologiya. Anomologiya
24. Frazeoloji birləşmələr və onların xüsusiyyətləri
25. Frazeoloji birləşmələrin növləri
26. Yazı işi
27. Leksikoqrafiya, onun əhəmiyyəti və dilçilikdə yeri
28. Lüğətlərin növləri: filoloji izahlı və ensiklopedik lüğətlər
29. Azərbaycanda leksikoqrafiyanın inkişaf tarixi
30. Yazı işi.

MORFOLOGİYA

1. Morfologiya-mövzusu
2. Sözlün quruluşu (Kök və şəkilçi).
3. İsmnin quruluşu və mənaca növləri.
4. İsmnin kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyası
5. İsmnin halları
6. Sifət. Quruluşu və mənaca növləri
7. Sifətin dərəcələri

8. Say. Sayın quruluşu və mənaca növləri
9. Əvəzlik. İşarə, sual və şəxs əvəzlilikləri
10. Inkar, təyini və qeyri-müəyyən əvəzliliklər
11. Feil. Feilin dildə yeri
12. Feilin quruluşu və mənaca növləri
13. Feilin zamanları
14. Feilin şəkilləri
15. Feilin növ kateqoriyası
16. Feillərdə təsirlilik kateqoriyası
17. Feilin təsriflənməyən formaları (məsdər, feili sifət, feili bağlama)
18. Zərf. Quruluşu və mənaca növləri
19. Bağlayıcı, funksiyaları, növləri
20. Qoşma, növləri
21. Yazı işi
22. Ədat, quruluşca və mənaca növləri
23. Modal sözlər, mənaca növləri
24. Nida
25. Yazı işi
26. Ədat. Ədatin funksiyaları
27. Vokativ sözlər
28. Keçilənlərin təkrarı (feilə qədər).
29. Mətn üzərində iş. Morfoloji təhlil
30. Yazı işi. Təkrar.

SİNTAKSİS

1. Sintaksis. Xarakteri və dildə yeri
2. Sintaktik əlaqələr (uzlaşma, idarə, yanaşma)
3. Söz birləşmələri ismi birləşmələr

4. Söz birləşmələri (Feili və zərf birləşmələri)
5. Cümlə üzvü. Baş üzvlər (mübtəda, xəbər)
6. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri (təyin, tamamlıq, zərflik)
7. Cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər (xitablar, ara sözlər)
8. Cümlə və onun növləri
9. Sadə cümlə. Məqsəd və avaza görə cümlənin novları (nəqli, əmr, sual və nida)
10. Baş üzvlərin iştirakına görə cümlənin növləri. Təktərkiibli və cüttərkiibli
11. Cümlənin həmcins üzvləri
12. Mürəkkəb cümlə (mətn üzərində iş)
13. Tabesiz mürəkkəb cümlə (zaman əlaqəsi)
14. Yer, qarşılıq, ziddiyyət əlaqəsi
15. Tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında aydınlaşdırma əlaqəsi
16. Tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında səbəb və məqsəd əlaqəsi
17. Mətn üzərində linqvistik təhlil
18. Tabeli mürəkkəb cümlə Baş və budaq cümlə
19. Budaq cümlə (mübtəda və xəbər budaq cümləsi)
20. Yazı işi
21. Təyin və tamamlıq budaq cümləsi
22. Zərflik budaq cümləsi (zaman və yer zərflik budaq cümləsi)
23. Tərzi-hərəkət, səbəb, məqsəd budaq cümlələri
24. Şərt və nəticə budaq cümlələri
25. Mətn üzərində iş

26. Əməli yazı nümunələri: tərcümeyi-hal, ərizə, akt, arayış
27. Əməli yazı nümunələri protokol, vəsatət, təqdimat, məlumat, hesabat
28. Dürğu işarələri
29. Vasitəli və vasitəsiz nitq
30. Təkrar. "Ana dili nədir?" (inşa yazı).

ƏDƏBİYYAT

- 1 Axundov A.A. "Azərbaycan dilinin fonetikasi"
2. Babayev A.M. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" B.2008
3. Babayev A.M. "Azərbaycan dilinin funksional üslubları" B. 2001
4. Babayev A.M. "Dilçiliyə giriş". B.2004
5. Dəmirçizadə Ə. "Azərbaycan dilinin üslubiyatı". B.1962
6. Cəfərov S.Ə. "Müasir Azərbaycan dili (leksika)"
7. Hüseynzadə M. "Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). B. 1983
8. Kazımov Q.Ş. "Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). B. 2000.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

ƏLAVƏ TƏHSİL FAKÜLTƏSİ

DİLÇİLİYƏ GİRİŞ

fənni üzrə

P R O Q R A M

*Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin
17.09.2014-cu il tarixli 1003 №-li əmri ilə
təsdiq olunmuşdur.*

Bakı – 2014

TƏRTİBÇİDƏN

Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa məkanına inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 9 iyul 2009-cu ildə Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının 833 sayılı qanununu qəbul etmişdir. Qanunun qüvvəyə minməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 19 iyun 2009-cu ildə fərman imzalamışdır. Ümumiyyətlə, 6 fəsildən ibarət olan bu fərman təhsilin yeni pilləyə qalxması üçün əsas stimul oldu. Qanunda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə 30 vəzifə tapşırılır. Qanunun izahat hissəsi (ikinci hissə) 8 maddədən ibarətdir. Bu fərmanı prezident 5 sentyabr 2009-cu ildə imzalamışdır. Qanun 47 maddədən və 200-ə qədər bənddən ibarətdir. Qanunda bilavasitə əlavə təhsilə aid olan bir neçə maddə vardır. Məsələn, maddə 9. Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi.

9.1. Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi ölkədə qəbul olunan dövlət təhsil standartları əsasında beynəlxalq və ümumavropa təhsil sisteminin prinsiplərinə uyğunlaşdırılaraq təhsil pillələri üzrə müvafiq keyfiyyət göstəriciləri sistemə (təhsil proqramları, abituriyentlərin hazırlıq səviyyəsi, maddi-texniki baza, infrastruktur, informasiya resursları, təhsil verənlərin peşəkarlığı və elmi-pedaqoji səviyyəsi, mütərəqqi tədris texnologiyaları və s.) uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maddə 24. Əlavə təhsil

24.1. Əlavə təhsil fasiləsiz təhsilin tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas təhsilinin hər hansı pilləsini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin edir və insan potensialının inkişafı, kadrların intellektual və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi, onların daim dəyişən və yeniləşən əmək şəraitinə uyğunlaşdırılması, yaşlı vətəndaşların ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında fəal və səmərəli iştirakının təmin edilməsi vəzifəsini daşıyır.

24.2. Azərbaycan Respublikasında əlavə təhsil aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

24.2.1. İxtisasartırma təhsili

24.2.2. Yenidənhazırlanma təhsili

24.2.4. Təkrar ali və orta ixtisas təhsili

24.2.3. Stajkeçmə və kadrların təkmilləşdirilməsi təhsili

24.2.5. Dərəcələrin yüksəldilməsi təhsili

24.2.6. Yaşlıların təhsili

24.3. Əlavə təhsilin məzmunu və təşkili qaydaları xüsusi təhsil proqramlarına uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

24.4. Əlavə təhsil ixtisasartırma və yenidənhazırlanma qurumlarında, peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində yaradılmış müvafiq strukturlarda, stajkeçmə və peşə hazırlığı kurslarında və bu sahə üzrə fəaliyyətinə xüsusi razılıq verilmiş digər müəssisələrdə həyata keçirilir.

24.5. Müvafiq təhsil proqramları əsasında əlavə təhsilin hər hansı istiqaməti üzrə təhsil almış şəxslərə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada müvafiq sənəd verilir.

İxtisasartırma kurslarını bitirmiş şəxslər barəsində stimullaşdırıcı tədbirlər tətbiq edilir.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlətimiz elmin inkişafına, eyni zamanda dillərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərir.

Bizim ali məktəbdə – Azərbaycan Dillər Universitetində “Dilçiliyə giriş” fənninin tədrisi bu gün respublikamızdakı digər universitetlərdə bu fənnin tədrisindən özünəməxsusluğu ilə seçilməlidir. Hər şeydən əvvəl, bu, bizim ali məktəbin verdiyi ixtisasla əlaqədardır. Tək-tək dillərə deyil, ümumilikdə bütün dillərə aid olan “Dilçiliyə giriş” fənninin geniş həcmdə tədris edilməsi xarici dillərin öyrənilməsində təcrübi cəhətdən də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı məktəblərdə bu fənnə ayrılan mühazirə və seminar saatlarının həcmi də müxtəlifdir.

Yəqin ki, qeyd etdiyimiz bu amillər bizə “Dilçiliyə giriş” fənni üzrə yeni proqram tərtib edilməsini zəruri hesab edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədris planına müvafiq olaraq “Dilçiliyə giriş” fənni birinci semestrə aparılır. Fənn müəlliminin vəzifəsi əsasən dilçilik elminin əsasları haqqında məlumat verməkdir. Bu mərhələ sonradan dördüncü kursda tədris ediləcək “Ümumi dilçilik” kursunda dilçilik elminin bir çox problemlərinin daha geniş və əsaslı şəkildə öyrənilməsi prosesinə bir növ hazırlıq məzmunu daşıyır.

Məlumdur ki, fənni tədris edən müəllim saatların həcminə müvafiq olaraq bəzən mövzuların yerini dəyişir, yaxud kafedranın təqdim etdiyi bəzi mövzuları təqvim

planına daxil edir. Başqa sözlə, mövcud proqramda verilən mövzuların yerini dəyişmək də mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının yeni təhsil konsepsiyasına uyğun olaraq hazırlanan yeni proqram mövcud proqramları inkar etmir, əksinə, o, bir növ özündən əvvəlki proqramların dolğun və təkmilləşdirilmiş variantı kimi bəzi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Proqramın tərtibində Respublika Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli sərəncamı da əldə rəhbər tutulmuşdur.

Proqram iki ümumi bölmədən ibarətdir:

1. Dilçilik və onun müxtəlif problemləri.
2. Dil və onun müxtəlif problemləri.

Dilçilik və onun müxtəlif problemləri

“Dilçiliyə giriş” fənninin obyektı və predmeti. Dilçiliyin elmlər sistemində yeri. Dilin çox mürəkkəb bir ictimai hadisə, zəngin quruluşa malik olması və işlənmə sahəsinin əhatəliliyi. Dilçiliyin başqa elm sahələri ilə (ədəbiyyatşünaslıq, tarix, məntiq, psixologiya, fəlsəfə, fizika, filologiya, riyaziyyat, coğrafiya və s.) əlaqəsi.

Elmdə metodologiya haqqında ümumi məlumat. Metodologiya – subyektin obyektə yanaşma mövqeyidir.

Linqvistik təhlilin əsas metodları: müqayisəli-tarixi metod, müsahibə metodu, eksperimental, riyazi, areal metod və s.

Dilçiliyin sahələri və şöbələri. Dilçilikdə sahə və şöbə anlayışları. Onların arasında mövcud əlaqə.

Dilçiliyin sahələri. Tədqiqatın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dilçiliyin iki əsas sahəsi: nəzəri və tətbiqi dilçilik.

Nəzəri dilçilik. Dilin quruluşunu öyrənən bölmələr (fonetika, leksikologiya, frazeologiya, semasiologiya, etimologiya, onomastika, morfologiya, sintaksis).

Dilçiliyin ümumi bölmələri: dialektologiya, üslubiyyat, dil tarixi.

Xarici dilçilik

Tətbiqi dilçilik

Tətbiqi dilçilik: orfologiya, qrafika, leksikoqrafiya, tərcümə məsələləri.

Ümumi dilçilik dilə aid olan bütün tədqiqatları əhatə edən bir elm sahəsidir.

Xüsusi dilçilik konkret dilə və ya dil qrupuna aid tədqiqatları əhatə edən elmdir.

Dilçiliyin əmələ gəlməsi və inkişafı haqqında ümumi məlumat. Qədim dilçilik məktəbləri.

Hind dilçiliyi. Panini və onun davamçıları. Vararuci Katyayana (e.ə. III əsr, Patancalı (e.ə. II əsr)

Qədim Çin diliçiliyi. Syu Şen (I əsr), Lyu Si (II əsr).

Yunan-Roma dilçiliyi (e.ə. V-III əsr).

Tit Lukresi Kar (e.ə. I əsr), Aristotel (e.3.384-322), Heraklit (e.ə.594-540), Platon (e.ə.427-322) və başqaları.

Dilçilikdə İsgəndəriyyə məktəbi. İsgəndəriyyə məktəbinin qrammatik yönümü. Frakiyalı Aristrax, Apollon Diskol. Qədim Roma dilçiləri – yunan dilçilik

məktəbinin davamçıları. Latın dilinin qrammatikəsindən məktəblərdə dərslik kimi istifadə olunması. Varron (e.ə.116-22), Donat (e.ə.IV əsr), Prissmen (e.ə. VI əsr.)

Ərəb dilçiliyi. Ərəb dilinin yaranmasına zəmin olan tarixi şərait. Ərəb dilçiliyinin inkişafına təkan verən əsas amillər. İslamın ərəb dilçiliyinin inkişafında mütərəqqi rolu.

Bəsrə və Kufə məktəbləri. Bəsrə və Kufə məktəblərinin birləşməsi nəticəsində Bağdad dilçilik məktəbinin təşəkkül tapması. Bisrəl-Əmir ibn Osman Sibəveyhi (VIII əsr), Əbül-Həsən Əli Kisayni, Xəlil-əl Fərahidi və başqaları.

Dilçiliyin elm kimi formalaşması, Qaliley, Dekart, Bekon, Leybnis kimi alimlərin dilçiliyin bir elm kimi formalaşmasındakı xidmətləri.

Türkologiyanın meydana gəlməsi. M.Kaşğari, Y.Balasaqunlu.

Orta əsrlərdə dilçilik. Rasional və ya ümumi qrammatikanın yaranması. Por-Royal qrammatikasının müəllifləri. A.Arno və K.Lanslo. XVIII əsr filosoflarının dilin yaranması haqqındakı fərziyyələri (Russo, Didro, Herder və başqaları).

XIX əsrdə dilçilik. Müqayisəli-tarixi dilçilik. V.F.Humboldt (1767-1835). Müqayisəli-tarixi metodun yaranmasında F.Boppun, R.Raskın, Y.Qrimmin və A.X.Vostokovun xidmətləri.

XIX əsr dilçiliyində əsas cərəyanlar: naturalist cərəyan (A.Şleyxer), psixoloji cərəyan (H.Şteyntal, V.Vund, A.Potebnya), sosioloji cərəyan (F.de.Sössür)

XIX əsr dilçiliyində əsas məktəblər:

“Gənc qrammatiklər” məktəbi (A.Leskin, K.Bruqman, H.Paul və b.)

Moskva məktəbi (F.Fortunatov, A.M.Peşkovski və b.)

Kazan məktəbi (İ.A.Boduen de Kurtene, I.V.Kruşevski və b.)

Türkologiya ümumi dilçiliyin əsas tərkib hissəsi kimi. Türk dillərinin xaricdə tədqiqi.

Ümumi türkologiya sistemində Azərbaycan dilçiliyinin yeri.

Orta əsrlərdə Azərbaycan dilçiliyi (Əbu Zəkəriyyə, Xətib Təbrizi, Əl-Hüveyyi Nəsir və b.). XIX və XX əsrlərdə Azərbaycanda dilçilik. Azərbaycanda romansünaslıq, germanşünaslıq və slavyaşünaslıq.

Müasir dünya dilçiliyi haqqında müxtəsər məlumat. Ferdinand de Sössür müasir dilçiliyin banisi kimi. Onun dilçilik görüşlərində əsas müddəalar (sinxronik və diavronik dilçilik).

Mədəniyyətin inkişafında və xarici dillərin öyrənilməsində dilçiliyin əhəmiyyəti.

XX əsrin əvvəlində və ortalarında dilçilik. Strukturalizm məktəbi. Əsas istiqamətləri. Strukturalizmin danimarka qolu-qlossematika (L. Yeltslev).

Praqa funksional dilçiliyi (V.Matezius).

Amerika dilçiliyində desakriptivizm (L.Blumfeld).

Amerika dilçiliyində tədqiqat üsulu (E.Sepir, B.Uorf).

Müasir dilçilikdə əsas cərəyanlar: funksional dilçilik, tətbiqi dilçilik, mətn dilçiliyi.

Dil və onun müxtəlif problemləri

Dilin mahiyyəti, xarakteri və funksiyaları. Dilin ictimai hadisə olması. Dilin sistemi və strukturu. İşarəviliyi. Dilin səviyyələri (yarusları). Dilin funksiyaları: kommunikativ funksiya, ekspressiv funksiya, Miniatur funksiya, idraki funksiya.

Dilin milli xüsusiyyətləri. Dil və təfəkkür. Müxtəlif tədqiqatçıların dil və təfəkkür problemi ilə bağlı mülahizələri.

Dil və nitq haqqında. Onların oxşar və fərqli cəhətləri.

Dil və nitq vahidləri. Nitq formaları: dialoji və monoloji, yazılı və şifahi nitq. Dilin üslubi-differensial formaları.

Dil və onun üslubları. Ədəbi dil və üslubu haqqında. Dilin tipləri-kitab dili və danışiq dili. Bədii ədəbiyyatın dili, adi danışiq dili.

Dil və cəmiyyət. Dilin yaranması haqqında nəzəriyyələr. Dilin inkişafında əsas proseslər.

1. Differensiya prosesi. Bunun nəticəsi olaraq qohum dillərin yaranması.

2. İnteqrasiya birləşmə prosesi. Dillərin birləşməsi və çarpazlaşması. Xalq dilinin formalaşması.

3. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri məsələləri.

Fonetika

Fonetikanın predmeti və növləri. Danışıq səslərinin öyrənilməsi və tədqiqi üsulları. Nitq aparatı. Danışıq səsləri. Danışıq səslərinin təsnifi. Vokalizm – dildə saitlər sistemi. Konsonantizm – dildə samitlər sistemi. Danışıq səsləri və fonemlər. Fonemin əlamətləri

Heca. Vurğu. Intonasiya. Fonetik qanunlar və hadisələr.

Orfoepiya – ədəbi tələffüzün düzgün formaları,

Yazı. Yazının mahiyyəti. Yazı bəşəriyyətin dildən sonra əldə etdiyi ən böyük nailiyyət kimi.

Əşyavi yazı. Piktoqrafik yazı. İdeoqrafik yazı. Fonoqrafik yazı. Əlifba yazısının inkişafı. Azərbaycanda yazı və onun inkişaf tarixi. Orfoqrafiya. Orfoqrafiyanın tərtibinin əsas prinsipləri. Stenoqrafiya. Leksikologiya.

Leksikologiya.

Söz və onun dildəki mövqeyi. Leksikologiya dilçiliyin əsas bölmələrindən biri kimi. Leksikologiyanın növləri və daxili şöbələri: semasiologiya, onomastika, frazeologiya, leksikoqrafiya.

Lüğətlərin növləri və tərtibi prinsipləri.

Sözün mənası, funksiyaları. Söz və anlayış. Dilin lüğət fondu və lüğət tərkibi. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas mənbələri və üsulları. Dildə alınma sözlər.

Lüğət tərkibindəki sözlərin leksik-semantik qrupları; polisemiya, metafora, metonimiya, sinekdoxa, omonimlər, sinonimlər, antonimlər.

Lüğət tərkibinin üslubi layları: terminlər, poetik sözlər, ümumişlək sözlər, evfemizmlər, arqo və jarqonlar, boş sözlər; tabu, sinekdoxa, vulqarizmlər.

Qrammatika

Qrammatika. Onun xüsusiyyətləri. Klassik və müasir növləri. Qrammatik mücərrədləşdirmə. Qrammatikanın hissələri. Morfologiya və sintaksis. Onların arasındakı mövcud əlaqə.

Sözün morfoloji tərkibi. Sözün kökü haqqında anlayış. Qrammatik məna və onun ifadə formaları.

Qrammatik kateqoriyalar (hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, zaman, şəxs, dərəcə, xəbərlilik, tərz və s. kateqoriyalar).

Qrammatik vasitələr: şəkilçilər, vurğu, intonasiya, köməkçi sözlər və s.

Sintaksis. Sintaksisin obyektı. Əsas sintaktik vahidlər: sintaqmlar, söz birləşmələri.

Söz birləşmələri və cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqə. Cümlə üzvləri və nitq hissələri. Cümlənin əsas əlamətləri. Cümlənin növləri. Sadə cümlə. Sadə cümlənin növləri.

Mürəkkəb cümlə.

Komponentlərin münasibətindən asılı olaraq mürəkkəb cümlənin növləri.

Dünya dillərinin təsnifi.

Dillərin təsnifində əsas prinsiplər: areal, funksional, tipoloji, genealoji.

Etnik qohumluq faktoru əsasında dil ailələrinə bölünmə. Dillər arasında qarşılıqlı əlaqə. Substrat, superstrat. Bilinçsizlik məsələləri. Ümumbəşəri dil problemləri.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik
2. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. B., "Maarif", 1992
3. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B.,1997
4. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. B., "Maarif",1980
5. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. B.,2005-2007

Rus dilində

1. Головин В.Н. Введение в языкознание. М., 1977
2. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М.,1974
3. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1974
4. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. М.,1975

5. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.,1967.

Əlavə ədəbiyyat

1. Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения современного азербайджанского языка. Б., 1983

2. Амирова Т.А., Олховиков Б.А., Рождественский Ю.М. Очерки по истории лингвистики. М., 1974

3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М.,1975

4. Бенвенист З. Общая лингвистика. М.,1974

5. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. М., 1974

6. Жирмунский В.М. Общая и германская языкознание. Л.,1976

7. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М.,1979

8. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М.,1976

9. Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. М.,1962

10. Косевич В.Б. Элементы общей языкознания. М.,1962

11. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. М.,1979

12. Коссовский В.Н. Общее языкознание. М.,1968
13. Кочергина В.А. Введение в языкознание. М., 1968
14. Ларин В.А. Введение в языкознание. М.,1979
15. Леонтьев А.А. Эстетика слова языка писателя. Л.,1974
16. Леонтьев А.А. Психоллингвистика. М.,1967
17. Ломишев Т.Т. Общее и русское языкознание. М.,1976
18. Лоя Я.В. История лингвистических учений. М.,1968
19. Мещанинов И.И. Яфетическая теория. БСЦ. (первое издание). М.,ОГИЗ, 1931
20. Меликсетбеков Л.М. Академик Марр и его Яфетическая теория. Тифлис., 1926
21. Рихтер Г.И. Введение в языкознание. М.,1966.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Azərbaycan dilinin üslubiyatı və mətnin şərhı
sillabus əsası

P R O Q R A M

Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin
29 mart 2009-cu il tarixli 354 sayılı əmri
ilə təsdiq edilmişdir.

BAKİ – 2009

BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi yeni iqtisadi siyasi yolu ilə gedərək, dünyanın bütün ölkələrinin, xüsusən Qərb ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etməyə çalışır və təhsilin də təkmilləşdirilməsində bu təcrübədən istifadə etmək lazımdır.

Heydər Əliyev

Dünyada elmi-texniki tərəqqinin bütün yeniliklərini bilmək, onları qavramaq, qabaqcıl ali məktəblərlə əlaqə yaratmaq təhsil prosesinin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Azərbaycan da bu yolu seçibdir.

İlham Əliyev

Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də öz gələcək inkişaf istiqamətlərini sərbəst surətdə özü müəyyənləşdirmək hüququ qazandı. Xalqımız bu böyük tarixi mahiyyəti yüksək qiymətləndirdiyi kimi, öz milli mənəvi inkişafı üçün bir qənimət hesab edir. Ölkəmizdə ali təhsilin inkişafına göstərilən böyük dövlət qayğısı bu sahənin sovet dönəmində əlçatmaz olan bir zirvəyə qalxmasını təmin etmişdir.

Dünya dəyişir. Dünya qloballaşır. Bu istiqamətdə də təhsilimizin qurulması, yeni təhsil qanununun qəbul edilməsi milli təhsilimizin dünya təhsil sistemi səviyyəsinə qaldırılması, xüsusilə Avropa təhsil məkanına inteqrasiya olunması üçün mühüm addımlardır.

Yeni təhsil qanunu, xalqımızın milli və dövlətçilik mənafeələrinə tamamilə uyğundur. Bu proseslər Azərbaycanda ali təhsilin qarşısında yeni inkişaf perspektivləri açdığı kimi, onun qarşısında böyük vəzifələr də qoyur. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin verdiyi «Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında» 31 yanvar 2008-ci il tarixli sərəncamı çox böyük tarixi əhəmiyyətə malik olduğu kimi, ali məktəblərimizin, onların bütün heyətinin qarşısında böyük vəzifələr qoyub.

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2001-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv olması ölkəmizin Avropaya inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Bu proseslərin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikası Avropa təhsil nazirləri tərəfindən qəbul edilmiş Boloniya deklarasiyasını imzalamaqla respublikanın ali təhsil müəssisələrinin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası yolunda mühüm addım atmışdır. Azərbaycanın dünyada analoqu olmayan iqtisadi inkişafı Ümümvropa təhsil məkanına inteqrasiya proseslərinin daha da sürətləndirilməsini və bu sahədə həyata keçirilən işlərin intensivləşdirilməsini tələb edir. Ölkənin intellektual potensialının gücləndirilməsinin Azərbaycanın inkişaf strategiyasının əsas müddəalarından biri olması ali təhsil sistemində islahatlara dair müvafiq dövlət proqramının hazırlanması zərurətini meydana çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası proseslərini sürətləndirmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, tabeliyində ali təhsil müəssisələri olan digər qurumlarla birlikdə “2008 – 2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” layihəsini 2008-ci il mart ayının 30-dək

hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası məqsədi ilə Boloniya prosesinin ölkəmizdə reallaşdırılmasına xidmət edən beynəlxalq müqavilələrinin imzalanması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla ali təhsilin bakalavr pilləsində ixtisasların (proqramların) siyahısının YUNESKO-nun və digər beynəlxalq qurumların qəbul etdiyi müvafiq sənədlərə uyğunlaşdırılmasını təmin etsin və bu sərəncamdan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

4. Bu sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

Prezidentin bu sərəncamı Azərbaycan təhsilinin gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirən konkret proqram sənədidir.

Hələ 2 il bundan əvvəl İtaliyanın Boloniya şəhərində imzalanmış «Universitetlərin ümumi xartiyası» 25 may 1998-ci ildə 4 Avropa ölkəsinin (Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Almaniya) təhsil nazirlərinin «Avropada ali təhsil sisteminin uyğunlaşdırılması haqqında» Sarbonna şəhərində imzaladıqları Bəyannaməni şərtləndirdi. 19 iyun 1999-cu ildə yenə İtaliyanın Boloniya şəhərində Avropanın 29 ölkəsinin ali təhsil nazirlərinin imzaladığı «Boloniya deklarasiyası sonradan bütün Avropa ölkələrində bəyənilərək bir prosesə, hərəkətə çevrildiyi üçün «Boloniya Prosesi» adını aldı.

Azərbaycan Respublikası 2004-cü ildə bu prosesə qoşulmaq üçün ilk addımlar atdı. Belə ki, 17-18 may 2004-cü ildə Avropa şurasının Baş Direktorluğunun təşəbbüsü ilə Strasburq şəhərində Qafqaz ölkələri təhsil nazirlərinin konfransı keçirilmiş, konfransın qəbul etdiyi bəyannaməni Azərbaycan Respublikasının Təhsil Naziri də imzalamışdır. Azərbaycanda təhsilə cavabdeh olan qurum və şəxslərin qarşısında çox çətin və lazımlı vəzifələr qoyurdu. Buna görə də həmin il-2004-cü ilin dekabrında «Boloniya prosesinə qoşulmaq üçün Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin hesabatı» konfransın Norveçdə olan Təhsil nazirinə təqdim edildi. Hesabatın bir surəti də Avropa Komissiyasının sədri olan Danimarkanın Təhsil Nazirinə təqdim edildi. Təqdim olunan sənəd təhsilin Avropa standartlarına tam cavab verdiyinə görə 2005-ci il may ayının 19-da Norveçin Berqen şəhərində keçirilən konfransda Azərbaycan Respublikası Boloniya Prosesinin həqiqi üzvü seçildi. İndi Azərbaycan təhsil sistemi artıq köhnə stereotiplərdən uzaqlaşaraq, öz milli-mental xüsusiyyətlərini qoruyaraq Avropa yönümlü inkişaf yolu ilə gedir.

Təhsilimizin bugünkü inkişafı tələb edir ki, ali və orta məktəb dərsləkləri və proqramları yenilənsin, hər bir fənnin öz proqram və dərsliyi olsun. Bəllidir ki, proqramsız dərslək yazmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən də ixtisası Azərbaycan filologiyası olan tələbələr üçün «Azərbaycan dilinin üslubiyyatı və mətnin təhlili» proqramını yazmaq onu, müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq zəruridir.

1. Fənnin təsviri və məqsədi

1.1. Fənn haqqında məlumat.

Azərbaycan dilinin üslubiyyəti.

Dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, musiqidə, vokal sənətində, memarlıqda, xalçaçılıqda və insan idrakının, sosial şüurun fəaliyyət göstərdiyi bir sıra sahələrdə üslub (stil) aparıcı xüsusiyyətə malikdir. Stil sözü dünya elmində və mədəniyyətində üsluba nisbətən daha qədimdir.

Stil termini yunan dilindən latın dilinə keçmiş «*Stulus*» sözündən olub çubuq, qələm deməkdir. Sonradan bu sözü yazı manerası «*Obraz sisteminin, bədii təsvir vasitələrinin, yaradıcılıq üsullarının ümumiliyi olub, ideya vəhdəti eyniliyi ilə şərtləndirilir*».

«Üslub» termini isə ərəbcə tərz, ifadə təzzi, üsul mənasındadır.

Ümumiyyətlə götürdükdə, üslub hər şeyin öz «məni»dir. Yəni hər hansı bir kateqoriyadan olan fəaliyyət növünün özünəməxsus keyfiyyət məcmusudur. Hər hansı bir sahənin ilkin inkişaf mərhələsində üslubu ola bilməz. Lap elə dilin özünü götürmüş olsaq, onun ilkin inkişaf mərhələsində hansı üslubdan bəhs etmək olar? Qəbilə dilinin bədii funksional, elmi və s. üslubundan danışmaq olarmı?

Üslubun yaranması və çoxlu üslubların meydana gəlməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Bütün dil üslubları dilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Üslub çox geniş anlayışdır. Bu gün artıq akademik üslub, arxaik üslub, dialoq üslubu, monoloq üslubu, janr üslubu, realist üslub, romantik

üslub, funksional üslub, bədii üslub, elmi üslub və s. üslub növləri vardır ki, bunların hamısı dilin öz inkişafı və tarixi durumu ilə bağlıdır. Bundan əlavə, poetik üslub – ayrı-ayrı sənətkarların fərdi üslubu da vardır ki, onlar da bilavasitə dilin tarixi inkişafından asılıdır.

Üslub anlayışının tarixi çox qədimdir. Hələ yunan dilçiliyində Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən danışarkən üslub məsələlərinə toxunurdu. Sonra romalılar üslub anlayışını nitqə tətbiq etdilər. Həm yunanları, həm də romalıları üslub məsələsində bir ümumi cəhət birləşdirirdi. O da hər iki ölkə alimlərinin üslub (stil) terminini ritorika, bəlağətli nitq, geniş mənada natiqlik sənəti kimi başa düşmələri idi.

Böyük yunan alimi Aristotel (e.ə. 384 – 322) üslub məsələsini nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirərək yazırdı: *“Üslubun qiyməti onun aydınlığındadır... Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, o (**natiq** – **A.B**) öz məqsədlərinə nail ola bilməz. Üslub həddən çox alçaq, həddən çox yüksək olmamalıdır, lakin nitqin mövzusunə uyğun gəlməlidir”*.

Qədim Romanın məşhur natiqi, yazıçısı, vəkili, görkəmli siyasi xadimi Mark Tuli Siseron (e.ə.106–43) natiqlik sənəti haqqında trakt yazmışdır. Siseronun aşağıdakı sözlərini bilməyən üslubiyyatçı və natiq yoxdur: *“Əsil natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyəli işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutun bir üslubla danışmağı bacarsın”*.

Qədim Hindistanda da üsluba nitq əlaməti kimi baxmışlar. Üslubiyyatı isə nitqi bəzəyən elementlər haqqında təlim kimi qiymətləndirmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatının Nizami, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə başqa görkəmli nümayəndələri bədii və rəsmi üslubun müxtəlif sahələri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. Məs: M.Füzuli bədii üslublar içərisində qəzələ üstünlük verərək deyirdi:

*Qəzəldir səfa bəxşi əhli-nəzər.
Qəzəldir artıran şairin şöhrətini.
Qəzəl de ki, məşhuri-dovran ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.*

Mirzə Fətəli Axundov bədii üslubun bir çox məsələlərinə toxunmuşdur. O, şeirdə poetikanı əsas amil hesab edərək deyirdi: “Şeir gərək son dərəcə ziyadə ləzzətə bais ola və hüznə və fərhdə ziyadə təmirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir”.

Sonra böyük ədib İranın bir sıra şairlərini tənqid edərək yazır: “...və hərgiz bilmir ki, poeziya nə tövr gərək olsun və hər pərpuç nəzmi poeziya hesab edir. Belə zənn eləyir ki, poeziya ibarətdir bir neçə və taraqqat-turuqu əlfazı bir vəznə-müəyyəndə nəzmə çəkib axırına qafiyə verməkdən və məhəublari qeyri-vaqe süfat ilə tərif etməkdən və baharı və xəzanı qeyri-təbii təşbihat ilə vəsf eləməkdən. Necə ki, Tehranın mütəəxxirin şüurasından Qaani təxəllüsündə bir şairin divanı bir növ cəfəngiyat ilə doludur. Dəxi fəhm edə bilmir ki, poeziyada məzmun gərək ki, məbaratib nəsrədə bəyan olunan məzaminədən müəsirətər düşə və ya poeziya, gərək ya hekayətə, ya şikayətə şamil ola”.

M.F.Axundov haqlı olaraq belə hesab edir ki, bədii personajın danışıq üslubu onun hərəkətləri ilə həmahəng

olmalı, obrazın daxili aləminin açılmasına kömək etməlidir. Ədib Mirzə Ağaya onun pyesləri haqqında verdiyi məsləhətdə deyirdi: *“Bütün bu əhvalat şirin və təsirli ibarələrlə ifadə edilməlidir. İnşallah bu ibarələrdə sizin qələminizin gücünü görəcəyik...Bu cür edin ki, Sara ismətli və həyalı görünsün. Buna görə də onun anası ilə və başqaları ilə olan danışığını dəyişdirin”*.

Böyük demokrat C.Məmmədquluzadə istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında ana dilinin varlığı, saflığı, xəlqiliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. O, həmişə «türkün açıq ana dili»ndə yazmış və bunu öz həmfikirlərindən də tələb etmişdir. «Molla Nəsrəddin» və onun ətrafında toplaşan Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Sabir, Y.Hacıbəyov, Ö.F.Nemanzadə, onlarla sıx həmfikir olan F.B.Köçərli və onlarla başqaları ədəbi üslubun xalq qoluna üstünlük verirdilər. Əsrin əvvəllərində «Füyuzat» və «Şəlalə» kimi jurnallar ümumtürk məsələsini qoymaqda nə qədər haqlı idilərsə, doğma Azərbaycan dilini bəyənməməkdə bir o qədər yanılırdılar. «Şəlalə» jurnalının 1913-cü il 2 mart tarixli sayında şəlaləçilərə cavab olaraq «Dil məsələsi» adlı məqalə dərc edilmişdir. Burada deyilir: «Şairin və müəllifin yazdığı əsər o vaxt fayda verə bilər ki, o əsər «El malı» ola bilər. Bir əsər də «el malı ola bilmək üçün elin dilində, elin anladığı tərzdə yazılmalıdır. Misal üçün, «Şəlalə»nin üçüncü sayında birinci səhifədə «Hirs və təmə» ünvanlı yazılmış məqalənin ilk sətirlərini götürək... Belə qurma dil ədəbi dil ola bilməz!... Hər bir qövmin ədəbləri və ürəfası tərəfindən o qövmin dilinin ruhuna və qanununa müvafiq yaradılmış, zərifləndirilmiş və sərbəstləndirilmiş

(zənginləşdirilmiş-A.B) dil o qövmün ədəbi dilidir». Buraya qədər deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üslub anlayışı insan idrakının, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir.

Deməli, insan fəaliyyətinin bütün dövrlərində üslub anlayışı bu və ya digər dərəcədə mövcud olmuşdur. Buna görə də çox vaxt üslublar tarixindən bəhs edərkən onu yazıya qədərki və yazı ənənəsindən sonrakı deyə 2 dövrə bölürlər.

«Yazıyaqədərki şifahi ədəbi dilin *ədəbi söhbət funksional üslubunun* tarixi də qədimdir. Bu üslub hər bir dildə uzun illər yazı ənənəsi olmayan şəraitdə yaranır. Mənsub olduğu xalqın tarixinin qədim dövrlərindən təşəkkül tapan ədəbi söhbət üslubu formalaşdığı prosesdə dil vahidlərindən müxtəlif məqsədlər üçün söz və ifadə seçib işlətmək prinsiplərini yaratmışdır. Bu üslub dilin ictimai vəzifəsini yerinə yetirərkən onun iki mikro üslubu meydana gəlmişdi. Məişət – ədəbi söhbət mikro üslubda ata qayğısı – ana nəvazişi, ata məsləhəti – ana nəsihəti üçün ədəbi dil səciyyəli söz və ifadələr – dil vahidləri seçib işlədilmişdir. Rəsmi ədəbi söhbət üslubunda da müxtəlif müraciətlər, ricalar, xahişlər üçün mədəni söz tərkiblərinə, ifadələrə müraciət olunmuşdur.

Yazıyaqədərki Azərbaycan şifahi ədəbi dilində də *həm poetik funksional üslub, həm də ədəbi söhbət funksional üslubu* fəaliyyət göstərmişdir.

İnsanın iş üsulu, danışmaq tərz, cəmiyyətdəki davranışı üslubun bu və ya digər sahəsi ilə əlaqədardır. İnsan idrakı kamilləşdikcə o, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu dərk etmiş, özünün bu fəaliyyətində üslub, tərz,

üsul, manera və s. kimi cəhətlərlə bağlı olmuşdur. Buna görə də üslubları öyrənib onları bu və ya digər əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq ehtiyacı meydana gəlmişdir. Bu artıq üslubiyyatın bir elm kimi yaranması demək idi.

Üslubiyyatın yaranması və formalaşması. Üslublارın özü kimi onları bütöv halda öyrənən üslubiyyat haqqında hamının eyni cür, birmənalı şəkildə qəbul edə biləcəyi fikir yoxdur.

Bizi maraqlandıran dilçilikdəki üslub məsələsidir.

Görkəmli Azərbaycan alimi Ə.Dəmirçizadə üslubları öyrənən elm kimi üslubiyyatı belə səciyyələndirir: «Üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsəduyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslublارın əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən elmdir».

Bu tərif i ideal adlandırmaq mümkün olmasa da, hələlik dillə bağlı üslubiyyata verilən ən mükəmməl tərifdir. M. K. Moren və N.X. Teternikova isə üslubiyyata belə bir tərif verirlər: *“Üslubiyyat ünsiyyətin müxtəlif şəraitində ifadə etmək üçün dil vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi prinsiplərini öyrənən müstəqil filoloji elmdir”*. Bu tərif də əsasən üslubiyyatı düzgün səciyyələndirir. Amma üslubiyyatı «müstəqil filoloji elm» kimi qəbul etmək, ona dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq səviyyəsində müstəqillik statusu vermək demək olardı.

Üslublارın tarixi qədim olsa da, bir elm kimi üslubiyyatın tarixi XX əsrin 20-ci illərindən başlayır.

Üslubiyyatın bir elm sahəsi kimi bünövrəsini Praqa funksional dilçilik məktəbinin banisi görkəmli dilçi alim Villem Matezius, onun həmkarları V.Skalicka, F.Travniçek, B.Havranek və başqaları dilin özünü funksional fəaliyyət prosesində götürürlər.

«Praqa dilçilik dərənəyi»nin tezislərində dilin üslubi cəhətlərindən danışirlər. Burada ədəbi dil, şeir dili və onların xüsusiyyətlərindən bəhs edilir ki, bu bilgiləri üslubiyyat elminin ilkin qaynaqlarından hesab etmək olar.

«Funksional dilçilik məktəbinə görə insan fəaliyyətinin məhsulu olmaqla dilin, eyni zamanda məqsəd istiqaməti də vardır. Nitq fəaliyyətinin ünsiyyət vasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın daha aydın nəzərə çarpan məqsədi ifadədir. Odur ki, lingvistik təhlil funksional baxımdan yanaşmaq lazımdır. Bu baxımdan dil da hər hansısa bir məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir».

Praqa funksional dilçiləri əslində üslubla funksional dil anlayışlarını eyniləşdirirdilər. Onlar ədəbi dilin funksional dillər (**üslublar – A.B.**) arasındakı münasibətlər kimi qəbul edirlər. Ədəbi dilin funksiyaları:

- a. *Kommunikativ dil ifadəsi,*
- b. *Praktik xüsusi dil ifadəsi,*
- c. *Nəzəri xüsusi dil vahidləri,*
- ç. *Estetik dil ifadəsi.*

Funksional dillər:

- a. *Danışiq,*
- b. *Kargüzarlıq,*
- c. *Elmi,*

ç. Poetik.

Dilçiliyin başqa şöbələri kimi üslubiyyat da öz növbəsində:

a. Nəzəri və təcrübi;

b. Ümumi və xüsusi;

c. Təsviri, tarixi və müqayisəli olaraq üç sahəyə ayrılır.

Bu sahələri şərh etmək bizim məqsədimizə daxil deyil.

M.Mikayılov üslubiyyatı maraqlı şəkildə şərh edir. Onun fikrincə, dilçilik parametri ilə üslubiyyatı aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür.

1) ümumi üslubiyyat;

2) xüsusi üslubiyyat;

3) dilin üslubiyyatı;

4) nitqin üslubiyyatı;

5) praktik üslubiyyat.

«Ümumi üslubiyyat – ümumiyyətlə nitq fəaliyyətidir, bütün bu və ya əksər dillərə aid olan universal məsələləri, xüsusi üslubiyyat isə bu və ya digər konkret dilin üslubi quruluşunu öyrənir...

Dilin üslubiyyatı dilin üslubi quruluşunu – yəni üslublar sistemini həm sinxron, həm də diaxron planda... nitq üslubiyyatı isə nitq üslublarını, yəni əsas janrlar çərçivəsində kompozisiya sistemini, yaxud ictimai nitqin konstruktiv növlərini öyrənir...

Praktik üslubiyyat şəratindən, məqsədindən asılı olaraq nitqin müxtəlif imkanlarını... nitqin keyfiyyətini

öyrənir. O, nitqdə nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu müəyyən edir.

Üslubiyyat bir elm kimi XX əsrin I rübündə elmə daxil olmuş, əsasən ədəbiyyatşünaslığa aid edilmişdir. Keçən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq dilçilikdə ədəbiyyatşünaslıqda hegemonluğu ələ alan akademik V.V.Vinoqradov üslubiyyatın müstəqil dil sahəsi olduğunu qətiyyətlə sübut etdi. Alim haqlı olaraq göstərdi ki, bədii üslub məhz bədii dillə yaranır. Buna görə də o, dilçilik sahəsi olmalıdır. Amma alim bədii ədəbiyyatın üslubiyyatı (стилистика художественной литературы) adı ilə xüsusi üslubiyyat da göstərir. Beləliklə, V.V.Vinoqradov üslubiyyatın 3 növünü göstərir.

1.«Sistemlər sistemi» olan üslubiyyat. Bunu o, eyni zamanda “struktur üslubiyyatı” da adlandırır. Struktur üslubiyyatı «sistemlər sistemi» kimi dilin vahid daxili quruluşunu, sözlərin, söz sırasının, sistem şəklində olan müxtəlif xüsusi formaların əlaqələrini, qarşılıqlı təsirini öyrənir, aydınlaşdırır və təsnif edir. Eyni zamanda tarixən dəyişkən meylləri, dil üslublarının qarşılıqlı növlərini funksional üslubları öyrənir. Bundan başqa, sözlərin, leksik və qrammatik sinonimlərdə əks olunan incə mənə fərqlərini: ekspressivliyi, intonasiyanın keyfiyyətini, sözlərin cümlələrdə öz yerinə görə işlənmə variasiyalarını öyrənmək də dil üslubiyyatının vəzifəsidir.

2. Nitq üslubiyyatı. Nitq üslubiyyatı yazılı və şifahi nitqin ictimai cəhətdən şərtlənmiş növlərin, janrlar arasında olan ən incə semantik, ekspressiv üslubi fərqləri, geniş mənada nitqin melodiyasını, intonasiyasını və s. öyrənir.

3. Bədii ədəbiyyatın üslubiyatı. Bu da bədii əsərlərin dilini öyrənir.

Üslublar, onların növləri Azərbaycanda hələ qədimdən bəlli idi. Bu haqda prof. H.Ə.Həsənovun fikri maraqlıdır: «*Azərbaycan ədəbi (yazılı ədəbi) dilin fəal təşəkkül prosesində ikən, ümumən, ədəbi dilin funksional üslublar bölgüsü mütəfəkkir yazıçılarımıza da bəlli idi. Görkəmli Azərbaycan şairi Ə. Xaqaninin hələ 800 il əvvəl gəlmə ədəbi dil materiallarına əsasən verdiyi funksional üslubi bölgü, elə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin ilkin formalaşma mərhələsinə də aid edilə bilər. Ə.Xaqani alim dostu Qütbəddinə yazdığı məktubunda nəsr əsərlərindən və onların üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edərək demişdir: «Katiblik (nəsrlə yazmaq) üç növdən artıq deyil: dəbiranə, vazianə və mühəqqiqanə. Lakin ibarət/lər və sözlə oynamaq üslubları çoxdur». Y. Seyidov qeyd edir ki, Xaqaninin bu bölgüsündə 1) “dəbiranə” bədii və rəsmi kargüzarlıq üslubuna, 2) “vazianə” dini-didaktik üsluba 3) “mühəqqiqanə” elmi-tədqiqat üslubuna uyğun gəlir».*

Ə.Dəmirçizadə müasir Azərbaycan dilinin aparıcı funksional üslublarının, bədii, elmi və ictimai-siyasi terminlərinə əsaslanaraq, üç növünü göstərir. Bu cəhətdən Xaqaninin bölgüsü üzrə «vazianə) dini-didaktik üslubu ədəbi dilin «ictimai-siyasi üslub» növünün bir qoludur. Rəsmi kargüzarlıq anlayışını bildirən üslub qolu da buraya daxildir.

Dilçilikdə üslubiyyat dedikdə, əsasən iki üslubiyyat növü nəzərdə tutulur. Bunlardan birincisi dil vahidlərinin üslubiyyatıdır ki, onların bəziləri də müxtəlif

yarımqruplara bölünür. Məs. *fonetik üslubiyyat, leksik üslubiyyat, morfoloji üslubiyyat və sintaktik üslubiyyat*. Üslubiyyatın bu bölümləri modallıqla sıx əlaqədardır. Hətta cümlənin aktual üzvlənməsində iştirak edən prosodik vasitələr üslubi fonetika aiddir.

Müasir Azərbaycan dilini mükəmməl bilən hər bir adam səslərin uzanması, qısaltılması, vurğu, intonasiya və s. vasitəsilə fonetik üslub yarada bilər.

Hər hansı bir samitin və ya saitin tez-tez təkrarlanması xüsusi üslubi məqam yaradır. Məs. S.Rüstəmin «Çapayev» şeirindəki kimi (ç samiti orada müəyyən ahəng yaradır). Uşaqlar üçün olan yanılmacların hamısında səslərin təkrarı məqsədyönlü şəkildə ifadəni çətinləşdirir.

S.Rüstəmin «Bahar rəqsi» şeirində iki misrada 3 sait a, ə, i təkrarlanır; 20 sait-heca 3 sait hesabına yaranır.

*Lənkərandayıq, lənkərandayıq,
Həyəcandayıq, həyəcandayıq.*

Eləcə də uşaqlar üçün qurulan yanılmaclarında: *Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var*. Burada da **k** və **r** samitlərinin təkrarı məqsədyönlü şəkildə qurulmuşdur.

Leksik üslubiyyatda əsasən məsələ sözlərin seçilməsidir. Burada da təkrarlar, paronimlər, sinonimlər və s. əsas rol oynayır. Hətta bəzən söz və ifadələrin qarşılaşdırılması da güclü üslubi məqam yaradır: Məs: «...Nəzibillah bir dəqüqəliyə belə güman eləyək: Yer üzündə heç bir din yoxdur, yəni cəmi millətlər dinsizdir... və belə nə kafir var, nə iman əhli var, nə sünni, nə şiə, nə xaçpərəst, nə büt-pərəst, nə erməni Qriqoryan, nə

ortodoks, nə rus, nə müsəlman, nə kilsə və nə məscid, nəuzibillah, nə isna əşəri, nə şofeyi, nə həmbəli, hənəfi, babi, malakan, prigun, şeyx, dərviş... (üzr istəyirik).

Onomastik laydan da üslubi məqsədlər üçün istifadə edilir. Obrazın daxili aləmini açmaq üçün onlara verilən ad və soyadlardan geniş istifadə edilir. Məs: *Haray Həşirzadə, Lal Dinməzov, Yazıq Fağırzadə kimi ad və soyadlar obrazın xarakterini əvvəlcədən oxucuya məlum edir.*

Üslubi morfologiyada müəyyən şəkilçilərin artırılması və ixtisarı üslubi xarakter daşıyır. Məs: «*Xalqın düşmənləri xalq düşmənlərini məhv edir*». Burada xalq sözünün birincisində yiyəlik hal şəkilçisi vardır. Deməli düşmənlər də, xalq da konkretir. İkinci xalq sözündə isə müəyyənlik bildirən yiyəlik hal şəkilçisi yoxdur. Buna görə də həm xalq, həm də düşmən sözləri qeyri müəyyəndir (yəni uydurmadır).

Dil vahidləri məhz sintaktik səviyyədə geniş fəaliyyət imkanı qazanır. Sintaktik üslubiyyat da dil strukturunun başqa səviyyə üslublarına nisbətən daha geniş və əhatəlidir. Burada söz sırası, cümlənin məqsəd və avaza görə dəyişməsi, prosodik vasitələrlə yaranan üslubi məqamlar sintaktik təkrarlar, cümlənin sadələşdirilməsi və s. əsas rol oynayır. Məs: «*Zarəfat kənarda qalsın, mən qorxuram ki, İran Azərbaycanlıları deyələr ki, Gülfadan başlamış, bir tərəfi Savuç bulaq İran Kürdüstanı: Həmədan, Qəzvin, ta gəldi çıxdı Gilana və Şimal tərəfdə Şura Azərbaycanına qədər, belə bir məmləkətin ki, adı İran Azərbaycanıdır.Cəmi əhalisinin ana dili türk dilidir və türk dili də olmalıdır*».

1.2. Bu fənlə şərtləşən, əlaqəsi olan fənlər.

Dilin üslubiyyatı dillə bağlı olan bütün problemlərlə əlaqədardır. Söhbət müasir Azərbaycan dilinin üslublarından gedirsə, onda müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bütün normaları, onun yazılı və şifahi nitq formaları, nitq mədəniyyəti-ritorika və s. sahələrlə bu fənn sıx əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalarına əməl etmədən dilin heç bir üslubunu təsəvvür etmək olmaz. Üslubun özü normalarla müəyyənləşdirildiyi kimi, üslubiyyat da normalar sistemindən yaranır. Dilin ümumi normalar sistemində müxtəlif aspektdən yanaşan bir sıra fənlər vardır ki, onların hamısı, haqqında danışdığımız «Azərbaycan dilinin üslubiyyatı və mətnin şərhı» ilə bilavasitə əlaqədardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) Müasir Azərbaycan dili.
- b) Mətnin linqvistikası.
- c) Azərbaycan dilinin funksional üslubları.
- ç) Nitq mədəniyyəti və s.

Sözü gedən fənnin tədrisi prosesində bu fənnlərdən mütləq istifadə etmək lazım gəlir.

1.3. Fənnin tədrisinin məqsədləri.

Hər bir ziyalı, hər bir vətəndaş öz ana dilini mükəmməl bilməlidir. Prof. B.Çobanzadə demişkən «Kimliyindən asılı olmayaraq elm və mərifət sahibi olmaq istəyən hər kəs öz ana dilini mükəmməl bilməlidir. Doğrudur, ümumxalq danışmaq sferasında onun bütün üslubları işlədilmir. Ümumxalq danışmaq dilində yalnız

ümumişlək sözlər işlədilir. Burada pafosa, ritorikaya, yüksək ekspressivliyə, bədiiliyə yol verilmir. Amma filoloq ixtisasına yiyələnən hər bir mütəxəssis elmi üslubla bədii üslubu, publisistik üslubla məişət üslubunu fərqləndirə bilməlidir. Bütün filoloqlar elmi, bədii, məişət, publisistik, ictimai-siyasi üslubların sərhəd və xüsusiyyətlərini bilməlidir. Fənnin tədrisinin məqsədi də gələcək filoloqlara üslubiyyatın bu sahələrini mükəmməl öyrətməkdir. Əks təqdirdə onlar dilimizin tətbiqi kimi böyük bir vəzifəni Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsini yerinə yetirə bilməzlər.

1.4. Fənnin tədrisinin formaları.

Hələlik bu fənnin tədrisi Azərbaycan filologiyası bölməsinin IV kurslarında mühazirə-seminar şəklində aparılır. 2 ildən sonra isə interaktiv metodla tədris edilməsi nəzərdə tutulur. Ona görə də proqramı interaktiv metodla keçiriləcək dərslər üçün tərtib etmək lazım gəlir. Mövzularda dəyişiklik olmasa da, (əvvəlki proqram materialı əhatə edilməkdə) dərslərin yeni metodla aparılacağını nəzərə alaraq müəyyən dəyişiklik etmək lazım gəlir. İnteraktiv metodun tələbinə görə mövzular elə qurulmalıdır ki, tələbələr mövzunu həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən mənimsəyə bilsin.

1.5. Bu fənni öyrənməklə tələbələr nəyi biləcəklər.

Bu fənni öyrənməklə tələbələr dilimizin üslubi imkanlarını mənimsəyəcək, onun daxili potensialından nitqin effektivliyi, fikrin ekspressivliyi üçün bacarıqla istifadə edəcəklər. Tələbələr bu fənni öyrəndikdən sonra

hansı situasiyada, hansı üslubda danışmaq lazım olduğunu biləcəklər. Başqa sözlə, ümumişlək sözlər məkanına poetizmləri daxil etməklə gülünc ifadələr yaratmayacaqlar. Eləcə də elmi üslubun terminlərini adi danışqda işlədərək anlaşılmaz situasiya yaratmayacaqlar. Bu fənni öyrəndikdən sonra tələbələr hər hansı bir mətnin hansı üslubi sahəyə aid olduğunu biləcək və ona öz optimal mövqeyindən yanaşacaq. Yəni elmi bədiilik axtarmayacaq.

1.6. Bu fənni öyrənməklə tələbələr hansı vərdişlərə yiyələnəcəklər.

Tələbələr bu fənnin əsaslarını mənimsədikdən sonra səlis, düzgün ardıcıl nitq vərdişi əldə edəcək. Bu fənni öyrənməklə tələbələr dilimizin fonetik (prosodik) vasitələrindən düzgün istifadə etmək vərdişi qazanacaq, hər bir prosodik vasitədən yerli-yerində istifadə etməklə nitqlərini anlaşılıq və təsirli edə biləcəklər.

Leksik normalardan istifadə etməklə danışdıqlarında sözləri düzgün seçib işlədə biləcəklər. Cümlə quruluşu, söz sırası və s. kimi problemləri mənimsəməklə ədəbi dilimizin bütün gözəlliklərindən bacarıqla istifadə edə biləcəklər.

2. Davamiyyətə verilən tələblər.

Fənni yaxşı mənimsəmək üçün tələbələr dərəcə müntəzəm davam etməlidir. Müəyyən edilmişdir ki, hər bir fənnin ümumi tədris saatının 30 faizini dinləməyən tələbə həmin fənnədən imtahana buraxılmır. Bunun həm elmi-metodik, həm də inzibati-sosial əhəmiyyəti vardır. Hər hansı bir

proqramın üçdə birini mənimsəməyən tələbə həmin fənni bilə bilməz. Buna görə də Təhsil Nazirliyi çoxlu miqdarda dərs buraxan tələbə üçün tədbirlər müəyyənləşdirmişdir.

3. Qiymətləndirmə

3.1. Qiymətləndirmə 100 ballı sistemlə aparılır.

3.2. 50 - 50 prinsipi. Yəni tələbənin semestr ərzində topladığı bal (50) və imtahanda topladığı bal (50).

3.3. Semestr ərzində toplanmalı balların komponentləri

3.a. 51-70-3; 3.b.71-85-4; 3.c.86-100-5.

3.4. İmtahanda 17 baldan aşağı toplayanlar «2» almış hesab edirlər.

3.5. Cəmi 51-dən aşağı bal «2»-yə bərabərdir.

4. Davranış qaydalarının pozulması.

4.1. Auditoriyada dərs zamanı davranış qaydalarını pozmaqla tələbə dərsin gedişinə mane olmuş olur. Bunun üçün mərhələli tədbirlər görülür.

4.2. Tənəffüs zamanı davranış qaydalarını pozan tələbə ali məktəbin daxili intizam qaydalarını pozmuş olur. Bunun üçün xüsusi cəza tədbirləri müəyyənləşdirilmişdir.

4.3. Tələbələr buraxılış işi və ya magistr dissertasiyası yazarkən elmi mənbələrə istinad etməli və onları göstərməlidir. Başqasının fikrini mənimsəmək elmi oğurluq hesab edilir. Bu haqda tələbələrə əvvəlcədən məlumat verilir.

4.4. İmtahan zamanı həm müəllimlər və nəzarətçilər, həm də tələbələr Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi əsasnaməyə əməl etməlidir. Həmin əsasnamənin müddəalarını

pozanlar üçün orada müəyyən tədbirlərin görülməsi haqqında konkret məlumatlar vardır.

5. Təqvim planı

I semestr

1. Üslubiyyat fənninin predmeti
2. Üslub anlayışı. Dil və nitq üslubları
3. Dil vahidlərinin üslubi imkanları
4. Fonetik səviyyədə üslub
5. Leksik səviyyədə üslub (söz və söz qruplarının üslubi imkanları)
6. Üslubi frazeologiya və üslubi onomastika
7. Dilin lüğət tərkibinin üslubi layları
8. Ad bildirən (isim, sifət, say) nitq hissələrinin üslubi imkanları
9. Əvəzlik və feillərin üslubi imkanları
10. Köməkçi nitq hissələrinin üslubi imkanları
11. Üslubi sintaksis
12. Üslubların növləri. Bədii üslub. Onun şərtləri xüsusiyyətləri
13. Bədii üslub və ritorika. Nəzm üslubu. (Qəzəl, satira, yumor və s.)
14. Dram əsərlərinin üslubu. Səhnə nitqi (komik və tragik nitq üslubu)
15. Nəsr əsərlərinin üslubu (hekayə, oçerk, roman, esse və s.)
16. Bədii üslubda estetika, obrazlılıq, təşbih və s.
17. Elmi üslub, onun bədii üslubdan fərqi və üslublar sistemində yeri

18. Elmi üslubun sahələri. Monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə, tezis

II semestr

1. Bədii mətnin və elmi mətnin təhlili prinsipləri
2. Rəsmi üslub. Onun əsas xüsusiyyətləri (məruzə, inoqراسiya çıxışı. Diplommat)
3. Rəsmi sənədlər və onların tərtibi xüsusiyyətləri
4. Publisistik üslub və xüsusiyyətləri
5. Epistolıyar üslub
6. Məişət üslubu
7. Funksional üslubun əlaqə və münasibətləri
8. Nitq mədəniyyəti müstəqil filoloji sahə kimi
9. Ritorikanın başqa elmlərlə əlaqəsi
10. Dil və nitq. Nitqin növləri (mətn üzərində iş)
11. Ritorikanın sahələri və mərhələləri (mətn üzərində iş)
12. Ritorikanın tarixi
13. H.Əliyev və nitq mədəniyyəti problemləri
14. Ritorikaya verilən tələblər
15. Mətn və dilçilik
16. Mətn və ədəbiyyatşünaslıq
17. Nitq müraciət etikətləri
18. Yekun

6. Fənn üzrə tələblər, tapşırıqlar:

- 6.1. Tələbələr nəyi yerinə yetirməlidirlər?
- 6.2. Hansı tapşırıqlar, testlər tədrisin qarşısında duran vəzifələrə daha çox uyğundur?
- 6.3. Bu fənni mənimsəmək üçün tələbələrdə hansı vərdişlər olmalıdır (kompüter bacarığı, yazı, ünsiyyət vərdişləri)?

6.4. Bu fənni mənimsəməklə tələbə hansı bacarıq və vərdiş əldə edəcəkdir? (Learning outcomes)

6.5. Auditoriyadan kənar tapşırıqlar (esse, oxu, test, təhlil və s.)

6.6. Fənni yaxşı mənimsəmək üçün tələbələr müəhazirələrdəki bilikləri sistemli şəkildə öyrənməkdə, seminar məşğələlərindəki mövzu və tapşırıqlara əməl etməklə ayrı-ayrı mətnlər üzərində işləməlidir.

6.7. Hər bir mövzunun özünə aid mətnlər, onların linqvistik və ritorik (üslubi) təhlili bu fənnin tədrisinə çox kömək edər və tələbələr fənni tam mənimsəyər.

6.8. Bu fənni mənimsəmək üçün tələbələr dil strukturunu yaxşı bilməli, mədəni nitq vərdişlərinə malik olmalı, hər bir üslubun özünəməxsus cəhətlərini bilməlidir.

6.9. Bu fənni mənimsəməklə tələbələr üslub və üslubiyyatın elmi əsaslarını öyrənəcək, öz fikirlərini daha dəqiq və mədəni şəkildə ifadə edə biləcəklər.

6.10. Bu fənni daha yaxşı mənimsəmək üçün müəllim auditoriyadan kənar işlərə daha çox fikir verməlidir. Tələbələrə evdə esse yazmaq, ritorikaya və üslubiyyatın bu və ya başqa sahəsinə aid mətnlər tərtib etməyi tapşırmaq olar.

Hazır mətnlər üzərində də üslubi-linqvistik-ritorik araşdırma aparmaq fənni mənimsəməyə çox kömək edə bilər.

7. Tələbələrin fənn haqqında fikrinin öyrənilməsi

Tələbələrin fənn haqqında fikrini iki yolla öyrənmək olar.

1. Universitetin sosioloji tədqiqatlar mərkəzi xətti ilə
2. Rəsmi şəxslərin apardığı sorğu ilə.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. B. 1962.
2. Qurbanov A. Dil və üslub. B.1992
3. Həsənov. H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları.
4. Adil Babayev. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. B. 2007
5. Adil Babayev. Azərbaycan dilinin funksional üslubları. B.2002.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DİLLƏR İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN DİLİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DİLLƏR İNSTİTUTUNUN
RUS BÖLMƏLƏRİNDƏ BAKALAVR TƏHSİL
FORMASI ÜÇÜN PROQRAM

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi-metodik Şurasının “Filologiya”
bölməsinin qərarı ilə çap edilir.

Bakı – 1998

ÖN SÖZ

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ana dili, müstəqil respublikamızın dövlət dilidir. Azərbaycan dili respublikamız müstəqil olduqdan sonra öz hüquqlarını sosial həyatımızın bütün sahələrində öz qanuni yerini almışdır.

Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin və qədim dillərindən biridir. Bu dildə İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.H.Şəhriyar, S.Vurğun və onlarla başqa sənət korifeyləri yazıb yaratmışdır. Dilimizin gözəlliyi, asanlıığı, axıcı və rəvanlıığı haqqında nəinki öz alim və yazıçılarımız, habelə M.Lermantov, Bestujev, Marlinski və başqaları dəyərli fikirlər söyləmişlər. Azərbaycan dili ilə nəinki Zaqafqazıyanı, bütün yaxın Şərqi dolaşmaq olar. Dünyanın elə bir böyük ölkəsi yoxdur ki, orada Azərbaycan dilində danışan olmasın. "1 iyun 1993-cü ildə dünyanın altmışa yaxın ölkəsində yaşayan Azərbaycanlıların sayı 48 853 291 nəfər olmuşdur (Respublika" qəzeti 4-X-1994-cü il N79)"

Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanununda ana dilimizin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilmiş və ali məktəblərin əsas fənləri sırasına daxil edilmişdir. Respublika prezidentinin ana dilimizin nüfuzunun artırılması haqqındakı çoxsaylı fikir və tövsiyələri də bu fənnin tədrisinə və öyrədilməsinə diqqəti artırmağı tələb edir.

Respublikamızın böyük və nüfuzlu məktəblərindən biri olan Dövlət Dillər İnstitutunun tədris planına əsasən, Azərbaycan dilinin tədrisinə 140 saat ayrılmışdır. Üç semestr boyu keçilən bu fənnin qarşısında yeni və məsul vəzifələr qoymuşdur. Belə bir vəzifəni yerinə yetirmək üçün dövrün tələblərinə cavab verə bilən proqram olmalıdır. Bu proqram məhz yeni təhsil sistemi, bakalavr sistemi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Proqramın məqsədi tələbələrdə Azərbaycan dilində sərbəst danışmaq və yazı verdiyi yaratmaq, dilimizin fonetikasını, leksikologiyasını, morfolojiyasını və sintaksisini haqqında əhəmiyyətli məlumat vermək, habelə ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, tariximiz və sair haqqında məlumat verməkdir. Proqramda Azərbaycan dilinin daha yaxşı öyrənilməsinə kömək etmək məqsədilə müasirliklə səslənən mətnlər də verilir. Bu mətnlər tələbələrə Azərbaycan haqqında daha ətraflı məlumat almağa kömək edir. Bu mətnlər ədəbiyyatımıza, milli adət ənənəmizə, tariximizə milli mədəniyyətimizin bütün formalarına həsr edilmişdir.

Proqramda fənnə ayrılan dərslər saatlarının miqdarı aşağıdakı ardıcılıqla verilmiş bölmələr üzrə belə paylaşılmışdır:

1. Giriş	-	6 saat
2. Fonetika	-	14 saat
3. Orfoqrafiya və orfoepiya	-	2 saat
4. Leksikologiya və terminologiya	-	12 saat
5. Söz yaradıcılığı və frazeologiya	-	6 saat
6. Morfolojiya	-	40 saat
7. Sintaksis və durğu işarələri	-	34 saat

8. Üslubiyyat	-	4 saat
9. Yazı işləri	-	22 saat

Proqramda hər bir mövzuya aid müvafiq oxu materialı verilir.

Proqram əsasında təqvim planları hazırlanarkən aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınması tövsiyə olunur.

1. Mətnlərdə – oxu materialından istifadə edilməsində müəllimlərə sərbəstlik verilir. Yeni müəllim oxu materialı seçərkən dərslər dediyi fakültənin profilini, xarakterini nəzərə almalıdır.

2. Yazı işləri üçün mətn və tapşırıqların seçilməsi zamanı müəllimə sərbəstlik verilir. Müəllim dərslər dediyi auditoriyanın xüsusiyyətini və fakültəni nəzərə alaraq yazı işlərini elə qurmalıdır ki, Azərbaycan dili üzrə öz məqsədindən əlavə, tələbələrin həmin qrupda keçilən xarici dil sahəsindəki biliklərinin dərinləşməsinə kömək edə bilsin.

GİRİŞ

(6 saat)

1. Tələbələrin Azərbaycan dilindən hazırlıq səviyyələri ilə tanışlıq və onların təhsil aldığı ali məktəb fakültə, tədris edilən fənnin məqsəd və vəzifəsi haqqında giriş söhbəti. (2 saat)

2. Azərbaycan dili, onun geneoloji və tipoloji təsniflərdə yeri. Azərbaycan dilinin dövlət statusu.

Görkəmli şəxsiyyətlərin Azərbaycan dili haqqında fikirləri (2 saat)

3. Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutu: Tarixi, bu günü və strukturu (2 saat)

Mətnlər. Şəhriyarın "Türk dili" və "Azadlıq quşu", "Varlıq" şeirləri ADDİ haqqında mətn. Azərbaycan Dövlət himni.

FONETIKA

(14 saat)

Fonetika haqqında məlumat. Azərbaycan əlifbasının tarixi. Müasir Azərbaycan əlifbası və onu rus əlifbasından fərqləndirən hərfi işarələr. Fonem və hərf. Saitlərin bölgüsü. Rus dilindən fərqlənən spesifik saitlər (Ə, Ö, Ü)

Qoşasaitli sözlər. Qoşasaitli sözlərin yazılması və tələffüzü (4 saat)

Tapşırıq: Saitlər, onların bölgüsünə aid. Saitlərin uzun və qısalığına aid misallar. Qoşa saitli sözlərə aid mətn. Səhv yazılmış qoşasaitli sözlərin yazılışı və tələffüzünə aid səhv yazılmış qoşasaitli sözlərin təshihə.

Mətnlər. Nizami (məlumat) "Eşqdır mehrabı uca göylərin". "Orxon Yenisey abidələri". Alman şairi İ.V. Göte. İngilis dramaturqu Şekspir. Alman dilçiləri.

Samitlər. Azərbaycan dilinin spesifik samitləri. Kar və cingilti samit qarşılığı. Qarşılığı olmayan samitlər. K hərfinin iki samiti ifadə etməsi. Qoşasamitli sözlər. Geminatların yazılışı və tələffüzü. Sonu Ç.K.T ilə bitən sözlərin yazılışı və tələffüzü. Sözüün əvvəlində işlənməyən samitlər. (4 saat)

Tapşırıq: Samitlər və onların bölgüsünə aid. Qoşasamitli sözlərə aid tapşırıq. Q.K.T. ilə bitən sözlərə aid səhv və doğru yazı.

Mətnlər. Mağazada (dialoq). T.Bayram "Ana dili", Azərbaycan musiqisi. Səməd Vurğun "Azərbaycan". Nəsimi haqqında məlumat.

Ahəng qanunu. Ahəngin növləri. Əsas fonetik hadisələr. Assimilyasiya və dissimilyasiya. Proteza və eliziya (2 saat)

Tapşırıq. Ahəng qanununa tabe olan və olmayan sözlərin məndən seçilməsi. Test üsulu ilə ahəng qanununa tabe olan sözlərin seçilməsi.

Mətnlər. M.Füzuli haqqında. Yeməkxanada dialoq. C.Cabbarlı. "Mənsur və Sitarə" hekayəsində bir parça. Azərbaycan xanəndələri.

Heca və vurğu. Vurğunun dildə yeri. Hecanın növləri, Sözüün sətirdən sətərə keçirilməsi. Vurğunun mənaya təsiri. (2 saat)

Tapşırıq: Düzgün hecalama və səhv hecalamaya aid sözüün sətirdən sətərə keçirilməsində buraxılan səhvlərin təshih. Bəzi alınma sözlərin vurğusuna aid Azərbaycanın dövlət xadimləri.

Orfoqrafiya və orfoepiya (2 saat)

Orfoqrafiya. Onun əhəmiyyəti və tərtibi prinsipləri. Orfoepiya normaları

Tapşırıq: Yazılışı ilə tələffüzü fərqlənən və ya fərqlənməyən sözlərin mətndən seçilib yazılması. Orfoqrafiya qaydalarının pozulduğu mətn üzərində iş.

Mətnlər. H.Arif “Şeir deyilmi”
(əzbərləmək). N.Tusi haqqında.

LEKSİKOLOGİYA

(12 saat)

1. Leksika haqqında ümumi məlumat. Lüğət tərkibi və lüğət fondu, Lüğət tərkibindəki sözlərin üslubi layları. Terminlər, ümumişlək sözlər, poetik sözlər, əsl Azərbaycan sözləri və onların xüsusiyyətləri. Rus və Avropa mənşəli sözlər. Ərəb və fars mənşəli sözlər. Lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbələri, Dilçilik terminləri. Lüğətlər və onların növləri. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti və ensiklopediyası. Mürəkkəb adlar, abreviatura (8 saat)

Tapşırıq. Mətdən ümumişlək sözlərin və terminlərin seçilib yazılması, 10 ədəd həm termin, həm ümumişlək xarakterli söz yazmaq, Bir neçə dilçilik terminindən ibarət Azərbaycanca-rusca lüğət hazırlamaq. İxtisarla yazılmış sözlərin açılışına aid tapşırıq.

Mətnlər: Əsgər marşı, Azərbaycanın müstəqillik günü. S.Ə.Şirvani "Oğluma nəsihət".

2. Çoxmənalı sözlər və omonimlər. Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqi, Paronimlər. Sinonimlər, antonimlər. Arxaizm və neologizmlər. Sinonim kimi işlənən dilçilik terminləri (4 saat)

Tapşırıq: Verilmiş test əsasında omonim və sinonim sözlərin cərgəsinin müəyyənləşdirilməsi. Verilmiş mətndən omonim, sinonim və antonimlərin seçilməsi. Mətndən arxaizm və neologizmlərin seçilməsi. Belə sözlərin tərcümə və izahlı lüğətinin tərtib edilməsi.

Mətnlər: A.Ələsgər "Yar yanında". Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü. Ə.Vahid "Tramvay" şeiri. Muğamat

Söz yaradıcılığı və frazeologiya (6 saat)

Dildə söz yaradıcılığı. Söz yaratmada əsas mənbə və üsullar.

Alınma sözlər, onların mənimsənilməsi. Morfoloji və sintaktik yolla söz yaratma. Azərbaycan dilində kalka. Sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə söz yaratma. (4 saat)

Frazeologiya. Frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri (2 saat)

Tapşırıq. Mətndə morfoloji üsulla yaradılmış sözləri seçib yazmaq. Bu üsulla 20 söz misal yazmaq. Sintaktik yolla yaradılan sözlərə aid 10 cümlə tərtib etmək. Kalka üsulu ilə yaradılan 6 söz misal yazmaq. 10 misalda frazeoloji vahid işlətmək.

Mətnlər: M.Füzuli: "Məktəbdə onunla oldu
həmdəm"...şeiri əzbərləmək. M.Arazın "Dünya
sənin, dünya mənim" şeiri əzbərləmək.

MORFOLOGİYA

(40 saat)

Sözün tərkibi. Kök və şəkilçi. Şəkilçilərin növləri. Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Söznü və sözsonu şəkilçilər. Birvariantlı, ikivariantlı və dördvariantlı şəkilçilər. (4 saat)

Tapşırıq: Verilmiş mətndə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərlə düzəlmiş sözləri seçib alt-alta yazmaq. Birvariantlı şəkilçilərin bir neçəsini mənşəyinə görə qruplaşdırıb yazmaq. Verilmiş mətndən ikivariantlı və dördvariantlı şəkilçiləri seçib yazmaq.

Mətnlər. "Koroğlu" dastanından "Alı kişi" boyunu öyrənmək. S.Ə.Şirvani "Cəfər, ey nuri-dideyi Seyyid" şeiri. İ.Qutqaşınlı "Rəşid bəy və Səadət xanım"

Nitq hissələri. Əsas və köməkçi nitq hissələri. İsim Xüsusiyyətləri. İsm sualları (rus dili ilə müqayisədə) Xüsusi və ümumi isimlər. Kəmiyyət kateqoriyası. Xəbərlilik kateqoriyası. İsimlərin quruluşca növləri. Sadə, düzəltmə, mürəkkəb isimlər

Tapşırıq: Verilmiş mətndə ümumi və xüsusi isimləri seçib yazmaq. Rus dili ilə fərqli olan isim sualları tərtib etmək. Mətndən isim kateqoriyalarını

bildirən sözləri seçmək. Mürəkkəb söz və ismi birləşmələrə aid səkkiz söz hallandırmaq.

Mətnlər. M.P.Vaqif. "Bayram oldu" şeiri. Abbas Səhhət "Vətən" şeiri. Kamil Vəliyev. "Yaz". Q.B.Zakir "M.F.Axundova məktub".

Sifət. Əsli və nisbi sifətlər. Adi, azaltma və çoxaltma dərəcəsi. Sifətin quruluşca növləri. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər (4 saat)

Tapşırıq. Rəng və dad bildirən sifətlərin hərəsinə aid beş misal yazıb cümlədə işlətmək. Verilmiş sifətləri dərəcələr üzrə dəyişmək. Mürəkkəb sifətlərin yaranmasına aid beş misal yazmaq. Verilmiş məndən sifətləri seçmək.

Mətnlər: M. S.Ordubadi: "Qılınc və qələm". Bahar. Aşıq Alı: "Nə qaldı"

Say. Sayların qrupları. Miqdar sayları, sıra sayları, qeyri-müəyyən saylar, kəsr sayları (2 saat)

Tapşırıq: Sayların oxunmasına aid. Verilmiş sayları Azərbaycan və rus dilində sözlərlə yazmaq. Bayatıları əzbərləmək

Mətn: Telefon danışığı, saat, vidalaşma. C.Məmmədquluzadənin "Gözəl yerlər" felyetonunu rus dilinə tərcümə etmək

Əvəzlik. Əvəzliyin növləri. Şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi, təyin əvəzliyi, sual əvəzliyi, qeyri-müəyyən əvəzliklər (2 saat)

Tapşırıq. Əvəzliyin hər növünə aid 2 cümlə misal yazın. Verilmiş mətndən əvəzlikləri seçib növlərinə görə alt-alta yazın

Mətnlər: M.S.Ordubadi "Dumanlı Təbriz" (Təbrizə doğru), M.Ə.Sabir: "Neylərdin ilahi" (şeyri əzbər öyrənmək)

Feil (8 saat). Feilin tərfi və əsas xüsusiyyətləri. Feilin quruluşca növləri. Feilin kateqoriyaları: şəxs, kəmiyyət və zaman kateqoriyaları (2 saat)

Tapşırıq: Feilin sadə, düzəltmə və mürəkkəb növlərinə aid cümlə tərtib etmək. Mətdən feilin zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarını seçmək

Mətn: Sabir "Hərçənd əsəri-qüduyəti zamanız" (şeyri əzbər)

Felin təsirlik kateqoriyası, inkarlıq kateqoriyası, tərz kateqoriyası. (2 saat)

Tapşırıq: Verilmiş feillərdən təsirliləri bir sırada, təsirsizləri bir sırada seçib yazın. Təsirli

feillərdən təsirsiz, təsirsiz feillərdən təsirli fellər düzəldin. Mətdən feilləri seçib onları təhlil edin. Şeiri əzbərləyin.

Mətn: C.Cabbarlı "Ana"

Feilin şəkilləri. Əmr, xəbər, lazım, arzu, şərt şəkli. (2 saat)

Tapşırıq: Oxu, yaz, danış, gəl feillərini şəkillərə görə dəyiş. Mətdən feilləri seçib şəkillərini göstər. Mətnin məzmununu danış

Mətn: Ə.Haqverdiyev "M.Səfər"

Feilin növləri: məlum növ, məchul növ, icbar növ, qayıdış növ, qarşılıq növ, Feilin təsriflənməyən formaları. Məsdər, feili sifət, feili bağlama (2 saat)

Tapşırıq. Mətdən feilləri seçib növlərini göstər. Qayıdış və qarşılıq növləri bildirən il və iş' şəkilçilərinin hərəsinə aid 4 misal tapıb cümlədə işlət. Verilmiş cümlələrdəki feillərin növlərini göstər. Feili sifətlə feildən düzələn sifətləri müqayisə üçün 3 misal yaz. Mətdən feili bağlamaları seç. Hekayənin məzmununu danış.

Mətn: Ə.Haqverdiyev "Bomba"

Zərf. Zərfin mənaca növləri: Tərzi-hərəkət zərfləri, zaman zərfləri, yer zərfləri, kəmiyyət zərfləri. Zərflərin quruluşca növləri: Sadə zərflər, düzəltmə zərflər, mürəkkəb zərflər. (2 saat)

Tapşırıq: Verilmiş mətndən zərfləri seç, növünü göstər. Hər zərfə aid 2 cümlə yaz.

Mətn: S. Vurğun haqqında məlumat. "Şair, nə tez qocaldın sən". Köməkçi nitq hissələri.

Qoşma. Qoşma və rus dilindəki söz önlərinin müqayisəsi. Qoşmaların ismin halları ilə işlənməsi. Qoşmaların qrammatik mənası. Məkan bildirən, zaman bildirən, müqayisə bildirən, səbəb bildirən, məqsəd bildirən, birgəlik və vasitə bildirənlər. (2 saat)

Tapşırıq: 10 qoşma seçib rus dili ilə müqayisəli şəkildə cümlədə işlətmək. Verilmiş mətndən qoşmaları seçib mənalarını göstərmək.

Mətn: Qoşmaların bütün növlərinə aid misallar toplusu vermək. İlk Azərbaycan operası "Leyli və Məcnun".

Bağlayıcı. Bağlayıcıların növləri: Tabesizlik bağlayıcıları. Birləşdirici bağlayıcılar, ziddiyyət bildirən, bölüşdürmə bildirən, iştirak bildirən. Tabelilik bağlayıcıları. aydınlaşdırma bildirən,

səbəb bildirən, müqayisə bildirən, güzəşt bildirən (2 saat)

Tapşırıq: 1. Aşağıdakı cümlələri köçürün. Tabesizlik bağlayıcılarını göstərin. 2. Aşağıdakı cümlələri köçürün tabelilik bağlayıcılarını göstərin. Da, də və ilə, ki, çünki, amma, əgər, nə-nə bağlayıcılarını cümlədə işlədin. Şeiri əzbərləyin.

Ədat. Ədatların cümlədə vəzifəsi. Ədatların növləri, sual ədatları, qüvvətləndirici ədatlar, inkar ədatları, emosional məna bildirən ədatlar. (2 saat)

Tapşırıq. Müxtəlif ədatlar iştirak edən 10 cümlə yazıb cümlələri rus dilinə tərcümə edin. Aşağıdakı cümlələrdəki ədatların növlərini göstərin. Mətni öyrənin. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar.

Modal sözlər. Onların növləri. Feili modal sözlər, İsmi modallar (2 saat)

Tapşırıq: İçərisində modal söz olan 10 cümlə yazıb rus dilinə tərcümə edin.

Nida. Nidanın vəzifəsi. Nida və İsmi nidanın ifadə etdiyi mənalar. (2 saat)

Tapşırıq: Verilmiş cümlələrdə nidaların mənasını göstərin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin. Morfologiyanın təkrarı üçün çalışmalar.

SİNTAKSİS

(34 saat)

Sintaktik əlaqələr. Uzlaşma, idarə, yanaşma. Tabesizlik əlaqəsi. (2 saat)

Tapşırıq. Cümlələrdə tabesizlik əlaqəsi ilə birləşən sözləri göstərin. Mətnə uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqəsi ilə birləşən sözləri göstərin. Bu əlaqələrin hər birinə aid 3 cümlə yazıb rus dilinə tərcümə edin.

Mətn: B.Zərdabi "Əkinçi"də mətbuat.

Söz birləşmələri. Sadə söz birləşmələri. Mürəkkəb söz birləşmələri. Söz birləşmələrinin növləri: İsmi birləşmələr. Feili birləşmələr. Zərf birləşmələri (2 saat)

Tapşırıq: İsmi, feili və zərf birləşmələrinin növlərinə aid misallar yazıb cümlədə işlədin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin. Verilmiş mətnə söz birləşmələrini seçib ayırın, mətni öyrənin, cümlələrdə söz birləşmələrini tapın.

Mətn: Bakı (M.Süleymanov)

Cümlə üzvləri. Baş üzvlər. Mübtəda. Sualları, ifadə vasitələri. Xəbər. İsmi və feili xəbərlər. (2 saat)

Tapşırıq: Fərəh. Səidə, Günəş, Sel, Külək, Azərbaycan, Babək, qılınc, su, dağ sözlərini mübtədə kimi işlədin. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin. Verilmiş cümlələrdə xəbərləri tapıb ifadə vasitələrini göstərin. Verilmiş mətni köçürün. Mübtədaları seçin onları ifadə vasitələrinə görə qruplaşdırın.

Mətn: Dədə Qorqud. Mətni öyrənin. Kür çayı haqqında məlumatı öyrənin.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri. Tamamlıq. Vasitəsiz tamamlıq. Vasitəli tamamlıq. Təyin. (2 saat)

Tapşırıq. Cümlələri köçürün. Vasitəsiz tamamlıqların altından xətt çəkin. Hansı suala cavab verdiyini göstərin. Verilmiş mətndə vasitəli tamamlıqları göstərin. Mətni öyrənin. Şeiri köçürün. Təyidlərin altından xətt çəkin. Şeiri əzbərləyin.

Mətn: M.Cəlal İclas qurusu. H.Cavid Qız məktəbində.

Zərflik. Zərfliyin mənaca növləri. Tərzi (hərəkət zərfliyi. Zaman zərfliyi, Yer zərfliyi, məqsəd zərfliyi. Mürəkkəb zərfliklər. Cümlənin həmcins üzvləri. (2 saat)

Tapşırıq: cümlələri köçürün Zərflərlərin növlərini göstərin. Zərflərin hər növünə aid bir misal yazın. Misalları rus dilinə tərcümə edin. Həmcins mübtədalara aid 5 cümlə yazıb rus dilinə tərcümə edin.

Mətn: S.Vurğun. Şair nə tez qocaldın sən. Şeir əzbərləyin.

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Xitab, ara sözlər, ismi ara sözlər, feili ara sözlər. Ara sözlərin məna qrupları. (2 saat)

Tapşırıq. Cümlələrdə xitabları səciyyələndirin. Ata, Səidə, müəllim sözlərini cümlənin müxtəlif yerlərində xitab kimi işlədin. Verilmiş cümlələri köçürün, ara sözlərin altından xətt çəkin. İsmi və feili ara sözlərə aid 10 cümlə yazın. Cümlələri rus dilinə tərcümə edin.

Mətn: Şah İsmayıl Xətai şeiri əzbərləyin (Yeni mehman gördüm.)

Sadə cümlə. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri: Nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi.

Müxtəsər və geniş cümlələr. (2 saat)

Tapşırıq. Sadə cümlənin məqsəd və əlaqəyə görə növlərinə aid 10 misal yazıb rus dilinə tərcümə

etmək. Verilmiş mətnlərdəki cümlələri növlərinə görə ayırmaq.

Mətn: Duma yaxınlaşır. (Ü.Hacıbəyov)
Nidaya aid S. Vurğun "Buruqlar səltənəti". Əmr cümləsinə aid Qarabağda yer məsələsi. (Ü.Hacıbəyov) Sual cümləsi – M.Ə.Sabir: Hə, de görüm nə oldu bəs?

Cüttərkiibli və təktərkiibli cümlələr, müəyyən şəxsi cümlələr. Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr. Ümumi şəxsi cümlələr. Şəxssiz cümlələr. Adlıq cümlə. Söz cümlə. Məsdər cümlə. Müxtəsər və geniş cümlə. (4 saat)

Tapşırıq: Verilmiş mətndən təktərkiibli və cüttərkiibli cümlələri seçib yazın. Ümumi şəxsi və qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin hər birinə aid 5 misal yazıb rus dilinə tərcümə edin. Şəxssiz cümlə, adlıq cümlə, söz cümlə və məsdər cümləyə aid misallar yazıb rus dilinə tərcümə edin. Verilmiş cümlə misalların növünü göstərin.

Mətn: Bakının baharı. Bakı-Ana Vətən (S. Vurğun) şeirini əzbərləyin.

Mürəkkəb cümlə. Mürəkkəb cümlədə əlaqə vasitələri. Tabesiz mürəkkəb cümlə. Bağlayıcısız və bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlə. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında mənə

əlaqələri: Səbəb-nəticə əlaqəsi, qarşılaşdırma, ziddiyyət əlaqəsi. (6 saat)

Tapşırıq: Bağlayıcı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin hər birinə aid 5 misal yazın. Misalları rus dilinə tərcümə edin. Verilmiş tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələrini göstərin. Amma, ya, nə, həm...həm də, gah...gah da bağlayıcılarının hər birinə aid tabesiz mürəkkəb cümlə yazıb rus dilinə tərcümə edin.

Mətn: "Dumanlı Təbriz" romanından bir parça. Mətni öyrənin.

Tabeli mürəkkəb cümlə (8 saat)

Tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələri arasında əlaqə vasitələri. Budaq cümlələr. Mübtəda budaq cümləsi. Xəbər budaq cümləsi. Təyin budaq cümləsi. Zaman budaq cümləsi. Yer budaq cümləsi. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi. Kəmiyyət budaq cümləsi. Dərəcə budaq cümləsi. Nəticə budaq cümləsi. Şərt budaq cümləsi. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi.

Sintaktik sinonimlər.

Tapşırıq: hər bir budaq cümləyə aid 5 misal yazıb rus dilinə tərcümə etmək. Verilmiş cümlələri

dəftərə köçürüb budaq cümlələrin növünü müəyyənləşdirmək. Mətdən tabeli mürəkkəb cümlələri seçmək.

Mətn: Ə. Cəfərzadə "Xoş gördük səyyah".
Mir Cəlal "Mərd və namərd".

Proqramda əhatə edilmiş bəhslər – fonetika, leksika, morfologiya və sintaksisə aid məlumatlar müvafiq mətnlərlə tamamlanır və əyaniləşir. Tələbələrin Azərbaycan dilində yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif tipli ədəbi-bədii mətnlərdən istifadə olunur. Verilmiş bir sıra mətnlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcüməsi tövsiyə edilir. Proqram və dərslik ümumi istiqamət və material verir. Kafedra və müəllimlər fakültələrin profilinə uyğun olaraq nəzəri və praktik materialın həcmi müəyyən edir.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ЯЗЫКОВ**

П Р О Г Р А М М А
ПО ВВЕДЕНИЮ В ЯЗЫКОЗНАНИЕ

*Утверждена приказом Министра Образования
Азербайджанской Республики от 28 сентября
2001 года за № 994*

БАКУ – 2001

От составителей

Как известно, после восстановления независимости наше государство уделяет все больше внимание развитию научных исследований, и особенно в сфере изучения языков.

В этой связи очень симптоматично представление нашему ВУЗ-у Университетского статуса, что обуславливает привлечение в процесс обучения теоретических дисциплин, включая науку о языке. Так как эта дисциплина создает базу для усвоения фонетических и лексических систем, а также грамматического строя изучаемого языка.

Преподавания «Введения в языкознание» в нашем университете должно иметь свои отличия от других ВУЗ-ов нашей страны, где также изучается названный предмет. Это диктуется, в первую очередь, профилем нашего университета. Кроме этого, резко отличается объем часов для лекций и семинарских занятий, выделенных в учебном плане разных ВУЗ-ов. Полагаем, что эти факторы явились главными побудителями, чтобы начать нам работу для составления новой программы «Введению Языкознание».

Согласно учебному плану «Введению в языкознание» преподается в I семестре обучения.

Задачей педагога данному курсу является предоставление знаний об основах языкознания. Этот этап можно рассматривать как подготовку к более

глубокому и расширенному изучению проблем лингвистики посредством предмета «Общее языкознание», который студенты будут проходить на IV курсе.

Следует отметить, что педагог в праве переставить ту или иную тему, или же добавить новые темы предложению кафедры в свой календарный план предмету «Введение в языкознание», то есть существует возможность изменения последовательности тем, предложенных настоящей программой.

Составленная нами новая программа в соответствии новой концепцией Азербайджанской Республики об образовании не отрицает предшествующих ей, наоборот она является дополнительным и усовершенствованным вариантом.

Программа состоит из двух общих разделов:

I раздел: Языкознание и его разные проблемы

II раздел: Язык и его разные проблемы,

Языкознание и его разные проблемы

Объект и предмет “Введения в языкознание. Место языкознания в системе наук. Язык как сложное общественное явления имеющая богатое строение, широкая сфера употребления.

Проблемы языкознания, связанные с другими отраслями науки (с литературоведением, историей,

логикой, психологией, философией, физиологией, физикой, математикой, географией и т.д.) по своим методам исследования.

Общие сведения о методологии в науке. Методология-позиция субъекта для подхода к своему объекту.

Отрасли и разделы языкознания. Понятие об отраслях и разделах в лингвистике и их связь.

Отрасли языкознания: теоретические и прикладные.

Теоретические языкознание ведущая отрасль языкознания. Разделы-изучающие структуру лингвистики (фонетика, лексикология, фразеология, семасиология, этимология, ономастика, морфология, синтаксис). Общие разделы языкознания: диалектология, стилистика, история языка.

Внешняя лингвистика.

Практическое языкознание: орфография, графика, лексикография, проблемы перевода.

Общие сведения о возникновении и истории языкознания. Древние лингвистические школы: Древнеиндийское Языкознание. Панини и его последователи: Варуручи Катаяна (III в. до н.э), Патанчали (II в до н. э.)

Древнекитайское языкознание. Сюшен (I в) Лю Си (II в).

Греко-римское языкознание (V-VIII в. до н.э).

Тит Лукреци Кар (I в. д. Н.Э.), Аристотель (384-322 г.д.н.э.), Гераклит (544-483 г. до н.э.), Платон (427-347 г.до н.э.) и.т.д.

Александрийская школа лингвистики.

Грамматический уклон Александрийской школы. Аристарх Самофракийский, Аполлон Дискол.

Древнеримские языковеды-последователи греческих ученых, использование лингвистических выводов греческих ученых римскими учеными составлении грамматики латинского языка. Воррон (116-22 г до н.э.), Донат (IV в), Приссен (VI в).

Арабское языкознание. Исторические условия возрождения Арабского Языкознания, факторы, способствующие развитию Арабского Языкознания. Положительное влияние Ислама в развитии Арабского языкознания.

Басрийская и Куфийская школы. Появление Багдадской школы в результате объединения Басрийской и Куфийской школ.

Бишр-Аль-Амир ибн Осман Сибавейхи (VIII в), Абуль-Хасан Али Кисайни, Халил-ал Фарахиди и т.д.

Формирование языкознания как науки. Заслуги Галилея, Декарта, Бекона, Лейбница других ученых в формировании языкознания.

Возникновение тюркологии. Махмуд Кашгарский, Ю Баласагунлу.

Языкознание в средних веках. Появление рациональной грамматики. Грамматика Пор-Рояля. А.Арно и К.Лансло.

Гипотезы философов X-VIII века (Руссо, Дидро, Гердер) о происхождении языка.

Языкознание в XIX веке: натуралистическое течение (А.Шлейхер), психологическое течение (Г.Штейнталь, В.Вунд, А.Потебня), социологическое течение (Ф. Де Соссюр).

Основные школы в лингвистике XIX века:

а) лингвистическая школа Младограмматиков (А.Лескин, К. Бругман, Г.Паул и др.)

б) Московская школа (Ф. Фортунатов, А.М.Пешковский и др.)

в) Казанская Школа (И.А.Бодуен де Куртене, И.В.Крушевский).

Тюркология как составная часть общего языкознания.

Исследование тюркских языков за рубежом.

Место азербайджанского языкознания в системе общей тюркологии. Азербайджанское языкознание в средних веках (Абу Закария, Хатиб Табризи, Аль Хувеййи Насир и др.). Языкознание в Азербайджане в XIX-XX вв. Романоведение, германоведение и славистика в Азербайджане.

Краткие сведения о современной мировой лингвистики. Ф. де Соссюр и основные положения его взглядов на языкознание (синхрония и диахрония).

Роль языкознания в развитии культуры и изучении иностранных языков.

Языкознание в начале и середине XX века.

Школа структурализма. Основные направления.

1. Датская глоссематика (Л.Ельмслев)
2. Пражская функциональная лингвистика (В. Матезиус)
3. Американский дескриптивизм (Л.Блумфилд)
4. Американская этнолингвистика (Э.Сепир, Б.Уорт)

Основные течения в современной лингвистике: функциональная лингвистика, прикладная лингвистика и т.д.

Язык и его разные проблемы

Сущность, характер и функции языка. Язык как общественное явление. Система и структура языка. Знаковая природа языка. Уровни (ярусы) языка. Функции языка: коммуникативная, экспрессивная, номинативная, познавательная и т.д.

Национальный характер языка.

Язык и мышления. Взгляды различных ученых на данную проблему.

Язык и речь. Общие и различительные черты языка и речи.

Единицы языка и речь. Общие и различительные черты языка и речи.

Единицы языка и единицы речи. Формы речи: диалогическая и монологическая, письменная и устная.

Стилистико-дифференциальные формы языка.

Язык и его стили. Понятие о литературном языке и его стилях. Книжный и разговорный типы языка, художественной литературы и просторечия.

Язык и общество. Теории о происхождении языка. Основные процессы в развитии языка.

1) Процесс дифференциации. Возникновение родственных языков процесс дифференциации,

2) Процесс интеграции. Интеграция и скрещивания языков. Формирования народных языков.

3) Взаимоотношение взаимовлияние языков. Понятие о субстрате и суперстрате.

Основные этапы развития языков. Возникновение народных языков и их переход к национальным.

Международные языки. Билингвизм. Проблема мирового языка.

Фонетика

Предмет и разновидности фонетики. Виды фонетики по аспектам изучения звуков речи по методам исследования. Речевой аппарат. Звуки речи. Функции звуков речи. Классификация звуков речи. Вокализм и консонантизм. Звуки речи и фонемы. Признаки фонемы. Слог, ударение, интонация. Фонетические законы и явления. Орфоэпия-нормы правильного литературного произношения.

Письмо. Предметное, пиктографическое, идеографические и фонографическое письмо.

Развитие алфавитного письма. Азербайджанское письмо и его развитие. Орфография и основные принципы её составления. Стенография.

Лексикология. Слово. Место слова в языке. Лексикология-важнейший раздел языкознания, Разновидности и внутренние разделы лексикологии. Семасиология. Ономастика. Фразеология. Лексикография, Принципы составления словарей.

Определение, значение и функции слова. Слово и понятие. Словарный фонд и словарный состав языка. Основные способы и источники обогащения словарного состава языка. Заимствование слов из других языков.

Лексико-семантические группы слов словарного состава: полисемия, метафора, метонимия, синекдоха, омонимия, синонимия и антонимия.

Стилистические пласты словарного состава: термины, поэтизмы, общеупотребительная лексика, вульгаризмы, евфемизмы, дисфемизмы, арго и жаргоны, пустые слова.

Грамматика: её особенности, классические и современные разновидности. Морфология и синтаксис. Связь между ними. Морфологический состав слова. Понятие о корне в свете грамматической структуры разных языков. Грамматическое значение и способы его выражения.

Грамматические способы: аффиксы, внутренняя флексия, супплетивизм, повторы, порядок слов, интонация, вспомогательные слова и т.д.

Синтаксис. Объект синтаксиса. Основные синтаксические единицы: синтагмы, словосочетания.

Синтаксическая связь между словосочетаниями и членами предложения. Проблема члена предложения, Члены предложения и части речи. Предложения. Основные признаки предложения. Виды предложения. Сложные предложения. Параметры классификации простого предложения. Сложное предложение. Разновидности сложного предложения по характеру отношений между компонентами. Предложение и суждение.

Классификация языков мира. Основные принципы классификации языков. Ареальный, функциональный, типологический и генеалогические принципы. Взаимоотношение между языками. Субстрат, адстрат. Вопрос билингвизма. Проблемы общечеловеческого языка.

Литература

1. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М., 1997
2. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979
3. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1974
4. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. М., 1967

Дополнительная литература

1. Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения современного азербайджанского языка Б., 1983
2. Амирова Т.А. Ольховиков Б.А. Рождественский Ю.М. Очерки по истории лингвистики. М., 1975
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1975
4. Бенвеност З. Общая лингвистика. М., 1974
5. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. М., 1977
6. Жирмунский В.М. Общее и германское языкознание. Л., 1976
7. Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М., 1979
8. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1979
9. Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. М., 1962
10. Косевич В.Б. Элементы общей лингвистики. М., 1977
11. Кондрашов В.А. История лингвистических учений. М., 1979
12. Коссовский Б.Н. Общее языкознание. Минск., 1968
13. Кочергина В.А. Введение в языкознание. М., 1979

14. Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя. Л., 1974
15. Леонтьев А.А. Психолингвистика. М., 1967
16. Леонтьев А.А. Возникновение и первоначальное развитие языке. М., 1963
17. Ломтев Т.Т. Общее и русское языкознание. М., 1976
18. Лоя Я.В. История лингвистических учений. М., 1968
19. Меликсетбеков Л.М. Академик Марр и его Яфетическая теория. Т., 1926
20. Мешанинов И.И. Яфетическая теория. БСЭ (первое издание). М., ОГИЗ, 1931.
21. Рихтер Ги. Введение в языкознание. Донецк., 1966

**МИНИСТЕРСТВО НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ им. 50-летия
СССР**

П Р О Г Р А М М А

ПО ОБЩЕМУ ЯЗЫКОЗНАНИЮ

*Публикуется по решению филологического сектора
научно-методического совета Министерства
Образования Азербайджанской Республики*

БАКУ – 1989

От составителя

XXVII съезд КПСС, XIX Всесоюзная партийная конференция поставили огромные обязанности перед высшей школой и открыли широкие горизонты для её развития. Последние годы Коммунистическая и советское государство определили важнейшие направления вузовской науки и требовали подготовки высококвалифицированных кадров с высшим образованием.

В постановлениях ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О дальнейшем развитии высшей школы и повышении качества подготовки специалистов». «О повышении эффективности научно-исследовательских работ в высших школах и в Основных направлениях перестройки высшего и среднего специального образования» определяются конкретные задачи по преподаванию и обучению основ наук во всех вузах, а в том числе педагогических.

Данные постановления требуют всемерного повышения качества преподавания всех дисциплин в экстенсивном и интенсивном направлении.

Одной из форм выполнения поставленных партией и советским государством перед вузами задач является включение учебный план с 1989-1990 уч. г. новой дисциплины «Общее языкознание»

Преподавание общего языкознания» в АПИНЯ им. 50 летия СССР должно иметь свои Отличия от

других вузов республики, где также изучается названный предмет.

Учитывая специфику вуза, здесь педагог более подробно останавливается над иностранными течениями и школами лингвистики.

Кроме того, резко отличается объем часов для лекций и семинарских занятий, выделенных в разных вузах.

Поэтому появилась необходимость для составления программы по «Общему языкознанию». На первом курсе института иностранных языков студенты получают знания об основах языкознания по курсу «Введение в языкознание». Как известно, на этом этапе обучающимся даются только простые знания по лингвистике.

Безусловно, для выполнения задач, поставленных перед сегодняшним вузом, нельзя удовлетвориться ограниченными знаниями по теории языка, которые дает «Введение в языкознание». По учебному плану «Общее языкознание» преподается на 10-ом семестре обучения. Этому курсу выделены 16 лекционных и 8 семинарских часов.

Преподаватель должен дать знания по основным проблемам общего языкознания на основе небольшого количества, не повторяя «Введение в языкознание».

Перестройка и известные постановления партии и правительства требуют новые принципы подхода к семинарским и лекционным занятиям. Так, раньше темы семинарских лекционных занятий повторяли друг друга, т. е. на семинаре студенты анализировали темы, которые слушали на лекции.

По новым требованиям в этом нет необходимости. Преподаватель может включить в план семинарских занятий темы, которые не проходили на лекциях. Это поможет развить у студентов навыки самостоятельной работы.

Помимо этого, педагог не может осветить все проблемы лингвистики во время лекции. Поэтому такой метод оправдывает себя и с научной и с методической точки зрения.

Во время самостоятельной и индивидуальной работы со студентами преподаватель имеет широкие возможности охватить всю программу.

Следует отметить и то, что не обязательно чтобы календарные планы по общему языкознанию были составлены именно в последовательности предложенной в программе. Преподаватель может переставить местами ту или иную тему или же может добавить новые темы по предложению кафедры.

Программа состоит из двух общих разделов:

I раздел: Языкознание и его разные проблемы,

II раздел: Язык и его разные проблемы.

I РАЗДЕЛ

Наука о языке и его разные проблемы

а) Объект и предмет «Общего языкознания». Сходные и различительные черты понятий о предмете и объекте. Научное понятие о предмете-одно из черт, обуславливающих самостоятельность науки. Границы лингвистики.

б) Место языкознания в системе наук. Лингвистика-общественная наука по своему предмету и объекту. Проблемы языкознания, связанные с другими отраслями науки по своим методам исследования.

в) Основные методы лингвистического анализа. Метод как стиль подхода субъекта к своему объекту. Социальные и точные методы в лингвистическом анализе.

Методология. Методология — позиция субъекта для подхода к своему объекту.

Зависимость лингвистических исследований от методологических платформ. Идеалистические, дуалистические и материалистические платформы в лингвистических исследованиях. Оценка языка позиции домарксистского материализма. Марксизм-ленинизм — методологическая основа советского языкознания.

г) Возникновение и развитие языкознания. О проблеме переодизации истории лингвистики. Первичные элементы языкознания и исторические условия возникновения лингвистики. Древние лингвистические школы. Древнеиндийского языкознание. Панини и его последователи: Вараручи Катаяна (II д. н. э.), Патанчали (II в. д. н. э.). Древнекитайское языкознание Сюшен (I в.), Лю Си, (II в.).

Философский период греческого языкознания.

Греко-римское языкознание (V-III в. д. н. э.).

Тит Лукреси Кар (I в. д. н. э.), Аристотель (384-322 д. н. э.), Гераклит (544-540 д. н. э.). Платон (427-347 д. н. э.) и т. д.

Грамматический период греческого языкознания (II в. д. н. э.), Гераклит (544-540 д. н. э.), Платон (427-347 д. н. э.) и т. д.

Грамматический период греческого языкознания (III в. д. н. 9. и IV в. д. н.)

Александрийская школа лингвистики.
Грамматический уклон Александрийской школы.
Аристрах Самофракийский, Апполон Дискол.

Двойкий характер Александрийской школы, именно уклон представителей Александрийской школы. Симметристы (Гратил) и Антогонисты (Гермоген), Сократ

Древнеримские языковеды-последователи греческих ученых, использование лингвистических выводов греческих ученых Римскими учеными в составлении грамматики латинского языка. Воррон (116-22 д.н.э), Донат (IV в.н.), Присемен(VI в.)

Арабское языкознание

Исторические условия возрождения Арабского языкознания, факторы, способствующие развитию Арабского языкознания. Положительное влияние Ислама развитию Арабского Языкознания

Басрийская и Куфрийская школа

Появление Багдадской школы в результате объединения Басрийской и Куфийской школы. Бишр-Ал-Амир Ибн Осман Сибавейхи (VIII в.), Абул-Хасан Али Қисайи, Халал-ал Фарахиди и т.д.

Лексикографический уклон в арабской лингвистике.

Возникновение тюркологии. Махмуд Кашгарский, Ю. Баласагунлу

Языкознание в средних веках. Появление Рациональной грамматики. Лаисло и Арино. Гипотезы философов XVIII века (Руссо, Дидро, Гердер) о происхождении языка.

Возникновение науки о языке в России. М. В. Ломоносов, А.Н.Радищев

Языкознание в XIX веке.

Формирование лингвистики как самостоятельной науки (Р.Ф.Гумбольдт)

Появление сравнительно-исторической методики в языкознании

Ф.Бопп, Р.Раск, Я.Гримм и А.Х.Востоков.

Разные течения и школы в языкознании XIX века.

Лингвистические течения.

1. Натуралистическое течение: А. Шлейхер.
2. Психологическое течение: г. Штейнталь В. Вунд, А. Потебня,
3. Социологическое течение: Ф. де Соссюр

Лингвистические школы.

- 1.Московская школа лингвистики:
Ф.Фортунатов, А.Томсон, А.М.Пешковский,
А.А.Шахматов, М.Казембек, М.Д.Топчибашев
2. Казанская лингвистическая школа:
И.А.Бодуен де Куртенэ. В.А.Богородицкий,
И.В.Крушевский
3. Лингвистическая школа младограмматиков:
Август, Лескин, Карл Бругман, Герман Пауль,
Бертольд, Делбрюк.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ В XX ВЕКЕ И СОВЕТСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Русское и Азербайджанское языкознание в начале XX века

Советская лингвистическая школа:
В.В.Виноградов, Л.В.Щерба, И.И.Мещанинов,
Б.А.Серебренников

Азербайджанское советское языкознание:
Б.В.Чобанзаде, М.Ш.Ширалиев, И.Гасанов, Т.Багиров,
А.Демирчизаде, М.Гусейн-заде

ОСНОВНЫЕ ТЕЧЕНИЯ И ШКОЛЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

1. Советская традиционная лингвистика
2. Советская структуральная лингвистика.
3. Датская Глоссематика.
- 4 Пражская функциональная лингвистика
6. Американская этнолингвистика и т. д.

ОТРАСЛИ И РАЗДЕЛЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Понятие - отрасли и разделы, их связь

1. Разделы языкознания

Разделение языкознания на теоретическую и прикладную лингвистику по характеру исследования.

а) Теоретическое языкознание.

Разделы, изучающие структуру языка (фонетика, лексикология, фразеология, семасиология, этимология, Ономастика, морфология, синтаксис).

Общие разделы: Диалектология, стилистика, история языка.

Прикладная лингвистика: орфография, графика, лексикография, проблемы перевода.

Общее и частное (конкретное языкознание)

Общее языкознание - наука, охватывающая все виды исследования над языком.

Частное языкознание - отрасль, охватывающая научные исследования над конкретным языком или группой языков.

функционирование частного языкознания в курсе общего языкознания и под его влиянием, их взаимосвязь.

2. Отрасли языкознания:

II РАЗДЕЛ

ЯЗЫК И ЕГО РАЗНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

а) Сущность языка. Язык как общественное явление. Разные идеалистические взгляды, искажающие сущность языка и их критика.

б) Язык как система. Понятие о системе Микро в системе языка.

Сравнение объективной и языковой системности. Системный характер языковых знаков.

в) Структура языка. Посредственная связь структурных элементов языка

г) функции языка. Коммуникативная, экспрессивная, номинативная, эмосивная, познавательная и т. д.

ЯЗЫК И МЫШЛЕНИЕ

Критика идеалистических взглядов, отождествляющих язык и мышление. Марксистское учение о диалектическом единстве языка и мышления.

Процесс познания: живое созерцание, абстрактное мышление и практика, как основной этап познания объективной действительности,

Учение Павлова о сигнальной системе.

функционирование языка, как сигнал сигналов.

ЯЗЫК И РЕЧЬ

О языке и речи. Общие и различительные черты языка и речи. Синхрония и диахрония.

Формы речи: диалогическая и монологическая, письменная и устная.

Стилистическо-дифференциальные формы языка.

ЯЗЫК И ЕГО СТИЛИ.

Понятие о литературном языке и его стилях. Стиль-одна из фиддеренциальных разновидностей

языка Стиль и мышление. Функционально-стилевая структура языка: книжный и разговорный типы языка, язык художественной литературы и просторечия. Стиль и норма. Лингвистика текста. Текст-самая большая единица языка. Структура текста.

ЯЗЫК И ОБЩЕСТВО

Роль языка в обществе. Основные процессы в развитии языка.

1. Процесс дифференциации. Дифференциация как основной фактор, ведущий к самостоятельности языка

Возникновение родственных языков в процессе дифференциации.

2. Процесс интеграции.

Вопрос об интеграции и скрещивании языков, сконцентрирование капиталистических производственных отношений-одно из решающих факторов интеграции диалектов (племенных языков) и формирования народов и народных языков.

3. Взаимоотношение и взаимовлияние языков. Понятие о субстрате и суперстрате. Степени

суперстрата. Суперстрат как результат
ассимилятивного влияния. Влияние
экстралингвистических факторов на структуру языка

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОВ

Состояние и функционирование языка в разных
социально-экономических формациях.

Формирование родоплеменных языков
(диалектов) в связи с возникновением классового
общества в первобытном общинном строе,
историческая необходимость перехода на племенные
языки. Племенной язык и диалект.

Создание реальной почвы для развития и
интеграции языков новыми экономическими
отношения при капиталистическом обществе.

Возникновение народных языков

Переход народных языков к национальным.
Возникновение и исторические условия для
формирования наций и национальных языков при
капиталистическом обществе.

Сферы функционирования национальных
языков. Взаимоотношение, взаимообогащение

национальных языков при социалистическом обществе и закономерности их развития.

Национально-языковая политика КПСС. Вопрос об обязательном государственном языке при социализме. Национальные языки народов СССР на современном этапе.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЯЗЫКИ

БИЛИНГВИЗМ

Роль русского языка в процессе развития национальных культур народов СССР.

ПИСЬМО.

Значение письма. Письмо-величайшее достояние человечества после языка.

ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ ЯЗЫКОВ МИРА

- а) Функциональный принцип.
- б) Ареальный принцип.

в) Типологическая классификация языков и ее основные недостатки.

г) Генеалогический принцип языков мира. Разделение на языковые семьи родственным отношениям

Индо-Европейская языковая семья.

Семья тюркских языков.

Принципы классификации тюркских языков:

а) фонетический

б) исторический

в) географический

ЛИТЕРАТУРА.

1. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. «Очерки по истории лингвистики», М., 1975.

2. Березин Ф. М. Головин Б. Н. «Общее языкознание. М.,1975.

3. Дмитриев Ю.Д. «Социальная лингвистика» М., 1977.

4. Жирмунский В. М. «Общее и германское языкознание». М., 1976.
5. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.
6. Кодухов В. И. Общее языкознание. М., 1974.
7. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. М., 1979.
8. Коссовский Б. Н. Общее языкознание. Минск. 1968.
9. Леонтьев А. А. Психоллингвистика. М., 1967.
10. Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание. М., 1976.
11. Мещанинов И. И. Общее языкознание. Л. 1940.
12. Общее языкознание (в 3 томах под редакцией Б. А.Серебренникова), М., 1972—1973.
13. Степанов Ю. С. Основы языкознания. М., 1975.
14. Хрестоматия по истории русского языкознания (под редакцией Ф. П. Филина) М., 1973.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

BİR NEÇƏ SÖZ.....3

Mahirə Nağı qızı Hüseynovanın filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün «XIX-XX əsr Qərbi Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə)» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....5

Naxçıvan Dövlət Universiteti Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının doktorantı **Akif Kazım oğlu İmanlının** filologiya elmləri doktoru (10.02.01 indeksi üzrə) alimlik dərəcəsi almaq üçün «Şərur və İğdır oykonimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....16

Afaq Ramiz qızı Ağayevanın (Quliyeva) filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə almaq üçün “Müasir Azərbaycan ədəbi dili üslublarının qarşılıqlı əlaqəsi” (10.02.01-Azərbaycan dili indeksi üzrə) mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....28

Hacıyeva İlhamə Həbib qızının “Azərbaycanda dil quruculuğu” mövzusunda 10.02.01-Azərbaycan dili ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyaya rəsmi opponenti RƏYİ.....42

Gülnarə Rəhim qızı Sadıqovanın filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Dini mənbələrin

frazеologiyası (Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....50

Azərbaycan Respublikası EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı **Əhmədova Kəmalə Şamil** qızının filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi “Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr” adlı dissertasiyasına RƏY.....64

Nuriyeva (Təkləli) Minaxanım Allahşükür qızının filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün “Rus dilində türk sözləri” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....74

Firudin Həsən oğlu Rzayevin filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün Tarixi dilçilik və etimologiya 5702.01, Azərbaycan dili 5706.01) “Naxçıvanda miladdan öncəki dövrlə bağlı etnooykonimlərin semantik-struktur sistemi” adlı dissertasiya işi haqqında RƏY.....82

Flora Kamran qızı Namazovanın filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün (5704.01-Dünya ədəbiyyatı nəzəriyyəsi ixtisası üzrə) “İlyas Əfəndiyevin dramaturgiya dili” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....87

Dürdanə Tofiq qızı Əliyevanın 5710.01 ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Türkdilli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində

onomastik vahidlər” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....96

Oqtay Babəli oğlu Cəlilbəylinin 5704.01-Dil nəzəriyyəsi ixtisası üzrə filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi “Altayşünaslıq kontekstində feillərin strukturu və semantikasası (yapon və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə)” mövzusunda dissertasiya işinə RƏY.....107

Kəmalə Şamil qızı Əhmədovanın filologiya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr” mövzusunda yazmış olduğu dissertasiya işinə RƏY.....116

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri dosent **Əbülfəz Aman oğlu Quliyevin** filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....121

Məmməd Musa oğlu Adilovun filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiyası” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....129

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti **Novruzov Məmmədəli Dünyamalı oğlunun** filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün yazdığı “Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi” mövzusunda dissertasiya işinə RƏY.....138

Kamil Kamal oğlu Bəşirovun filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilərin tarixi-linqvistik tədqiqi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....147

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı **Könül İbrahim qızı Səmədovanın** “Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialekt və şivələrində qırpaq elementləri” mövzusunda 5706.01 - Azərbaycan dili ixtisasında filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasına opponent RƏYİ.....157

Nuray Yadigar qızı Əliyevanın filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” (5706.01 - Azərbaycan dili ixtisası üzrə) mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....164

ОТЗЫВ о докторской диссертации **Мамедовой Эльмиры Сеид Мамед гызы** «Контрастивная типология систем сложных слов русского и азербайджанского языков» (10.02.20 – Сравнительно-историческое и сравнительно-типологическое языкознание).....179

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Onomastika şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Firudin Həsən oğlu Rzayevin** 5706.01-Azərbaycan dili üzrə “Naxçıvanda miladdan öncəki dövrlə bağlı etnooykonimlərin semantik-struktur sistemi” mövzusunda

filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazdığı dissertasiya işinə dair RƏY.....188

Kərimova Könül Mahmud qızının filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....195

Cəmilə Qurban qızı Qacarlıının filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....204

Pərvin İsmayıl qızı Məmmədovanın filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “M.K.Atatürkün dil siyasəti” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....212

Xalidə Pənah qızı Quliyevanın filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (indeks 5706.01) elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan dilinin leksikologiyası (1990-2000-ci illər)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....220

Esmira Həmzəağa qızı Ağamirzəyevanın 5704.01 indeksi ilə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....227

- Cavanşir Xankişi oğlu Muradovun** filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri (Azərbaycan, rus və ingilis dilləri materialları əsasında kontrastiv-tipoloji tədqiqat)” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....234
- İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasının dosenti **Ç.M.Qaraşarlının** “Egey-Aralıq dənizləri regionunda aborigen dilləri problemi (e.ə. I minillik) adlı dissertasiyasına RƏY.....242
- Mehriban Adıgözəl qızı Quliyevanın** filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Əhməd Cəfəroğlunun dilçilik görüşləri” mövzusunda dissertasiya işi haqqında RƏY.....249
- Billurə Aslan qızı Aslanovanın** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan Televiziyasının inkişaf mərhələləri” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....259
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı **İlahə Məhəmməd qızı Qurbanovanın** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan dilinin dialekt və şivə leksikasının etnolinqvistik təhlili” mövzusunda təqdim edilmiş dissertasiya işinə RƏY.....266
- Dilbər Fariz qızı Şükürovanın** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Elmi mətnlərin yaranma modelləri (ingilis dili materialları əsasında)”

5708.01 – German dilləri mövzusunda yazdığı
dissertasiya işinə RƏY.....269

Lamiyə Vaqif qızının filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün “Türk və Azərbaycan dillərində
özləşmə prosesinin tarixi (XX əsr)” mövzusunda yazdığı
dissertasiya işi haqqında
RƏY.....280

Yeganə Qürbət qızı Erginin 10.02.06 – Türk dilləri
ixtisası üzrə filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında
təsvirlənməyən feillər” mövzusunda yazdığı dissertasiya
işinə RƏY.....292

Gülbəniz Sədulla qızı Məmmədovanın filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Fransız və
Azərbaycan dillərində bitki adlarının linqvistik təhlili”
mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında
RƏY.....299

Mətanət Bəkir qızı Əmrahovanın filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Abbasqulu ağa
Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərində qeyd olunmuş
toponimlərin tarixi-linqvistik təhlili” mövzusunda yazdığı
dissertasiya işi haqqında RƏY.....312

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
“XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının
dili və üslubu” mövzusunda yazılmış dissertasiya işi
haqqında RƏY.....319

Nigar Vaqif qızı Seyidovanın filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Frazеoloji

birləşmələrin tərcümə problemləri” (5704.01 indeksi üzrə)
mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə
RƏY.....328

Fidan Hafiz qızı Əliyevanın filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “XX əsrin sonu-XXI
əsrin əvvəllərində rus yazıçılarının əsərlərinin dilindən
linqvo ölkəşünaslıq aspekti” mövzusunda yazdığı
dissertasiya işinə RƏY.....334

Zülfiyə Qabil qızı Musəvinin filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
“Психолингвистические проблемы усвоения
иностранных слов и выражений в детской речи”
(Xarici söz və ifadələrin uşaq nitqində mənimsənilməsinin
psixolinqvistik məsələləri) mövzusunda yazdığı
dissertasiya işinə RƏY..... 339

Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun
tədrisi metodikasını kafedrasının doktorantı **Mətanət
Bahadır qızı Mehdiyevanın** filologiya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi
“Professor Zərifə Budaqova və Azərbaycan dilçiliyi”
(5706.01 – Azərbaycan dili) mövzusunda yazdığı
dissertasiya işinə RƏY.....344

Aytən Şıxmurad qızı Hacıyevanın filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “İngilis dilində görmə
və eşitmə prosesi bildirən feillərlə formalaşan
birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri” mövzusunda
yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....354

Mehraban Oqtay qızı Məmmədovanın filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Kitabi-Dədə

- Qorqud leksikası müasir türk dillərində” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....361
- Almaz İbrahim qızı Bayramovanın** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün «İrəvan xanlığının Sərdarabad, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları toponimlərinin linqvistik təhlili» (indeks - 5706.01) mövzusunda yazdığı dissertasiya haqqında RƏY.....367
- Xalidə Firudin qızı Abdullayevanın** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün (indeks 5704.01 dil nəzəriyyəsi ixtisası üzrə) "Cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlənin komponentləri sırasının nəzəri əsasları" mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə ekspert RƏYİ.....375
- İmarət Cavad qızı Süleymanovanın** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün "Azərbaycan poeziyasında (1990-2000-ci illər) üslubi frazeologiya" mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY....381
- İrina Qasimovna Orucovanın** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (5714.01 indeksi üzrə) alimlik dərəcəsi almaq üçün "Ernest Heminqveyin hekayələrinin dil xüsusiyyətləri və onların rus dilinə tərcüməsində adekvatlıq problemi" mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....384
- Məmməd Aydın oğlu Ələkbərovun** filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün "Dövlət dili sosiolinqvistik kateqoriya kimi" (rus dilində) mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə RƏY.....389
- Leyla İlyas qızı Həmidovanın** filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi

- «Frazeoloji vahidlərin atalar sözləri və zərb-məsəllər əsasında yaranması (Azərbaycan və rus dillərinin materialı əsasında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası (ixtisaslar 10.02.03 Slavyan dilləri - 10.02.01 Azərbaycan dili) barədə RƏY.....398
- Naxçıvan Dövlət Universitetinin Rus dili kafedrasının baş müəllimi **Qurbanlı Qurban Məmməd oğlunun** filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Çoxmənalı somatik leksikanın müqayisəli tədqiqi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işi haqqında RƏY.....408
- Səbinə Əmir qızı Seyidovanın** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan dilində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiq istiqaməti” adlı dissertasiya işinə RƏY.....416
- Фиалә Бәјләр гызы Абдуллајеванын** филолокија елмлери намизәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн “Инкилис вә Азәрбајчан дилләриндә сәс тәглиди сөзләринин структур-семантик хүсусијјәтләри” мөвзусунда јаздығы диссертасија иши һаггында РӨ`Ј.....420
- Фикрәт Фәтиш оғлу Чаһанкировун** филолокија елмлери намизәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн “Инкилис дилиндә перфект заманлар системи вә онун Азәрбајчан дилиндә ифадәси“ (10.02.19 - Дилчилик нәзәријјәси) мөвзусунда јаздығы диссертасија ишинә РӨ`Ј.....437
- ОТЗЫВ на диссертационную работу **Валиды Камиль гызы Гусейновой** по теме «Категория утверждения

/отрицания и система отрицательных предложений (на материале русского и азербайджанского языков», написанную на соискание ученой степени кандидата филологических наук.....	448
Azərbaycan Dilçiliyinin Tarixi, PROQRAM , ADU, Bakı. 2015.....	457
Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. PROQRAM , ADU, Bakı.2015.....	470
Azərbaycan ədəbiyyatı fənni üzrə PROQRAM , ADU, Bakı. 2014.....	486
İbtidai sinif müəllimi ixtisası üzrə təhsilin bakalavr pilləsi üçün ana dili PROQRAMI , ADU, Bakı.2010.....	510
Əlavə təhsil fakültəsi Dilçiliyə Giriş fənni üzrə PROQRAM , ADU, Bakı. 2014.....	527
Azərbaycan dilinin üslubiyatı və mətnin şərhli sillabus əsaslı PROQRAM , ADU, BAKI, 2009.....	541
Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunun rus bölmələrində bakalavr təhsil forması üçün Azərbaycan dili. PROQRAM , Bakı. 1998.....	567
ПРОГРАММА ПО ВВЕДЕНИЮ В ЯЗЫКОЗНАНИЕ, Азербайджанский Университет Языков, БАКУ - 2001.....	590
ПРОГРАММА ПО ОБЩЕМУ ЯЗЫКОЗНАНИЮ, Азербайджанский Педагогический Институт Иностранных Языков им. 50-летия СССР БАКУ -1989.....	602

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

IV CİLD

RƏY VƏ PROQRAMLAR

Naşir: Valeh Mayılov

Korrektor: Xanəhməd Novruzov

Çapa imzalanıb: 10. 05. 2023

Kağız formatı 60x84 1/16.

H/n həcmi: 39,5 ç.v.

Tiraj 25.

“MSV NƏŞR” MMC-nin mətbəəsində
çap edilmişdir.

Tel.: 012 539 54 69

Mob.: 055 640 00 94

